

A JOG-
ÉS
ÁLLAMBÖLCÉSÉSZET
ALAPTANAI

ÍRTA

PULSZKY ÁGOST

BUDAPEST, 1885.

KIADJA AZ EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR)

ELŐSZÓ.

A jog- és állambölcészlet alaptanainak önálló könyvben való kidolgozására az egyetemi előadások folytán tett tapasztalatok indítottak. Meggyőződtem, hogy kivált az elvontabb természetű kérdéseket illetőleg az előadások foganata sok tekintetben attól függ, hogy anyaguk tömör, határozott alakba foglalva, a hallgatónak állandóan hozzáférhető legyen. Mint-hogy pedig a külföldi irodalom egyikében sem ismerem munkát, a mely az eszmemenet azon rendjét követné, a melyben a jog- s állambölcészeti feladatok alaptételei a tudomány mai állásához mérten volnának összefoglalva, és a melyben egyenlő mértékben kapcsolatba volnának hozva és feldolgozva a bölcészetből, a történetből, és a jogtudományból merített elemeik: e hiányt saját igyekezetemmel kellett pótolnom. E mellett különösen a társadalmak elméletében némileg túlterjedtem a tankönyv szoros keretén, azon bizalommal, hogy találkozik nálunk is, a ki nem pusztán az egyetemi tanulmány szempontjából érdeklődik e kérdések iránt.

Hogy a Németországban és újabban hazánkban is alkalmaztatni szokott forrásidézés szokásától eltértem, annak oka nem az eredetiség negélyzésében rejlik, hanem abban, hogy bölcészeti műnél a forrásoknak egészen más az értelme, mint történetinél vagy tételes természetűnél. Idézet csupán ott szükséges, a hol idegen gondolatfolyam teljességében vétetik át, vagy a hol valamely író véleményére vonatkozó egyes állítás igazolandó; ellenben kiszakított idegen mondatnak vagy tételnek kivált jegyzetben való átvétele csak az illető író félreértésére szolgáltat alkalmat. Annál inkább kötelességemmé vált azonban e helyütt említést tenni azon

művekről, a melyekre támaszkodtam, a nélkül természetesen, hogy ezzel az észjogi és jogbölcészeti írók jegyzékét kívánám adni; hiszen ez irodalom klasszikussá vált termékeinek ismeretét e könyv jellege úgylis föltételezi.

Általában legtöbb anyagot merítettem egyrésztől Spencer Herbert nagy szabású bölcészeti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrésztől azon a jogfejlődés korai szakaira nézve alapvető tanulmányokból, a melyeket Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosán egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére.

Az első és második fejezet tartalmára, a tudományok csoportosítására és módszerére nézve ezenkívül még sokat köszönök a Comte-féle bölcészetnek, és az azzal foglalkozó irodalomnak, valamint Dühring fejtegetéseinek a tudományok módszeréről; a természetjognak a negyedik fejezetben foglalt történetét illetőleg pedig Voigt művének a jus naturale tanáról a rómaiaknál.

A társadalmi fejlődés ősi szakait illetőleg Lubbock, Tylor, Mac Lennan, Morgan, Bachofen, Bastian, Post és Kohler munkáin kívül még különösen tanulságot merítettem Beöthy Leó kitűnő könyvéből »A társadalmi fejlődés kezdetei«, a mely, ha nem magyarul, hanem bármely más nyelven jelent volna meg, kétségtelenül a tudomány ez ágának legjelentékenyebb termékei közé számíttatnék Európaszerte.

Végre az utolsó fejezetek megírásánál sok részben hasznomra volt Leist műve a görög-itáliai jogtörténetről, valamint néhány, a jog fejlődéséről és forrásairól irt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark Practical Jurisprudence-ét és Holland Jurisprudence-ét, Lightwood tanulmányát a tételes jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölctan és a jogtudomány köréből.

Budapest, 1885. január havában.

P. Á.

I.

ELŐTANOK.

ELSŐ FEJEZET.

A tudomány és a tudományok.

A tudomány fogalma. — A tudomány határai; a hit, a metaphysika. — A tudományegysége. — A tudománykörei. — Gyakorlatitanok (mesterségek), leíró ismék, bölcsészeti (elméleti) tudományok. — Ösz tál yozásuk.

1. §. A jog- és állambölcsészet az emberi társas együttlét alakzatainak és szabályainak elmélete, vagyis azon tudomány, mely az emberi közönségek intézményeinek természetét, jelentőségét és rendszerét, eredetük, öszszefüggésük és eszményeik törvényeit tünteti elő. Mint ilyen, a társadalmi tudománynak ága; ezzel együtt egyszersmind a bölcsészeti tudomány köréhez tartozik. Tüzetes kifejtésének előzménye gyanánt szükseséges tehát egyrészt azon felfogás magyarázata, a mely a bölcsészeti tudomány jellege és beosztása tekintetében irányadó, másrészt azon kapcsolat elemzése, a melyben a társadalmi jelenségekre vonatkozó egyéb tudományokkal áll.

2. §. Hiszen minden tudomány csakis jelenségek viszonyainak, illetőleg e viszonyok törvényeinek ismerete. Az ismeretek ugyanis a tünemények előidézte benyomásoknak megfelelőleg az értelemben alakuló fogalomcsoportok, s igazak vagy tévesek, a szerint, a hogy az embert a tünemények azonosságának, hasonlóságának vagy különbségének felfogására képesítik vagy sem. Ismeretekhez jutni csak tapasztalat útján lehet, s pedig vagy közvetlenül egyéni tapasztalat által, vagy az olyannak révén, a melyet .elődeink szereztek, és a melyet tőlök szervezetünkben átörököltünk. A tapasztalat ismét egyes benyomások felhalmozódása folytán kelet-

kezik, és a jelenségek egymásra következésének kétféle sorozatát tünteti fel. Az egyik az alanyi vagy egyéni sor, a melyben tudniillik a benyomásokat alkatunk és környezetünk változása szerint vegyesen veszszük a legkülönbözőbb oldalról, összefüggésük csupán érzeteink s eszméink módosulásaiban tükröződik vissza, s a melyben az események egymásra következése magában esetlegesnek látszik, de az egyéniség tudatában jut kifejezésre. A másik sorozat tárgyi vagy általános s akként alakul, hogy azonos tünemények mindig azonos változásokat mutatnak, illetőleg azok következtében mindig más, magukra nézve ismét azonos tünemények észlelhetők. E sor összefüggése egyéniségünkön kívül fekszik, attól független, s a külvilág képében nyert megtestesülést, a mely az ily határozott rendben változó jelenségek szövevényéből alakul. Ennél fogva szükségesnek tekintjük e rendet, mint olyant, a mely kivételt nem tűrve, okvetlen; s így is fogjuk fel, mint az okok és okozatok szakadatlan láncolatát, más szóval, mint természeti törvény eredményét, minthogy természeti törvény alatt a jelenségek oly viszonyát értjük, a mely kivétel nélkül változhatatlannak felismert és örökké változhatatlannak gondolt egymásutánban mutatkozik; maga a viszony fogalma pedig oly összeköttetésé két vagy több jelenség közt, a melynél fogva mindegyik állapota vagy módosulása kapcsolatosan a többiét tételezi fel, vagy a többiétől függ. A jelenségek e két rendjének megfelelőleg tehát az ismereteknek is kétféle csoportosítása lehető. Az, a melyik az alanyi sorozatnak megfelelő, az egyéni elme gondolatfolyamának tartalma ; az ismeretek szerves rendszerét ellenben, tudniillik azt, a mely a természeti törvény uralma alatt jelenkező tüneménysor szerint csoportosul, tudománynak nevezzük, a mely ennél fogva egyszersmind a viszonyok vagy törvények ismeretétül fogható fel.

A tudomány e szerint a jelenségek magyarázata, mert tudományosan magyarázni annyit tesz, mint okszerűséget kimutatni, így tehát csakis a jelenségek és összefüggésük ismeretére szorítkozik, ezen túl pedig nem terjeszkedhetik soha. Sem azt, hogy miként, alakul az alanyi érzetek, a szellemi életnyilvánulások és az események, a külbenyomások kapcsa, sem azt, mi képezi tulajdonképen az

anyag, a mozgás, az élet, az érzés, a szellem lényegét, meg nem ismerhetjük, nem tudhatjuk; hiszen az emberrel viszonylagos, az emberi szervezettől függ minden emberi érzet, fogalom, ismeret; a dolgokról, illetőleg hatást előidéző tulajdonaikról csakis mint tüneményekről tudunk; átlagnak csak azt mondjuk, a mit az erők nyilvánulása mögött rejteni képzelünk, mivel elménk, személyesítési szokás folytán, inkább lel megelekedést oly okban, a melyben az állandóság, a fogható anyag kellékeit testesíti meg, mint olyanban, a melyet mulandónak képzel; még azonosság és különbség alatt is csak az emberre lehető közvetlen vagy közvetett behatások egyformaságát és egymástól eltérését értjük.

3. §. De ha ekként a való, a tünemények világa képezi az ismeretnek s így a tudománynak is határát, hova tartoznak s minő jellegűek mind ama képzetek, a melyek azon túlhatolnak s a lehető emberi tapasztalat körén kívül kalandoznak? Pedig az emberi elme számtalan kérdést vet fel, a mely a titokzatos homály e birodalmára vonatkozik. Mert egyrésztől végleges megnyugvást keres, s nem lelheti a végtelen ok és okozatláncolatban; másrésztől minél járatanabb, s minél több jelenséggel találkozik, a melyet törvényszerűnek felismerni még nem bír. annál inkább keres természetfeletti, az emberi akarat látszólagosan szeszélyes keletkezéséhez és működéséhez hasonló, s ezért tetszetős tényezőt magyarázatul, kivált még azért is, mivel az emberi sors rejtélyei nagyobb érdeket költenek, mint a puszta igazság problémái; s azokra nézve nemcsak a kíváncsiság tudományos kielégítése, hanem kedélyünk, személyes aggodalmaink és kétségeink hit által való megnyugtatása fontos. Innen származik, hogy az, mit Kant »intelligible Welt«-nek nevez, az isteni tulajdonoknak, a lélek halhatatlanságának, az erkölcsi szabadságnak, a feltétlen és közvetlen észparancsnak, az isteni intézményen vagy merőben az ész rendjén nyugvó jognak és államszervezetnek birodalma, habár elemezve át nem érthető, mégis eszményi, vagyis megfelel az elvont eszmék végleges hatványozásainak, a képzelet ábrándjainak, az emberi ösztön, öntudat és hagyomány táplálta várakozásoknak. Az erre vonatkozó, állítólag sugallott vagy eredendő, felismerhetőleg csak értelmünk vergődé-

sét vagy reményeink és vágyaink hánykódását csillapító, képzelet-szülte elvek tehát, mint tapasztalatilag megfejthetetlenek, bizonyíthatatlanok, bárha áhítatunknak nélkülözhetetlenek, de egyszerűsmind megczáfolhatatlanok, bárha magukban ellenmondást rejtők: nem a tudománynak tárgyai; hanem vagy mint a vallás tanai igényelnek tiszteletet, ha természetfeletti hatalom bizalommal fogadott kinyilatkoztatásaképpen szerepelnek, vagy a metaphysika tételei közé számítanak, ha magoktól értetődő alapigazságok színét viselik, és oly rendszerbe foglalvák, a mely az eszmék szükségszerű kapcsolataát feltüntetve, hasonlít a tudományhoz, bár attól abban különbözik, hogy nem ismeretekből alakul.

4. §. Míg tehát vallás annyiféle lehet, a hányféle kinyilatkoztatást hisznek az emberek, és metaphysika ismét annyi, a mennyi hitüket mennyiféleképen vélik eszükből leszármaztathatni, vagy önmaguk által meggyőződést keltő általános fogalmaikra alapíthatni, s míg mind a vallások, mind a metaphysikai rendszerek tartalma határtalan, mint az emberi képzeletek és kívánalmak országa: a tudomány csak egynemű s egyrendű, habár végetlen, mint az észlelhető világ, s így az igazság maga. Ez azonban csupán a kész, teljes és tökéletes tudományról mondható, a mely mellett az ismeretek tömege és rendszere az egész mindenség valamennyi jelenségét ölelné fel. Ekkor, mivel minden jelenség összes okainak s eredményeinek láncolatában mutatkoznék, a tudományban is minden ismeret megfelelő összeköttetéseiben találna helyet, s mindegyik az előzők és következők végtelen sorát világítaná meg. Annyi tudomány volna tehát megkülönböztethető, a mennyi külön egymástól független csoportja a tüneményeknek és ismereteknek. De valóban a világegyetem nem az egymástól elkülönített, össze nem függő tüneményszálak képét mutatja. Ellenkezőleg, legbensőbb egyesüléseket és folytonos kapcsolatokat tapasztaljuk örökké; az összes együttlétező tényezők mindig egymásra hatnak, közös eredmények előidézésében összevegyülnek, közös forrásokból történt keletkezésükre utalnak; minden parány visszaturkózteti magában a világegyetem minden más részének mindenkori voltát, minden változás pedig egységes természettörvény uralmát. Ennek feltételezése nem-

csak onnan származik, hogy a külvilágot saját tudatösszeségünk egységével való szembeállítás következtében hajlandók vagyunk egységesnek tekinteni, hanem az által lel igazolást, hogy a tünetnyek változatosságát elemezve, abban mind kevesbedő és egyszerűbb törvény alkalmazásának megannyi esetét szemléljük, hogy az erőket egymásra átváltoztathatóknak, egymás egyenértékiben nyilatkozóknak tapasztaljuk, hogy maguk az elemek tulajdonai is összefüggőknek és fokozatos rendbe sorozhatóknak, e szerint egymásra visszavezethetőknak mutatkoznak, s hogy az anyagi világ legkielégítőbben mint erőművi egész magyarázható, mint egységes erő számtalan erőközpontból való összhatásának eredménye. A világegyetemnek megfelelőleg tehát a kész tudomány is egységes. Természetesen, csakis azon esetben, ha meggyőződünk, hogy a szellemi élet is törvényszerű, és az anyagi jelenségek világával múlhatlanul kapcsolatos. Alapul szolgál erre, hogy a szellemi élet minden mozzanata érzetváltozásra vezethető vissza, minden érzetváltozással pedig az érző szervezet és a környező tényezők valamelyikének anyagi módosulása együtt jár, viszont minden anyagi behatásból érzetváltozás keletkezik, habár ez nem is jut mindig öntudatra. Nem következik ebből szükségképen a materialismus tana, hogy anyagi tényezők szellemiekké átalakulnának s viszont; sőt ezt kizárni látszik, eddigi mérési képességünk mellett, az erőfentartás elve, azon tapasztalat tudniillik, hogy minden anyagi változásnak egyenértékű erőmennyiségű az anyagi előzménye; de mint-hogy párhuzamosan fejlődnek s válnak mind bonyolultabbakká a testi és szellemi jelenségek, kétségtelen, hogy lényeges összefüggés áll fenn a két tér közt, s hogy az alany tudatában önkényes szellemi élet, ha tárgyilag vesszük szemügyre, szintén a törvényszerű-ig egységes birodalmába tartozik.

5. §. Egyébiránt, még ha másnemű törvényszerűséget tételeznénk fel a szellemi mint az anyagi világban, s nem azonos vagy párhuzamos okszerűségi folyamatot vélnénk mind a kettőn végigvonulni, — a mi egyébiránt a benyomások, érzetek és eszmék, a szükségletek, vágyak és cselekvények állandóan s kivétel nélkül tapasztalt összefüggése s kölcsönhatása mellett alig gondolható, —

ez esetben is csak két egymással kapcsolatban álló, bár egymásra vissza nem vezethető tudományt kellene megkülönböztetni, a melyek mindegyike mégis pusztán jelenségekre vonatkoznék, illetőleg tünemények közt tapasztalható viszonyok, s ezekre nézve okok és okozatok összefüggése törvényeit tárgyazná. Mindenesetre ellentétes azonban a tudomány fogalmával magával a metaphysikai akarat szabadság tana, a mely szerint az emberi akarat feltétlenül önkényes lenne, és így függetlenül önálló szellemi, tehát egyszerűsmind anyagi erőforrást képezne. Ez kizárja ugyanis a természet rendjének eszméjét, a tudomány legegységesebb s nélkülözhetetlen alapelvét, s ezzel együtt megdől mind az erőfentartás, mind a célszerűség lehetősége. Mert célszerűségnek törvényszerűség az előzménye; valamit célszerű gyanánt értelmezni annyit tesz, mint azt okadatolni, bizonyos következményt tulajdonítani bizonyos előzménynek. Ha tehát alanyilag célszerű, tárgyilag szükségképen törvényszerű vagyis okozatos az emberi cselekvés, s csakis e minőségében képezheti tudomány tárgyát. Ha néha mégis más jellegű erkölcsi és társadalmi tudomány alkotására történtek kísérletek, az akarat metaphysikai szabadságának alapul elfogadásával, ez onnan származik, hogy az emberi törvények nem természettörvények vagy tudományos igazságok, a melyek alól nincsen kivétel, hanem, miután véges tudat és hatalom meghagyásai, a melyek nem felelnek meg mindig a célszerűségnek, vagy a melyekről azt, hogy megfelelnek, nem mindig látják be az emberek, azoknak engedelmessékedni is, nem is, és így az akarat önkényes elhatározásának lehetősége azokkal szemben, — más térre más, metaphysikus értelemmel átvitele útján, — helytelenül általánosított.)¹⁾

6. §. De nemcsak e tekintetben és ez okból terjeszkedett át a tudomány határai közé a theologia és a metaphysika. Az emberi tudat véges volta következtében teljes egész tudomány, mely a

¹⁾ Úgy tudniillik, hogy az emberi törvények fogalmához hasonlóan lett megállapítva a másrészt a természettörvénnyel is azonosított isteni törvényé. Ennek megszegése tekintetett a rosznak. A rosznak léte ellentétbe állított az isteni mindenhatósággal és jóssággal; s ezen kiegyenlíthetetlen ellentét magyarázatául lett elfogadva némelyek által a feltétlen akarat szabadság tana.

világegyetem végtelen jelenségeit felölelné és így valóban egységes volna, nem létezhet; mintán a tüneményeknek nem öszszeségét, hanem csak kisebb-nagyobb részét ismerhetjük, ennél fogva tudományunk is csak töredezett és hiányos lehet. Ennek következtében minden egyes ismeretünk is csak tökéletlen, mert valamennyi viszonyát, előzményét és következményét át nem tekinthetjük ; másrészt különválnak egymástól azon egyes ismeretcsoportok, egyes tudományágak , a melyek körén belül felforgó jelenségek viszonyainak törvényeit tüzetesebben ismerjük, míg kapcsolatuk iránt a más körhöz tartozókkal kevésbé vagyunk tájékozva. Az egységes világegyetem az emberi elmében mintegy prizmán keresztül megtörik a jelenségek különböző színű csoportjaira, a melyek közt az átmeneti árnyalatok iránt vakok vagyunk, és csak e színek öszszetételéből vagyunk képesek az eredeti világot megközelítőleg felfogni. Az egyes tudományágaknak határait tehát nem bírjuk szabatosan megállapítani, sem elejét, sem végét ki nem jelölhetjük pontosan. Az okok és okozatok láncolata túlterjed minden véges körön, ennél fogva a tudomány minden egyes szakaszának alapelvei ezen szakasz határain kívül fekszenek, s pedig részben más előzetes tudománycsoport eredményei közt, a mennyiben a két ismeretkörön végigvonuló némi okozati öszszefüggést kiderítettünk, részben nem képeznek még ismeretet, a mennyiben nem igazolvák, hanem pusztá feltételezések, vagyis a magyarázat kiségitésére ideiglenesen, igazolás reményében igazságokul elfogadott képzetek. A tudományosan nem fegyelmezett elme azonban e feltételezések igazolásának szükségétől gyakran eltekint, vagy azért, mivel azokat megszokva, természeteseeknek és magoktól értődőknek találja, vagy azért, mivel elemzésük feltételeit nem ismerve, azt lehetetlennek hiszi, és saját képzetait türelmetlenül okvetetlenek gyanánt elfogadja, sőt néha a megfoghatatlant örökérvényűnek tekinti, a minek kutatása szentségtelen. Így keletkezik a különvált tudományágak theologiai vagy metaphysikai alapelvekből való levezetése ; az pedig, hogy a tudományyal ellenkező fogalmakon mégis valódi ismereteket tartalmazó rendszer épülhet , akként magyarázható, hogy részint e fogalmakba magokba, részint az azokra fektetett következtetésekbe

észrevétlenül vagy csempészkedve észleleti anyag foglaltatott, s ehhez hozzájárult a törvényszerűségnek tapasztalaton nyugvó és a gondolkozási folyamatokból ki nem küszöbölhető eszméje. A tudomány haladásával ellenben a feltételezések mindinkább elemezve és hátrább tolva egyszerűsödnek és fognak, s az ismeretnek illetéktelenül bitorolt országából lépésről lépésre hátrál mind a metaphysika, mind a hit; hiszen minden új felfedezés, a módszer minden tökélyesbülése alkalmával előbbre hatol szemünk, és képesül az okozatok lánczolatát távolabbra ott is kő vetni, a hol előbb végcélyszerűség, vagy isteni akarat, vagy valami elvont eszme szolgált irányadóul.

7. §. Mindazonáltal, ha el is tűntek nagyobbára az áltudományok, mint az astrologia, az alchemia és a phrenologia, a melyek össze nem függő tüneményeknek előzetes igazságokul elfogadott elvont eszmék alapján képzelt öszszeköttetése következtében alakultak, a tudományból minden metaphysikai eszmét teljesen kiküszöbölni nem sikerül, mert metaphysikai jellegűek mindig azon fogalmaink, melyek ismereteink mértékét túlhaladják; tehát mind azok, a melyek mint legegységesebb alapvető általánosítások a tudomány élén szerepelnek, mind a közbenső feltételezések is, szükségképeni tökéletlenségük mérvében. Ugyanazért az egyes tudományágak teljesen megfelelő beosztása és csoportosítása sem lehető; kifogástalan, teljesen hibátlan és minden szempontból áttekinthető csupán a befejezett, egyetemes, egységes tudomány lehet, a mely emberileg csakis folyton megközelíthető, de el nem érhető; meg kell e szerint elégednünk az egyes tudományok oly osztályozásával, a mely hiányos, a mennyiben ismereteink hézagosak, hibásak és előítéletesek, de a melynek keretében kifejezésre jutnak a felismert természettörvények.

8. §. Egyébiránt még más, a tényleges fejlődés rendjéből származó nehézség is merül fel a tudomány osztályozásánál. Egyes csoportjai egymáshoz irányítva nem követik fejlődésükben a tartalmuk logikai egyenértékéhez mért egyszerű sorrendet, és mindegyik saját körén belül szintén nem egyenletesen és nem arányosan képződik. A jelenségek nem azon sorban jutnak észlelés alá, a melyben egyszerűbbek vagy bonyolultabbak, könnyebben vagy nehezebben

megérthetők, hanem a szerint, hogy feltűnőbbek vagy kevésbé feltűnők, és hogy nagyobb vagy kisebb gyakorlati értékűeknek látszanak. Hiszen az ember nemcsak akkor tanul és tapasztal, midőn ismereteket törekszik gyűjteni, hanem inkább legtöbbit és legjobban akkor, a mikor gyakorlati munkát végez. Innen az, hogy megelégszik gyakorta tudományos féleredményekkel, mikor tényleges szükség nem ösztönzi a tovább kutatásra, és hogy másrészt sokszor nehezebb feladatok megoldásába fog, mint a melyekre tudományos előkészültsége elegendő; kénytelen tehát egyelőre ideiglenes feltevessel vagy félszeg megfejtéssel beérni. A tisztán tudományos kutatás és dolgozás csakis tudományos célból, merőben az igazság kiderítése kedvéért, az emberi cselekvőség legérettebb s legkésőbbi nemei közé tartozik mindaddig pedig az ismeretek gyűjtése többnyire valamely közvetlenül hasznos foglalkozással van összekapcsolva, s rendezésük mellékesen, tényleges alkalmazhatóságuk, nem tudományos hovatartozásuk szerint történik. Ezért a tudományok okáig egyszersmind, sőt gyakran túlnyomólag mesterségek; az így kezdetleges állapotukban öszszefoglalt öszsze nem tartozó elemek, a gyakorlati életszabályok és az elméleti törvények, csakis akkor válnak szét, mikor a vegyes gondolkozási folyamatok, a melyek mellett igaznak tartjuk, a mi jó volna, tisztulnak, s az emberek képesek és készek arra, hogy meggyőződéseikben ne kívánságok és előre alakult nézetek, hanem tapasztalatok és következtetések szigora nyomán haladjanak. Ekkor megkülönböztetik ugyan a tiszta, valódi tudományt a gyakorlatilag alkalmazott tudománytól, a mely az emberi tevékenység valamely körének tökélyére célzó szabályokat állítja fel, melyek főleg a megfelelő, de részben más tudomány-szakba tartozó igazságokra támaszkodnak; hajlandók maradnak azonban mégis az egyik téren helyesnek látszó osztályozást a másikra átvinni, pedig a célszerűség és az igazság szempontjainak ilyenén összevegyítése csakis tévedést eredményezhet. Ugyanezért a gyakorlati tanokat vagy mesterségeket (artes) nemcsak hogy bele nem foglalhatjuk a tudomány osztályozásába, de még a tudomány csoportjaival párhuzamos sorozatukat is nehezen állapíthatjuk meg, kivéven, a mennyiben arra utalhatunk, hogy

túlnyomólag mely tudománykörbe vágó előismereteket tételez fel valamely mesterség.

9. §. Meg kell továbbá különböztetni a tulajdonképeni tudomány szakaitól a leíró ismék et , a melyek egyszerűen a tünetmények felsorolását, viszsztatükröztetését tartalmazzák, míg az elméleti vagy bölcsészeti tudomány a közöttük fennforgó viszonyokra, azaz az anyagul szolgáló tünetmények felett uralkodó törvényekre vonatkozik mint tárgyára. A leíró ismék e szerint a jelenségek különféleségét tárják fel, a tudomány a természettörvény egységéről győz meg. Azonban itt is nehéz a határvonal kijelölése. Minden jelenség leírásával együtt jár szükségképen más jelenségekkel való viszonyainak megállapítása, ennél fogva minden isme elkerülhetlenül elméleti részt is tartalmaz, és pedig annál nagyobbat, minél előrehaladottabb a tudomány; mert minél jobban ismerjük a tünetmények közötti viszonyt, annál helyesebben bírjuk azokat leírni, s így az elméletek alaposabbakká váltaival mindinkább a tudomány tanainak egyszerű alkalmazásaként mutatkoznak a leíró ismék tételei. A mióta például a Lamarck Darwin féle tanok által a fajképződés mint általános physiologikus törvény következménye tűnik fel, a növénytan és állattan megszűntek merőben leíró ismék gyanánt szerepelni, hanem nagyrészt alkalmazott élettanná lettek. A leíró ismék tartalmának teljesebb fölhalmozódásával és szabatosodásával viszont a tudomány látköre is szélesedik, s a törvények is általánosabb s helyesebb alakot nyernek. Ennél fogva számos tudomány szak állapítható meg, mely válhatlan kapcsolatban mutatkozik bizonyos leíró ismékekkel, kivált ha a természet bizonyos ösztetes részére vonatkozólag választunk külön valamely tudomány csoportot, mint például az anatómiát vagy a geológiát, a hol azután a tünetmények leírását és okadatolását együtt tárgyaljuk, s a leíró isme és a tiszta tudomány mintegy ösztetes tudományban öszteszelegytvék. Ha tehát a leíró ismék felosztásának alapja lehetne is az észlelhető világ ily ösztetes részletenkénti áttekintése, az elméleti vagy bölcsészeti, vagyis tulajdonképeni merő tudomány ágait e szerint el nem különíthetjük, erre más elv lehet csupán irányadó, az, a mely a tünetmények egyszerűbb és egységes

törvény alá az elvonás csekélyebb fokának alkalmazása mellett vonható, vagy bonyolultabb és elemzésüknél összetetesebbnek mutató rendjének nyomán határozza meg a tudomány osztályait, az egyes elméleti tudományokat, a melyek egymásutánja vezérfonalul szolgálhat egyszersmind a leíró eszmék párhuzamos sorozatára.

10. §. Midőn tehát a tudomány osztályozásának eme sajátlagos elve alapján kísértjük megállapítani a tudományok hierarchiáját, mint legegyetemesebb és legelemibb azon kérdés tűnik fel, hogy egyáltalán mi képezheti ismeret tárgyát, és miért, a mire feleletet a minőség általános törvényei nyújtanak. Ha ezek feltétlenek, véglegesek és olyanok gyanánt fogatnak fel, a melyeknek ismerete szükségképen megfelel a dolgok különbségeinek, akkor az ezeknek megfelelő tudomány a metaphysikai jellegű ontológia. De a mióta tudjuk, hogy minden ismeret alanyi, hogy az ész által felfogás csakis saját múlhatlan alakzatai keretében történik, az ontológia mint a kategóriák tana jelentkezik, a mint azt Kantnál látjuk. Minthogy azonban a kategóriák sem végleges és eredendő fogalmak, nem elemezhetlen minőségei az elmének, hanem az emberi nem legegyetemesebb és kezdettől fogva folyvást átöröklött tapasztalatainak megjegecesedett alakjai, a minőségi törvények tudománya mint tárgyi logika jelentkezik, a mely e szerint azon szükségképeni minőségi viszonyok törvényeinek rendszerét tárja elénk, melyek az összes jelenségekben észlelhetők, és a melyek lehetővé teszik, hogy az emberi értelem a jelenségek csoportosítását egyáltalán eszközölje.

A tárgyi logika után következik a mennyiségtan (matematika), a mely szintén oly viszonyok törvényeivel foglalkozik, a melyekre az időben és térben előforduló jelenségek mindegyike vonatkoztatható, az egymás után s az egymás mellett, a szám és a helyzet szempontjából.

A mennyiségi viszonyokban foglalt mérték fogalmán kívül egyetemes jelenség elvonása még az erő, vagyis a változás lehetősége, mely egy jelenségben másnak hatásául előáll. Ennek törvényeit tárgyalja a mechanika, a mely a szerint, a mint az erők önállóan felfogott vagy a testek alakulásában nyilvánuló működé-

sére vonatkozik, p h y s i k a vagy c h e m i a, azon szempontból pedig, hogy az erők egyensúlyállapotának avagy változásának feltételeit fejti ki, statika vagy dinamika. Az erők különböző nyilvánulásai szerint továbbá nehézkeségi tanra, ruganyossági tanra, hő és világossági tanra és mágnességi és elektromossági tanra osztható fel.

Az eddig érintetteknél magasabbrendű és bonyolultabb jelenségek törvényeivel foglalkozik az é l e t t a n (bio- vagy physiologia), a mely az élő és szerves alkatnak, vagyis annak viszonyait állapítja meg, a melynek részei minden tekintetben egymástól függők, akként, hogy mindegyik résznek működése és változása valamenynyit többi részének működését és változását feltételezi, és a mely táplálkozásra és reproductióra képes.

Valamint a mechanika csak részben matematikai jellegű, és az élettan sem vezethető még teljesen vissza physikára és chemiára, úgy kapcsolatban áll ugyan az élettannal, de arra kizárólag nem alapítható a szellemi világ törvényeinek tudománya, a l é l e k t a n (psychologia), az érzelmek, eszmék, tudat, indulatok, vágyak és képzelet elmélete, a melynek részei az érzettan, az alanyi logika, az eszme- vagy ismerettan, az elméleti nyelvtan és az aesthetika.

A tudat és akarat köztudat és közakarat alakjában közönségben való alakulásának és jelenségeinek törvényeit pedig a t á r s a d a l m i t u d o m á n y (sociologia) állapítja meg, a mely ismét erkölcsstanra, közgazdaságra, jog- és állambölcsheszetre és politikára oszlik.

Végre az egyes tudományok összefüggését, általános és egységes tudományban lehető összefoglalását feltünteti a b ö l c s é s z e t (philosophia), a mely így mint az ismeretek koronája jelenkezik, midőn egyetemes viszonyaik törvényeit tárja elénk. Ép ezért különféle szempontokból tekintve, a legkülönbözőbb alakokban fogható fel: gyakorlatilag, mint általános világnézet, midőn a tudomány becsét világítja meg az emberi célok országában, elméletileg mint a tudományok kapcsa és betetőzése, midőn öszszetartozásukat mutatja ki, ismertetőleg mint általános módszertan, a mely megállapítja, minő sorban, minő eszközökkel alkothatjuk s fejleszthetjük

a tudományt. S valamint a bölcsészet, a leíró tanok anyagára alkalmaztatván, egyes tudományokra szétosztva, úgy az általános módszertan is a külön tudományágak módszereire szétválasztva gondolható, a melyek egymáshoz is az egyes tudományok arányai szerint viszonylatiak. A tudományok mivolta meghatározásának egyik útja tehát módszereik megállapítása. Ennélfogva, midőn a jog- s állambölcsészetnek, mint az emberi törvények és intézmények természettörvényei tudományának jellegét szabatosan meghatározni törekszünk, mellőzhetetlennek mutatkozik egyúttal módszerének is vizsgálatába bocsátkozni.

A TUDOMÁNY, LEÍRÓ ISMÉK ÉS GYAKORLATI TANOK ÁTNÉZETÉT
NYÚJTÓ TÁBLÁZAT

Tudományok (Elméleti, bölcsészeti tanok, scientiae)	Összetes tudományok	Leíró ismek (disciplinae.)	Gyakorlati tanok (mesterségek, artes.)
A. Tárnyi logika.		A. Viszonyítási axiómák és meghatározások.	A. Beszélés, írás, (olvasás.)
B. Matematika. Arithmetika. Analysis (algebra és függvénytan.) Geometria.		B. Mennyiségi axiómák és meghatározások.	B. Számolás, felmérés, időszámítás.
C. Mechanika. Statika, Dynamika.	C. Astronomia. Crystallographia. Geologia. Physikal geographia.	C. Leíró (kísérleti) physika. " " chemia. Mineralogia.	C. Hajózás, gépészet, bányászat, építészet, ipar.
Physika. Chemia. Gravitatio) tana. Elasticitas) Hőtan és optika. Electricitas és magnetismus.			
D. Physiologia.	D. Pathologia.	D. Botanika. { Zoologia. { Anatomia Histologia Anthropo- Morphologia logia. Embryologia Paleontologia.	D. Földművelés. Növénytermelés. Állattenyésztés. Gyógyyszerészet. Orvosi foglalkozás.
E. Psychologia. Érzettan (Kant-féle aesthetika.) Alanyi logika. Eszmetan (phaenomenologia.) Dialektika. Elméleti nyelvten. Szépészet (aesthetika.)	E. Összehasonlító nyelvészet. Philologia. Összehasonlító theologia.	E. Leíró lélektan. Nyelvisme. Ethologia. Irodalom Bölcsészeti } történet. Művészet Vallás Műveltség	E. Tanítás, nevelés, elmegyógyászat, lelki pártorkodás, költői, művészeti termelés.
F. Sociologia. Közgazdaságtan. Erkölcstan. Jog- és állambölcsészet. Politika.	F. Történetbölcsészet.	F. Politikai geographia. Államtörténet. Statisztika. Jogtörténet. Tételes jogtan.	F. Kereskedés, hivataloskodás, ügyködés, katonáskodás, bírászkodás, törvényhozás.
BÖLCÉSÉSZET.	COSMOLOGIA.	TUDOMÁNYOK TÖRTÉNETE.	TUDOMÁNYOS BÜVÁRLAT.

MÁSODIK FEJEZET.

A módszer.

A módszer fogalma. — A módszer és a tudományok. — A szemlélet. — Észlelés és következtetés. — A deductio. — Az inductio. — A kísérlet. — A leírás, a történet. — A genetikai felfogás, a lélektani elemzés, a tudomány története. — A cél és az eszmény fogalma. — Az eszmények elmélete. — Gyakorlati értéke. — Módszertani jelentőség e. — A l k a l mazás az alkalmazkodás kérdésére.

1. §. Módszernek az utat nevezzük, a melyet az elmének feladatai megoldásánál követni kell. A tudományos módszer az igazság kiderítésére vonatkozik, a mi csak a való észlelése és a tünemények összetartozóságának következtetés által megállapítása útján érhető el. Ámde úgy az észlelés, valamint a következtetés lehet helyes, lehet hamis. Ennélfogva hogy eredményre vezessen, a módszernek biztosítékokról kell rendelkezni tévedés ellen. Ezek csakis azon szellemi műveletek lehetnek, a melyekkel megfigyeléseinket s okoskodásainkat ellenőrizzük; a tudományos módszer tehát, ha ezeket fogalmába belevonjuk, azon szellemi eszközök öszszesége, a melyekkel ismereteinket szerezzük, rendezzük, szabatosítjuk és gyarapítjuk, vagyis tudományt alkotunk.

2 §. Szembetűnő, hogy e szellemi eszközök magok is a tudomány fejlődésével együtt szaporodnak, s hogy a tudomány így saját tovaképződésének tényezője. A gondolkodás menete változást szenved, mind kiindulási pontjára, mind céljára, illetőleg eredményre alkalmazkodik. Előbb czélszerű eljárás után tapogatózik, utóbb

irányul helyes és szabatos fogalmakra, ezek összefüggésének meghatározásánál pedig a megítélés álláspontja az áttekinthető anyag terjedelmével emelkedik.

Egy tudományban kifejtett élesebb látás mélyebb bepillantást enged más tudomány homályosan maradt részeibe; minden belterjes fokozás karöltve jár a tartalom szaporodásával; a módszer tökélye e szerint a rendelkezésre álló helyes adatok mennyiségével viszonyos. Az ismeretek szabatossá válta megengedi az oly tünetmények megkülönböztetését, a melyek elébb öszszezavarodtak, és így az észleletek számát szaporítja; a kibővült ismeretek új rendezést igényelnek; a rendszerbe foglaltak kitüntetik hiányosságukat, kiegészítést és további tisztázást követelnek; folyvást betelik tehát, s kiegészített átmérővel újra megnyílik körük. A módszer ennyiben a tudomány fejlődési menetének, a tudomány viszont megtestesített módszernek mutatkozik.

Annyi ennél fogva a részleges módszer, a hány az egyes külön tudomány, és a fejlettségnek a hány fokán állott valamikor mindegyik tudomány; e különállók pedig egy általános módszer keretébe vonhatók, a mennyiben öszszefüggők a tünetmények; egymással öszszhangzók az emberi tehetségek, és egységet képez a tudomány egésze.

Csakhogy valamint megváltoznék minden tudomány jellege, mihelyt a teljesen befejezett, az egész világegyetemet visszatükröztető egységes tudományba beleolvadna, úgy az ennek megfelelő módszer is egészen másnemű, mint a még alakuló tudományok módszerei. Az eszményi tökéletes ismeret, a hiánytalanul teljes tudat, mely a mindenséget egységében és öszszes viszonyai hálózatát öszszefüggésében szemlélné, független volna minden okoskodástól; a világ szövevényének bármely parányára való reápillantás elegendő volna minden egyéb mozzanatának abban felfogására. S a mint az egyes tudományok ez eszményi állapothoz folyvást közelednek, bár elérésétől szükségképen mégis mindig végtelen távol maradnak, úgy válnak kész eredményeikben függetlenekké fejlődési módszereiktől; mert az igazság egy és ugyanaz marad, bármi úton értük legyen el, s annál többféle módon bizonyítható, a mennyivel számosabb viszonyában derült ki. Annál fontosabb tehát a

módszer kérdése, minél fejletlenebb a tudomány, a melyre alkalmazandó, minél bonyolultabb, minél összetesebb elemeket tartalmaz a megoldandó feladat.

3. §. Természetes e szerint, hogy a legegységibb ismeretekre vonatkozólag a módszer szerepe a legcsekélyebb, majdcsaknem azonos azzal, a melyet a tökéletes eszményi tudással szemben megállapítottunk. A legegységesebb és legkétségteleenebb, a tapasztalat legegyszerűbb és legáltalánosabb megtestesítését képező fogalmak, a mennyiség és minőség, egyúttal az azonosság és a különbség, a tér és az idő, vagyis az egymás mellett és az egymás után, az erő és a viszony, más szóval az ok és a következmény fogalmai a legegyszerűbb szemlélet eredményei; oly lényeges alkatrészeivé váltak ezek az emberi elmének, oly kivétel nélküli tárgyai az összes eddigi, oly nélkülözhetlen feltételei minden további tapasztalatnak, hogy azokat másként, mint szükségszerű ismereteknek, s más úton, mint az intuícióén alig vagyunk képesek felfogni. A tárgyi logika terén nem válik tehát még külön az észlelés és a következtetés, minden módszer e két utolsó eleme.

4. §. Csakugyan, e két eljárás különféle mozzanatainak oly összetételeiből, a melyek alkalmasak arra, hogy azok útján egyszerűmód ellenőrizhető eredmény legyen elérhető, áll minden tudományos módszer. Az anyagot, a jelenségek ismeretét a megfigyelés nyújtja, a mely ismételtetvén, a tapasztalat sorára vezet. Ezt követi, szinte öntudatlanul, az első összehasonlítás, elvonás és általánosítás, az egyes tényeknek összrendezése, további használatra jelvényes helyettesítése és törvény alá foglalása. Itt kezdődik azután a levezetés szerepe, a következtetések kifejtése, a mely az eszmélánczolat szükségszerűségének jellegével is felruhazza a tüneménycsoportozat észlelt együvé tartozását.

5. §. Első sorban ez deductio által történik. A deductio ugyanis azt tünteti fel előttünk, hogy valamely tünemény vagy viszony szükségképen fennforog, mivel valamely ismert általánosabb jelenségben vagy viszonyban bennfoglaltatik. Ennek folytán az ismék körében a deductio mint a rendezés, az osztályozás mozzanata szerepel. Ennél még nagyobb feladatot teljesít a tudományban; a

tüneménysorok, a törvények folytonos egybevetése segélyével ki-meríti mind azon eseteket, a melyek azok alkalmazásai gyanánt gondolhatók, végeredményeikig követi a megállapított elvekből származtatható tételeket, elemeikre bonczolva okaikban, átlátszókká megvilágítja az öszszetes bonyolult jelenségeket, s így új törvények felismerésére vezet, mint előbb ismeretesek következményeire, sőt a jelvényes kifejezések által nyert összesítési hatalmánál fogva túlhatol még az emberi képzelet korlátain is. Innen a törekvés, minden tudomány foglalját az analytikai következtetések végeredményükig vezetett sorából összeállítani: hiszen a tudomány alaki tökélyének, a benne foglalt ismeretek szabatosságának, teljes és kifogástalan logikai rendje biztosságának fokát azon rész arányában állapíthatjuk meg, a mely alkatában szigorúan deductiv. Legfejlettebb tehát azon tudományág, a mely alá tartozó tünemények sokszerűsége a legkevesebb és legegyszerűbb elvekre vezethető vissza, a mi eddig leginkább a matematikában. ennél csekélyebb, de mégis tetemes mérvben a mechanikában sikerült.

6. §. Új jelenség megismerése azonban deductio által nem esz-közölhető, s a mennyiben tökéletlenek az ismeretek, annyiban téve-sek egyszersmind az azokra alapított deductio eredményei. Folyto-nos igazolásuk szükséges tehát, s e mellett oly eljárás, mely új felfedezésekre, a jelenségek ismeretéről törvények ismeretére juttat-hasson. E feladatnak hivatott eleget tenni az inductiv módszer, öntudatosan ellenőrzött észlelet segélyével. Az inductio azon szel-lemi művelet, a mely által egyes esetből, a törvényszerűség fogal-mának egyetemes alkalmazásával, általános szabályt vonunk le. A hasonlóságok alapján ennél fogva kikeressük a valószínűségeket, a körülmények és melléktényezők pontosan megállapított változásá-val kiszemeljük a maradandó tüneményeket, a természeti rend állandóságának feltételezése mellett a különlegesből az általánosra, tüneményből törvényre következtetünk, így szerzünk új tudomást és szélesbítjük folyvást látkörünket, mialatt tapasztalatainkat tüze-tesebb megfigyelés által megfelelőleg helyesbítjük. Inductiv alapon nyugszik tehát minden tudomány; csakhoggy ott, a hol, mint a ma-thematikában, az alapvető inductiók igen egyszerűek, a hol számuk

aránylag igen csekély és eredményük mindig helyesnek bizonyai, e körülmények csakhamar elfeledtetik eredeti jellegüket; míg azon tudományok terén, a hol, mint kivált a kültermészeti tüneményekkel foglalkozóknál, folyvást új alakban felmerülő öszszetes jelenségek között kell tájékozást találni, s az azokra vonatkozó észleletek csakis nagy gonddal tarthatók tévedéstől menten, az inductiv módszer szerepe sokkal inkább szembeötlő.

7. §. Sikere különben szintén eredményei szakadatlan ellenőrzésétől függ, s ennek elhanyagolása okozta csekély méltatását az ó- és a középkorban. Főfontosságú tehát a megfigyelés szabatos eszközlése, módjainak tökélyesbítése, egyrészt az alanyi tévedések elhárítása, másrészt az öszszetett tünemények egyszerűekre való felbontása, elemzése által. Az első célra szolgál az észlelésnek különböző körülmények közt, különböző helyen és időben ismétlése. Ugyan e törekvést, de egyúttal az elemzés lehetőségét is előmozdítja azon mesterséges eszközök alkalmazása, a melyek által érzékeink erősbíttetnek és hatályosbítatnak, s a melyek a tovahaladó tudomány által mindinkább nagyobb mérvben szolgáltatva, így a tudomány újólagos fejlődését közvetítik. De legjelentékenyebb módot nyújtanak mind a két cél elérésére a kísérletek, a megfigyelő jelenség mesterséges ismételhető előállításai oly körülmények közt, a melyek közt az észlelendő tünemény kidomborodik s a különböző kísérő melléktényezők szerinti változásai is megállapíthatók.

Kísérlet azonban csupán ott lehető, a hova a természet feletti uralmunk terjed, s a hol cselekvőleg közbenyúlhatunk, a hol hatalmunkban áll a tüneményekben reánk való hatásuk tekintetéből tetzés szerinti változásokat előidézni. Már az élettan terén is korlátok közé szorulunk erre nézve; ha itt a kísérlet bizonyos határokon túlterjeszkedik, szétbomlik a vizsgálandó szervezet, kialszik az élet, melynek titkait fürkészszük. Az embert és a társadalmat illetőleg pedig csak igen csekély mértékben eszközölhetünk kísérletet, legalább a tudomány javára, mivel itt az egyéni érdeket is érintő tünemények alányilag oly értékesek, hogy azok önkényes előidézése erkölcsileg veszélyes, néha tilos.

8. §. Az élettan, a lélektan és a társadalmi tudomány módsze-

rei tekintetében tehát öregbedő arányban mással kell a kísérletek e hiányát pótolni, s ezért a leírás és a történet segélyére hivatkozunk. A tudományos leírás azonos a szabatos osztályozással, és minden isménél és tudománynál nélkülözhetetlen; helytelen volna tehát alkalmazását, mint külön módszert, a tudományok valamely csoportjára korlátozni. Mint az észleletek állandósításának eszköze azonban, tagadhatatlan, annál értékesebb, minél kevesebb alkalom nyílik a megfigyelések ismétlésére; előtérbe lép ennél fogva, mihelyt kísérletnek nincs helye. A történet, az emlékezetben felélesztett múlt, ellenben új anyagot is szolgáltat az elmének. A múlt eseményeinek emléke gazdag változatosságban tárja eléink a legkülönbözőbb tényezők együtthatását, a legeltérőbb jelenségek összehatalálkozását; egyéni észleleteink alkalmát megsokszorozza nemzedékek koraival, sőt világváltozások szakáival; s így lehetővé teszi, hogy a tudományos kutatásban ne csak az elvontból indulhassunk ki elméleti, hanem egyszersmind az öszszetesből történeti rendben. Ha pedig meggondoljuk, hogy a történeten is végig vonul a törvényszerűség lánczolata, s hogy az események szárait okadatolva visszafelé követhetjük, akkor nemcsak vizsgálatra anyagul szolgáló tényeket találunk, hanem felleljük a múltakban a jelen és minden mögötte fekvő egyes állapot magyarázatát is, és a történeti áttekin-tést genetikai, származtató vagy oknyomozó felfogással terméke-nyítjük.

9. §. Ennélfogva a genetikai felfogás tulajdonképen mint az inductiv eljárás teljes mértékben való alkalmazása mutatkozik a történet szolgáltatta tényekre. Feltételei is azonosak tehát az inductióéival, tudniillik a törvényszerűség elismerése a történet folyama-bán, illetőleg annak kizárása, hogy bármily esemény vagy jelenség másképen származott volna, mint természeti tényezők működésének eredményeként, továbbá a természet folyama lényeges állandóságáról, egységéről és egyformaságáról való meggyőződés minden téren és időben. Hiszen ha más helyütt és korban a jelenleg tapasztalhatóktól merőben különböző természetű erők érvényesülését hinnők, úgy azon okokra az okozatokból visszakövetkeztetni lehetetlen volna, s nem sikerülhetne az, a mi a genetikai felfogás mel-

lett a tudomány fő vívmánya, hogy ott, a hol az emlékek lánczolatának egyes szemei kitörték, azokat elméleti úton pótolhassuk, a történet hiányait kiegészíthessük,

De nem pusztán a történet, a fennmaradt külső emlékek terén érvényesül a genetikai felfogás, hanem ott is, a hol mint a lélektan és a társadalmi tudomány körébe vágó jelenségek közül számosnál, oly tünemény forog fenn, a melyet keletkezésénél világos tudat nem kísért, s a melynek kézzel fogható jele sem maradt meg. Csakhogy e mozzanatok körül mutatkozó feladatok tekintetében annyiban bővül a módszer, a mennyiben igénybe veszi a lélektani elemzés segélyét. Ekkor ugyanis nemcsak azt kutatjuk többé, minő törvények uralkodnak maguknak a viszonyoknak tekintetében, hanem azt, hogy az erre nézve alkotott fogalmak és elméletek miként jöttek létre; más szóval nem a közvetlenül megfejtendő kérdést magát vizsgáljuk első sorban, hanem azon felfogás keletkezését, mely a kutatandó anyag feletti törvények iránt alakult, így kiderítve azt, hogy az esetleg fenforgó és a lehető tévedéseknek melyek az okai, tisztázhatni azt is, hogy mely tényezők kiküszöbölésével alkotható helyes elmélet. Erre nézve pedig még további hathatós támaszt nyújt az ismeretek, a tudomány története. Midőn az elméletek tévedéseinek okairól felvilágosít, egyszersmind az alanyi okoskodás hibái elkerülésének módjára tanít; feltünteti a tudományok haladásának általános törvényeit, s meggyőz az egyik kölcsönhatásáról a másakra; így az ellenőrzés eszköze a gondolkozás biztosságára, útmutató a kitűzendő feladatok megválasztásánál, és a módszer szabatos alkalmazásának kétségtelen keze.

10. §. Ez sem teljesen elegendő a társadalmi tudományok terén. Itt azon sajátságos jelenséggel találkozunk, hogy a tárgyukul szolgáló anyag megváltozik a tudomány gyarapodásával, s pedig hovatovább, minél magasabb rendű jelenségek tartoznak a tudomány körébe. Míg a természettudományok birodalmában az ember fokozódó tudása nem teremt a dolgokban új tulajdonokat, sőt nem is idéz elő új megmagyarázhatatlan ösztetéseleket, és a mutatkozó új tünemények vagy kezeink alatt keletkeztek, s így ismeretesek. vagy olyanok, a melyek megvoltak már előbb is, csakhogy anny-

ban ismeretlenek maradtak, a mennyiben csupán tökélesbített megfigyelési és mérési eszközeik segítségével voltak észlelhetők, — addig a társadalmi tudomány foglalatába illeszkedő jelenségek, mint emberi gondolkodás és cselekvés mozzanatai, maguk is módosulnak minden oly tényező befolyása alatt, mely az emberi felfogásra és vágyakra hatást gyakorol. Az emberi tudat minden fejlődése pedig nemcsak a tapasztalat bővítésére szolgál alapul, hanem egyszerűen ösztönül a cselekvés kiterjesztésére, s forrásul új kívánságokra és törekvésekre, a melyek ismét addig nem tapasztalt benyomások alkalmát képezik, és új ismeretek szerzését közvetítik. Ilyen kölcsönhatás mellett az emberi ész és akaratműködés, értelem és hajlam, tudomány és munkálódás közt annál több, sokszerűbb és vegyesebb viszony keletkezik, minél nagyobb a képesség felfogására és magyarázatára. S a mint haladnak az emberek és a társadalom, és mind jobban megkülönböztetjük a szerveket és azok működését, a saját célú, közvetlen a külvilág feletti uralom érvényesítésére intézett cselekvőséget, és azt, a mely mint ennek irányzására, rendezésére szolgáló, közvetett hasznú. — még határozottabban kiválik minden egyes eszme, vágy, képesség, társulási csoport és cél, és szaporodik egyszerűen ez elemek összetételeinek száma és vegyülete, úgy gyarapszik a társadalmi tudomány tartalma. Szükséges tehát a módszernek oly eszköze, melynek segítségével lépést lehessen tartani az értelmezendő jelenségek sokoldalúságával és bonyodalomával. Annál inkább, mivel a társadalmi tünetenyeket úgy sem lehet puszta deductio útján az egyes emberek természetéből indokolni, mivel ezeknek gondolkozása és igyekeve szintén átalakul az együttlét és tökélesbülő alakjai következtében, a melyek új érzelmeket, új köteleket, új célokat teremtenek.

A társadalmi tudomány növekvésének és szétágazásának megfelelőleg így gyökereinek számai is terjeszkednek, és ezek erőteljes hajtása viszont ágainak is bővebb táplálékot nyújt. Minthogy pedig az ember saját önmagának változását legnehezebben veszi észre, sőt ezt, mint előbbi állapota tökéletlenségének elismerését, kivált erkölcsi tekintetben, különben sem hajlandó ösztönösen elhinni, ennek folytán az alkalmazandó módszer kelléke, hogy

az egyéni tulajdonok módosulásai és a társadalmi körülmények változásai külön-külön s egymással szembeítve is képezhessék a vizsgálat tárgyát. Erre pedig megkívántató valamely önálló mérv, a milyent egyedül az emberi czélok rendszerében lelhetünk fel.

11. §. A cselekvés czélja ugyanis az arra ösztönző indokok összességének azon része, mely magából a cselekvőből kiindulónak és tudatosnak jelentkezik. Tárgyilag tekintve, minden akaratelhatározás okozatos és szükségszerű, de alanyilag, a mennyiben nem felismert közvetlen vagy közvetett külső kényszer behatása alatt keletkezik, szabad; és az ily cselekvést, a mennyiben öntudatos, nem szükségszerűnek, hanem czélszerűnek mondjuk. Minthogy pedig az emberi ítélet természetszerűleg alanyi, és talapzatául a saját felfogás szolgál, a melynek központja az egyén maga, a cselekvőséget, a mennyiben szabadnak és czélszerűnek állítjuk, elvontnak s feltétlennek tekintjük, függetlennek minden külső októl, a mely esetleg valóban előidézte, és csupán önmagunkra nézve ismerjük el viszonylagosnak. Épen e tulajdonságánál fogva szolgálhat pedig czélszerű cselekvőségünk saját valónk mértékéül. A cél fogalmában ugyanis elvontan mutatkozik; a cél eredetére nézve kapcsolaton kívül helyezve a külvilággal, indulatainkból és érdekeinkből indul ki, akaratunkban nyer testet, cselekvőségünkben érvényesül annyiban, a mily mérvben megfelel értelmünknek az erőnk és a tehetőségünk.

De az egyes közvetlen czéloknál feljebb emelkedhetünk. Öszszefoglalhatjuk, általánosíthatjuk, egyéni életczélok, állami, emberi czélok. sőt a hit körében világcél egyetemes fogalmába. S ezzel párhuzamosan a czélok rendjének megfelelőleg felidézhetjük képzelő tehetőségünk által magunk előtt azon állapotok vázlatát is, a mely e czélok mindegyikének vagy foglalatajának teljes elérése, megvalósítása által alakul, míg ugyanekkor az elvonás pályáján is tovahaladva, a megtestesített czélokat, mint a melyek a körülmények felett uralkodnak, nem pedig azokat uralják, feltétlenekül és önállókul szemléljük, így jutunk az eszmények megteremtéséhez, azon képzel, feltétlen czélszerűségi, befejezett kielégítettségi állapotokéhoz, a melyeket minden tételes tökéletlenségtől s akadály

hatásától menteknek szeretünk vélni, a melyekben kívánságaink teljesültét látjuk, s a melyek felé irányozzuk ugyanezért cselekvőségünk java részét.

12. §. Annyiféle tehát az eszmény, a hányféle az emberi szükségletek és érdekek egymástól elkülönözhető tere, s minden téren ismét váltakozik a kívánalmak, a felfogás, a képzelet színvonala szerint. Elemei ugyanis mindig fellelhetők az emberi természetben, mihelyt az anyagul szolgáló szükséglethez, illetőleg az abból eredő vágyhoz hozzájárul a kielégítésre vezető képesség tudatán és a fáradság legalább részleges sikerének tapasztalatából keletkező reményen alapuló törekvés, és ezek átszellemülnek az elvonás, a képzelem által; e szerint csakis ott nem alakul eszmény, a hol ez elemek valamelyike hiányos; elhalt a vágy, vagy eltörpült az akarat, vagy szárnyaszegett az ész. Az érzék, az akarat, a hit, a munka, az ismeret, a közérzet tehát egészséges fejlődés mellett megannyian céljaikban nyilvánulnak, a művészi szép, a hatalmi uralom, a vallási szent, a gazdasági vagyon, a bölcsészeti igaz, az erkölcsi jó eszményei alakjában, a melyek egyedül üdvözítőek, a tökély legmagasabb fokát képviselőik megalkotóikra nézve, bármennyire alatta maradhatnak is más kor, más szellem várakozásának.

13. §. Hiszen tárgyilag szemlélve, az eszmény is mindig viszonylagos, és általános gyakorlati értéke kevésbé önmagában, hanem inkább az ösztönzésben rejlik, a melylyel az emberi munkásságot fokozza, épen viszonylagosságából következő valósíthatatlansága folytán. Az eszmény által a cél újra indokká válik; a törekvések közben, a melyekre serkent, gyakorlat által megizmosodnak a tehetségek, bővül a tapasztalat, gyarapodnak az ismeretek. S bármi fokozatos is a változás, melyet az ember így előidéz, ennek visszahatása magára az eszményre sem maradhat el; s habár nem is változik néha az alak, a szó, a mely kifejezi, de okvetetlenül más lesz tartalma, értelme, mint a mi volt; átalakul a hozzájárult új elemeknek megfelelőleg, még akkor is, ha az emberek hitcikkelyként hirdetik változatlanóságát, hogy elébbi csalódásukat ne legyenek kénytelenek bevallani, s hogy továbbra is azon hitükhöz ragaszkodhassanak, hogy a legmagasabb, a mi szemünk előtt lebeg, mindig

végleges és tökéletes volt, s örökké az is marad. Soha el nem ért, de folyvást új célok felé igyekszünk tehát; a jelen állapot, a tételes pedig mindig egyrészt a történet, a múlt és öntudatlan, az okok gyanánt szereplő, másrészt az eszmény, az öntudatos és célképen felfogott tényezők közötti középnek mutatkozik.

Az eszmények rendszere, sorozata és fokozata párhuzamos ennélfogva az állapotokéval, és valamint ezekből származnak azok, úgy következtethetünk ott, a hol valamely nemzedéknek egyéb emléke elveszett, eszményeiből viszonyaira. Minthogy pedig az eszmények egyszersmind az illető kor elmékedéseinek végleges alakjai, épen a legmaradandóbb emlékek, és hézagpótlékul, a történet kulcsául szolgálnak; ennek folytán az eszmények sorából leolvashatjuk a korszakok törvényeit. S míg így a múltak örökében útmutatók, elméletük irányadó a jelenkori tudomány megítélésénél is; figyelmeztet tanaink múlhatlan tökéletlenségeire, valószínű tévességére; megérteti, hogy az emberiség problémái látszó megoldásuk után mindig megújulnak, s éleszti azon kételyt az elfogadottak iránt, azon türelmet és bizalmat a jövő fejleményeire és igazolásaira nézve, a melyek az emberi haladás feltételei közé tartoznak. A tudat ugyanis, hogy minden nemzedék eszményeit, bármi magasztosak, mégis okvetetlenül felváltják más kor másnemű eszményei, a meggyőződés, hogy a munka főáldása nem közvetlenül élvezhető gyümölcseiben, hanem az általa előidézett nagyobb munkaképességben és kedvben nyilvánul, az emberi természet neme-sebb rugóinak öszszhangba juttatása azon indokokkal, a melyek a mindennapi szükséglet kielégítésére készítetnek, annak belátása folytán, hogy az egyéni jóllét előmozdítása a jövő eszményeinek előkészítésével karöltve jár: mind e hajlandóságok az eszmények fokozatosságának és viszonylagosságának elismeréséből következnek, s így a szerepet, a melyet az értelmi főerények ezen szinte alaptétele a tudomány körében betölt, méltán párhuzamba helyezhetjük azzal, a melyet a theologiai erkölcsstan saját terén joggal a hívó alázatosságnak ítél oda.

14. §. Az eszmények elméletében e szerint a leghathatósabb módszertani eszközt bírjuk a társadalmi tudományra nézve. A

dedutio itt úgyis csak annyiban alkalmazható, a mennyiben vagy az előző tudományok végigzásaiban lelünk oly általános tételeket, a melyekből következtetéseinknél kiindulhatunk, vagy magának a társadalmi tudománynak keretében sikerült valamely fogalmat kimerítően és szabatosan megállapítani, a melynek azután különleges eredményeit kutatjuk; ámde a tudományok elkerülhetlen hézagainál fogva, a melyek leginkább épen a külön tudománycsoportok közt tátonganak, amazok száma szerfölött csekély; emezek pedig, még akkor is, ha az alapvető fogalmak kifogás alá nem eshetnének, nem a tudomány egészére, hanem csupán egyes kis tereire szolgálnak. Az inductiora az anyag bőven áll ugyan rendelkezésre a statisztikai leírás és a történet alapján, de ritkán akként, hogy közvetlenül feldolgozható lenne, mert a társadalmi tények szerfölött összetett vegyületűek, sőt épen azon alakzatok, a melyek legegyszerűbbeknek látszanak, legbonyodalmasabb szövevényűek, s csakis hosszú kezelés és használat által lesimítvák, mintegy törmelékdarabok, a melyeknek szögleit lecsiszolta az idők sodra. Itt érvényesül tehát különösen a genetikai és lélektani elemzés, s ezzel karöltve a tudomány története; míg a viszony nyitját, a mely az intézmények s egyrészt a törekvések, másrészt az eredmények közt fennáll, az eszmények módszere adja kezünkbe.

15. §. Hogy mily jelentékeny ez elmélet, arról azon kapcsolat világosíthat fel, a melyben az összes társadalmi tudományok központjából kiemelkedő kérdéssel, az emberi előhaladás kérdésével áll. Alig van vitásabb történetbölcészeti tétel annál, vajjon egyetemes, és ennél fogva szükségszerű-e vagy sem a polgárosodás haladása, azaz az ember uralmának terjeszkedése a kültermészet felett, és ettől kölcsönösen feltételeztetve, valamint azt továbbra feltételezve, a közösségi tudat, a társulási hajlam és a szervezkedési képesség tökélyesbülése. Ha elvitázhatatlan is egyes esetekben az előmenetel, kétségbe vonták gyakran: vajjon az egész emberiséget illetőleg általános-e e tény; sőt, ha számba vesszük az elmúlt idők és az Európán kívül fekvő nemzetek szavazatát, alighanem számosabb a tagadó, mint az igenlő válasz. Kevés korszak nemzedéke, csupán a görög, utóbb a római művelődés fénykoráé, valamint a

múlt század eleje óta az újkoré fogadta készséggel a haladás tanát és törekedett lelkesen azt majd hit gyanánt terjesztem, majd tudományosan magyarázni. S a bizonyítási módok is igen különbözők. Az encyclopaedisták és tanítványaik egyszerűen mint szembeszökő kétségbevonhatlan tény, mint az érdem diadalát tárgyalták az előítéletek felett; a rationalistikus deisták az ember isteni rendeltetésének tulajdonították; a metaphysikai iskolák Hegellel a lét vagy az eszme fejlődésével azonosítják; az evolutio elvének hívei az egész természetből kiolvasható világtörvény mozzanatának tartják; a történetben nyilvánuló visszaeséseket, számos nép hosszú időn át, megdermedését, egész polgárosodási rendszerek elaljasodását megannyian csak múlólagos és látszólagos tüneménynek jelentik ki, melyet részint képtelenségünkől magyaráznak az emberi kedély és tevékenység összes sokszorosan bonyolódott szövevényét áttekinteni, részint azon általános törvény esetei közé sorolnak, a mely szerint a belterjes fejlődés korszakainak váltakozni kell a külső terjeszkedésével, mivel egyénben, társadalomban és az emberiség keblében egyaránt a kiválóbb emelkedés csak az alap szélesbedésével együtt következhetik be.

Annyi bizonyos, hogy a míg valamely népnél az eszményalkotás folyama meg nem akad egyik vagy másik tényezőjének kimerülése miatt, a haladás szükségképeni, bár iránya változhatik az eszmények terével együtt, a mint az emberi hajlamok és tehetségek aránya magában is módosul, előbbi kívánalmak kielégítése és új szükségletek és vágyak keletkezése közben, így engedte át a tért az öszszhangzó szép görög eszménye a rendezett hatalom római, majd ezzel együtt a vallási szent keresztény eszményének, s váltották fel ezt ismét újabban a nemzeti önálló teljes kiképződés, a gazdasági vagyonosodás, a tudományos igazság és az erkölcsi jótékonyág emberie eszményei. Azt pedig, mely téren lehető bizonyos fokú műveltségél az eszmény tovaképzése, megítélhetjük abból vajjon a jövőben látják-e az álmodott aranykort, avagy a múltban keresik az emberek, és hogy valósítását a sorstól, külső hatalomtól várják-e, avagy maguk igyekvésétől véljék függőnek. Pedig a míg élő a tudomány, addig elméleti feladatát, a magyarázatot mindig kíséri

gyakorlati gyümölcse, az emberi szabadság növelése a természeti erőkkkel szemben. Ily értelemben hatalom az ismeret, mert a körülményekbe, a cselekvés feltételeibe való teljesebb belátás mérvében képesít azokat felhasználni; és így, ha a természet rendjét kutatjuk és követjük, leszünk egyszersmind uraivá, midőn a külvilágnak magukban tőlünk független folyamatait mégis emberi akarat szolgálatában emberi céloknak megfelelőleg irányozzuk.

HARMADIK FEJEZET.

A társadalmi tudományok.

A közgazdaságtan. — Az erkölcsstan. — A jog- és állambölcsészeti. — A politika. — Az alapul szolgáló leíró tanok, a jogscematika. — A lélektan mint előző tudomány, viszonya az egyes társadalmi tudományokhoz. — Ezek összeköttetése egymás közt. — A hasznos, a jó, a jogos, a célszerű, és viszonyuk egymással.

1. §. A világ minden jelenségei közt legmagasabb rendűek, mert legtöbb és legsokszorosabban összetett előzményűek azok, a melyek az öntudatra jutott emberi közönségek, a társadalmak körében táruznak elénk. Keletkezési, fennállási, átalakulási viszonyaik törvényeit a társadalmi tudományok tárgyazzák, és négy főágra oszlanak: a közgazdaságtanra, az erkölcsstanra, a jog- és állambölcsészetre és a politikára, mivel a társadalmi tünemények között négy nagy viszonycsoportot különböztethetünk meg.

2. §. E viszonyok első tömege azokat foglalja magában, a melyek a társadalom keblében, valamint az azt alkotó egyesek közt létesülnek a kültényezőket illetőleg, annyiban, a mennyiben a természet korlátolt részei emberi hatalom alá vethetők, és emberi igények kielégítésére alkalmasakká válván, így vagyon alkatelemei, gazdasági javak gyanánt jelentkeznek. A javak termelése, eloszlása és fogyasztása felett uralkodó törvények képezik tehát a közgazdaságtan tartalmát, a mely törvények részint a vagyon különféle nemű tényezőinek természetéből, részint az emberi természetből származnak. A közgazdaságtan pedig nemzetgazdaságtanná válik,

midőn törvényeit nemcsak általában a társadalom és az egyesek vonatkozásaira nézve deríti föl, hanem a külön államok egymás mellett létére és az ebből szövődő viszonyokra tekintettel fejti ki.

3. §. Valamint a közgazdaságtan így a társadalmi és a külső tényezők közti viszonyokra terjed ki, úgy az erkölctan azon törvényeket állapítja meg, a melyek az emberi társadalom kebelén belül a cselekvés indokai tekintetében irányadók, és ennél fogva mint a kötelesség, a jó szabályai jelentkeznek. És minthogy az emberi cselekvőség indokai minél eszményiebbek, annál függetlenebbek a külkörülményektől, annál inkább mutatkoznak az alanyilag felfogott akaratszabadság önálló folyományai gyanánt, és minthogy ekkép a kötelesség saját jövő teljesítése lehetőségének törvénye, és követése mindig a cselekvő belső szabadságának jövőre is mind teljesebben függetlenné tételére és fentartására vezet: az erkölctan egyszersmind a belső alanyi szabadság tudományának is tekinthető. De miután a kötelesség követése, az alanyi akaratszabadság valósítása egyes egyén részéről a társadalmon kívül elszigetelten képzelt egyén tökély utáni törekvése gyanánt is felfogható, az erkölctant gyakran nem a társadalmi, hanem az egyes embert illető tudomány ágának tekintik, és így a lélektan mellé sorolják, az egyénnel foglalkozó tudományok közé. Ámde, ha eszményítés folytán az egyén akaratát és törekvését saját fejlődése feltétlen forrásának szoktuk is tekinteni, tényleg ezek mégsem önálló tényezők, hanem olyanok, a melyek táplálékukat kívülről, az emberek, valamint az embert környező körülmények kölcsönhatásából nyerik, és ennél fogva az emberi cselekvőség nemesebb rugói társadalmi eredetűeknek mutatkoznak. Hogy ennél fogva tudományuk a társadalmi tudományok sorába tartozik, kiviláglik, ha meggondoljuk, hogy minden emberi cselekvőség, a mely nem közvetlenül elsődleges anyagi szükség kielégítésére irányul, és így nem a legnyersebb természeti kényszer eredménye, minden tevékenység tehát, a mely alanyilag szabadnak tekinthető, csakis társadalmi viszonyokból keletkezik, és társadalomban valósul meg; valamint hogy az erkölcsiség tere nemcsak az egyénre, hanem minden társadalmi körre is vonatkozik, sőt a társadalmi viszonyokra előbb lett felismerve, mint a lélek belső mozza-

natait illetőleg; és minden kétségünk ez irányban elenyészik, ha tekintetbe vesszük továbbá, hogy a kötelesség követését igénylő lelkiismeret szava eredetileg mindig a társadalmi vélemény visszhangja, és a közönség szokásaiból, erkölcséből és életnézeteiből merítvén erejét, csak lassan s fokozatosan válik önállóvá. Ennél fogva fejlődött csakugyan kapcsolatosan az erkölcs a joggal, míg végre különböztetés történt az úgynevezett tökéletlen kötelezettségű, mert ki nem kényszeríthető, erkölcsi jogok és a tökéletes kötelezettségű, érvényesíthető jog közt, és csupán ezután lett szigorú választóvonal megállapítva a belső szabadságot, a cselekvés indokait illető erkölcsi, és a külső szabadságot meghatározó jogi törvény, és így az erkölcs és a jog- és állambölcsészet között.

4. §. A közgazdaságtan és az erkölcs és ezek szerint együtt véve magukban foglalják mind azon szabályokat, a melyek az emberi cselekvőség tartalmára vonatkoznak; e tartalomból pedig megállapítható egyszersmind részben a cselekvőség alakja is, vagyis azon külső kör, a melyet érvényesülésével betölt. De ennek meghatározásánál más szempontok is irányadók. A kölcsönös összeférés lehetősége, az összeütközések kikerülése, azon föltételek, a melyeken a társas együttműködés és a társadalmi együttélés alapul, nem állapíthatók meg egyedül a gazdasági és erkölcsi indokokból, sőt az emberi természetnek egyéb, a fegyelemből, a hitből, a szokásból, a véleményekből s reményekből, és az alkalmazkodás és szervezkedés lassan kifejlett képességeiből alakuló tényezők és rugók e tekintetben közrehatnak még nagyobb mértékben. És így külön tudománycsoport az, a mely a társadalom és tagjai közt cselekvésük terére és eljárásuk alakjára nézve keletkező viszonyok törvényeit tartalmazza. Ez a jog- és állambölcsészet; és azon kérdések, hogy mennyire terjedhet az ember gyakorlati szabadsága, minő viszonyok közt állhat fenn a társadalom, mely törvények uralkodnak e viszonyok fölött, és minő társadalmi alakzatok s minő intézmények lehetségesek, hogy miben áll és miként marad fenn a társadalom egyensúlya, és minő elvekre vezethető vissza a létező intézmények változatossága: megoldásukat a társadalmi együttlét, teltételeinek és alakjainak e tudományában lelik, a mely ennél

fogva a társadalmi tudományok körében hasonló helyet foglal el, mint a minőt a mechanikában a statika tölt be.

5. §. A dynamikát ellenben a társadalmi tudományok közt a politika képviseli, a mely a társadalmi együttlét feltételeinek változása, különböző társadalmi állapotok kölcsönhatása, általában a társadalom átalakulásaira indító mozzanatok munkája folytán bekövetkező viszonyok törvényeit tartalmazza; és a mely ennél fogva, valamint a közgazdaságtan a hasznosnak, az erkölcsstan a jónak, a jogbölcsezet a szabadságnak és rendnek, akként a társadalom intézményei czélszerűségének szabályait állapítja meg.

6. §. A társadalmi tudományok mind e négy csoportja anyagát a tapasztalatból meríti, melynek eredményeit feltárják a statisztika; a társadalmi tünemények számokban való kifejezésének tana, továbbá a politikai, a társadalmi és a jogtörténet, ez utóbbihoz számítva a létező tételes intézmények és szervezetek leírását is. Az egyes tényekből, a melyeket ez ismék tudomásra hoznak, összevonásuk és általánosításuk útján minden lehető intézménynek és átalakulásnak átnézetét nyerhetni; és így a pusztá leírás és a merő elmélet közt a bölcsezeti teljes feldolgozáshoz mintegy félgvártmányt szolgáltatva, helyet foglal a társadalom anatómiája, az erkölcs- és jogschematika, a mely egyszersmind feltünteti, mi a tételesben a végleges, mi az alakuló félben levő, mi a lényeges, mi a csakis mellékes és esetleges.

7. §. Ennek megítélése egyaránt fontos a közgazdaságtanra, az erkölcsstanra, a jog- és állambölcsezetre és a politikára nézve, minthogy mind a négy tudomány tárgya közös, a mennyiben azt az emberi cselekvőség viszonyai képezik a társadalomban. Csak-hogy a közgazdaságtan merőben annyiban terjeszkedik a cselekvőségéből folyó viszonyokra, a mennyiben a vagyona kihatnak, tehát tartalmukat és céljokat, a természet fölött érvényesült uralmat illetőleg, mind keletkezésére nézve a termelés, mind az abban részesedést illetőleg a forgalom vagyis megosztás, mind eredményeire vonatkozólag a fogyasztás által. Az erkölcsstanban pedig a cselekvőségi viszonyok, szintén tartalmukra nézve, de nem a külvilágra való vonatkozással jönnek tekintetbe, hanem mint előbbi cselekvő-

következők vagy későbbi cselekvőséget indokolók és befolyásolók, vagyis mint olyan tényezők, a melyek a belső szabadság, a tökélyre törekvés, a tehetségek összhangzatos fejlesztése szempontjából bírnak jelentőséggel. A jog- és állambölcészletben ellenben ugyancsak ezen, tehát szintén minden lehető célú tevékenységből származó viszonyok szerepelnek alakjukra, azon korlátokra vonatkozólag, a melyek közt a cselekvőségi, illetőleg szabadsági körök összehérnek. A jog- és állambölcészlet tere e szerint magában foglalja, bár más oldalról megvilágítva, mind azt, melyen, a közgazdaság-, mind azt, melyen az erkölcsstan mozog: míg a politika törvényeinek tárgyalása az öszszes többi társadalmi tudományokéit előzményül feltételezi, mert a társadalmi átalakulásoknak tényezői és céljai mint gazdaságiak, erkölcsiek és jogiak jelentkeznek.

8. §. Az emberi közönségek viszonyai azonban nemcsak közvetlen tapasztalat által ismerhetők meg, és törvényeik csupán részben vonhatók le az öszszetes társadalmi jelenségek szemléletéből. A társadalmi tudat és cselekvőség mindig egyesekére vezethető vissza, magyarázata az egyesek szellemi alkatából és helyzetéből következik; a társadalmi tudományok tehát, a mennyiben deductiv jellegűek, közvetlenül a lélektanon, psychológián alapulnak. Az ismereteket, a melyeknek rendszerét a lélektan tartalmazza, a megfelelő leíró ismék, a leíró lélektan, és az irodalom-, bölcészlet-, vallás- és művészettörténet szolgáltatják, midőn a fogalmakat, eszméket, jelvényeket, igényeket, vágyakat, szenvedélyeket, meggyőződéseket, szokásokat és szertartásokat vázolják; és ez anyagból kiindulva a lélektan tudománya az érzékek élettanához csatlakozó érzettanon nyugszik, a mely feltünteti, minő alanyi benyomások felelnek meg a külső behatásoknak, majd magában foglalja az alanyi logikát, mely a fogalmak képződésének, továbbá az elvont és általános eszmék, és az ítéletek alakultának és mivoltának elmélete terjezkedik ki; ekként azután megállapítja az eszmetársulás az öszszetett gondolatfolyamatok és az öntudat fejlődésének törvényeit egyrészt, másrészt pedig az alanyi szabadság képzetével öszszefüggő és előzményeiül mutatkozó mozzanatokot taglalja, kiindulva az emberi igények és ösztönök rendszeréből, és áthaladva az

akaratképződés valamint elhatározás, és következményeinek szabályain, míg végre elvezet az egyéni tökély eszményéhez, a melyet a szerint, a mint elmélete metaphysikai vagy vallási alapföltevésekeii nyugszik vagy sem, vagy az emberi természet egyes, nemesebb vagy emberfeletti kegy által átszellemülő alkatrészeinek föltétlen érvényesülésében, vagy pedig az összes emberi tehetségek minél teljesebben összhangzatos fejlettségében szemlél, így tehát a lélektan tudománya, midőn egyrészt a lélek felfogó és visszatükröztető tulajdonait magyarázza, másrészt visszaható és cselekvésre indító elemeit fejtegeti, az erkölctan küszöbéig juttat, az emberi szellem egymást kiegészítő elemeinek és a gondolkozás és cselekvés kölcsönhatásának tárgyalásával: és egyszersmind a közgazdaságtan tételeinek is alapot szolgáltat.

9. §. Mind e két tudomány ugyanis annyiban deductiv jellegű, a mennyiben tanaik az ember és környezete tulajdonságaiból következtethetők, annyiban ellenben inductiv alkatrészeket tartalmaznak, a mennyiben e tulajdonságok a társadalmi együttlét folytán megváltoznak. Mert kétségtelen, hogy a különböző tulajdonok összehatása a társadalmi együttlét föltételei közt oly változásokat eredményez az egyéni lélekben is, a melyek merőben különböznek eredeti alkatelemeiktől, valamint az anyagi világban az egyszerű elemek chemiai egyesülései egészen új tulajdonságú testeket képeznek. Mindazonáltal túlnyomó a deductiv jelleg a közgazdaság terén. A munkánál, termelésnél és eredményei biztosításánál az embert az önfentartás ösztöne és annak folyománya vezérli: az egyéniséget érvényesítő önzés, melyet viszont a gyakorlat okozta könnyebbséget követő szokás, és az erőmegfeszítés kellemetlenségét kerülő, vagy előítéletek előtt meghunyászkodó, vagy mások iránti tekintetek folytán beálló lemondás és igénytelenség mérsékelnek vagy módosítanak. Ez indokok tudatra jutása, hatalma, egymás közti viszonyai, és az ezek, valamint az általuk sugallóit eljárások és az azokból származó állapotok alapján keletkező fogalmak csak lélektani elemzéssel tisztázhatók; viszont a kielégítendő igények és ezekkel együtt az emberi működés irányainak mérlegelése, mindegyik megbecslése a másikhöz képest, és értékének meghatározása

az életfeladatokkal szemben, a mi kivált a közgazdaságtan alkalmazásánál lép előtérbe, erkölcsi természetűek. Másrészt minden gazdasági fejlődés, a szükségletek felismerésének és kielégítésének minden foka, megfelelő változásokat idéz elő a tudat és a vágyak világában is, és az erkölcs tere a közgazdasági fejlődéssel párhuzamosan folyvást bővül; a természet feletti uralom szélesbülésével az ember belső világa is terjedelmesebb arányokat ölt, és az abban való szabad mozgás törvényeinek megállapítása magasabb szempontra való emelkedést igényel; ekként e tudományok kölcsönhatása következtében párhuzamos átalakulásuk folytonos számba vétele híján elméletük sohasem érhetné el teljességét.

10. §. Hasonlóképpen a jog- és állambölcsészetnek és a politikának — a mennyiben tudományok, vagyis egyrészt nem merőben a tételes ismékéből merített gyakorlati szabályok gyűjteményei, s másrészt nem pusztá metaphysikai vagy vallási dogmatikai rendszerek — szintén a lélektan módszere és igazságai képezik talapzatát. Előfogalmaik nem egyszerűek, hiszen történeti fejlemények, értelmük és tartalmuk lélektani nyomozás és okadatolás tárgya. Lélektani alapon nyugszanak továbbá a cselekvés tudatosságának és szabadságának elemzése, anyagi alkatrészeinek elválasztása az alanyi mozzanatoktól és ezek minősítése, a beszámítás és felelősség képzeiteinek alakulása, a társadalom, állam és jog eszméinek földerülése, a kötelesség és közérzület megfogalmazása és az előzőkkel összeolvadása, és együttes növekvésük közösség tudatában és közönség öntudatává; csakhogy ezen utóbbi kérdések megoldásához még az erkölcsi tudomány hozzájárulása is igénybe veendő. Sőt magának a történeti haladás fogalmának és elméletének megállapítása, vajjon valódi, lényeges-e, avagy csak múltékony és alaki, egyetemes törvény folytonos és határtalanul terjeszkedő nyilvánulása-e, vagy csupán nagy, állandó, korokat összefoglaló körforgás némely szakaszának látszata, attól függ: minő feleletet nyerünk a lélektantól arra nézve, hogy az emberi szellem képességei, az emberi természet elemei, bármi lassan és fokozatosan, s bárminő behatások alatt, változhatnak-e arányaikban, erejükben és érvényükben, vagy

örökké azonosak maradnak minden körülmények közt, bárha bizonyos korlátokon belül szakadatlanul hullámozva.

11. §. S valamint így párhuzamosan fejlődik közönség öntudata és az ahhoz tartozó egyének tudata, s a közönség feltételei és érdekei annál inkább áttekinthetőek, minél inkább visszatükröződnek az egyes egyének tiszta felfogásában saját viszonyaikról: akként összefűzvék egyszersmind a gazdasági és erkölcsi tényezők és törvények a jogiakkal és politikáikkal. Minél függetlenebbek az emberek a kültermészettől, minél inkább urai, annál teljesebb társadalmi együttlétük lehető, és annál kevésbé forog fenn cselekvésüknél oly indok, a melyt mások érdekeivel összeütközésbe juttatná. Úgy a jó, mint a jogos és a célszerű utáni törekvés csak ott kezdődik, a hol bekövetkezett már a felszabadulás az anyagi kényszer alól, és a hasznost felismerte az ember; míg viszont a haszon legnagyobb foka oly társadalomban érhető el csupán, a melynek tagjai a legteljesebb együttműködésre képesek, tehát egyénileg jók, eljárásukban a jog határaihoz alkalmazkodnak, s a kiknek társadalmi szervezete teljesen célszerű. Másrészt az erkölcsstan tartalmát a belső szabadság törvényei képezik, melyek az akaratelhatározásoknak, a cselekvényeknek valóban egyéni és merőben szellemi elemének következményeit állapítják meg magára az akaratra, illetőleg azon szellemre nézve, melyben az keletkezett; hiszen minthogy épen oly egyetemes és feltétlen az okozatosság törvénye a szellemi, mint az anyagi világban, minden változó lelki mozzanat kihat az egész leiekre és összes jövendő alakulásaira, s vagy közelebb vezet az elérendő eszményi állapothoz, vagy távolabbra visszavet a teljes önuralom tökélyétől. Minden cselekvény tehát, míg egy tekintetből gazdasági megítélés alá esik anyagi előnyei szempontjából, egyszersmind az erkölcs uralma alá tartozik, de nem eredményét, hanem egyedül a benne rejlő szándékot illetőleg, anynyiban ugyanis, a mennyiben belső forrásból, akarattevékenységből vagy elmulasztásából fakad, és ismét az akaratképződés új folyamatait indítja meg; s e szerint, valamint a gazdasági szabályok egyoldalúak és az egyéniségnek legtágasabb tért engedők, úgy másrészt az erkölcsiek a legszigorúbbak, a legszorosabban korlátozók

de legáltalánosabb alkalmazásnak. A jogi megítélés terén ellenben csak akkor és annyiban mozog a cselekvőség, a mikor és a mennyiben külső foganatosítása mások tevékenységét érinti, s így az együttlét feltételeit, a társadalmi szabadságot illeti; míg a politika törvényei csakis azon eljárásokra alkalmazhatók, a melyek társadalmi állapotok fentartására vagy megváltoztatására, társadalmi egyensúly megóvására vagy helyreállítására irányulnak, és így a társadalmi célszerűség mértéke alá vonhatók. A jog és a politika szabályai ennél fogva középállást foglalnak el a gazdaságiak és az erkölcsiek közt; amazoknál szigorúabban körvonalozzák az emberi tevékenységet, de kevésbé korlátozóak és szűkebb térre szorítóznak, mint az erkölcsi, és számos cselekvény ütközhetik az erkölcsi törvényhozás szabta határokba, a belső meggyőződésből eredő kötelesség kényszerű érzetében, a nélkül, hogy a jog és politika tilalmait megsértené. Minthogy pedig az ember csak a tapasztalás útján tanulja megismerni akarata szabadságának korlátait, és azokhoz csupán lassanként és fokozatosan alkalmazkodik, és érdekeit először csak kis körben képes felfogni, és hosszú megfigyelés kell, míg nyomozni tudja szétágazásukat magasabbrendű közösségekben: gyakran célszerűnek látszhatnak a jogtalan is, jogosnak az is, a mi erkölcstelen, annál is inkább, mivel eljárása közvetlen eredményeinek célszerűsége vagy célszerűtlensége elébb ötlük az ember szemébe, mint a távolabbi következményeknek befolyása sorsára, és mivel tüzetes és csupán később megszerezhető előrelátás kell ahhoz, hogy magát közvetett társadalmi, illetőleg erkölcsi kényszernek alávesse, mint ahhoz, hogy természetes, anyagi erőszaknak engedjen, sőt annál még nagyobb fegyelmezettséget igényel az, hogy saját önkorlátozó lelki uralmával helyettesítse a külső tényezők által fölötté gyakorolt uralmat. Másrészt azonban, mihelyt átértvék az erkölcsi elvek, következményeik rendszerének kifejtése az egyéni élet keretében egyszerűbb, mint a közönségek bonyolult szervezetének és sokszoros érdekeinek hálózatából törvényeik megannyi különválasztani s egyenként végig követni; s így, bár az érzet fejlődését megelőzi a jogi és politikai ösztöné és szokásé, az erkölcs tudományának alakulta csakhamar túlszárnyalja a

jogét és a politikáét, és módszere ezekének mintájául, vívmányai a jogi és politikai elméletek talajául szolgálnak. És mivel az önző tekintetek túlsúlya a mások irántiakkal szemben erkölcsi hiány, a közérzület pedig erkölcsi szükség, és az egyéni és a társadalmi érdekek kölcsönössége, valamint a közönségek egymás közti érdekeinek egyetemes összhangja az erkölcsstan követelménye, — mert a legmagasabb erkölcsiségnek megfelelő magaviselet gyümölcsei csak ott érlelhetek meg, s élvezetükben kellőleg csak ott részesülhet az is, a kitől származnak, a hol tökéletes társadalmi rend a közérdek biztosításával egyszersmind az összes magánérdekek kielégítésének lehetőségét nyújtja, — és mivel minél tökéletesebbek az egyes tagok, kikből valamely társadalom áll, annál tökéletesebb lehet szervezete, biztosabb az egyensúlya, és annál kielégítőbb és végleg czélszerűbb a működése: ezért minden, a mi erkölcsös, egyszersmind jogos, s a jog szabályainak megfelelő egyszersmind társadalmilag czélszerű. Ugyane föltételekhez van kapcsolva a gazdasági haszon érvényesítése is, a mely, habár önző tekinteteken alapul, teljesen csupán a legtökéletesebb munkamegosztás és egyesítés, tehát társadalmi szervezet és alárendelési készség mellett érhető el. Egymást kísérik tehát a jó, a jogos, a czélszerű és a hasznos fogalmai, és eszményeikben azonosulnak; s ekképen bármelyik teljes valóslása másik hármának ugyanoly mértékű érvényesülésével jár.

NEGYEDIK FEJEZET.

A jog- és állambölcészet tudománya; az észjog, a természetjog.

A jog- és állam bölcészet viszonylagos volta. — Tételes és általános jog- s állam bölcészet. — Aprioristikus rendszerek: isteni jog, észjog, természetjog. — A természet kifejezés értelme. — A természetjog fogalmának történeti átalakulása.

1. §. A jog- és állambölcészet, mint minden tudomány, feladattal bír: a létezőt, a tapasztalati tünemények összeségét megmagyarázni, és a létezőt, a jövőben tapasztalhatót megállapítani; a múltból és jelenből a viszonyok felett uralkodó törvényeket kideríteni, és ezek működését a jövőre kiszámítani; okadatolni azt, a mi van, ebből következtetni arra, a minek lenni kell; és ekként az eredetek és a jövődők kérdése egyaránt birodalmához tartozik. Azon tudományokban pedig, a melyek az emberi tudat jelenségeivel foglalkoznak, tehát a társadalmi tudományokban, és közöttük a jog- és állambölcészetben, a jövődők magokban foglalják az eszményeket: az, a minek lenni kell, részben azon alakban is mutatkozik, a minek lenni kellene; hiszen ez alatt azon alakulatokat értjük, a melyek olyan tényezők ellensúlyozása folytán érvényesülhetnek, a melyek vágyainknak útját állják ugyan, de bizonyos feltételezések mellett eltávolíthatóknak mutatkoznak.

De nemcsak eszményeket tartalmaz és eszményekre vezet a tudomány, hanem minden rendszere maga is egy-egy eszmény valósítása a tudás, az igazság terén; kísérlet az ismeretek olyatén szervezésére, a törvények oly alkotmányának megállapítására, mely a jelenségek állandó viszonyai okszerű összefüggésének megfelel-

jen. Minden bölcsészeti rendszer tehát, bár alakilag föltétlen, — különben nem volna bölcsészet, — valóban viszonylagos, a rendelkezésre álló ismeretek köréhez, helyességéhez és a mértékhez képest, a melyben és a meddig az okszerű lánczolatot követheti, s e szerint tulajdonképen, tudatosan vagy öntudatlanul, viszonylagos magyarázatnak ideiglenesen vagy véglegesnek vélten feltétlenül való elfogadása, igaznak felismert eredmény vagy cél viszonylagos indokolása. A jog- és állambölcsészet tehát, s e tudományyal kapcsolatosan a jog- és állameszmény, melynek kifejtése szintén tartalmát képezi, bár arra nézve, a ki megalkotója, a tőkély mintaképe, lényegileg viszonylagos és alanyi jellegű, és ennél fogva a történet folyamán átalakuló, anyagának megfelelőleg, a mely a társadalom régi intézményeinek helyesebb felfogásával és a közösség új kötelekeinek fejlődésével maga is egyre bővül. E mellett pedig különböző fokú lehet bármely rendszere: egyetemes, általános, ha a legszélesebb alapon, minden tapasztalat, az összes ismeretes jogszabályok és államszervezetek, a közönségek minden képzelhető feltétele, alkata, kapcsolata és neme áttekintésével, és az emberi cselekvőség valamennyi tényezőjének számbavételével eszközölt elvonásból származik, és a kornak és műveltségi körnek, a melyben keletkezett, egyéb legmagasabbrendű eszményei mellé sorakozik; vagy tételes jog- és állambölcsészet, mely egy bizonyos társadalom vagy korszak jelenségeinek történeti és elméleti indokolására, eredményeinek megállapítására, és azon közvetlen alsóbbrendű eszmény alkotására szorítkozik, mely az azokban nyilatkozó erőknak, vágyaknak és törekvéseknek megfelel. A tételes jog- és állambölcsészet, mint különleges időre és bizonyos viszonyokra korlátolt elmélet, így mindig töredéke egy lehető általános jog- és állambölcsészetnek, melynek keretébe beilleszthető, de a mely esetleg már túlhaladott álláspontú lehet, vagy olyan, a mely még elismerésben részesül, így, valamint a tételes ismékből az öszszetes tanok egész sora vezet az elvont bölcsészeti tudományokig, úgy a történeti és tételes jog- és államrendszerek ismésínél kezdve, egész sorozatát lehet megállapítani a mind általánosabb rendszereknek, míg az egyetemes vagy tiszta jog- és állambölcsészethez emelkedünk. Eme közbenső rend-

szerek haszna az, hogy közvetlen magyarázatot, mérvet és célzt szolgáltatnak valamely határozott körben fennálló intézmények létrejötté, összefüggése, összetartozása és következményei tekintetében; az általános jog- és állambölcészet hivatása ellenben az emberiség minden társadalmi alakulatának származását fölfejtteni, rokonságát kideríteni, hatását kiszámítani, és a társiasság teljének feltételeit megszabni, a tökéletes közönségi szervezet vonásait vázolni, a mennyiben az bármikor és bárhol az addig s ott elért ismeretek és felhasználható módszerek segélyével lehetséges.

2. §. Mihelyt azonban e határokon is túlterjeszkedik, és végérvényes, a jövőre is változhatlan, zárt, feltétlen és korlátlan igazságot negélyző rendszer alkotásának igényével lép fel a jogtudomány, a melyben a jog és állam eszméi és eszményei egyszerre s mindenkorra lennének, mint feltétlen érvényűek megállapítva: letér a lehető tapasztalat ösvényéről, kivetkőzik a tudomány jellegéből, és nem keresi tanai igazolását a tényekben, hanem előzetes, minden mellékes bizonyítéktól eltekintő meggyőződésre hivatkozik, amelynek számára föltétlen érvényt követel. E meggyőződés nem lehet tudományos, szükségképen az ismeret határain kívül leli eredetét, tehát vagy a hitben, vagy a metaphysikai elmélkedésben, és így a theologiai vagy a metaphysikai képzetek rendjéhez tartozik. Minden aprioristikus, előzetesen és feltétlenül elfogadott főelvből levezetett jog- és állambölcészeti rendszer e szerint theologiai vagy metaphysikai; és eszményi joga mint isteni jog vagy mint észjog jelentkezik. Az isteni jog vagy kinyilatkoztatott, mint az ószövetség könyvében a zsidó elmélet szerint, az egész szentírásban a kereszténység fejlődési korszakának, majd a patrimonialis elméletet kifejtő XVI. és XVII. századbeli írónak és a jelen század elején a francia ultramontan iskola főnökeinek nézetei értelmében, vagy a koránban, a mint a mohammedán tan tartja, és ez esetben az isteni jog egyszersmind tételes; avagy pedig az istenség eszméjéből, tulajdonaiból, akaratából vagy lényegéből leszármaztatott, mint a scholastikusoknál az egyházi dogmatika megalakulta után, utóbb Leibnitznél, az angol theologikus haszonelvi írónál, és a romantikus német írónál e század elején: ez esetben eszményi, és egyér-

telmű a metaphysikai észjoggal, a melyével közös felfogásból származik, tudniillik az eszménynek, az istenség szavának és az értelem belátásának és parancsának azonosításából, melyet a platonikus és némi részben a stoikus tanok is hirdetnek, és a melyet Cicero, a görög bölcsészet eredményeinek nagy népszerűsítője, a világirodalom számára szentesített.

3. §. Az észjog fogalmához hasonlóképen többféle felfogás vezet, mihelyt az észet egyébnek, többnek is tekintjük az öszszehasonlítás, ítézés, következtetés és általánosítás tehetségénél, akár egyetemes világszellem mozzanatának vagy töredékének tartjuk is, mint a stoikusok, Spinoza vagy Hegel, akár a természet működésével vagy folyamataival párhuzamos alkatú vagy nyilatkozatit lényeknek, mint az Antoninok korabeli római jogászok, Grotius vagy Schelling, akár a valódisággal bíró eredendő és általános eszmék tárházának, mint a realisták, akár a szabadság, illetőleg a saját magára törvényhozó gyakorlati ész birodalma feltétlen érvényű uralkodójának, mint Kant s követői; — de mihelyt önálló forrás szerepét tulajdonítjuk az észnek, a melyből több fakad a merő öszszrendezésnél, és a melyből a szabályoknak nemcsak alakját, hanem tartalmát is merítjük: kikerülhetlen a jognak, mint minden tapasztalattól független és előzetes eszmének elismerése. Magát az észjog kifejezést azonban, bár a fogalmának megfelelő *lex rationis*-t Cicerótól fogva majd csaknem minden író által használva találjuk, mint szakszerűt a múlt században terjesztette először Glafey, általános használatba pedig csupán Kant követőinek művei által jutott, midőn tételei az ember legelvontabb fogalmának megfelelő, pusztán a szabadság, értelem és érzékiség általános tulajdonságaival ellátottnak tekintett lények együttlétezése szükségéből lettek annak feltételei gyanánt leszármaztatva. De minthogy minden fogalom azon mértékben veszít tartalmából, a melyben elvont és általános, és így a legáltalánosabb képzet egyszersmind a legüresebb: az ember elvont egyéniségére, a személyiség puszta eszméjére épített észjogi rendszer is merő keret marad, menten minden történeti viszonylatól és gyakorlati alkalmazhatóságtól; tanai öszsze nem mérhetőek bármely tapasztalati szabálylyal, és a társadalmi tüneményeknek

sem magyarázatául, sem mintájául, sőt, még átlagos mérvűl sem szolgálhatnak, és ekként nem felelnek meg semmiféle eszmény feladatának. Csakhogy az észjogi rendszerek írói, eszmetársulás által ösztönözve, azt, a mit általánosnak ismertek vagy vélték az emberiség körében, önkénytelenül is az ész követelményeivel azonosították, bár azokból közvetlenül le nem vonhatók; és így testet kölcsönöztek rendszereiknek tapasztalati szabályok odavonásával, a melyek lényegileg azokkal összefüggésben nem állottak; e szabályok pedig nagyrészt a legegységesebben ismert tételes jogrendszer anyagából, a történeti összefüggéséből kiszakított, és már ennél fogva is a szükséghez képest eszményíthető római jogból merítvék. De a mily mértékben hasonlókká válnak ezáltal az észjogi elméletekben foglalt szabályok a tételes újkori intézményekhez, ugyanabban elvesztik azon egyetemes, minden emberre, minden korra és körülményre szóló feltétlenség jellegét, a melyet egyedül elvont voltukból meríthettek, és ezzel együtt le kell mondaniok igényükről azon felsőrendű, nem viszonylagos igazságra, a mely alaptételeik föltevéséhez van kötve, és a mely elenyészik, mihelyt a hit és képzelet testnélküli világából a tények földjére szállunk.

4. §. Az istenségen, az észen, az eszményen kívül van azonban még egy igen gyakran tárgyilagossított fogalom, melynek az iskolázatlan elme feltétlenséget hajlandó tulajdonítani: a természet fogalma, a legkönnyebb, legegyszerűbb és legáltalánosabb elvonások egyike. S a ‚természet‘ kifejezés számos határozatlan és könnyen egymás árnyalataiba áttünedező értelmével kiválóan alkalmas arra, hogy oly eszmék megjelölésére használtassék, melyeket emberi, — anyagi vagy szellemi — tevékenységtől függetlenül alakultaknak, vagy azzal ellentéteseknek kívánunk tekinteni; az emberi tételessel szemben áll a természetesen létrejött; hiszen a természeti fogalma úgyszólván alkalmazható, mint az öszszvilág, illetőleg lelkesítő szelleme, úgy is, mint a dolgok vagy működő erők általános elve. úgy is, mint azok sajátlagossága, továbbá mint az, a mi lényeges. Vagy mint a dolgok állaga, megfelel végre a tünemények előzményeinek, feltételeinek és kísérő körülményeinek, valamint az okozatosság) összefüggésnek, illetőleg a szükségszerűség törvényének.

Ennél fogva a feltétlen, emberi akarattól függetlennek képzelt jog a bölcselkedés legrégibb idejétől fogva a természetjog elnevezését nyerte. Míg tehát az észjog kifejezése sokkal későbbben keletkezett, mint az eszme, melynek értelmezésére szolgál, a természetjog elnevezésével már korábban találkozunk, semmint elmélete megalakult. De éppen ez oknál fogva oly hajlékony jellegű, annyi eltérő felfogást egyesít, annyi különböző tan közös alakját képezi, hogy szorgos szétválasztásuk nélkülözhetlen a gondolkozás egymástól idegen folyamatai és szakai történeti és dogmatikai öszszevegyítése kikerülésének szempontjából.

5. §. Legrégibb használata nem szakszerű. A fő- és irányadó jog eszméjével szemben, melyet Heraclit mint istenit és az emberi törvényt táplálót állít. Archelaus tagadja, hogy léteznék természeti igazság; Pythagoras iskolája az isteni jogot számra alapítottnak, illetőleg elvontnak, szelleminek és, Empedoclesszel együtt, az emberek és az ösztönükben szabályszerű és isteni rendnek megtestesítését tanúsító eljárású állatok közt közösnek és nem írottak tekinti; Socrates a tételes joggal ellentétbe helyezi a nem írottat, egyetemes és természettől fogva létezőt; a cyrenaikusok és skeptikusok viszont a jognak törvényen és erkölcsön, nem pedig természetben alapultát védik, míg a cynikusok az állami törvénytől megkülönböztetik és annak fölébe rendelik az erény közös törvényét. Plató az isteni, teljesen igaz, egyedül valódi, örök, feltétlen és lényeges jogról szól, mint az emberi jog eszményéről, és azt a természet szerint öszszhangot létesítő elvnek fogja fel. Aristotelesnél merül fel először a természetjog, mint műfogalom és műszó, és azonosul az isteni, föltétlen, egyetemes, közös, eredeti és nem írott joggal, szemben az emberi írott, saját és törvényjoggal. Epicur szerint ismét a természet joga a kölcsönös haszon egyessége, és ez magában foglalja mind az egyetemes, az emberek általános előnye szempontjából megállapított, mind a különleges, egyes ember saját-szerű viszonyaihoz szabott jogot, a szerint e tételest is, mihelyt az a pusztá szeszélyen felül emelkedik. Mind e bölcselkedőknél e szerint kétértelmű a ,természet' kifejezés: a világ rendezett öszszalkata és egyszersmind valaminek lényege gyanánt szerepel. Határozott

bölcsészeti jelentőséget nyer ellenben a természetjog a stoikus iskola körében; a természet egységes világszellem nyilatkozatául jelentkezik, melynek egyes tüneményeit a helyes értelem közös törvénye kapcsolja össze. A természetjog tehát ezen közös, egyetemes, isteni, jó észtörvény, mely a természeti társaságban összekötött élő lények fölött uralkodik, mint a természettörvény viszsztatükörzése az ösztönben, valamint az emberi lélekben és értelemben, az emberi igazságnak és a világtörvénynek az erkölcsi és az anyagi természet azonosságán alapuló öszszhangja, függetlenül minden tételes intézménytől.

6. §. A természettörvénynek az emberi, általános tudat szerinti joggal való ez azonosítása szolgált a római természetjogi tanok alapjául, a melyet Cicero közvetlenül Platótól és a stoikusoktól kölcsönzött át; de míg a gazdag változatok közt, a melyekkel Cicero a természet legfőbb, igaz, egyetlen, helyes, észszerű, az istenségtől kiinduló jogának lényegét kifejti, elméleti megállapításának szigorja csökken, addig a kitűnő ecclectikus azt egy új fogalommal, az Aristoteles megállapította osztó igazság és egyenlőség előfeltételén nyugvó kellő méltányosságnak elvével kapcsolja össze. Ez eszme maga sincs még nála teljesen tisztázva; azon értelmén kívül, melyben a jogalkotó életben alkalmazásba vétetett, egy tisztán tudományos, erkölctani és a természetes, helyes felfogás kívánalmaira alapított árnyalattal is el van látva. A jogászok következő, főleg gyakorlati, azaz logikai magyarázat és következtetés útján törvényhozó működésű nemzedékei kezében e különböző fogalmak mindinkább összeolvadtak; az egyenletes, a világbirodalom egyetemes igazságának megfelelő, a különböző népek azonos elemű intézményeiben az ügyletek általános tulajdonai szerint alakult, a meggyőződésükkel öszszhangzó jus gentium és méltányosság mindinkább közeledett és egybevegyült az egyetemes érvényűnek tartott, a dolgok természetéből levont, a logika tiszta átlátszóságával és szabatoságával (elegantia) meggyőző erejű, és ennél fogva, valamint a mesterkélt ősi polgári joggal való szembeállítására és eredete képzelt tulajdonaira való utaltatása folytán is egyszerűnek kikiáltott természetjoggal. De az Antoninok korában élő, a római

jog épületét betetőző, nagy római jogi íróknál a szigorú bölcsészeti meghatározás ismét túlsúlyra jut. Gaius és Paulus a tárgyilagos célszerűség szabályának, a jogviszonyokban rejlő rendező logikai erőnek folyományát látják a természetjogban; Marcellus a természetben működő általános isteni, és egyszersmind az egész egységes emberiség egyetemes társaságának megfelelő joggal azonosítja; Ulpianus pedig közelebb ragaszkodva a stoikus tanhoz, mint az egész természet fölött uralgó és az ösztönben is nyilatkozó, és így az állatokkal is közös, de másrészt mint az értelem követelményei szerint is kideríthető, és a viszonyok sajátlagosságának megfelelő szabályt állapítja meg. E mellett a méltányosságának már szabatosá vált fogalmával teljesen azonosult a természetjog; és ezen eszmétársítás által átvitték a késő császári kor jogászai az elméleti jellege szerint egyetemes természetjogra a jus gentium tételesen egyetemesnek tekintett uralmát; ennél fogva a természetjog a római jog befejezett rendszerében mint a tételes jog példányképe, forrása és alkatrésze is szerepel, a melytől távozni emberi tökéletlenség, a melyet érvényesíteni a törvényhozó legfőbb célja.

7. §. A keresztény világnézet megalakultával a természetjog fogalma is módosul. Ellentétben mutatkozik nemcsak a tételes joggal, hanem egyszersmind az írás törvényével, vagyis a kinyilatkoztatott isteni joggal, vagy, a mint a scholastikus írók kifejezik, a természetfölötti joggal is, és pedig kettős, egymástól eltérő értelemben. Először, mint helyes, a lelkiismeret szavában a jót és rosszat megkülönböztető szabály, melynek alapján szent Pál szerint »a pogányok, kiknek írott törvényük nincsen, természet szerint a törvényekhez illendő cselekedeteket cselekesznek«; ez egyszersmind a természetjog azon értelemben, a melyben az orthodox theologiai és spiritualistikus iskolához tartozó angol és francia írók nagy többsége e kifejezést maiglan használja. Másik, ellenkező értelmű, bár szintén theologikus eredetű jelentése szerint pedig a természetjog az, a mely az eredendő bűn által megromlott emberi természetszerű, ennél fogva tökéletlen és a nemzetek jogával azonosuló. E másodlagos természetjog, a mint aquinói szent Tamás nevezi, megkülönböztetésül amaz, isteni kinyilatkoztatáson alapuló, de értelmileg is

megállapítható elsődleges természetjogtól, az emberek természet szerinti, tehát bűnbeesés utáni és nem mesterséges, tehát társadalmon kívülinek képzelt állapotában érvényesülő gyanánt lett feltüntetve így a casuistikus írók, kivált Suarez, valamint a reformatio elméletét alkalmazók, például Oldendorp és Winkler által. E kettős értelem megkülönböztetése azonban gyakran el is hány a gólt át ott, és a nemzetek joga mint természetjog, — mely kifejezésnek eredetileg másodlagos értelmével állott kapcsolatban, — kivált a római jog elméleteinek befolyása alatt, gyakran mint az emberi elme által kideríthető és a szentírásban kinyilvánított joggal azonos jellegű lett a későbbi írók által feltüntetve. Kivált midőn Grotius művében az összes előző tanokat közös elvekre utalva összefoglalta és valamint Socrates a görög bölcsészetnek, úgy valamennyi újkori jogbölcsészeti iránynak egységes kiindulási alapot szolgáltatott a theologiaiakon kívül minden egyéb elem kiegyenlítését eszközöző tételeiben: az emberi természeti, a társadalmon kívüli állapot folyamányát képező természetjog, mint az emberi értelemnek megfelelő, tehát egyszersmind mint észjog jelentkezett. A természeti állapot ezen theologiai eredetű, de metaphysikai jellegűvé vált föltételezése azonban csakhamar, először némileg Hobbes, részben Locke, utóbb még sokkal határozottabban Rousseau és kortársai elméleteiben történeti tény színét öltötte magára; és így a természetjog, mint az emberiség kebelében a társadalom megalakulása előtt uralkodó, és utóbb is, mint a társadalmon kívüli, például nemzetközi viszonyokra vonatkozó, lett felfogva, a mint még Kantnál is kifejezései sejtetik. De midőn ezen vélt történeti állapot feltételezésének tarthatatlan volta kiderült a haszonelvi és a történeti iskolák kritikája következtében, ismét megváltozott a kifejezés értelme, és az újabb, kivált német írók a természetjogot tisztán anthropológiai jelentőségében, mint általában az emberi természetnek megfelelőt magyarázzák, és a szerint közelednek vagy távoznak rendszereikben az észjogiakhoz képest, a mennyiben az emberi természet fogalmát elvontabban vagy összetetesebb elemek befoglalásával állapítják meg.

Szembeszökő, hogy ezen, az előző pantheistikus, theologikus, metaphysikai és áltörténetivel szemben embertaninak mondható értelmezés mellett a természetjog rendszere azon mértékben azonosul az általános jogbölcsezetével, a melyben az emberi természetet mint az emberi eljárásokban jelentkező tulajdonok összességét magyarázza ; ennél fogva foglalhatja azon törvényeknek, a melyek, az emberi cselekvőségre hatással levő összes tényezők számba vétele mellett, a társadalmi együttlétnek, valamennyi szakában és alakjában, föltételei gyanánt kideríthetők.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A jog- és állambölcészlet felosztása.

A jog- és állambölcészlet körébe tartozó viszonyok csoportjai: a közjog, a magánjog, a nemzetközi közjog, a nemzetközi magánjog. — A jog- és állambölcészlet alapfogalmai: a társadalomnak, az államnak, a jognak fogalma, ismérvei, eszménye, eredete, alakjai. — A jog- és állambölcészlet általános tanai. — A közjog és a magánjog elméleti viszonya, tudományuk történeti fejlődése. — A perjog, a büntetőjog. — A nemzetközi közjog és magánjog fogalmi na k fejlődése, viszonyuk a közjoggal és a magánjoggal.

1. §. A jog- és állambölcészletnek, mint minden tudománynak, felosztása azon viszonyok természete szerint eszközözlendő, a melyeknek törvényeit megállapítja, hiszen e törvények csak a viszonyok állandó összefüggésének kifejezései; a viszonyok csoportjainak megfelelőleg alakulnak tehát a tudomány részei.

A társadalmi együttlét föltételei, illetőleg azon viszonyok szabályai, a melyek az emberi cselekvőség következtében az emberek közt ezen cselekvőség határaitra vonatkozólag előállanak, csupán a társas közösség köreibe érvényesülhetnek. Ezeknek teljesen kifejlett, határozott öntudatra emelkedett alakja az állam, míg az állami közönségen felül még az emberiség egyetemes érdekei mint még tágasabb közösség céljai jelentkeznek. Az állam alkatában, elemei kapcsolatában, a közösséget érintő kölcsönhatásukban és az állam s tényezői közötti összefonódásban nyilvánuló viszonyok képezik tehát a jog- és államtudomány első részének tartalmát, melynek törvényei az államjogban, vagyis közjogban foglalvák össze.

Ezen belül megkülönböztetendő, mint önálló második csoport, a magánjog, mely az államban annak egyes tagjai közt fenforgó oly viszonyokkal foglalkozik, a melyek a közérdekre csak a magánérdekek közvetítése által gyakorolnak befolyást. Az államok közt ismét az emberiségi közös célok szempontjából keletkező viszonyok törvényei alkotják a nemzetközi közjognak, mint harmadik csoportnak tárgyát, és ehhez, mint negyedik rész, járul a nemzetközi magánjog, a mely azon szabályokat tartalmazza, melyek a különböző jogterületekhez tartozók közti magánviszonyok felett uralkodnak.

2. §. A jog- és állambölcészlet tanai a jog ezen négy csoportjába tartozó intézmények áttekintését, összeköttetéseit és törvényeit tartalmazzák. Ezek ismeretéből az inductiv módszerrel föl-emelkedhetünk azon általános, egyetemes törvények és eszmék felfogásához, a melyek azokban közösek, és mint a jog- és állambölcészlet elvont tanai jelentkeznek. A mennyiben ellenben a deductiv módszert iparkodunk alkalmazni, a társadalomnak, az államnak, a jognak fogalma, ismérvei, eszményei, eredete s alakjai, mint a tudomány alaptételei első helyen szerepelnek, és ezt kell, hogy kövessék, mint általános tanok, azon mozzanatok, a melyek a közjogban, a magánjogban és a nemzetközi köz-, valamint magánjogban azonosak gyanánt mutatkoznak. Ezek megannyian a jogviszony alakulatához fűződnek, mint a melyben a tárgyi és alanyi jog kapcsolata érvényesül, midőn egyrészt a jogviszony alakjában a tárgyi jog öszszetes esetben való megtestesülése, a jogvédelem magán- s köztevékenység által, és külső kifejezésre és érvényre juttatása tárulnak elének, másrészt a jog anyagának vizsgálata a jogképesség és cselekvési képesség elemeinek feltüntetésével elvezet a jogalanyiség föltételeihez, tartalmához és korlátaihoz, majd a jogviszony tárgyának, a cselekvésnek körülményeihez és azon módosulásokhoz, a melyek a kültényező, kivált a tér- és időbeli mozzanatok hatása folytán úgy az alanyi, valamint a tárgyi jogban előállanak.

3. §. A jog általános tanai egyaránt vonatkoznak e szerint a jog minden szakában előforduló intézményekre. A jog- és állam-

bölcsészet eddigi történeti fejlődése folytán azonban sokkal tüzetesebben lettek kifejtve a magánjogra, mint a jog többi részeire való vonatkozásukban. Kapcsolatban áll ezen körülmény azzal, hogy a magánjog tanai általában sokkal részletesebb és behatóbb művelést nyertek a többiekénél, sőt nem csak önállóan lettek felfogva és megállapítva, hanem, ellentétben a tulajdonképi öszszefüggés fokozataival, még a közjog intézményei is nagyrészt magánjogi intézményekből lettek magyarázva, a helyett, hogy ez utóbbiak amazok keretében és részei gyanánt szerepeltek volna. A jog e két csoportjának természetes viszonya ugyanis a magánjog alárendeltsége. Mert egyesek érintkezése magánérdek szempontjából csakis közöség keretében fejlődhetik ki, magánjog tehát csakis a közöség viszonyait szabályzó államjogon belül létesülhet. Annál is inkább, mivel a magánjog fennállásához az állam két irányban való cselekvősége múlhatatlanul szükséges. Egyrészt az állam kötelessége az egyesek közti viszonyok szaporodtával az új viszonyokat szabályozni, vagyis új magánjogi tételeket felállítani, másrészt az állam hivatása a fennálló magánjog fentartásáról is gondoskodni; hiszen az állam a jogalkotó és jogfentartó közület. A magánjog ennél fogva az állami cselekvőség eredményei közé tartozik, és miután az állami cselekvőség szabályainak foglalata a közigazgatási jog, a magánjog elméletileg tulajdonképen nem egyéb, mint a közigazgatási jognak egyik alkatrésze.

Maga azon történeti tény azonban, hogy a magánjog egészen külön lett választva a közjogtól, arra utal, hogy van oly eleme, a mely megkülönböztető jellegéül szolgál; ez pedig az egyesek magánérdekű cselekvőségének minden közérdek szempontjából múlhatatlan s feltétlenül elismerendő gyanánt való felfogása; ámbár másrészt a tapasztalat kétségtelenül azt is tanúsítja, hogy még sem választható el a magánjog a közigazgatási jog terétől egy múlhatatlan, minden korban és körülmények között állandó határvonallal, sőt ellenkezőleg, hogy e határvonal folytonosan ingadozik, és hogy majd a magánjog terjeszkedik a közigazgatási jog rovására, majd pedig megfordítva. Az állam tevékenysége ugyanis első sorban a társadalom egyes tagjainak, hanem azok öszszegének, tehát a

közösségnek, az állami jogok irányulván, a közigazgatási jog épen ennél fogva kiterjeszkedik mind azon viszonyok szabályozására, a melyek rendezését az állam, saját érdeke szempontjából, az egyesek szabadságára, önálló cselekvésére bízhatónak nem tartja, míg a magánjogba azon szabályok foglalják, a melyek az egyesek tevékenységének csupán általános korlátait állapítják meg, mert ezeken belül az állam az egyesek magánérdekei kielégítésére irányuló törekvésekben saját céljainak érvényesítését is biztosítva látja. Minél előbbre haladt tehát a társadalom, minél jobban felfogják az egyesek, hogy az állami érdekek előmozdítása által saját érdekeiket is kielégítik, minél inkább tartják ennél fogva magánügyleteiknél szem előtt a köztekinteteket: annál több viszony körül engedhet tért az állam az egyesek szabadságának, mint egyéni jogkört, vagyis annál nagyobb részt fog a magánjog a közigazgatási jogból saját számára hódítani; míg ellenkezőleg, minél jobban hanyatlak a társadalom, minél inkább kivesz az egyesekben az állam céljainak előmozdítására irányzott törekvés, annál tágabb térre kell az államnak saját hatalmi intézkedéseit kiterjeszteni, és annál több irányban kell az egyesek cselekvési szabadságát korlátoznia, vagyis annál több oly viszony szabályozása fog a közigazgatási jog körébe visszaesni, a mely elébb esetleg már magánjogi rendezés alá tartozott.

4. §. E természetes öszszeköttetés elhomályosodásának okai kettős természetűek: egyfelől, hogy — ha eltekintünk azon közjogi elemektől, a melyek minden magánjogi szabályban azonosak, és a melyeket a magánjognak mint merőben egyének közt fenforgó viszonyok szabályozójának felfogása eltakar — a magánjogi tételek egyszerűbbek, határozottabbak s könnyebben felismerhetők, ennél fogva gyorsabban voltak rendszerbe foglalhatók. Más felől az európai polgárosult államok magánjogi rendszerei sokkal hasonlóbbak egymáshoz és kevesebb eltérést tüntetnek föl, mint közjogi alkatuk, a mi egyébiránt tüzetesebb kiműveltségükből következik. Mind e két körülmény azonban belső kapcsolatban áll a tulajdonképeni okkal, a mely a magánjogi és közjogi tanok tényleges viszonyára döntő, ez pedig a fogalmak és intézmények történeti fejlődése.

5. §. A jogtudomány ugyanis önállólag egyedül csak a római birodalomban és ennek felbomlása után a római fölfogás nyomán alakult meg. A római jog kifejltségének korszaka előtt, valamint utóbb is ott, a hol a római jog befolyást nem gyakorolt, sehol nem találunk tulajdonképen jogtudományt. A görög bölcsészet foglalkozott az állammal, foglalkozott az igazság eszméjével és eszményével, de csakis a vallással és az erkölcstannal együttesen; és valamint a görög közéletben a jogintézmények nem nyertek oly kiképzést, hogy határozott alakokban osztályozhatók lettek volna, és a magánjog így sohasem vált ki határozottan a közjogi mozzanatokból: úgy a görög elméletekben is a jog terének, a jog különféle csoportjainak megkülönböztetése soha saját szempontjaikból nem eszközöltetett, sőt czélba sem vétetett. Csak a rómaiaknál jegezesednek ki a magánjogi szabályok, a közjog alapján ugyan, de határozottan önálló jelleggel. Ezen kiválásnak első alkalmát azon körülmény szolgáltatta, hogy a magánéletet illető intézmények terén sokkal conservatívabb volt a római szellem, mint a közjognak osztályérdekek és pártharczok, valamint a világháborúk hullámcsapásai által felkavart köreibben, úgy hogy szoros ragaszkodást látunk még a tizenkét tábla szavaihoz és szelleméhez oly korban, mikor Róma már régen megszűnt községnek megfelelő állam gyanánt szerepelni. és midőn a világhódítás útján megindulva, közjogi jellegét egészen megváltoztatta. Mikor azután a világforgalom a magánjogi intézmények átalakításának szükségét szintén előidézte, erre egészen más eszközök és közegek vétettek alkalmazásba, mint a melyek a közjog alakulására irányadó befolyással bírtak. és így a jogintézmények a két téren egymástól teljesen elkülönözve fejlődtek tova. A jus gentium alakulásának körülményei, a praetori törvényhozó hatalom gyakorlása az edictumban, az általa érvényesített jogtételeknek különböző itáliai népnek intézményeiből kiválogatása által, illetőleg a jogviszonyok természetének megfelelőleg egyszerűbb tételével, azon felfogást keltették, hogy lehető a jus gentium-ban egy közjogi vonatkozásoktól ment általánosított magánjog, a mely ugyan, először túlnyomólag mint idegenek joga lett felfogva és kiképezve, de később átszivárgott a tulajdonképeni római jog testébe.

Mikor azután még a jus naturale fogalma is át lett kölcsönözve a görög bölcsészeiből, és akként felfogva, hogy az egyszerű, természetes és egyetemes, minden emberre vonatkozó jog, nem pedig olyan, a mely egy bizonyos államban létesülhetne csupán, és a melynek érvénye ezen állam közjogi tényezőitől függne: teljessé vált a magánjognak tudományos önállósulása, kivált miután a régi jus civile a jus gentium által egészen el lett szem elől takarva, és majdan maga a jus gentium is a későbbi császári korszakban a jus naturale-nak az antonini jogászok által kifejtett tételeivel és intézményeivel azonosítva. Hozzájárult még az, hogy míg a világbirodalom szükségleteinek, az egyetemes forgalomnak megfelelőleg a magánjog nagyrészt a jogtudósoknak csak a magánügyekre vonatkozó, de itt törvényes erővel felruházott responsumai által a késő császári korszakig folyton bővült és gazdagodott: a közjog az abszolút monarchia jellegét öltött államban elsoványodott és elszegényedett; a mikor pedig Diocletiantól, illetőleg Konstantintól fogva a császárság új rendszer mellett szervezkedett, a magánjogi fejlődés maga már teljesen kimerült. Justinian törvénykönyveiben, a római jogtudomány eredményeinek ezen nagy összefoglalásában, azután ismét egyedül a magánjog áll előtérben, és a közjog tételeiből csak az szerepel bennök, a mi a magánjog tanaira közvetlen vonatkozású.

6. §. A nyugati birodalom romjain képződött barbár államokban szintén nagy úr tátong a közjog és a magánjog közt. Amaz merőben kezdetleges, a hódító törzsek műveltségének megfelelő; és ha a fejedelmek törekedtek is arra, hogy hatalmukat a római császárság eszméjével kapcsolatba hozzák, ez Nagy Károly megkoronáztatásáig minden gyakorlati következmény nélkül maradt. A római jog ellenben fenmaradt, részben mint az egyháziak, továbbá mint az alávetett római polgárok magánjoga, részben mint az egyházi jognak egyik főalkateleme, végre befolyása még a barbár magánjogintézmények átalakítására is érvényesült, valamint kevéssel utóbb a feudális szervezkedés menetére ugyancsak hatott; sőt itt látjuk először a római magánjogban megszilárdult szerződési alakzatokat azon szerepükben, mely később oly fontossá vált, hogy tudniillik közjogi jelentőségű intézmények közvetítői gyanánt szol-

gáltak, a nélkül természetesen, hogy illetén öntudatlanul igénybe vett szolgálatuk tudományosan felismertett, illetőleg hogy abból bárminő tudományos tan származott volna.

A XII. században, midőn a bolognai egyetemen a római jognak önálló művelése a justiniani törvénykönyvek alapján ismét megkezdődött, a glossatorok iskolájában törekvést látunk ugyan a római magánjog terjesztését és elfogadását a császári közjogi elmélettel indokolni és érvényesíteni; de az eredmény az maradt, hogy míg a világbirodalomnak és a császári hatalomnak a római közjog vélt elveire való hivatkozással megalapítása mindig álom maradt, a római magánjog teste mint tényleg megvalósított eszmény jelentkezett már azon oknál fogva is, mivel e magánjognak a tökély oly magas fokán álló rendszere messze felülhaladta azon életszükségleteket és gyakorlati szervezkedési, valamint tudományos elméleti képességet, a mely azon idők körülményei közt kifejlődhetett. Innen magyarázható ama feltűnő jelenség, hogy az egyház, a mely közjogi szervezkedésének és szerepének tetőpontját érte el, ellentétbe helyezkedett a római joggal és a magánjog minden tudományos művelésével; innen egyszersmind az is, hogy a forgalom és a művelődési színvonal emelkedésével a római magánjog mindinkább tágabb tért hódított úgy az olasz községi államokban, mint Dél-Franciaországban, mint végre Németországban is, míg a renaissance korszakában egyedül szerepelt tudományos jog gyanánt, újból minden kapcsolaton kívül helyezve a közjogi állapotokkal, a melyek a római birodalom árnyékát mindinkább háttérbe szorították.

7. §. A XVII. századtól fogva még feltűnőbb túlsúlyt nyertek a magánjogi tanok a természeti állapotnak jogintézmények magyarázata alapjául elfogadott feltételezése folytán. A természetjog mint a természeti állapot joga jelentkezik; a természeti állapot államon kívüli, és az ennek megfelelő, valamint az ebből kivezető jog teljesen magánjog, mivel társadalmon kívüli egyesek viszonyaira vonatkozik. Ennek szabályaiból lettek azután kifejtve úgy a nemzetközi jog intézményei, valamint a közjogéi is, a melyekben az állami főhatalom alapja merőben vagy a szerződési jogra lett visz-

szavezetve Grotiustól kezdve egész Rousseauig és iskolájáig, illetőleg Kantig és az újkori észjogi írókig, vagy a tulajdonjogra a monarchikus íróknál és Hallernél. Csak a történeti iskola, mindenekelőtt Burke Angliában, majd Savigny és követői Németországban, valamint az angol analytikus iskolához tartozó írók, élükön Benthammal döntötték meg e felfogást, és szabadították fel a közjog tanait magánjogi kötelekeiből; míg azok tudományos kifejtése és a magánjog és közjog természetes viszonyának megalapítása csakis azon lendületnek köszönhető, a melyet a tudomány a szemeink előtt lefolyt nagy államalakulásoktól nyert.

8. §. Egyébiránt a magánjog rendszere mellett a közjognak még két része fejlődött külön, aránytalanul és összefüggésen kívül többi tanaival, nevezetesen, a perjog és a büntetőjog. Mind a kettő a közigazgatási jognak része, mint az állam jogfentartási működésének szabályozása, azon különbséggel, hogy a perjog azon szabályok foglalhatja, a melyek a bírói és bíró előtti eljárásra, a közvetlen jogvédelemre vonatkozólag irányadók, míg a büntetőjog az állam azon cselekvőségének kijelentése, a melylyel a jogrend megszegését és veszélyeztetését megtorolja. Azon jelentőségénél fogva pedig, a melylyel e működés az állami közösségek legkezdetlegesebb korszakaitól fogva bír, épen a perjog és a büntetőjog intézményei fejlődtek ki a legkorábban, s tulajdonképen a jogszabályok e csoportjai legrégebben lettek külön, önállóan megállapítva, és történetileg ezek köréből alakultak egyrészt a magánjogi szabályok, másrészt a közjognak számos ága; mert a jog gyakran csak a társadalmi oltalom árnyékában ismertetik fel; valamint a praetori edictum tulajdonképen csak a praetor eljárására vonatkozó szabályokat tartalmazott, de ezekből biztosított jogok tömege, a jus honorarium, fejlődött ki, és hasonló módon alakult számos középkori jogintézmény is; hiszen az állam eljárása első sorban a közbéke fentartása, tehát közérdek szempontjából foganatosított, és ebből következett az egyéni érdekkörök, illetőleg jogok megállapítása. A fejlődés későbbi szakában azonban ezek szolgálnak további kiindulási pontul, mint már elismertek, s ezekhez képest alakul tova az állam védelmi közbelépése. Innen az, hogy a jogfejlődés magasabb színvonalán álló

korszakban a perjog, valamint a büntetőjog szintén a magánjogot követik, és rendszeréhez alkalmazkodnak, akként, hogy tudományos kiművelésük azután a magánjogi elmélet szellemében eszközöltetik, a mint azt úgy a római jogban, valamint az újkori jogrendszereknél tapasztaljuk, és hogy, a mai tudomány kifejezéseivel élve, a jogköröket megállapító szabályokat nevezzük anyagi, vagy önálló fő- (materialis és substantiv) jognak, az oltalmukra vonatkozó eljárást illetőket pedig alaki vagy mellék- (formalis és adjectiv) jogoknak.

9. §. Szintén a magánjog alapján fejlődött a nemzetközi közjog rendszere is, és pedig a természeti állapot föltételezésének következményeképen. Nem mintha a nemzetközi jog fogalma és rendszere más előzményekből ki nem indulhatott volna, sőt a keresztény világnézet és a császári hatalom hagyományainak alapján a nemzetközi jognak a középkorban csakugyan oly tana kezdett elfogadtatni, a mely, az általános emberi vagy legalább kereszténységi közösség fogalmából kiindulva, az egységes világcsászárság és az annak keretében szabadon fejlődő és ezzel feudális kapcsolatban levő egyes alárendelt államok szervezetében vélte biztosíthatóknak a legmagasabb emberi érdekeket, vélte megvalósíthatóknak a világbéke eszméjét, a mint ezt leghatályosabban Dante »De monarchia« művében kifejtve találjuk. De a feudális alakulatok szétbomlása, a keletkező nemzeti államok önállósulása és végre a közös hit gyűrüjének széttöredezése a reformatio folytán képtelenségnek tüntettek fel bárminő világbirodalmi rendszert, a mit már a spanyol, Grotius előtti, nemzetközi joggal foglalkozó irodalom is tanúsít ; és a természeti állapot és jog föltételezése, — a mely Hobbes és később Rousseau kezeiben oly hatalmas oldószer gyanánt szerepelt a fennálló társadalmi renddel szemben — Grotiusnál mint az alkotás leghatalmasabb segédeszköze jelentkezik, midőn a természetjogot azon következtetés által, hogy az egyes nemzetek ugyanazon viszonyban állanak egymáshoz, mint a minőben az egyesek a társadalmon kívüli vagyis természeti állapotban, egyszersmind nemzetközi jog gyanánt fogta fel. Ezen eszmemenet pedig irányadó maradt a nemzetközi jogra vonatkozólag; egyedül ezáltal vált lehetségessé rend-

szerének tudományon megalkotása és gyakorlati elfogadása annak dacára, hogy nemzetközi törvényhozás és nemzetközi végrehajtó s bírói hatalom azon időtől fogva el nem ismertett soha, és nem is képzelhető az újkori államrendszerben. Ez maradt csakugyan maiglan a leglényegesebb különbség a nemzetközi jog és a köz- és magánjog alkata közt, és magyarázza egyszersmind azon belső kapcsolatot, mely a nemzetközi jog és a jogbölcselet művelése közt mindig fennállott. A köz- és magánjogra vonatkozólag ugyanis a tudomány akkor terjeszkedett ki, midőn minden intézményük legalább fővonásaiban már kiképződött, előbb szokásjog, majd törvény útján; a nemzetközi jog terén ellenben a tudományos rendszer megalkotása megelőzte a szokásjog fejlődését; ezután következett csak a westphaliai békekötés óta némi rendszeres tételes megállapítása az államok közti szerződések által, a mi a különbeni jogfejlődés azon stádiumára emlékeztet, a melyben a tételes jog egyes öszsze nem függő törvényhozási intézkedések útján bővült; míg azon szak valószínűsítése, a mely a főhatalom által öntudatosan kezdeményezett törvénykönyv alkotásának felel meg, a nemzetközi jogban még mint tőlünk távol fekvő utókor hivatása mutatkozik; a jelen korban pedig a nemzetközi jog fejlődésének éppen azon mozzanatai tárulnak eléink, melyek a magánjogban a tudományos és szakszerű magyarázat eredményei gyanánt a római jog történetében is szemlélhetők. Kétségtelen ugyanis, hogy a nemzetközi jog alkotásának szerve és fentartó közege azon, a polgárosult világban ma elterjedt közvélemény, hogy vannak az államérdekeknel is magasabb rendű emberiségi érdekek, a melyeknek érvényesítése viszont az állami érdekek valószínűsítését is teljesebb mértékben teszi lehetővé, és a nemzetközi jog tényleg csakis ezen közérzület keretében mozog; a hová az ki nem terjeszkedik, ott a nemzetközi jog is határát éri; és ez magyarázza, miért szorított az majd csaknem napjainkig csupán a keresztény polgárosodáshoz tartozó államok körére, és miért alkalmaztatik ma is csak részben az azon kívül álló nemzetekre, valamint, hogy tárgyai közé is az államoknak csak azon cselekvőségét számíthatni, a melynek vonatkozása felől az emberi általános érdekekre közmeggyőződés létesült.

12. § • Egészen másnemű történeti előzményekkel bír a nemzetközi magánjog, a mely közvetlenül a római jogtanaiból lett eredetileg lezármaztatva a commentatorok által, Bartolmstól kezdve, majd a francia és németalföldi civilistikus jogásziskolák által nyert további kiképzést, és egészen a legújabb korig a magánjoggal foglalkozók által részesült kiművelésben. Először mint az egyenlő tekintélyű és hatályú helyi vagyis nem császári törvények — a lex-től megkülönböztetett státútumok — közötti összeütközések megoldásának szabálya mutatkozott, majd mint az egymástól független és közös főhatalom által ki nem egyenlíthető törvények területi hatálya határainak elmélete, végre mint azon szabályok tömege, a melyek az állami határokon túlterjedő általános emberiségi, és így közvetve egyszersmind állami érdekekre is vonatkozó, s minden állam által elismerendő és oltalmazandó magánjogi természetű cselekvőséget rendezik. Jellege is hármassal: magánjog, a mennyiben magánjogi ügyletek szabálya; közjog, a mennyiben a törvények hatályát magyarázza; nemzetközi jog, a mennyiben csak a nemzetközi közjogéval azonos érdekfelfogásból indul ki, és lehetőségének alapját ugyanazon nemű elismerés képezi, a mely a nemzetközi közjog tételeire irányadó; magánjog tehát elveinél és megoldásának természeténél, közjog céljainál, nemzetközi jog történeti fejlődésénél, föltételezéseinél és hatálya elismerésénél fogva. S alakja szintén sajátos; mint egységes rendszer csupán a tudományban jelentkezik, ellenben gyakorlatilag mindig alkatrésze az egyes államok tételes jogának, a melyben minden főhatalom a saját maga által megállapított szabályok hatályának korlátjait s más államok intézkedései következményeinek azok területén kívüli elismerését is kijelenti, tekintettel azon felfogásra, a melylyel az emberiségi közös érdekek iránt viseltetik.

13. §. A jog- és állambölcészlet négy ágának logikai összefüggése tehát eltér történeti csoportosításuktól. Ennek tekintetéből a magánjog foglalja el az első helyet; amaz a közjogra utal, mint a mely által rendezett viszonyok az irányadók a többiek terére is. még a közös alapfogalmak rendje is különbözőnek mutatkozik kétféle szempontból; a magánjogból kiindulva, a jog alanyi igény-

szerű fogalma az első és fő általánosítás eredménye, mint az egyéniség feltétlen tulajdonsága, vagy az istenség iránti kötelesség teljesítésének eszköze; s rendszeresen ebből fejtetik ki a jog tárgyi fogalma, mint az alanyi jognak megfelelő rend szabályáé, ebből ismét az államé, mint a jogot megvalósító közületé, majd utoljára a társadalomé, mint az állam körében másodlagos célokra szolgáló szervezeté. Csakugyan e rendet követi valóban a magánjogi eszmékre épített természetjogi, illetőleg észjogi irodalom, a mely mindenekelőtt az emberi ész természetéből a jog metaphysikai fogalmának megállapítására törekszik. A tudományos egymásután ellenben megfordított sorban következnek; a legösszetesebb alapfogalom a társadalomé, mint a mely minden emberi közösség egyetemes jelenségeit felöleli; ebből vezethető le az államé, mint a társadalom uralkodó alakjáé; az állam akarata gyanánt jelentkezik a tárgyi jog; míg az alanyi jog, mint megfelelő szabadsági kör, annak következményeként szerepel. E fokozat az egyedüli, a mely szerint metaphysikai feltételezések közbe vegyítése elmellőzhető, s a mely ezenkívül nem a tanok történeti, hanem a jelenségek természetes kapcsolatát visszatükrözteti; ennél fogva a következőkben elfogadott alap gondolatul szolgál.

II.
ALAPFOGALMAK.

1.

A TÁRSADALOM.

HATODIK FEJEZET.

A társaság és a társadalom.

Az ember természete társas. — A társas minőség az állatoknál is főll el lehet. — Ennek okai; a magános életmód kivétel. — Az ember társias s s a állati minőségéből is következik. Gyarapszik körülményei folytán; a társias ösztön nagyobb mértékű az emberben, mint a hogy az okvetlen szükség követeli. — A társas jelenségek két csoportja: a határozatlan érdekek tömegének megfelelő társaság, és a felismert életcél rá vonatkozó társadalom. — A társadalom anyagát a társaságból meríti.

— Alakulásával fejlődnek a megfelelő érzelmek. — Az emberek kölcsönös függése egymástól a társadalomban az önzést közérzűletté fejleszti;v ennek megfelelőleg alakul a társadalom szervezete. — Állandó társadalom csak életérdeknek lehet köre. — A társadalom szerves volta. — Összehasonlítása az egyedi szerves lényekkel.

— A társadalom egyénisége, a köztudat és a közakarát alakulása. — Az egyes egyének sorsának függősége a társadalom életétől. — A társadalom külön életfolyama.

— Keletkezése egyes egyén tudatából és kezdeményéből általában érzett szükség tekintetében. — Növekvése az egyének tömegének bevonása által körébe. — A fejlődő társadalom szervezkedése és küzdelme közönyös és idegen elemek ellenében. — Állami megalakulása, jogának megállapítása. — Társadalmi osztályok az egyéneknek a társadalmi feladatok teljesítésében külön-

b ö z ő részese dése folytán. — Hanyatlása és szervezetének felbomlása a kapsát képező közérdeknek a magánérdekekkel való azonosulása következtében.

1. §. A legáltalánosabb jelenség, melyből a jog- és állambölcsészetben tárgyalt összes viszonyok származnak, az emberek társas együttléte. Az ember sohasem élt, sohasem élhet magányban, egyedül és elszigetelve; sőt nem is képzelhető az emberiségnek oly szaka, bármi távol múltban, a melyben az emberek állapota társaságon kívüli lett volna. Ez annyira ellentétben áll az emberi természettel, hogy még akkor is, midőn metaphysikai föltételezés gyanánt a társadalmon kívüli állapot szükségesnek lett felfogva, szerzőinek képzeletileg sem sikerült azt következetesen valósítani.

2. §. A ténynek mint egyetemesnek megállapítása egyszersmind okaira is vezet. De ezek helyes kiderítése szükségessé teszi a még általánosabb álláspontra helyezkedést. Mert nem egyedül az ember társas lény; még sokkal alsóbbrendűeknél is szembeötlő e tulajdonság, még olyanoknál is, a melyeknél az öntudat egyáltalán föl nem ismerhető. Eltekintve azon állatoktól, a melyek növekvésük és szaporodásuk módja folytán szerves anyagi kapcsolatban együtt élnek, és a melyeknél az egyed a csoporttól alig különböztethető meg, mint például a koralloknál és más zoophytáknál, a magasabb rendű állatok közt is számos kifejlődött, sőt valóságosan szervezett társaságot szemlélhetni, és némelyeknél, mint például a hangyáknál és méheknél, ez sok tekintetben közeledik azon alkathoz, a melyet az emberi társaságok feltüntetnek; munkamegosztásnak, sőt bizonyos hierarchiai fokozatok berendezésének, némi közös feladatokra közérdekű eljárásnak eseteivel szolgál. Kétségtelen ugyan, hogy ezen társaságok semmi okozati összefüggésben nem állanak az emberiekkel ; azon állatok közt pedig, a melyek az emberhez közelebbi fokúak, ritkábban és nem oly teljesen szervezve mutatkozik a társas élet; de a magasabb rendű állatok közül is számos mindig csoportosan él, és itt is a társaság viszonyaiból bizonyos, bár igen alárendelt, szervezet nyomai tűnnek elő: a vezetés, az őrzés, a veszély jelzése gyakran külön feladatokat képeznek, a melyek többnyire külön egyéneket illetnek; és ez esetek egyszersmind képét

nyújtják annak, miként keletkezik az életmódból és az életszükségletből állandó, azoknak megfelelő ösztön.

3. §. Sőt a körülmények gyökeresebb kutatása igen egyszerűen azon meggyőződéshez vezet, hogy még az állati világban is a társas együttlét a szabály, a magános életmód a kivétel. Amazt előidézik a természetes szaporodás és körülményei: a felnövekedő nemzedéknek szüleihez való csatlakozása; fentartják a közös védelem, vagy az együttes fenmaradás könnyebb eszközölhetése, a nyájban való táplálkozás lehetősége ott, a hol, mint minden növényevő állatnál, az eledel egy helyütt többek számára elégséges, vagy, mint némely kisebb ragadozó állatoknál, együttesen biztosabban szerezhető meg. Csak ott bomlik fel az együttes életkör, és keletkezik a kevesekre szorító csoport, vagy az egészen magános lét, a hol, mint a nagy hűsevőknél, könnyebb a táplálék megszerzése egyes, mint tömeg részére, és elegendő az erő vagy a természetes oltalom más eszköze, hogy az egyed magát elszigetelve bátran fentarthassa.

4. §. Az emberre vonatkozólag ez utóbbi körülmények nem állnak fenn, és így kétségtelen, hogy eltekintve származásának és ezzel együtt netalán átöröklött ösztönének kérdésétől is, már helyzeténél és tisztán állati természetének követelményeinél fogva arra, hogy társasági hajlam fejlődjék ki az emberek közt, minden föltétel kedvező. Az egyes, kivált teljesen míveletlen embernek gyöngegsége, a veszélyek, a melyek a nálánál erősebb állatok részéről fenyegetik, a nehézségek, a melyekkel a kívüle létező természeti tényezők ellen való küzdelme jár, már maguk is a legkezdetlegesebb kortól fogva az embert szükségképen embertársaival közös eljárásra indítják. Hozzájárul a szokás, a mely annál erősebb köteléket képez, mivel a gyermek teljesen tehetetlen és védtelen, és hosszú évekig öntudatlanul legalább is anyjára szorul; míg másrészt a férfi és a nő bármi ideiglenes együttlétéből, a derengő míveltség legelső fokán is, némi állandóbb vonzalom keletkezik, és a létért való küzdelem folytán kétségkívül nagy előnnyel bírtak és így egyedül maradtak fenn az emberiség azon csoportjai, a melyeknél a társas érzelmek, biztonságának és fejlődésének e föltételei, nagyobb mértékben voltak meg így nemzedékről nemzedékre mindinkább megerősödve

és terjeszkedve száll át a társasági hajlam, és fejlődik egyszersmind a társaságban való élet szükségessége és képessége. A nyelv és ezzel együtt az általánosítási tehetség, a közlekedés leghatályosabb eszköze, úgy az egyes tudatának megállapítására, mint közösségi tudat lehetőségére és megszilárdítására vezet; továbbá az együttes életből ennek alapján a munkamegosztásban és egyesítésben való bizalom keletkezik a legalsóbb rendű és legnélkülözhetlenebb teendőkre nézve, ebből ismét az egymásra utaltság érzete és szokása alakul akként, hogy az az emberi természet legegységibb tényezői között foglal helyet. Az egész szellemi fejlődés, csíráitól fogva, így a társas étellel áll legbensőbb kapcsolatban; és az emberi igények, az emberi vágyak, érzelmek és eszmék egész sora az emberek folytonos érintkezése és együttes közreműködése által nyeri tartalmát, alakját és színezetét.

5. §. Minthogy e szerint a társasági ösztön az emberi élet minden körülményeiben tápot talál, minthogy továbbá épen általánosítási és elvonási tehetségeméi fogva az ember fejlődésképes, és haladásával kapcsolatosan képződik tova a közös működésnek és együttes életnek alkalma és haszna, és minthogy azok, a kiknél a társas tulajdonságok nagyobb mértékben vannak meg, mindig előnnyel bírnak azok felett, a kikben kevésbé érvényesülnek: igen természetes, hogy az emberben a társasági hajlam az okvetlen szükség körét folyvást s mindinkább túlhaladja. Mint ösztön, legalább is egyidejű az emberiség származásával, és megelőzi hasznosságának értelmi felismerését, ezen tény bekövetkezése pedig újabb megszilárdulására és egyszersmind oly cselekvésre vezet, a mely az együttes eljárásnak nagyobb körben való fogantatását és az egyetemlegesség érzetének hatályosabb érvényesülését előidézi. Ennél fogva az emberek társas viszonyaiban mindig két csoportot különböztethetünk meg: olyat, a melynél együttlétük okvetlen szükségnek felel meg, és olyat, a melyben az embert társaságra nem közvetlen haszon, nem felismert érdek, hanem érzelmei indítják, annál inkább, mivel minden ösztön és érzelem kielégítése már magában kellemes, tekintet nélkül az előnyre, a célra, a melyre szolgál; és bármennyire halad is az

emberiség, bármennyire tökélyesbül társadalmi szervezete, bármennyire ismerik fel az emberek az előnyt, a melyet, maguknak közös eljárással biztosíthatnak, bármi világosan derülnek ki mindazon célok, a melyek csak együttes közreműködéssel érhetőek el, és bármennyire részletesen domborodnak is ki az emberi együttlét számtalan viszonyai és alakjai: még mindig marad az érintkezések oly köre, a mely nem határozott érdeknek felel meg, hanem pusztá határozatlan hajlammal és kedvtelésnek; és azon mértékben, a melyben az emberek magasabb színvonalra emelkednek, a melyben tudatuk tisztul, ismereteik bővülnek, a természet fölötti uralmuk gyarapszik, és a melyben a fegyelmezett munkamegosztásnak és egyesítésnek új meg új céljai tűnnek elé, ezek mindig azon körből merítvék, a melyre az emberek érintkezése merőben társas hajlamuknál fogva terjed, míg ez ismét új, addigéle ismeretlen találkozási utakat és tért nyit.

6. §. Ha tehát az emberi együttlét azon köreit, a melyek ekként általános, bizonytalan célúak, nem szorosan felismert és megállapított érdeknek megfelelők, társaságnak nevezhetni, ettől megkülönböztethető azon viszonyok tömege, a melyek határozott, okvetlen szükségre és kítűzött célra vonatkoznak, mint a társadalomhoz tartozók, és szembetűnő, hogy a társadalom mindig a társaság határozatlanabb köréből keletkezik, abból foglal folyton tért. Ekként a társaság képezi úgyszólván az őanyagot, a melyből a társadalmak kifejlődnek, de a melyet teljesen semminemű társadalmi alakulás ki nem merít, mert azon mértékben, a melyben a társasági viszonyok egy része társadalommá tovafejlődik, egyszersmind különben kibővülnek, és e szerint még folyton fenmarad tömegük, mint új meg új társadalmak alapja és táplálója.

7. §. A társaságnak azon határozott körei ellenben, a melyeket a társadalom neve tulajdonképen illet, egészen sajátlagos jelenségeket tüntetnek fel. Azon körülmény, hogy tudatos, bizonyos cél és életszükség az, mely e köröket összekapcsolja, az együttlét emberek felfogásában és viszonyaiban nagy változásokat hoz létre. A társadalomhoz tartozásnak múlhatlan következménye, elmaradkísérő jelensége a kölcsönös függőség és az ennek megfelelő

érzelmei fejlődése; és pedig annál inkább, minél magasabb és szélesebb körű érdekre terjeszkedik ki a társadalom, minél kiemelkedtebb tehát a hozzá tartozók műveltségének színvonala. Mert azon mértékben, a melyben megoszlik a munka, szükségessé válik egyesítése, és azon mértékben, a melyben az ember másoktól szolgálatokat nyer, múlhatlanul szolgálnia kell neki is másokat. Míg tehát a vad, műveletlen, kiskörű társadalomhoz tartozó egyén csekély mértékben függ másoktól, de csak csekély számú és rendű szükségleteket fedezhet, s pedig bizonytalanul, addig a polgárosult ember megszámlálhatlan kötelekkel van embertársaihoz fűzve, de e mellett arról is biztosítva, hogy igényei ki lesznek elégítve. Az egymástól való kölcsönös függés tehát a társadalom növekedésével növekszik, és ennek megfelelő mértékben kell az emberi érzelmeknek is változni. A kezdetleges állapotú embernél túlnyomó a merő önzés érzelme, a saját egyéniségnek minden tekintetben való érvényesítése; többnyire csakis a kültermészettel áll közvetlenül szemben, a mely fölött uralmat kell gyakorolnia, és a melynek irányában sem ragaszkodás, sem irgalom nem mérsékelheti eljárását, másoktól saját érdekében nem várhat semmit, és ő sem hajlandó másokért bármit is áldozni; de a haladás magasabb fokán szükségképen a mások iránti tekintetek előtérbe nyomulnak, a saját maga javára irányuló törekvései csakis másokéival együtt érvényesíthetők, ezek elkerülhetlenségének tudata fölébred, és e csirából fejlődik mindinkább a közérzület, a mely végül mint az önzés merő ellentéte mutatkozik ugyan, de a mely tulajdonképen abból indult ki, annak mintegy nemesebb átszellemülését képezi. Hiszen e közérzület is, mint az emberek társas érdekei és a társadalmak maguk, először szűk körben mozog, és csupán jelentékenyebb alkalmakkal érvényesül, bár ezeknél az önfeláldozásig fokozódik; csak később alkalmazódik bővebb közületek körülményeihez, mutatkozik mint önmegtartóztatás, mint rokonszenv, mint mások iránti tekintetek és kötelességek folytonos érzete a mindennapi élet viszontagságai közt is, s lassan termi meg a könyörület, a kegyelet és végre az emberszeretet gyümölcseit, az általános és távoli célokért való önfeláldozás készségét, melynek végső eszménye azon öntelenség, melyet a

legmagasztosabb vallások és bölcsészetek is mint eszményt tűznek ki, és a mely szerencsés kifejezést talál a Comte által megteremtett, de le nem fordítható altruismus szóban. Az emberi érdekek és érzelmek ekként folyvást módosulnak és átalakulnak azon fokozat mentén, melynek kezdő és véghangjai az önzés és a közérület, de a melynek egyes lépcsőzeteit egymástól igen csekély árnyalatok választják el; és minél inkább polgárosul az emberiség, annál inkább mozognak érzelmei ezen fokozat felső magaslatán, annál több tekintet mérsekli az önzést, és sugallja a saját előnynek egyedül a közérdek valósításával öszszhangzó kielégítését.

8. §. Egyébiránt az önzés kizárólagos uralmának ezen fölenvedése, az átmenet a közérületre csak lassú és kevéssé öntudatos, valamint csak lassan, bár szakadatlanul tökélyesbül a társadalom szervezete is. Annál inkább, mivel minden igény először csupán mint sejtett szükség, később mint ösztönszerű hajlam jelentkezik, és csak végre, hosszú idő és a hasznos eljárás eredményeinek megszokása után fogható fel mint tudatos, felismert érdek; ennél fogva pedig az igények kielégítésére vonatkozó cselekvőség is kezdetben pusztán ösztönszerű, majd részben indokolt szokásszerű, és csupán akkor válik az eszközök meggondolt kiválogatásává, midőn a célszerűség tisztán felismertetik. Ebből továbbá az következik, hogy a társadalmi viszonyok is azon mértékben lesznek határozottakká és a társadalom alkata szervessé, a melyben áttekinthetők az azt öszszekapcsoló érdekek.

9. §. Az emberi igények és érdekek azonban igen sokszerűek, egy és ugyanazon egyénben is gyakran öszszeütközők, egymást részben vagy egészen kizárók. Ennél fogva, ha minden egyes felismert közös érdek alapján társadalom keletkeznék, nemcsak számtalan társadalom alakulna, hanem igen bizonytalan és ingatag volna bármely egyénnek is bármelyikhez tartozása. De miután az érdekek nem egyenlő jelentőségűek, azok, a melyek életszükségleteknek felelnek meg, csakhamar túlnyomókká válnak; és az ezek körül csoportosuló társadalmak állandók, mivel az egy korban, ugyanazon határok közt élő egyenlő műveltségű emberek főigényei is nagyjában azonosak. Ezen állandó csoportoknak természetesen sokkal

nagyobb a fontosságuk, és a társadalmi jelenségek tüzetesebb vizsgálatánál első sorban ezek érdemesek figyelemre. A társadalom elnevezése tehát ezekre szorítható, és az alatt az emberek oly körét érthetni, a kiket valamely állandó felismert életérdek kapcsol össze. Az ilyen társadalom pedig keletkezésétől fogva rögtön különleges tulajdonságokat nyer, szerves egész gyanánt jelentkezik, egyéniséggel és önálló életfolyamattal bír.

10. §. A szervesség fogalmának a társadalomra való alkalmazása gyakran különféle félreértésekre és tévedésekre adott alkalmat, részint azért, mivel a ‚szerves‘ kifejezés használatánál csupán a legmagasabb rendű állatokhoz tartozó egyedek lebegtek szem előtt, és így ez eszme túlságosan szűk magyarázatban részesült; részint, mivel az innen származó fogalmak vitettek át a társadalomra, és így oly mesterséges hasonlatok megállapítására vezettek, a melyeket egyáltalán csak előzetes elfogultság igazolhatott, mint például, hogy a társadalom alkatelemeit épen oly sorban és rendben lehet felbonczolni, mint az emberéit, idegekre, izmokra és csontokra, szövetekre, edényekre és sejtekre. Ha azonban a szerves lény fogalmát általános és tulajdonképeni jelentőségében vesszük, ha továbbá meggondoljuk, hogy a szervességnek egymástól eltérő számtalan alakjai és fokozatai léteznek, ha végre a társadalom elemeinek kapcsolatára csak annyiban alkalmazzuk, de annyiban kimerítőleg, a mennyiben felismerhető jelenségek arról bizonyosságot tesznek: teljesen helyes eredményt nyerünk. Mert a társadalom alkatát és működését illetőleg is egymástól függők elemei, akként, hogy mindegyiknek épsége és helyes munkálódása a másik sértetlenségétől és megfelelő eljárásától függ; minden egyes része megéri minden más része sorsának változását és átalakulását, és tevékenységének irányát és eredményét a többieké kölcsönösen föltételezi, valamint az egész társadalom körülményei döntők tényezőinek helyzetére is, és ezeknek mibenléte határoz az összes társadalom állapotára vonatkozólag. Továbbá a társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek, hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesül-

nek, a mely csoportok szövevényei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése. És épen úgy a mint különböző nemű és fokú az egyes lényeknél a szerves lét, mint például az ázalagok egész testükben egyenletesek, és szerveik alkatuk minden részén átömlők, míg a virágos növényeknél és az emlős állatoknál egymástól eltérők alkatuknak különböző tagjai, és minden életfeladatra és tevékenységre külön szerv és érzék szolgál úgy az alsóbb rendű társadalmak elemeinek összetétele is egyszeri és egyenletes, és csak a társadalom állapotának fejlődésével állanak elő alkatrészeinek különféle csoportosulásai a különböző határozott célokhoz és váltakozó életkörülményekhez képest akként, hogy különmemű teendőkre különvált és sajátlag megfelelő tagokkal rendelkezik, míg a köztudatnak és közakarottnak is külön szerve fejlődik. Végre valamint az egyedi szerves lényeknél az alsóbb fokúak állaguk szétválasztását könnyen tűrik és esetleg egymással ismét összeforrnak, míg a felsőbbrendűek csonkítások iránt érzékenyek és minden sérelem folytán szenvednek, sőt annak következtében el is pusztulhatnak: úgy a kezdetlegesebb és tökéletlenebb társadalmak is minden nehézség nélkül többre szétbonthatók vagy többől egyesíthetők, míg a magasabbrendűek az erőszakosabb sebzést, a mélyebbre vágó műtétet nehezebben képesek eltűrni.

De még a táplálkozásra és reproductióra nézve is a szerves lények tulajdonságait ismerhetjük fel a társadalmakban. Ezek is állandóbb létűek, mint az egyesek, a kiből alakulnak, és arra szorulnak e szerint, hogy folyvást új elemeket vonjanak körükbe, azokat felszívják és áthasonítsák. Annál inkább, mert a társadalom minden erőmegfeszítése és munkája szintén anyagának pusztulásával, a benne létező személyek életerejének fölemésztésével jár, a mely ujjal kicserélendő és pótlendő. És minden társadalom is csak a saját állagának megfelelő elemeket képes körébe vonzani és azokat szervezetében mintegy táplálékául felhasználni; a kinek életérdeke nem fér azoknak keretébe, a melyek az illető társadalom kapcsolatai képezik, az tagjává nem lehet, ha pedig erőszakosan körében megtartatik, nem erőgyarapodást fog okozni, hanem a társadalmi egy-

öntetű működés akadályául szolgál, annak kárára válik, épen úgy, a mint a nem assimilálható anyag méreg a szerves testre, a melybe behatol. Másrészt valamint egyáltalán társadalom csak ott keletkezhetik, a hol a társas viszonyok kellő tömege már talajául szolgál, és magasabb rendű ismét csak ott, a hol alsóbbrendűek életét előkészítették, úgy általában minden társadalom csak magához hasonlóból alakul és csupán szintén észrevétlen fokozatokon keresztül történik fejlődés és átmenet a társadalom egyik alakjáról a másikra. Továbbá minden társadalom, ha tagjai elszaporodása folytán számuk oly nagygyá válik, hogy keretében már meg nem férnek, és ennek következtében magából rajokat bocsát ki, vagy részekre széttörik, a melyek önálló társadalmakká alakulnak, csakis magához hasonlóknak ad létet: vérségi társadalom különvált csoportjából ismét vérségi társadalmak, törzsekből törzsszerkezetűek, községi államok gyarmataiból községi államok, nemzetek köréből származott, új világrészekben megtelepedett társadalmakból ismét nemzetek válnak.

11. §. A fő különbség a társadalmak és az egyedi szerves lények közt az, hogy a társadalom alkatelemei maguk is önálló egyéniségek, míg az egyedi szerves lények nem oszthatók fel olyanokra, a melyek különválasztva is egész egyének volnának, és ennél fogva a társadalom egyénisége is másnemű, mint az egyes emberé. Ez eltérést még fokozza az, hogy a társadalom tudata és akarata, egyéniségének kifejezésre juttatása nem történik ösztönösége, mint olyan, által, hanem csakis egyes tagjai által eszközölhető. A társadalmi tudat és akarat ugyanis csak elvonás útján alkotható az egyesekéből, míg a szerves külön egyedi egyéniségnél annak szelleme nem keletkezik részei külön tudatainak egyesülése útján, hanem mint életfolyamai ösztönöségeinek megfelelő önálló egész mutatkozik. E különbségből azonban csak az következik, hogy ha magasabbrendű az önálló egyéniségekből alakult társadalmi egyéniség, mint a természetes egyedeké, úgy a kapcsolat, mely alkatelemei közt fennáll, nem oly benső, mint ezeknél, ennek daczára azonban nem kevésbé valóságos; hiszen a közérdek és köztudat, és az ezek alapján fejlődött közakarát nem egyszerű ösztönösége a tagok egyéni felfo-

gásának, hanem azok bővítésével jár, mert oly elemeket tartalmaz, melyek teljességben egyetlen egyéni érdekkörben sem lelhetők fel s a melyek a társadalmi kapcsolat híján sem meg nem alakulhattak, sem föl nem ismertethettek. Különbözik a természetes egyedek egyéniségét is csak a szerves lények magasabb fejlődési alakjainál leljük fel, mert az alsóbbrendűeknél csupán homályos általánosabb érzetet tapasztalunk, a melyből csakis a körülményekhez való alkalmazkodásra irányuló hajlam ered, míg a világos akaratra és tudatra való képesség pusztán tiszta felfogást közvetítő külön szervek és érzékek fejlődése után lehető; hasonlóképen a különböző fokú társadalmaknál is különféle mértékben találjuk a lehetőséget arra, hogy az ösztönös helyzetének tudata és körülményeinek megfelelő akarata érvényesíttessék, azon körökön kezdve, a melyekben kizárólag egyes egyének önző céljainak és törekvéseinek alakjában jelentkezik a közérdek és az annak megfelelő köztevékenység, egész azon eszményi alkatig, a melyben a társadalmi cél elérése képezi, minden tag meggyőződése szerint is, boldogulásának föltételét.

A társadalom egyénisége felismerésének főakadálya abban rejlik, hogy mivel az egyes ember kivételes esetekben egy ideig önállóan és elszigetelve megélhet, és mivel gyakran egyes ember egy társadalomból kiválik s másba átmegy, szokásossá vált azon felfogás, hogy az egyén fenmaradása a társadalomtól tulajdonképen független, annál inkább, mivel a természetjogi iskola a természeti állapot föltételezésével a társadalom keletkezését mesterségesen magyarázta egyes egymással addig összeköttetésben nem állott egyének önkéntes szerződéséből. De mind e föltevések és magyarázatok társadalmakban fejlődött és társadalmi élet folytán alakult jelenségekből társadalmon kívüliekre, optikai csalódáson alapulnak. Mert ha egyes egyén egy ideig magát egyedül fentarthatja a külső természettel szemközt, ezt csakis azon tulajdonságoknak köszönheti, a melyeket a társadalom kebelében nyert nevelése folytán sajátított el és tömegekre vonatkozólag a társadalmon kívüli állapot tapasztalatilag nemcsak nem igazolható, hanem következetesen nem is képzelhető; minden önkéntes egyesülés pedig oly fegyelmzettisé-

get és szervezkedési képességet tételez föl, a mely csakis hoszszas társasági együttlét következménye, és így társadalmon kívül kötelékek alakulásának alapokát épen oly kevéssé képezheti, a mint hogy élő testet nem lehet közvetlenül szerves anyagok mesterséges összetételéből teremteni. De a történet minden tanúsága arról is meggyőző, hogy virágzó társadalmaknál a hozzájuk tartozók nemzedékei is gyarapodnak, társadalmak hanyatlásával és szétbomlásával pedig elpusztulnak tagjaik is. Valahányszor az emberiség évkönyvei említést tesznek valamely nagy társadalmi szervezet kötelékeinek meglazulásáról vagy erőszakos széttépéséről, ezt mindig az emberek száma megfelelő apadásának följegyzése kíséri, és ma is az egyedüli komoly mértéket, a melyből valamely társadalmi szervezet helyességét megítélhetni, tagjai számának, vagyonának, értelmiségének, szellemi és anyagi jóllétének gyarapodása szolgáltatja. Az egyedi egyén tehát, bármi teljesnek és kereknek lássék is, függetlenül és önállóan még sem állhat fenn, hanem létével magával is csak oly bensőleg van a társadalomhoz kapcsolva, mint a szerves test egyes sejtjei annak egészéhez. Mert az egyesnek a társadalomtól való elválása épen fő életérdekének érvényesítését gátolja meg, a mely annak körébe vonzotta; kielégíthetlenség maradnak azon igényei, a melyeknek kielégítésére leginkább törekedett, és ennek következtében lesüllyed az élet azon színvonaláról, a melyre csakis a társadalmi szervezetben emelkedhetett, a minek eredményei azután más vágyainak teljesülésére is kihatnak; és pedig azért, mert midőn életérdeke biztosítása szempontjából az egyén a társadalomhoz csatlakozott, illetőleg annak körében élt, szükségképen alávetette magát a kölcsönös függés törvényének, s hozzászokott azon munkamegosztáshoz, a szolgálatok azon mások részére való teljesítéséhez, s a mások viszontszolgálatainak azon elvárásához, a melyekről a társadalmon kívül le kellene mondania, a melyeket azonban egyedül egyáltalán nem képes kiegyenlíteni és kipótolni. Hiszen a szervek és feladatok különzkülésének törvénye minden szerves lényre általános, s ennek következtében úgy a természeti egyedeknél; valamint a társadalmaknál az egyes tagok működési képessége mindinkább egyoldalúvá, egyirányúvá válik. A társada-

lom kapcsául szolgáló életérdek minősége ugyan a hozzátartozó egyének fejlettségétől függ, de azután nem ez magában, hanem amannak igényei határoznak közvetlenül a társadalom szervezete, körének kisebb vagy nagyobb mérvűre növekvése felett, és ismét ez utóbbi a döntő körülmény arra vonatkozólag, hogy tagjai nagyobb vagy kisebb áldozatokat kénytelenek-e hozni érdekében, hogy jólétük felvirágzik-e avagy aláhanyatlik; ezt pedig a társadalmak életfolyamata különböző szakainak tüneményei is bizonyítják.

12. §. Hiszen a társadalom nem keletkezik készen és a maga teljességében, és nem marad fenn örökké változatlanul, hanem fejlődés eredménye, a mely külön életfolyamatának egyik szaka, és növekvést, majd megállapodást, utóbb hanyatlást, végül feloszlást tüntet fel. Minden társadalom ugyanis csak egyes egyén kezdeményéből indulhat ki, és átalakulásai azon viszonyok következményei, a melyek a köréhez tartozó egyének közt felfogásuk és cselekvőségük tekintetében a kapcsául szolgáló életérdekhez és attól föltételezett szervezkedéshez képest alakulnak. Tulajdonképpen a társadalom keletkezése az alapját képező életérdek felismerésétől függ. Ez akként történik, hogy kezdetleges társaság vagy valamely már létező társadalom körében az emberek oly igénye, a mely műveltségük illető szakában főjelentőségűvé vált, kellő kielégítést nem lel. Innen egy általános, még nem tudatos célra irányuló elégedetlenség, egy bizonytalan szükségérzet, a mely különböző, szinte ösztönszerű törekvésekre ad alkalmat a fennálló viszonyokon változtatni, azokat a csak részben tudatos vágyaknak megfelelőleg átalakítani, a nélkül, hogy a forrongó elmék számot tudnának maguknak adni igyekezeteik eredményeiről és következményeiről. Egyesekben azonban derengeni kezd lassanként azon viszony tudata, a melyben a vágyak tárgyát képező életérdek létesítése a fennálló körülményekkel szemben áll; és mint eszmény megalakul azon állapot képe, a mely érvényesítése által elnyeretnek. Ennek következtében cél gyanánt körvonalozva kitzúzik többé-kevésbé megfelelő alakban, míg számos kísérlet után egyes lángeszű és lelkesedéstől áthatott egyén életét az eszmény valóstításának szentelve, azon mind belső, az emberek szellemi és erkölcsi

átalakulásával járó, mind külső, a fennálló körülmények és eljárási módok megváltoztatását igénylő, feltételeket fölfedi, a melyeknek megtartásától sikeres valósítása várható. Ez a polgárosodás nagy úttörőinek, az erkölcsi, vallási és államrendszerek megalapítóinak, a társadalmak kezdeményezőinek szerepe; ők képezik a jegeczedési központot, a mely a mintegy feloldott állapotban levő és lebegő vágyak és törekvések határozott alakokba és szervezetbe foglalására nélkülözhetetlen. Gyakran hiú marad ezen munkájuk, a kezdődő társadalom csírái meg nem felelő talajon és mostoha sors mellett gyakran elpusztulnak; de ha valódi életérdek az, a mely eszményül lett kitűzve, meg nem szűnik a kielégítésére irányuló törekvés, és elérkezik végre a körülmények azon kedvező találkozására, a melynek időpontja ugyan véletlen és előre ki nem számítható, de a mely az emberiségre állandó értékű szükségek tekintetében előbb-utóbb mindig bekövetkezik, a midőn a munkásságot siker koronázza, a midőn az elvetett mag gyökeret ver, vagyis állandó körei keletkeznek az oly egyéneknek, a kit az illető érdeket életük alapjának elismerik, elveit mint apostolok hirdetik, cselekvőségüket igényeinek alárendelik, és elfogadják ama kapcsolatot és kölcsönös függést, a melyet érvényesítése megkövetel. És ekkor megalakult az új társadalom első köre, és elve mint sajátos életérdeke fog jelentkezni; ennek megfelelőleg pedig egyszersmind közérdek, és bizonyos, bármi csekély körű, szervezet létesül. A társadalom növekvése ezután azon mértékben halad, a melyben a kapcsául szolgáló életérdek vonzerejét gyakorolja, a melyben az egyének új meg új tömege lép körébe, a kik ugyan rögtön nem ismerik fel tisztán mind egyaránt jelentőségét, de nagyrészt ösztönszerűen járulnak hozzá, míg megalapítójának közvetlen követői és hivatásának örökösei mindinkább világosabb tudatot nyernek feladatáról, körülményeiről, szervezetének szükséges kiegészítéséről, fejlődésének feltételeiről, így már a társadalmi megizmosodás e korában is némi osztálykülönbség áll elő vezetői közt, a kik határozott tudattal bírnak, és a közérdeket és közakaratot kifejezik és képviselik, és a hozzátartozók tömege közt, a kiket eljárásukban inkább homályos érzet és az irányadók iránti kegyelet és készség vezérel; de mindnyájuk-

ban kifejlődik az új társadalom követelményeihez való alkalmazkodás útján a fegyelmezettség és az öszszeműködési képesség, a mely nélkül ezen együttlét fentartása, munkásságuk kellő megosztása és egyesítése lehetetlen. Mert mihelyt így megalakult és fejlődött a társadalom, múlhatlanul küzdelmet kell folytatnia mindazon felfogások, szokások és hajlamok ellen, a melyeket a fennálló keretekben kielégített önző érdekek felidéztek, és csupán lassanként és fokozatosan helyettesítik a kívánatos új eljárási módok és világnézetek, a cselekvőség új irányai azon addig megszokottakat, a melyeknek főerejét egyrészt a létező állapotokkal való önző megelégedettség, másrészt a hagyományos követésének kényelme adja meg. Ezen küzdelem szakai igen különbözők, változatosak és hosszadalmasak lehetnek az új életérdekek jelentőségéhez és az új társadalmi szervezkedés által előidézett átalakulások nagyobb vagy kisebb mérvéhez képest; beáll azonban végtére azon idő, a melyben teljesen megszilárdul az új társadalom alkata, és a melyben elve elismerten fő jelentőségűnek tekintetik az illető korszakban egyáltalán felfogható életérdekek között. És ekkor az új társadalom uralkodó alakját ölti magára: azt, a melyben mint állam jelentkezik, a melyben tudniillik fennállásának és fejlődésének feltételeit köztudat alapján, közakarattal és erővel, mint kényszerű jogot létesíti és tartja fenn.

13. §. Az államivá alakulással azonban a társadalom életfolyama meg nem szűnt; kényszer felhasználására van szüksége, a míg oly rakoncátlan elemekkel áll szemben, a melyek elvéhez nem ragaszkodnak, a kapcsául szolgáló érdekekben részességüket el nem ismerik, eljárásukat életfeltételeihez, jogához önként nem alkalmazzák. De lassanként közkinccsé válik jótéteményeinek tudata, hagyomány és szokás szentesíti és könnyíti a megfelelő működési módozatokat, és az erőhatalommal való érvényesítés szüksége mindinkább szűkebb térre szorul ott, a hol minden tényező önkéntes hozzájárulása az említett körülmények által biztosítva van. Így a belső kötelékek teljes kifejlődésével mindinkább elenyészik a külső nyomás szüksége a társadalom keretének fentartása végett, és legmagasabb fokát éri el közhasznosságának, lehető legteljesebben részesíti áldá-

saiban az özszes hozzátartozókat, mikor szervezete már nem kény-szerű jog, hanem egyetemes közmeggyőződés alapján a legszélesebb körre kiterjed, a mely alapelve természetének, a központjául szolgáló életérdeknek megfelel, ezzel magával pedig az özszes hozzá tartozók egyéni életérdeke azonosul. Ekkor már mint külön társadalom szerepét befejezte, és mint önálló egyéniségű és szervezetű megszűnik és feloszlik; miután időközben úgysis más, bővebb keretű és magasabb rendű vált felette is uralkodóvá, a melynek keretében mint önkormányzati szervezet, majd mint merőben a magán-jog biztosításán nyugvó helyezkedett el.

HETEDIK FEJEZET.

A társadalmak egymásközi viszonya.

Különböző rendű életérdekek és különböző rendű társadalmak együttléte ugyanazon körben. — Az életérdek és társadalom rendje az egyéni érdekekkel való kapcsolatának fokától függ. — A magasabb rendű körében foglalja az alsóbb rendű kielégítésének lehetőségét. — Összeütközés a társadalmak közt a viszonylagosan túlnyomó érdekű uralkodóvá válik. — Kétféle alárendelt társadalmak: fejlődésben levők és az uralomról lehasználtak. — Alakjaik és viszonyaik az uralkodó társadalommal. — Az egyének harcza a társadalmon belül.

— A társadalmi tudat és hatalom egyenlőtlen megoszlása. — Uralkodóvá válásakor a társadalom tudatossága csökken tagjainak tömegéhez képest. — Aristokratiák fejlődése. — A fejlődő társadalom aristokratiája másokból alakul, mint az előzőé. — A fennálló arisztokratia azonban befolyását átszarmasztatja. — Az arisztokratiák folytonossága. — Ellenható tényezők. — A társadalmi alkotók és fejlődési korszakok összefüggése. — Minden társadalom alakulásakor demokratikus jellegű, fejlődési küzdelmei korában arisztokratikus, uralomra jutás a alkalmával monarchikus. — Hoszszasan uralkodó békés társadalom demokratikussá válik. — Új társadalom által megátadztatása szakában mindig despotikus.

— Társadalmi és államalkatok. — Rendes körforgása államalkatokban nem tapasztalható, mivel a társadalmak saját fejlődését és egymásra következésének sorozatát külső küzdelmek feldúlják. — A társadalmak versengése rajtok kívülálló kétféle társadalmakkal: azonos elvűekkel különbözö neműekkel. — A társadalom

természetes terjedelme. Az uralkodó társadalmak küzdelme és a nemzetközi jog. — Az állami küzdelmek hatása a társadalmak szervezetére. — A társadalom kétféle feladata, termelési és védelmi. — A katonai jellegű szervezet és következményei. — A gazdasági jellegű szervezet és következményei. — A társadalmak szervezeti típusának tényezői.

1. §. Az emberiség fejlődésével az emberek érdekei is változnak. A gyarapodó ismeretek, a szilárdabb fegyelem, a magasabb szervezkedési képesség elérhetőnek, kívánatosaknak, szükségeseknek láttatnak oly célokat, a melyek előbbi korszakban föl sem voltak foghatók. Ennek következtében, mihelyt valamely életérdeknek megfelelő társadalom teljesen kifejlődött mihelyt az annak föltételeihez alkalmazkodó cselekvőség a hozzá tartozóknak vérébe átment és szinte ösztönszerűvé vált: újnemű életérdekek és újnemű társadalmak keletkeznek. De az emberek, valamint nem egyenlők tehetőségben, tudatosságban, akaratban és önuralomban, úgy fejlődésükben sem tartanak egymással lépést, és ennek következtében az egy azonos körben élő egyének életérdekei is eltérők lehetnek egymástól, és különböző társadalmak kapcsába törekedhetnek. De még egy egyén is különböző életérdekekben lehet részes, és ennél fogva több különböző társadalomhoz vonzódhatik egy időben. Innen azon jelenség, hogy különböző rendű életérdekek és társadalmak alakulhatnak ugyanazon időben, ugyanazon körre vonatkozólag, a mi szükségképen összeütközésekre vezet, minthogy e társadalmak körei nem egyszerűen érintik, hanem gyakran sokszorosan kereszttülszelik egymást.

2. §. A társadalmak rendje természetesen nem fejlettségi és szervezettségi fokuktól, hanem attól függ, minő rendű az életérdek, a mely azokat létrehozta. A különböző életérdekek rendjét pedig azon kapcsolat foka határozza meg, a melyben az egyéni érdekek állanak. Minél összetesebb, minél kevesebb, de tüzetesebb, közvetlenebb szükségletek összége gyanánt jelentkezik, annál alsóbbrendű az illető életérdek, annál inkább képes kevésbbé művelt egyének tömegét is összekapcsolni, annál szűkebb társadalmi kö-

rök fognak körülötte alakulni, de annál egyetemesebben jelentkeznek ez alakulatok az emberiség fejlődésének már korábbi szakaitól fogva. A felsőbb rendű életérdek ellenben közvetett jellegű, több előzményt, nagyobb közreműködési tehetségeket, bonyolultabb szervezetet igényel érvényesítésére, nagyobb számú és körű társadalomnak válhatik központjává, de csupán a haladás magasabb fokán állók számára hozzáférhető, és ennél fogva ritkább helyütt jelentkezik a történelemben.

3. §. A magasabb rendű életérdek és társadalom ennél fogva magába foglalhatja az alsóbbrendűnek teljes keretét, sőt az alsóbbrendű kifejlődése a magasabbrendű megalakulásának előzménye, mert alapját szolgáltatja; ellenben teljesen kifejlett felsőbbrendű társadalom alsóbbrendű körében meg nem férhet, és csupán addig maradhat annak keretében, a míg még alárendelt állású, a míg a hozzátartozók az alsóbbrendű társadalom fölött diadalmaskodni és saját felismert életérdekeiket teljesen érvényre juttatni nem kepesek. Ebből azonban nem következik, hogy a hol felsőbb és alsóbb rendű társadalom ugyanazon körben egymással szembe kerül és küzd, mindig okvetlenül a felsőbbrendű jutna közvetlenül győzelemre. A társadalmak küzdelmükben ugyanis nem alapelvük tárgyi értékétől kölcsönzik erejüket, hanem a hozzájuk szító egyének ragaszkodásából és szívósságából merítik, és ennél fogva az lesz a győzelmes társadalom, a mely viszonylagosan legnagyobb jelentőségű, vagyis a melynek központjául szolgáló életérdek azon időben és körben legtöbb és leghatályosabb törekvést elégít ki, és a melynek létföltételei a hozzátartozók tudatának, fegyelmezettségének és szervezkedési képességének fokával leginkább öszszehangzók; ott tehát, a hol a magasabb életérdeket csak kevesen alkalmasok még méltányolni, a hol a magasabb társadalom igényeinek csak gyenge kisebbség képes megfelelni: a felsőbbrendű társadalom kénytelen lesz az alsóbbrendűnek határai közt egyelőre megmaradni, és csupán oly fokig fejlődni, a meddig azt az alsóbb társadalom rendje megengedi; a túlnyomó erejű életérdek körül csoportosuló társadalom ellenben, bármilyen rendű legyen is, mint, diadalmas, uralkodóvá, államivá válik, és az marad mindaddig, míg ismét más, hatá-

lyosabb érdekű, föléje nem kerekedik, és uralkodó állásáról alárendeltebbre le nem süllyeszi, a mi egyébiránt a polgárosodás zavartalan kifejlődése mellett rendszerint felsőbbrendű érdek érvényesülésével jár.

4. §. Az uralkodó állami társadalom e szerint kétféle alárendelt társadalmakat tartalmaz saját keretében: olyanokat, a melyek az uralomról már alá hanyatlottak, a melyek korábbi fejlődésnek, kisebb körűek, mivel alsóbbrendűek voltak, a melyeknek tehát elvét saját feladata körében is teljesen érvényesíti; és olyanokat, a melyek mint felsőbb rendűek, még csak fejlődésben levők, de életérdeket az uralkodó életérdekkel szemközt csak részben bírják érvényesíteni. Emezekkel folytonos küzdelemben áll, mivel ezek az uralkodó társadalom jövőjére természetesen veszélyesek, azt idővel túlszárnyalják; amazoknál ellenben nincsen többé küzdelemre szükség, teljes kielégítésük a fennálló társadalom magasabb érdeke körében még inkább biztosítva van. mint a mikor maguk voltak uralkodók, mert a küzdelmet idegen elemekkel helyettük az uralkodó társadalom végzi, és annak keretében nyugodtan megférnek. Minthogy pedig az uralkodó, állami társadalom létfeltételeit jogszabályaiban fejezi ki, és rendjében juttatja érvényre, az alárendelt fejlődő társadalmak, mint a joggal ellenkezők, mint a rendet veszélyeztetők mutatkoznak, az alárendelt alsóbbrendű társadalmak ellenben mint a rend másodlagos tényezői, mint a jog oltalma alatt állók jelentkeznek. E körülményektől nyerik a különféle alárendelt társadalmak azon alakzataikat, a melyeket az uralkodó társadalom körén belül magukra öltenek. A fejlődő, magasabb rendű társadalom, mint a melynek érdeke az uralkodóé mellett kellően ki nem elégíthető, az állami érdekekkel ellentétes gyanánt szerepel: az annak megfelelő körök mint ilyenek tehát a jog oltalmán kívül állván, oly alkatokat vesznek föl, a melyek mellett eltűrhetők; tehát mint önkéntes, magánjogi szövetkezetek és társulatok jelentkeznek, eleinte még a nyilvánosság elől is lehetőleg elzárkózva, és csak lépésenként, lassan, azon mértékben szervezkedhetnek saját igényeik szerint, a melyben oly hatalmat képesek kifejteni, hogy azzal a fennálló uralkodó társadalom megalkudni kénytelen. Az uralomról lehanyatlott

társadalmak ellenben szervezetüket nagy mértékben megtartják, a mennyiben ez belé illik az uralkodó társadalom keretébe, sőt ennek alkalmas közegei gyanánt jelentkeznek a végett, hogy részére saját céljaikon túlmenő feladatait is saját körükben megvalósítani segídkezzenek. Ennél fogva közjogi jellegük megmarad, nem ugyan, mint állami, hanem mint önkormányzati köröké; támaszai és oszlopai a fennálló rendnek; és így azt tapasztaljuk, hogy gyakran az uralkodó társadalom alatt fokozatosan és lépcsőzetesen több rendbeli ily alsóbbrendű társadalom helyezkedik el önkormányzati kör gyanánt, míg végre a legalsóbbak oly általános, régóta kielégítésben részesülő, egy szerűvé vált föltételű életérdeknek megfelelők, hogy egyéb kényszert, mint magánjogit, nem igényelnek az uralkodó társadalomtól arra, hogy tagjaik hozzájárulását maguknak biztosítsák, de maguk sem közvetlen erőforrások és közegek az állam részére, és így alakulataikban ismét merőben a közszabadságnak átengedett magánjogi téren szerepelnek.

3. §. Kiténik ebből, hogy tisztán egységes társadalom a legkezdetlegesebben kívül egyáltalán nem létezhetik, és hogy minden uralkodó, állami társadalom saját körében helyet kénytelen engedni számos felsőbb- és alsóbbrendű, vele különböző viszonyban álló, és csak a közös alárendeltség tekintetében egymással hasonló helyzetű társadalomnak. A közönséges nyelvhasználatban, valamint a felületes szemlélő előtt e különböző alárendelt társadalmak határai egymással összefolynak, azok általános egységbe olvasztvák, és társadalom neve alatt szembe állítvák az uralkodó állami társadalommal, a melynek viszont csupán állami minősége jön rendszerint tekintetbe. De valamint az állami lét csakis valamely társadalom életfolyamának szaka, és minden állam bizonyos uralkodó társadalomnak alakja, úgy egyszersmind különböző társadalmak alakzatait képezik az alárendelt körök, a melyek külső egységét épen csak az uralkodó társadalom felettök álló, határaikat megjelelő, közös kerete alkotja. Mind e társadalmak közt folytonos a küzdelem; az uralkodó Társadalmi kört képező egyéneket mindegyikük saját elve szolgáltatába törekszik vonzani, magaviseletüket saját létföltételeihez időmítani; az uralkodó állami társadalom rendje és joga pedig korláto-

kat szab ezen a saját keretét szétbontással fenyegető erőknél, és az alárendelt társadalmak közt fentartja azon ideiglenes egyensúly állapotot, mely a különféle rendű életcéloknak saját életérdekével és létföltételeivel való arányából következik, és azon mindenkori túlnyomó felfogásnak és összefüggésnek megfelel, a melyek tagjai értelmi és erkölcsi minőségéből származnak. Innen, valamint ezzel összefüggésben abból, hogy a különböző életérdekek vonzereje ugyanazon kör tagjaira érvényesül, keletkezik az alárendelt társadalom határainak azon látszólagos elmosódottsága, a melynek folytán csak szorgos megfigyelés, a jelenségek elemzése által ismerhetők fel tisztán s választhatók szét az egyébként egyöntetűeknek látszó különböző tényezők, a melyek az uralkodó társadalom kebelén belől valójában szakadatlan alakulási és szétbomlás folyamatokat idéznek elő.

Az állami társadalom ezen uralkodó, kiegyenlítő, alávető szerepének teljesítése igénybe veszi erejének tetemes részét, és pedig eltérő mértékben a különböző alárendelt társadalmak irányában, a melyek tekintetében ennél fogva e körülmény határozza meg magaviseletét. A csak éppen fejlődésük első szakait átélő, továbbá a már régóta alárendelt és nyugalmasan elhelyezkedett társadalmak köreivel szemben nincs nagy hatalomkifejtésre szükség; valódi küzdelmet tulajdonképen az uralkodó társadalom egyrészt csak azokkal folytat, a melyek annyira fejlődtek, hogy magok is már-már uralomra törekeshetnek, másrészt azokkal, a melyek az uralomról és államiságról imént hanyatlottak le, és még nem jutottak annak tudatára, hogy azon állásukat többé vissza nem hódíthatják. A társadalmi életfolyamatoknak és alakulatoknak legjelentékenyebb mozzanatai tehát azok, a melyek az uralomra jutás és az uralomról lehanyatlás körül csoportosulnak; ez érdekek tüzetes felismerése azonban a társadalmi tényezők viszonyának még részletesebben alapos vizsgálatát igényli.

6. §. Az uralkodó társadalom és az alárendelt társadalmak egymás közti belső küzdelme mellett ugyanis még mindegyik saját körében a hozzászító tagok közt külön harc foly az illető társadalmi életérdek előnyeiben való részesülés szempontjából; és ezen

egyéni versengés mindegyik társadalom tagjai közt a társadalmak egymás közti küzdelmeinek számos bonyodalját még tetemesen növeli. A társadalmak egymás közti küzdelme ugyan végeredményében szintén egyéni erők mérkőzése, csak hogy ezen egyéni erők a társadalmi szervezet által köztudatban, közakarathoz és közhatalomban összefoglalvák, az egymással ellentétben álló társadalmi tagok erőmegfeszítései tehát ez esetben nem közvetlenül, hanem csak közvetve hatnak egymásra. E küzdelem szakjaiban pedig az egyéni érdek azonos ama társadaloméval, a melynek első sorban tagjául tekinti magát: az önző, a ki csak magára néz és közkötelesség alól kibúvni igyekszik, végeredményben ennek folytán nem saját javát mozdítja elő, hanem idegen társadalom tagjait, mint hogy önző eljárása folytán saját köre más társadalom ellenében nem fejtheti ki többé azon erőt, melylyel különben rendelkezhetett volna, s így nehezebben érvényesítheti saját elvét, és inkább kénytelen másnemű életérdek követelményeihez alkalmazkodni; az önfeláldozó ellenben, a ki látszólag saját előnyéről lemond, tulajdonképpen, midőn főéletérékének előmozdításához hozzájárul, önmaga és hozzátartozói boldogulásának esélyeit szaporítja. De azon küzdelemben, a melyet minden társadalom körén, belül a hozzátartozó tagok egymás közt a végett folytatnak, hogy az illető társadalom létfeltételei közt maguknak minél előnyösebb állást biztosítsanak, merőben és közvetlenül az egyéni tekintetek és erők mérkőznek, és a harc csak azáltal jut kapcsolatba a társadalmak versengésével, hogy azon egyének, a kik valamely társadalom létfeltételei tudatától leginkább áthatvák és cselekvőségükben a társadalmi élet igényeihez leginkább képesek alkalmazkodni, midőn a társadalmi vezérlet feladatait teljesítik, egyszersmind saját érdeküket is legteljesebben kielégíthetik, és hogy ekként a társadalomnak való szolgálat, és a társadalom kebelében elnyert és élvezett jogok lényeges összefüggésben állanak, és egymástól csakis ideiglenesen, az illető társadalom oly kárával választhatók el, a mely következményeiben rövid idő múltán a kiváltságos tagokra is okvetlenül visszaháramlik.

7. §. E jelenségek annál fontosabbak, mivel a társadalom fej-

lődésével az életérdeke körüli tudat és készség, és ennek folytán a társadalmi köztudatban és közhatalomban való részesülés szükségképpen egyenlőtlenül oszlik meg tagjai között. S minél nagyobb körűvé válik a társadalom, minél inkább szükséges a más társadalmak elleni küzdelem szakáiban a rendelkezésre álló erők egységes irányzása, jogának és rendjének következetes és egyöntetű megállapítása, annál nagyobb a különbség, a társadalmi tagok szereplésében, annál kevesebb aránylag a hatalommal rendelkezők száma a tagok tömegéhez képest. E szerint, miután a társadalmi fejlődés minden szakában változik a tagok tudatának aránya, azzal kapcsolatban megváltozik kifejezésének módja és a társadalom külső alkata is. A legnevezetesebb átalakulás, a mely e tekintetben bekövetkezik, azon időponthoz fűződik, a melyben valamely társadalom uralkodóvá válik. Mert e pillanatban tagjainak száma és köre sokkal gyorsabban növekszik, mint a mily mérvben terjed az elvéről való tudat és a követelményeihez való idomulás képessége, mivel a társadalom kényszerrel keretébe olvaszt másokat, s jogát olyanok fölött is érvényesíti, a kik természetsszerűen, saját felfogásuk és céljaik alapján, nem ragaszkodnak hozzá; és ennek következtében az imént uralkodásra jutott társadalom tudatossága csekélyebbnek látszik köréhez képest, mint a minővel közvetlenül azelőtt rendelkezett, bár tulajdonképpen nem fogyott, hanem gyarapodott, csakhogy az összes hozzátartozó egyének aránylag kisebb részére szorul. így magyarázhatni az aristokrátiák, a kiváltságos osztályok alakulását, mint a melyek lényeges társadalmi szolgálatokra inkább képesítvők és saját érdeküknél fogva is kötelezvék. De mihelyt a társadalom uralkodó volta már kétségtelenné és megdönthetlenné vált, ez előjogú helyzetnek meg kell szűnni, mert megszűnnek indokai, midőn a fentartó elv szolgálata mindenkire egyaránt nehezedik, miután a megállapodott jog és rend következtében létföltelei is minden társadalmi tag számára hozzáférhetővé lettek.

8. §. A kiváltságos helyzetek ezen kiemelkedése és ismét elmerülése a társadalomban, az aristokrátiák tömörülése és ismét demokráciában való széjjelfoszlása, az egyenlőtlenések kidomborodásának és elegyengetésének e folyamatai azonban tényleg nem

ily szabályosan és szakadatlanul mennek végbe, hanem éppen az uralkodó és az alárendelt társadalmak küzdelmei és a társadalmaknak az uralkodásban való váltakozása következtében bonyolódnak. A fejlődő és uralkodásra, államiságra emelkedő társadalmak arisztokráciája ugyanis nem azon elemekből áll főleg, a melyek az előző állami társadalom vezérletét gyakorolták és kiváltságait élvezték. Mert a fennálló renddel nem tulajdon arisztokráciája elégedetlen; a ki az uralkodó társadalom elvét teljesen osztja, a ki életérdekei szolgálatában élén áll, az csekélyebb súlyt tulajdonít azon célok-nak, a melyek abban nem érvényesíthetők, és ritkán lesz hajlandó előnyeiről új és még bizonytalan jellegű társadalom és szervezete kedvéért lemondani. A fejlődő társadalom ellenben eredetét rendszerint azoknak köszöni, a kik az uralkodó államinak céljait, föltételeit ugyan ismerik, de magasabb eszmény után törekszenek, a melynek elérését keretében nem várhatják; és a hozzájuk csatlakozók többnyire a szegények és elnyomottak osztályából kerülnek ki. a kik csekélybe veszik azon előnyöket, a melyeket a fennálló rend nekik a még előbbihez képest nyújt, s reményeiket inkább a jövőben létesítendőre irányozzák. Ennél fogva tehát, miután a társadalom arisztokráciája mindig legerélyesebb és legtudatosabb tagjaiból válik, az új társadalom kiváltságosai szemben állanak az előzőivel, és ezek fölött még azon további előnnyel is bírnak, a mely a támadás hevéből származik, minthogy ez mindig nagyobb, mint a védelem buzgósága; annál is inkább, mivel saját társadalmukhoz képest kiváltságosabb helyzetűek, mint a régi, már megállapodott, kiegyenlítettebb rendű társadalom arisztokráciája. De viszont, mihelyt valóban uralkodóvá lesz az új társadalom, és közegévé átalakítja az addigi állami társadalmat, és ezzel kapcsolatban egyelőre átveszi és a magáéba átolvasztja szervezetének nagy részét, addig is míg önálló saját jogot és rendet teremthet, a régi arisztokrácia ismét érvényesíteni képes a fennálló állapotnak megfelelő szokásait és hagyományait, és az újjal nagyrésztben összeolvad, ekként kiváltságait és befolyását az új korszakra is átszármasztatva. Innen az arisztokráciák azon folytonossága, a mely a legszembeötlőbb társadalmi tünemények egyike, és a mely, kivált magasabb műveltségi

korszakokban, az emberiséget majd csaknem állandó két osztályra válás veszélyével fenyegetné, ha ellenható tényezőkként nem jelentkeznenek a közérület mindinkább bővebbkörű fejlődése, a mi a demokratizálódás folyamatát mindig újra megindítja, továbbá azon körülmény, hogy a különböző érdekű társadalmakban különböző tehetségek és tevékenység szükségesek, — a mire természetesen a régi aristokráciában csekélyebb az átöröklött képesség és hajlam, — valamint az, hogy az emberiség fejlődésével párhuzamosan az értelmiség átlagos színvonala is emelkedik, s a haladás belterjességének fokozódásával hatása kifelé is gyorsabban terjed, és végre az, hogy a tehetségek ereje és az egyes kiváló tulajdonokkal bíró egyének fejlődése is mindig kapcsolatos azon kör terjedelmével, a melyből keletkeznek, és a melyben működni és feladatot teljesíteni hivatvák.

9. §. E mozzanatok áttekintése következtetni enged azon összefüggésre, a mely a társadalmak fejlődési foka és körülményei és azoknak külső alkata közt fenforog. A társadalom első keletkezésésétől fogva mind a három elemet tartalmazza, a melyekből mint csirákból a monarchia, az aristokratia és a demokratia alakulhatnak. Az egyéni kezdeményezés, minden társadalom képződésének indító mozzanata, monarchikus jellegű emlékeket hagy fenn, és későbbi korszakban keletkező monarchia igazolásának főérve. A társadalom korai szakának előharczosai, intézői és vértanúi a jövő aristokráciájának megvát képezik, mert ekkor ugyan még csak a személyes érdemhez fűződik a kiváltságos állás, de a küzdelmek századain keresztül az irányadó szereplés hagyományai szilárd, gyakran zárt osztályt teremtenek. Végre a hívők és követők serege, a melynek szaporodása növeli folyvást a társadalom körét, képezi a demokratikus elemet, a mely a legkezdetlegesebb szakban a saját soraiból kimagaslók iránti önkéntes odaadásban érvényesül, utóbb azonban, midőn a társadalmak küzdelmében bonyolultabb helyzetek állanak elő, csak lassan vergődik kötelességei és jogai tudatára, és a hatalmat ismét egyedül akkor ragadhatja magához, a mikor a társadalom viszonyai és szervezete teljesen átlátszókká lettek, és így életfeltételeinek általános megismerése elé már nehézség nem gördül. Ennek folytán alakulása idején át minden társadalom átmenetileg

először monarchikus, majd demokratikus jellegű; fejlődési küzdelmei szakában ellenben autokratikus, és pedig annál inkább, minél hevesebb és szívósabb harcot kell folytatnia; uralomra jutása percében pedig ismét állandóbban monarchikussá válik azért, mivel ekkor egységes vezetésre van szükség, midőn az új és a régi életföltételek és rend kiegyenlítésének kérdése forog fenn, továbbá, mivel egyéni képviseletre és kifejezésre szorul elve azon új tagokkal szemben, a kik csak külső kényszerrel szoríthatók keretébe és tarthatók meg abban, végre, mivel a hosszú küzdelem alatt megszilárdult fegyelem szokása és hajlama a kedélyeket előkészítették a felsőbbséget megtestesítő személy iránti engedmességre és kegyeletre. Hoszszasan uralkodó társadalom alkata ismét mindinkább demokratikussá válik; despotikussá fajul el azonban, mihelyt új társadalom támadása fennállhatását kétségessé teszi; legalább részben ismeretlen természetű veszély a zavaros viszonyok közt készséget idéz elő, elhárítására a legszélsőbb eszközökhöz nyúlni, bizalmatlanságot gerjesztvén a társadalmi ügyek intézésének minden addigi módja iránt, és így a talajt előkészítvén egyes egyén korlátlan és nem elvi, a társadalom szabályszerű szervezetének megfelelő, hanem esetleges és alkalmasszerű uralma számára.

E szerint a társadalmi alkatok nem annyira a közhatalmat kezelő elemek létesítésükre irányuló szándékától, mint inkább a társadalom és tényezői helyzetétől függnék, és változásaik nem az előző alkatak minőségéből, hanem a társadalmi fejlődés fokából következnek. Sőt ha csupán azon alkatakat vesszük tekintetbe, a melyekben az uralkodó állami társadalom jelentkezik, és a melyek ennél fogva mint államalkatok domborodnak ki, az ezek váltakozása fölött uralkodó törvények meghatározása még több nehézséggel jár. Mert ezek sorozata nem egységes folyamat külön szakáiból áll, hanem különböző, az uralomban egymást felváltó társadalmak önálló s egymás mellett elhelyezkedő fejleményeiből; s így egymásra következésük tekintetében külső, lényegükkel össze nem függő tényezők bírnak jelentőséggel: az, hogy valamely társadalom hosszú és nehéz, vagy rövid és könnyű küzdelem után jutott-e uralomra, hogy elve érvényesítésének, rendjének és jogának föltételei

hatályosan kidomborodtak-e már vagy sem, életviszonyai tömkelgének vezérfonala mily mérvű erőmegfeszítéssel követhető, továbbá azon körülmény, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig marad-e uralkodó, és megüllepedhetnek-e elemei békében, avagy folytonos vizályok által nyugalomból szakadatlanul felzavarva, mintegy erjedési folyamatok hatásának vetvék-e alá. De ezen felül az államalkatok következetes egymásból fejlődését és rendes körforgásának lehetőségét kizárja még az, hogy az uralkodó társadalmak nemcsak saját körükön belül kénytelenek az alárendeltekkel megküzdeni, hanem egyszersmind azonkívül más egyidejűleg létező uralkodó társadalmakkal is versengésben állanak.

10. §. Hiszen az uralkodó társadalmak sem léteznek egymástól elszigetelten, és körük nem határtalan. Az emberiség körülményei sokkal változatosabbak, fejlődése sokkal egyenlőtlenebb, a külső természeti eltérő viszonyok különböző befolyása sokkal inkább érvényesül, semhogy ugyanazon életérdek egyidejűleg és ugyanazon módon bírhatna jelentőséggel minden részére nézve. Már ennél fogva is egészen különböző jellegű társadalmak fejlődnek különböző helyütt, a melyek közt azonban idővel megnyílik az érintkezések, és ennek folytán a kölcsönhatás és küzdelem lehetősége. De ezen kívül még azonos polgárosodás körében is, a melyben azonosak az eszmények és a törekvések, és egyforma módon gyakorolja vonzerejét az illető társadalmi főelv, annak megfelelőleg sem keletkezik egy közös keretű társadalom, hanem egymás mellett több egymáshoz hasonló társadalom létesül. Egyrészt ugyan azért is, mivel az egy polgárosodás fokán, de nagy számú, nagy terület különféle részein élő népség mégis némileg eltérő külviszonyok közt különböző befolyásoknak van alávetve, de másrészt, és főleg egyszersmind azért, mivel, mint az egyedi szerves lényeknek, úgy a társadalmaknak is van nemcsak kültényezőktől függő, hanem belszervezetük által korlátolt saját termetük, növekvési határuk, és ezen kívül, mivel a bármelyik társadalom életérdekeinek megfelelő köztudat és közhatalom csakis azon pontig gyarapodhatik és érvényesülhet mind hatályosabban, a meddig alattvalói, az illető társadalom tagjai közt az érintkezés és közvetlen kölcsönhatás lehető;

mihelyt pedig túlterjed a határokon, elgyengül a társadalom, a melynek életérdeke, közös kapcsa többé nem elég erős, és így több részre széttörik. A társadalom külső terjedelme e szerint a központként szolgáló életérdek természetétől, szervezete minőségétől és fejlődése fokától, valamint a bizonyos időben rendelkezésére álló anyagi és szellemi közlekedés eszközeinek hatályosságától függ, de sohasem lehet oly széles keretű, hogy minden más, ugyanazon elvnek hódoló társadalmat elnyeljen; a minél fogva az egy életérdekű, egymáshoz hasonló uralkodó társadalmakat mindig csoportosan tünteti fel a történelem.

Minden uralkodó társadalmat tehát kétféle állami társadalmak környeznek: olyanok, a melyek vele egy alapon állanak, és olyanok, a melyek különemű elvűek. Mindnyájuk tekintetében érintkezései külalakját, békés vagy háborús viszonyait a nemzetközi jog szabályozza, de e viszonyok tartalmát, bárminő színben jelentkezzenek, mindig küzdelem képezi. E küzdelem ott, a hol a szomszédos társadalom idegen életérdekű, kiegyenlíthetlen és korlátlan, és csakis az egyik vagy másik fél teljes alávetésével, illetőleg a túlnyomó erejű szomszéd uralkodó társadalom elve alapján való átalakítással végződhetik; az azonos elvű szomszéd uralkodó társadalmak közti versengés ellenben határát fölleli azon közös elvekre való tekintetekben, a melyek az illető polgárosodási szak közkincsét képezik, és mint az egyes társadalmak, államok és nemzetek fölött álló magasabb eszmények, mint emberiségi uralkodó eszmék közelismerésben részesülnek. Innen a nemzetközi jogban a különböző mértékek alkalmazása a különböző természetű harcokban; innen egyszersmind a törekvés a nemzetközi egyensúly érvényesítésére oly polgárosodás keblében, a melynek állami társadalmi egy és ugyanazon életérdeken nyugsznak, mihelyt arról megannyian annyira meggyőződtek, hogy, midőn egymás kárára terjeszkedni igyekeznek, ez által könnyen saját benső rendjüket és életföltételeiket is megingathatják.

11. §. A társadalom eddig vázolt belső és külső küzdelmeinek kikerülhetetlen volta a társadalmak belső életére is nagy hatást gyakorol. Hiszen ennek folytán minden társadalomnak kétféle fel-

datot kell teljesíteni: azon eszközök előállításáról gondoskodni, a melyek felhasználásával tagjai életérdekeiket kielégítheti, és azon erőt összegyűjtve tartani, a melylyel szervezetét másokkal szemben érvényesítheti. A teendők első csoportja a javak előállítása, az anyagi és szellemi termelés; a második működési kör a védelmi, esetleg támadási eljárás: a hadi, katonai foglalatosság. Mind a kettő nélkülözhetetlen bármely társadalom bármikori állapotában, de a kétféle működés egymáshoz való aránya tetemesen változhatik. Pedig e különböző feladatok teljesítése egészen különböző eredménnyel jár a társadalomra. A katonai tevékenység oly szervezetet igényel, a mely mellett lehetséges az egységes vezetés, az erő gyors alkalmazása és irányása, és a szigorú külső fegyelem; föltételezi a minden tekintetben tudatos rendelkezést, a határozott jellegű parancsolást felülről, és a vak engedelmességet alulról, és ennélfogva az intézkedések központosítására vezet. A túlnyomólag katonai jellegű társadalomban tehát mindinkább kiterjeszkedik a központi hatalom tevékenysége; még a termelési feladatok is hadi szempontból lévén eszközrendő, közvetlenül hatósági irányítás alá kerülnek; a társadalom lehetőleg magából iparkodik meríteni minden szükséglete kielégítésének eszközét, és kifelé mindinkább elzárkózik; a kezdeményezési szellem az egyéneken csökken, a fontos teendőknek a hatóságok általi folytonos rendezése és az egyéni cselekvőségnek ez által előidézett nagyobb korlátolása következtében, az osztályok egyenlőtlensége növekszik, és a katonai fokozatok hierarchiájában megcsontosodik. Ellenkezőleg az olyan társadalom, a melynek életében a katonai cselekvőségnek alárendelt szerep jut, és túlnyomó a tagok gazdasági tevékenysége, a természetes verseny föltételeit igyekeznek érvényre juttatni lehető olcsó termelés és jó értékesítés szempontjából; a közszabadság biztosítékai által kifejleszti az egyéni kezdeményezés hajlamát, és az egyéni önbizalom vonását; ennek következtében a központi hatalmat nem engedi kifejlődni a társadalom összetartására múlhatlan fokon túl, és így tért enged az önkormányzati köröknek, rendje pedig az egymást kiegyenlítő törekvések folytán szinte öntudatlanul jön létre a jogegyenlőség mindinkább szélesbedő alapján. Ekként kétféle ellenkező típusa

keletkezik a társadalmi szervezeteknek, melyekhez felváltva közeledik fejlődése, sőt uralkodó állami léte különböző szakaiban és körülményei szerint minden társadalom, a szerint, hogy terjedelme nagyobb, vagy kisebb, — mert a külső harcok, minél nagyobb körű a társadalom, annál kevesebb ponton érintik tagjainak tömését, — a szerint, hogy érintkezéseinek jellege a szomszéd társadalmakkal minő természetű, hogy azokkal azonos vagy különböző életérdekű, s hogy azok egyenlő vagy különböző erejűek, és a szerint hogy alkata melyik fajú szervezet követelményeivel áll inkább összhangban. Mind e tényezők egyébiránt kölcsönhatásban állanak egymással; bármely társadalom tényleges jelenségeinek megfejtése tehát mindig a társadalom fejlődési fokának, egyéb egykorú társadalmakkal való uralkodó vagy alárendelt viszonyának, alkatának, a környező külső társadalmakkal öszszeköttetésének, és szervezeti típusának ismeretét tételezi föl.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A történeti társadalmak.

A nagy történeti társadalmak központi érdekei nem egyes érdekek, hanem érdekcsoportok. — Hasonlóan foglalhatók össze, mit az érzelmekek alélektanban.

— Minden nagy társadalmi érdekcsoport megfelel egy világ nézletnek. — Öszszefüggése a műveltségi fokkal. — A vérségi kötelék, a helyi szomszédtsági kapcsolat, a fogyasztási vagyons gyűjtésének érdeke, a vallási érdekek, a nemzetiségi érdekek, a nagykörű gazdasági érdekek, az emberiségi érdekek. — A megfelelő nemzetiségi, törzsi és községi, kiaknázási, egyházi, nemzeti, gazdasági, emberiségi társadalmak, és államok. — Ez életérdekek és társadalmak világtörténeti sorozata. — Bonyodalmak küzdelmeik folytán való vegyülésük következtében.

Legkezdetlegesebb a vérségi érdekkör és társadalom. — Alakjai, történeti bizonyosságuk és nyomaik. — Megfelelő államalakulatok. — Felbomlásának okai és tényezői.

A helyi szomszédtsági érdekkör. — Két megfelelő társadalmi fokozat. — A törzsi társadalom és állam. — A hős kori királyság. — Az egyéniségi tudat és fejlődése. — A községi társadalom és állam keletkezése. — A szabadság és egyéniség eszméi. — Az ókor ideokratia. — Az állam, mint tudatos műalkat.

A fogyasztási vagyons gyűjtésének, a kizsákmányolásnak érdekköre. — Hódító világbirodalmak. — A rab szolgaság. — A caesarizmus. — A magánjog önálló fejlődése, a forgalom. — A kormány szervezet központosulása. — Nagy tőke képződése és proletarius. — Szakadat

lan háborúk. — Az elnyomottság, a világi élet hiúságának érzete. — A v a l l á s i közöny és türelmesség. — A j o g y e n l ő s é g.

A vallási érdek. — Az egyetemes vallási felelősség eszméje és története. — A hierarchia. — Az egyházi társadalom. — Az állam vallás. — A túlvilági eszmény. — A szerzetesrendek, az egyház viszonya a hódító világbirodalmakkal. — Az egyházi állam szervezetének fejlődés a világi közvetett közegei. — Az egyházjog alakulása. — Az erkölcs kettős rendje. — Az önkormányzati körök. — A hűbériség.

A nemzetiség fogalma. — Természetes és történeti elemei. — Nemzetiségi érdek. — Nemzeti társadalom és állam. — Fejlődése az egyház alatt s ellenében. — A nemzeti társadalom köre bővebb az előzőkénél. — Képződésének folyama. — A nemzeti állam határai. — A nemzeti érdek rokonsága a helyi szomszédságaival. — Különbségük. — Vonatkozásai általános emberiségi célokra. — A nemzeti államok s a nemzetközi jog fejlődésének párhuzamossága.

A nagykörű gazdasági érdek és társadalom. — A világforgalom, a gyáripar. — A gazdasági érdekek nemzetközi érvényesülése. — A nemzetközi szerződések, a nemzetközi magánjog. — A socialistikus mozgalmak. — A nemzetközi munkamegosztás kérdése.

Az emberiségi érdekkör. — A nemzetközi közjog eszménye, a világbéke. — Az alárendelt társadalmak elhelyezkedése.

A társadalmak sorrendjének egyetemes és természetes volta. — Történeti igazolása, az európai polgárosodás fejlődése. — Az egyiptomi, kisázsiai társadalmak fejlődési menete; a törzsi társadalom a keltáknál, a szlávoknál, a germánoknál. — A községi társadalom fejlődésének előzményei és folyama a görögöknél, a rómaiaknál és a középkorban. — A kiaknázási társadalmak. — Az egyházi társadalom és állam; korábbi theokrátiák. A mohamedanizmus. — A keresztény egyház. — A buddhizmus. — Az indiai államviszonyok. — A kínai, a japáni állam. — A régi műveltségű amerikai államok.

Összefoglalás.

1. §. A társadalmak elméletének történeti alkalmazása első-sorban azon egyes életérdekek kijelölését igényli, a melyek körül az emberiség csoportosult és a melyek megvalósítása erejét elfoglalja. Ez ismét látszólag az emberi igények és vágyak és minden lehető csoportosulásaik felsorolását föltételezi. De ha meggondoljuk, hogy az emberi természet csak fokozatosan alakul át, és hogy az igények és vágyak nagy tömege kezdettől fogva megvan, és a polgárosodás minden szakain keresztül mindvégig megmarad az emberben, csak hogy új alakokban és kapcsolatokban mutatkoznak, és hogy azokhoz csupán lassanként járulnak, vagy inkább válnak közöttök tudatosakká egyes olyanok, a melyek elébb csakis csiráikban mintegy észrevétlenül lappangtak a többiek közt: szembetűnő, hogy az irányadó életérdekek és társadalmi főelvek nem egyes elszigetelt emberi czélokban nyilvánulnak, hanem az érdekek oly összetartozó csoportjaiban, a melyek inkább elemeiknek összetétele és egymás iránti aránya által különböznek egymástól, mint azok száma és változatossága folytán, és a melyek sajátlagos jelentőségüket és színezetüket épen azok egyikének vagy másikának viszonylagos túlnyomó voltától és azon kapcsolattól nyerik, a melyben azon időben az emberek felfogásával és világnézetével áll. Mert valamilyen a különböző egyéneknél eszméik és indulataik különbsége aránylag csupán kis mértékben következik a külhatások és a benyomások különféleségéből, — hiszen ezek nagyjában mindenkinél azonosak, vagy legalább igen hasonlók, — és sokkal inkább tulajdonítható eltérő mértékben való társításuknak és az abból vont következtetéseknek, és így a lélektanban a szellemi tulajdonságok felosztása néhány főcsoportra, magasfokú összetett voltuk daczára, helyesen eszközölhető: úgy az emberi közösségek kapcsa is kevés kidomborodó jellegűre vezethetők vissza, és a változatok, a melyeket a történet feltűntet, kimeríthetők oly felosztással, a mely a világnézetek és a míveltségi fokozat jellemző minőségét fogadja el alapjául, tekintettel a tevékenység és kielégítés azon nemeire, a melyekre a törekvések közvetlenül irányozvák, és a melyek mint önálló czélok szerepelnek, míg a többiek csakis kíséretükben, alárendelt melléktényezők gyanánt jelentkeznek. Nem mintha bármely

társadalmi alapul szolgáló életérdekhez tartozók körében csupán egy meghatározott világnézet fejlődhetnék ki, vagy mintha mindenkor és mindenütt csakis egy bizonyos műveltségi színvonalon állhatnának, hanem mivel a természet fölötti uralom mérve és az azzal együtt járó emberi tudat oly összefüggésben állnak az emberek egymás közti viszonyaival, szervezkedési képességükkel és fegyelmélettségükkel, mivel a közönségek és egyének szellemi és erkölcsi tulajdonai oly szorosan viszonyosak egymással, hogy a cselekvőség egynemű indokainak és módjainak befolyása a jellemre és az abból fejlődő eszményekre azonos határokat jelöl ki az egyes társadalmaknak és felfogási irányzatoknak, akként, hogy minden külön életérdekű társadalom körén belül esetleg felmerülő különböző világnézetek egymáshoz inkább hasonlítanak, mint másnemű társadalmakban jelentkező azonos elvűekhez, és hogy a műveltségnek, ha foka a társadalom fejlődési fokával kapcsolatos, s így azzal együtt fejlődhetik, — bár alsóbbrendű társadalomban természetesen legkedvezőbb esetben is csak viszonylag alacsony színvonalig emelkedhetik, — iránya a társadalom főelvének minőségével függ össze. Ebből az következik, hogy sokkal nagyobb az eltérés a történet különböző szakaiban és különféle népeknél az emberi törekvések eredménye, mint az azokra fordított fáradság, anyagi és szellemi erőfeszítés között, mert a siker inkább a célaktól függ, a melyekre az igyekezet fordítatik, illetőleg a jelentőségtől, a mely azoknak az élet egyéb mozzanataival szemben tulajdoníttatik.

2. §. Ennél fogva a társadalmi életérdekek és körök sorozata azon egymásutánt juttatja kifejezésre, a melyben az emberiség felfogása, eljárása és öszszeműködése irányadó célok gyanánt szereplő, és mindmagasabbrendű szükségleteinek megfelelő eszményeinek igényeihez alkalmazkodik. A legkezdetlegesebb, legegyszerűsebb és legszűkebb, de legföltétlenebb bensőségű körben érvényesíthető életérdeket uralja tehát a fejlődés kiinduló szaka, mely csupán a teljes életközösség mellett valósítható meg, a milyen egyedül a vérségi kötelék szűk határain, a családi vagy nemzetségi társadalom kis terjedelmű, de szorosan öszszeforrasztott keretén belül alakulhat. Ezt követik a helyi szomszédság korában megtes-

síthető czélok, a melyek a vérségi kötelék mellett elért külső biztonságon és belső, hagyományoszerű magaviseleten kívül még a tudatos, egyéni munkamegosztást és öszhang létesítését igénylik, és a törzsi és községi társadalmat teremtik meg. Majd a fogyasztási vagyon gyűjtésének, az önző kizsákmányolásnak, fényűzésnek és hatalomérzet kielégítésének érdeke vergődik túlsúlyra, és keresi a hódító társadalomban a korlátot nem ismerő élvezeti vágyak folytonos táplálását. A kielégíthetlenségből egyrészt, az elnyomottságból másrészt asketikus epekedés támad; a túl világi eszményre törekvő vallási érdek öszszetes alakot nyer az egyházi társadalom épületében. Ennek rideg, kimért terén azonban nem lel kellő helyet a nemzetiségi tulajdonságokban nyilvánuló erély és önbizalom, mely a nemzeti társadalmat megalkotja; míg az ebben a vizsgálódás önállósága és a meggyőződések szabad alakulása és nyilvánulhatása folytán megszilárdult tudomány alapján a természet fölött szerzett nagymérvű uralom, az érdekek öszszhangjának meggyőződését előidézve, szélesebb keretű társadalomban látszik ígérni az öszszes gazdasági kívánalmak kielégítését, és ugyan távol és bizonytalan, de minden idők és népek reményeiben sejtett kilátást nyit oly korszakra, a melyben az emberiség erkölcsi eszményeinek teljes megvalósítása egy egyetemes, az emberiség legmagasabb czéljait felölelő emberiségi társadalomban majdan lehetővé válik.

3. §. Mindezen társadalmi főelvek és az ezek körül csoportosuló társadalmak sorban egymástután uralkodókká lesznek, állami alkatra emelkednek; így a világtörténelem tanúsága, az igazolás e legmagasabb ítélő széke, az elmélet következtetéseinek bizonyosságul szolgálhat. E bizonyosságra ugyan igen különböző rendszerek szoktak hivatkozni, és a legelvontabb és legmerészebb metaphysika is rendszerint szívesen fogadja az emberiség viszontagságaiból vett példákkal való megvilágítást; itt azonban, a hol nem önálló és tapasztalaton felülinek állított elvből levont okoskodás, hanem csak az forog szóban, vajon az emberi természet öszszetes tulajdonságaiból levezetett tételek megfelelnek-e a tüneményeknek, a melyeket az öszszes emberi múlt tár elénk, ez eredményeknek a történettel való öszszehasonlítása, egészen más fontossággal bír, és más

szempontból eszközlendő; nincs megengedve a tényeknek önkényes magyarázata az elmélet értelmében, hanem mülhatatlanul kimutatandó, hogy ez csakugyan megfelel osztályozásaiban és elveiben a jelenségek csoportjainak és lánczolatának; ha pedig a kettő egymástól eltér, ha a történet világosabban szól az elméletnél, így ennek, nem amannak kell engedni, és javítást eltúrni. De a valódi történeti igazolás úgyis abban rejlik, és az által különbözik a történetnek példatárul való önkényes felhasználásától, hogy míg ez utóbbi eljárásnál csak némely, az elméletnek megfelelő, eset szokott tekintetbe vétetni, addig a helyes történeti inductio lehetőleg minden jelenséget felölel, kivételeket nem túr, és tökéletes bizonyító erőt nyer, ha esetleg addigelé ismeretlen vagy megmagyarázhatlan tünemények a nyert tanúsággal öszszehangzóknak, az által felvilágosíthatóknak, és maguk is új fényt derítőknak mutatkoznak.

A társadalmi elmélet ily magyarázatánál a tények által mint alapnehézség azon észlelet gördül elének, hogy az államok váltakozása első tekintetre nem mindenütt követi az életérdekek és társadalmak fokozatát, sőt, hogy az egyes államok nem is láttatják tisztán az anyagukul szolgáló társadalmakat, a kapcsukat képező főelveket. Erre azonban tulajdonképen fel sem jogosít az elmélet. Hiszen az állami társadalom sohasem alakul merőben saját elvei szerint, hanem mindig viszonyhatásban a kísérő alárendelt társadalmakkal, és ezek közt különösen azzal, a mely az uralomban közvetlenül megelőzte, és a melynek szervezetét uralkodóvá válásakor átkölcsonözte. Ezenkívül pedig mindig a szomszédos uralkodó társadalmak környezetében is tovább módosul, és így épen oly kevésé várhatni, hogy öszszetes jelenségeiben egyedül az elmélet által számba vett tényezőket tüntesse elő, mint a mily kevésé tapasztalhatjuk, hogy, a legegyszerűbb példát véve, valamely csillag mozgása tökéletesen azon a pályán haladjon, a mely előre kiszámítható. De ezenkívül az erőszakos hódítások, egyes népeknek kimerülése, a természeti körülmények mostohábbra vagy kedvezőbbre változása, az igen különböző fokú és irányú műveltségek közti érintkezések és viszonyhatások. az esetleg elaggott vagy kevés kiváltságosra szoruló polgárosultság elenyészte vad támadók nagy számú tömegé-

ben, a belterjes és a külterjes haladási szakok váltakozásai mind felfoghatóvá teszik, miért nem tükröztetheti vissza az életérdekek és társadalmak sorrendjét egy népnek, egy államkörnek története, miért nem szakadatlan a történeti fejlődés menete, miért találunk sokkal számosabb társadalmakat, a melyek egy fokon megállapodtak és azután elpusztultak, mint olyanokat, a melyek magasabbrendűekké változnak át, — hiszen mindenképen sokkal több az alsóbbrendű, mint a magasabb nemű lény, és a szerves lét világában általában a fajlagos fejlődés mindig kivételes az élők tömegéhez képest, — és miért kell az egyetemes világtörténeten végig, helyről helyre, népről népre, és korról korra áttérve kutatni az általános összefüggési láncolatokat; hiszen a törvényszerűség minél magasabbrendű, felismertetésére annál szélesebb kör átnézetét követeli.

4. §. Az emberiség legkezdetlegesebb korszaka sem közvetlen szemléletnek, sem közvetlen emlékezetnek nem képezheti tárgyát, és így irányadó életérdeke és ennek megfelelő szervezkedése sem ismerhetők elsődleges észlelet alapján. Léteznek ugyan még ma is az emberiség egyes töredékei, a melyek tökéletesen vadaknak látszanak, és az ó- és középkor íróinak számos előadása hasonló, részben még nyersebb állapotok képét tünteti fel; csakhogy mindezeknél már az elbeszélők felfogásában színezett tényekhez jutunk, és ezek is oly körülmények közt merítvék, a melyek mellett ki van zárva az őseredeti állapot fenmaradása, mivel mindenütt már fejlettebb társadalmakkal való érintkezés és azok viszonyhatása eseteire vonatkoznak, miről leginkább azon igen mély gyökereket vert, és igen tekintélyes oldalról gyakran meleg védelemben részesült elmélet tanúskodik, hogy a múltban és a jelenben a találtató vadak helyzete egy előző, talán kezdetleges magasabb műveltségről történt lehanyaglásnak eredménye. Ezt, bár némely esetben nem valószínű, másokban alig tagadhatni; de ebből nem következtethetni az úgy élettani, mint lélektani alapon nyugvó általános fejlődési törvény ellen, sem az ellen, hogy az emberiség őseredeti állapota a teljes műveletlenség lehetett; hiszen a művelt népeknél is kivétel nélkül fenmaradtak egyes nyomok, a melyek csupán teljesen vad állapotokból származhattak, a melyek e szerint egyetemesek, s nem

esetlegesen voltak; de meg a visszaesés is mindig csak hasonló alakba lehet, mint a minők a fejlődést megelőzőleg fennálltak; továbbá a közvetett történeti, genetikus bizonyítékok megannyian egy mindenütt létezett legalacsonyabb, mint kezdetleges fokra utalnak vissza, a melyben még a közlekedés szellemi eszközeinek, és az emberi elme ezzel kapcsolatos képességeinek is alig lehetett nyoma. A közösség, a mely ekkor fennállott, ennél fogva szintén csupán a közvetlen anyagi kötelékeken alapulhatott, azokon, a melyeket a természet kényszere érvényesít a nemek közt a nemi ösztön, az életkorok közt a közvetlen egymásra szorultság által. A vérségi kötelék tehát az ember állati természetének igényein alapszik, és köre eredetileg alig haladhatta meg a férfiak és nők ideiglenes, az anyák és gyermekek valamivel állandóbb együttlétét. Az elszigetelt emberi erők elégtelensége azonban a kültermészeti tényezőkkel, az idő viszontagságaival, a vad állatokkal, a táplálék megszerzéseinek körülményeivel szemben, a házi és külső munkák egyidejű végzésének szüksége, az örökös és védelem folytonos nélkülözhetlensége az egyidejű legkezdetlegesebb termelés mellett, csakhamar bővíthették és állandósíthatták e kölcsönös viszonyokat; és így mint első, már történeti társadalom a nemzetség mutatkozik, mint a vérrokonok csoportja, a melyben más tagozatokat még nem ismerhetni, mint a gyermek- és a meglett kor, és a férfiúi és női minőség által föltételezettek. Ez állapot néhány példája maiglan föllelhető; valaha egyetemes voltát bizonyítja, hogy a családi társadalom minden magasabb rendű társadalomnak kivétel nélkül alárendelt kiegészítő, tehát előzőleg önállósággal bírt, alkatrésze gyanánt szerepel, hogy a család különböző alakulatainak összefüggése maga arra utal, hogy közös leszármazás útján oly intézményekből erednek, a melyek csak a vérrokonok társadalom valaha egyedül uralkodó állásának és állami szervezetének tulajdoníthatók, és végre, hogy az özszes, később fejlődött életérdekek és társiasági képességek mind olyanokra vezethetők vissza, a melyek, mint legyszerűbbek, kizárólag a kezdetleges nemzetségi társadalomban, üllepedhetek meg kellően. Csakhogy család vagy nemzetség alatt itt nem azokhoz mindenben hasonló körök értendők, a melyek a

későbbi magasabbrendű társadalmakban e szók által kifejezett fogalmaknak megfelelnek, sőt kizárólag még azon intézmények keretei sem, a melyek mint a vérségi társadalom legfejlettebb uralkodó alakjai történeti időkre fenmaradtak. A művelt népeknél ugyanis a vérrokoni kötelék már mindig csupán mint monogam, legfőlebb mint polygam család kapcsa jelentkezik, és Homertól és Platótól fogva egészen a mai napig túlnyomó azon vélemény, hogy az emberi közönségek legkezdetlegesebb rendezett szervezete a patriarchális, a melyben csak egy családfő és ős gyakorolt hatalmat nejei, leszármazottjai, és esetleg fiatalabb oldalági rokonai felett. De habár kétségtelen, hogy a patriarchális családi társadalom a legtökéletesebb uralmi alkat, a mely a vérségi kötelék alapján fejlődik, és hogy minden magasabbrendű társadalom csakis ebből alakult tova, épen oly bizonyos az is, hogy ennek számos az előzménye, a mely a legkezdetlegesebb állapotokból való leszármazást igazolja. Ez állapotok pontos sorrendjét, és a megfelelő szervezetek szigorú osztályozását kideríteni vajmi nehéz, annál inkább, mivel a kezdetleges társadalmi, valamint egyedi, szervezet alakjai határozatlanok és igen könnyen változók; és másrészt maguk az embertannal foglalkozó írók is eltérnek egymástól a kiindulási pontra vonatkozólag, a mennyiben némelyek a vegyes közösséget tekintik kezdetlegesnek, mások az emberre nézve, mint szabályszerűt, tagadják, a nemi viszonyokban pedig bizonyos szabott korlátokat már az ember állati természetének vonásai közé számítanak. Mindazonáltal némi megközelítő képét kideríthetni a vérségi köteléken alapuló körök szervezkedése egymásutánjának azon általános tünetek alapján, hogy a vérrokon társadalom fejlődésével tagoltsága mindinkább növekszik; mindig több és szigorúbban körvonalozott, elébb a nőkön át számított, a szülés tényére alapított, majd a férfi ágra vonatkozó, a nemzésből és atyai hatalomból származtatott rokonsági fok megkülönböztetése észlelhető; hogy ezzel kapcsolatban a vérfertőzésnek és a mind meszszebb terjedő egybekelési tilalmaknak fogalmi is megállapodnak; hogy a nő-, illetőleg férjközöség mind szűkebb körre szorulnak, mindaddig, míg endogam, vagyis a saját körükön belől házassodó népségeknél testvérházasságokra és

polyandriára, exogam, vagyis a körükön kívül házasulóknál pedig közönséges értelemben vett polygamiára, majd monogamiára vezetnek; hogy ezzel kapcsolatosan az uralom és vezérlet minden nyomát nélkülöző állapottól átmenet bizonyítható olyanokra, a melyekben az életviszontagságok közt bármi oknál fogva kiválók, az erősek, tapasztaltak, vének és rendestől elütő szellemi tulajdonságokat feltüntetők, hagyományon is alapuló, és nem csupán esetről esetre kivételes erőmegfeszítéssel érvényesíthető, kiváltságokat élveznek, s erről ismét olyanokra, a melyekben a hatalom gyakorlásával járó társadalmi feladatok a leszármazás, vagy a tett vagy várt szolgálatok folytán kitűnőket illetik egyedül, míg lassanként a szélesebb nemzeti körben szorosabb családi leszármazás képezi az uralomnak föltételét, és innen ismét a tulajdonképeni értelemben vett patriarchális rendszer fejlődik ki.

5. §. A vérségi társadalom szervezetének és alakjainak fejlődésével karöltve jár egyszersmind tagjai cselekvősege gazdasági jellegének átváltozása, valamint az indulatok és szokások módosulása, és eszmék és erkölcsök képződése. A teljesen bizonytalan, a szó szoros értelmében napról napra való, és merőben külesélyektől függő életmódot felváltja lassanként a valamivel nagyobb biztosítást nyújtó halászattal és vadászattal való foglalkozás, a melyhez ismét a körülmények szerint vagy a pásztorélet járul, míg ez főjelentőségűvé és a vadászat merőben mellékessé válik, vagy a legkezedtelegesebb fajta földművelés; mind a két esetben háborúban ejtett foglyoknak rabszolgául felhasználása mellett. És így alakul meg lassanként a vérrokonok körének, a családnak vagy nemzetiségnek azon fogalma, a mely tagjaiul alárendelt, rabszolgai minőségben idegeneket is ismer, és a mely később, ha a patriarchális hatalom korlátlanra kifejlődik, a vérségi társadalom felbomlásának egyik tényezőjét szüli, midőn e társadalom sajátlagos és idegen tagjai főnökével szemben egyenlő alárendeltségre süllyedtek, de ebből azután egyébként való egyenlőségre emelkedésüknek lehetősége is következik, annál inkább, mivel időközben a vallási alapon fejlődött gyermekül fogadás intézménye utat nyitott arra, hogy a társadalom tulajdonképeni tagjai közé kivételes körülmények mellett idegenek is

bejuthassanak. A vallási fogalmak ugyanis párhuzamosan alakulnak meg a bonyolultabb társadalmi körök képződésével; az ember a kültermészetben, ideértve szellemének saját öntudatán kívül fekvő, de reá hatást gyakorló nyilatkozatait is, visszatükrözve látja saját szenvedélyeit, tapasztalatait, várakozásait és erőit; eleinte magával egyenlőknek, esetleg leküzdhetőknak, később hatalmasabbaknak, de megkérdelhetőknak és rejtelmes eljárások által céljaira fordíthatóknak tartja a saját magán kívül mutatkozó tárgyakat és folyamatokat; majd midőn a társadalmi kötelék köre valamivel bővül, a megszokott területet és jelenségeket ugyanazon szemmel tekinti, mint hozzátartozóit, és mindezen, az egyéni erőt túlhaladó tüneményeknek isteni jelleget kölcsönöz, melyet azonban egyszerűen az emberinek fokozásából alkot; a kedvező és saját társadalmi körével kapcsolatos és azt védő istenségekkel pedig szembe helyezi azután az ellenségeseket és idegeneket, hiszen úgy a túlvilági, mint a világi viszonyokban minden idegent, mindent, a mi kötelékeinek szűk körén túl fekszik, veszedelmesnek és ellenségesnek tekint. A vallási és társadalmi viszonyok és kapcsok tehát egészen rokon természetűek; a földi felsőségek és az istenségek iránti tisztelet, az ezeknek teljesítendő szolgálatok egészen egytermészetűek, és legfőleg abban különböznek, hogy az istenség még a társadalom kiváltságosainak is szolgálatait igényli, bár az alsóbbrendűek hozzá csak azok közvetítésével folyamodhatnak; a társadalom vezetése és a vallási hatalom gyakorlása pedig egymással mindig szorosán karöltve járnak. És így az öntudatlan alkalmazkodás hatályán kívül még a vallási tényezők is hozzájárulnak azon engedelmességi szokások teremtéséhez, azon fegyelmeléshez a hagyományos tekintetében, a mely a vérségi társadalom fő erkölcsi eredményét képezi, a mely az emberi vad természet önzésének első mérséklése, és minden további haladásnak föltétele annak daczára, hogy közvetlenül csökönös megállapodottságot, konok ragaszkodást teremt a szokás-szerűhez; mert a külső fegyelem lehetőségétől függ az önuralom fejlődése, és ez ismét múlhatlan alkateleme minden bővebb szervezkedésre való képességnek. A megrögzött hagyományban, a szertartásokban és illemiségekben, a melyekben az megtestesül, rejlik egy-

szersmind az erkölcsöknek, valamint a szabályszerű és helyes magaviselet képzetének első csírája.

Ezzel együtt továbbá fölébred, némi biztonság érzete, úgy szintén a társadalmon belül békés életmód iránti hajlam is. Az ember megtanul nemzetsége tagjaiban bízni, kölcsönös védelemre számít azon közös fáradságok és áldozatok fejében, a melyeket tőle követelnek, és a melyeket az idegen szomszédos és ezért ellenséges társadalmi csoportokkal szemben maga is szükségeseknek ismer; annál inkább, mivel a társadalmi körön kívül minden érintkezés csupán hadi, és nemcsak a folytonos védelem kényszerűsége, hanem a támadásokból mindig remélhető előny is állandó háborúskodást szülnek, a melynek célja az idegenek vagyonának elragadása és a szomszédos társadalmak kipusztítása. A szakadatlan harczok alatt pedig a vak engedelmeskedés a felsőbbség iránt, a fegyelem és a hagyományosnak követése még mélyebb gyökereket vernek, és a saját társadalomhoz való ragaszkodásban a közszellemnek első nyilvánulását érlelik.

6. §. Másrésről épen e körülmények idézik elő a vérségi társadalomnak bővebbre, a törzsire átváltozását. Mert nem csak egy ellenséggel folyik harcz, hanem egyidejűleg számossal, és ennek eredménye előbb-utóbb mindig az, hogy több levert, nagyrészt kipusztított, szétfoszlott nemzetségi csoportnak esetleg megmenekült tagjai közös ellenséggel szemben egyesülnek, a nélkül, hogy köztök vérségi kötelék állana fenn, bár együttlétükből be szokott következni csakhamar annak képzelmen alapuló föltételezése. Majd megtörténik az is, hogy közös erősebb ellenséggel szemben több gyengébb csoport egyesül, sőt az is, hogy valamelyik csoport védelemre vagy támadásra erőt igyekszik meríteni saját rabszolgáiból, és azokat gazdagabb préda elnyerése végett saját tagjaival esetleg egyenjogúsítja, körébe fölveszi; míg másrésről kedvező körülmények közt a természetes szaporodás folytán is annyira meg bővíülhet a különben az említett fejlődési körülmények következtében már nem tisztavérű nemzetségi kör, hogy vérségi kapcsolatának emléke már csak mythikus jellegű elbeszéléseken, nem pedig tényleges tudaton nyugszik. És ekkor megszűnik a társadalomnak merőben

a vérközösség kötelékén alapulása, és a helyi együttlét kezdi képezni a már nem nemzetségi, hanem törzsi társadalomnak kapcsát, a melyben azonban még mindig mint bensőbbek és szorosabbak helyet foglalnak a kisebb vérségi körök, az egyes családok, házak, nemzetségek, sőt ezek, mint a szélesebb új társadalomnak magukban önálló alkatelemei, még sokáig szerepet játszanak.

A helyi szomszédsági érdekkör, tehát mint természetes fejleménye jelentkezik a vérségi érdekkörnek, és kezdetben nem annyira belső tartalma által különbözik attól, mint a társadalmi köteléknek új alapon való felfogása tekintetében, melynek következtében később tényleges tartalma is megváltozik. Az emberek azon tapasztalatuk után, hogy különféle eredetű csoportok is egyesülhetnek és állandóan öszszeműködhetnek, sőt miután, úgy látszik természeti kiválasztás folytán, erőteljesebben fejlődnek a szerencsésen vegyes, mint a merőben tisztavérű népségek, már nem tekintik a társadalom kizárólagos és fő kapcsául a közös leszármazást, — bár eszméik sok tekintetben még mindig körének szokásaihoz fűződnek, és a bensőbb kapcsok, és különösen a vallási érzetek, még mindig a vérségi kötelék keretében érvényesülnek, — hanem az azonos helyi körülmények közt azonos szokásokra és hagyományokra támaszkodva, együttes gazdasági tevékenységben, azonos ellenségek ellen együttesen eszközözendő eljárásokban lelik közösségük alapját, és pedig annál inkább, minél állandóbban telepednek meg, és minél inkább elhalványulnak a családi társadalom vérrokonságának emlékei az új életszükségleteknek megfelelő új cselekvési irányok folytán. Ha tehát a törzsi társadalom kezdetben a családok oly csoportja gyanánt jelentkezik, a melyben az eredeti vérrokonság ténye helyett csak hagyománya maradt fenn, ez is megszűnik lassanként a történeti vegyüléseknek megfelelőleg, és még félvándor népeknél is fokónként merőben a helyi szomszédság tekinteteinek enged befolyást, míg az állandóan letelepedettek-nél községi társadalom alakulására vezet.

Mindazonáltal annak daczára, hogy helyi szomszédságon alapuló társadalom sohasem egyszerű kibővülése vérségi társadalomnak, és sohasem keletkezik pusztán egyetlen nemzetségi kör elsza-

porodása folytán, hanem mindig több különböző vérségi társadalom összevegyülését és olvadását föltételezi, minden helyi szomszédságon alapuló társadalom nem elszigetelten, hanem más magához hasonlók társaságában mutatkozik, melyekkel laza és nem egészen határozott jellegű, de mégis állandó kapcsolatban áll, bár ez szigorú, alakszerű jelleget sohasem nyer, és többnyire csak némi homályos közösségi érzetben, néha közös vallási képzelmekben és szertartásokban lel kifejezést. Ezen bővebb kör mindig valamely népfajé, mely külső természetes közös vonásokat is felmutat: a csakis tájszólásokban eltérést feltűntető nyelvben, a felfogásnak ebből származó rokon árnyalataiban, és az erkölcsök és intézmények hasonlóságában. A vérségi társadalomnak a helyi szomszédsági társadalomra való átalakulását tehát kellően csak oly magyarázat indokolja, mely egyszermind a népfajok alakulásának tüneményét, valamint azt is megfejtí, hogy miért nem fejlődnek azok, hanem csupán az alkatrészeit képező helyi szomszédsági körök önálló társadalmakká. De ha tekintetbe vesszük a vérségi társadalomban működő tényezőket és azok felbomlásának okait, e feltűnő jelenség elég egyszerűnek mutatkozik. A vérségi társadalmak bővülése és összevegyülése alkalmával az új törzsből mindig az erősebb alkatelemül szolgáló nemzeti kör magához áthasonítja a többit; és a vérségi társadalom kapcsának képzelmén és hagyományán, bár nem tényén alapuló szomszédos törzsek közt is azonos külviszonyok mellett, kivált ha egymás szomszédságában hosszabb vándoréletnek és közös viszontagságainak vetvék alá, a túlnyomó számú, erejű és képességűnek befolyása és példája a többit ismét hasonlóvá teszi magához, a nélkül, hogy egy közös körbe összeolvasztani képes volna. Az emberiségnek e korai szakában is már a szellemi tényezők hatása és az azonos külviszonyok egyaránt módosító ereje tovább terjed, mint a szervezkedési képesség; a vérségi kötelék már nem elegendő központja a bővebb alakzatokat igénylő társadalomnak; a helyi érdekek hatása közvetlen kapcsol szintén csak bizonyos határokon belül szolgálhat, és ennél fogva, ha a közösség természetes elemei bővebb téren érvényesülnek is, nem elegendők arra, hogy azon egységes társadalom alakzatait idézzék

elő, — ez csak sokkal fejlettebb korszakban a nemzetiség alapján eszközölhető, — hanem egymással rokon, egymáshoz sok tekintetben hasonló, és a patriarchális társadalomtól a legfejlettebb községi társadalom alakzataiig váltakozó kisebb társadalmak halmazának képét mutatják, a melyeket a rokon nyelv, hit és világnézet időnként barátságos érintkezésre, ki vetélésen, kivált idegenszerű elmekkel szemben, rövid tartalmú szövetségre készítetnek, de a melyek közt különben rendszerint azon folytonos küzdelem tart, a mely a szomszédos társadalmaknál helyzetük természetes következménye, és a mely alacsonyabb polgárosodási fokon többnyire az erőszakos harcz jellegét viseli.

7. §. A helyi szomszédsági társadalmak alakzatai, valamint a kapcsolul szolgáló érdek maga szintén eredetükre vallanak, mint a vérségi társadalom magasabb rendű alakjainak intézményeiből fejlődöttek. A patriarchális társadalom monarchikus jellegű; a törzsi társadalom főnöke ugyan kevésbé korlátlan, de hasonlóképen egyeduralmi hatalmat gyakorol, s ezt szintén származásának köszöni, a melyhez azonban a vezéri képességnek hozzá, kell járulni. E hatalom azonban a helyi szomszédság érdekeinek mind tudatosabbakká válta arányában lassanként csökken; a társadalom tagjai, a mely mérvben szükség van tényleges hozzájárulásukra a társadalmi feladatok megoldásához, találékonyságukra és tanácsukra a vándorélet és a harczok közepette, jogot igényelnek az őket érdeklő és a csupán segélyükkel keresztülvihető vállalatok elhatározására. És midőn a törzsek tagjainak elszaporodása folytán a merészebbek és erőteljesebbek távolabbi kalandokra vállalkoznak, és a törzsek így rajokat bocsátanak ki, a melyek függetlenül új tájakon keresnek prédát, és lelnek gyakran kényelmesebb életmódot, majd néha önálló új törzsekké alakulnak: akkor, ha a vezérek még mindig csupán az eredeti fejedelmi vérből válnak is ki, az aristokratia, mely a vezérek követőiből keletkezik, részt követel a hatalomban és a később a nép tömegét szolgáltató, meghódított lakosság munkájának gyümölcseiben, így jönnek létre azon hőskori társadalmak, a melyekkel a történet hajnalán mindenütt találkozunk, s a melyekben külön szerepkör jut ismét a társadalom mind a három múltat-

lan elemének. A vezér fejedelemmé, majd királyivá emelkedik, a kinél a hagyomány által gyakran az istenségre visszavezetett tisztavérű származás, a mely a vérségi társadalom fejével öszszeköti, még nélkülözhetlen; az aristokratia szintén büszke származására, melynek emléke és vegyületlen volta azonban nem vezethető vissza a hódításon, esetleg megtelepedésen túl, a mely körülmények közt azt a személyes kitűnőség helyettesítette; a nép az alávetett, de túlságos számuk folytán a rabszolgaságnál magasabb állapotban meghagyottak maradéka, és gyakran szokásaiban és erkölcsiben megóvja egy külön előző törzsi, sőt nemzetségi társadalomnak is nyomait. A király, mint az isteni erők közvetítője, mint emberfölötti akaratuk kijelentője szerepel; az alsórendű főnökök és nemesek, illetőleg a régi családtyák utódai minden tanácskozásban fontos, sőt döntő szóval bírnak; a nép, a midőn az idegen társadalmakkal folytatott harcok következtében közreműködésére a felsőbb osztályok reá szorulnak, szintén némi, hanem csakis a tömeges helyeslésben vagy vonakodásban kifejezést lelő befolyásra tesz szert; míg alatta találjuk még a teljesen vagy félig rabszolgák és fegyverképtelenek sokaságát. A vegyes államokat körrajzai első ízben itt tűnnek elő, és annál határozottabban domborodnak ki, minél állandóbb a törzsek letelepedése, minél inkább foglalkoznak földműveléssel, és válnak így népekké.

8. §. Sokkal magasabbrendű alakokat öltenek magukra a helyi szomszédsági társadalmak azon tovább fejlődésben, a mely bekövetkezik, ha a földműveléshez külforgalom és kereskedelem járul. A nagy folyók mentén egyes törzsek magukhoz ragadják a már szélesebb körű szükségletek és fényűzési igények által előidézett forgalom közvetítését; a tengerparton a kalózkodás által felhalmozott javak értékesítésének vágya szintén a kereskedelem biztosabb és állandóbb módszereire ösztönöz; és a természet által kijelölt forgalmi utak azon pontjain, a melyek rendszerint több törzsnek vagy népnek egyszersemind határait jelölik, vallási szentesítés által biztosított vásárok keletkeznek, a melyek vegyes népjellegű, és már tisztán és kizárólag a helyi szomszédság érdeke által öszszekapcsolt városi községek magvaivá válnak. Ezeknek szervezete kezdetben

szintén a hőskori királyság alkatát tünteti fel, kisebb körű csoportjaik számára a hiányzó vérségi kötelékek csakhamar megállapodnak, képzelmek és alakuló mythikus hagyomány folytán; a békés külérintkezések, a vallási szertartásokkal megerősített szerződések idegen népekkel, mint egyenlő jelentőségűek sorakoznak a hadi vállalatok mellé; a gazdasági tekintetek tudatos előmozdítása így a társadalom életfeladatai közt foglal helyet.

A vérségi társadalomból átörökölt kapcsok jelentősége ez alatt mindinkább csökken. Ezen átalakulás első áldozata a patriarchális emlékeken nyugvó királyság, a melyet az alsóbb, nemzeti vagy családi mintára alakult, társadalmi körök fejeinek, a nemeseknek uralma vált fel. De minthogy maga a községi társadalomnak nemzeti, családi felosztása tulajdonképeni értelmét szintén elveszti, mert a vérrokonság kötelékei a bonyadalmas és mozgalmas forgalmi életben, s pedig mindenek fölött a társadalmi feladatok, a közjogi állás tekintetében, már nem irányadó jelentőségűek, és helyüket a községi állam tagjainak merőben csak helyi tekintetekre fektetett területi csoportosítása foglalja el, mely eleinte a nemzeti felosztással ugyan párhuzamos, azonban idővel azt minden téren, utoljára még a vallásin is, kiszorítja: az arisztokratia előjogai is gyengülnek, a válaszfalak közte és a szabad nép közt egyenként ledőlnek, és a született polgárok egyenjogúsítása mindinkább terjed, míg végre a leghatalmasabb városi államokban a demokratia nyer túlsúlyt, a melynek küzdelme az arisztokráciával nem pusztán a demokratikus törekvések és elvek következménye, hanem mint a helyi szomszédsági érdek végleges győzelmének mozzanata jelentkezik az arisztokráciában még élő családi társadalom emlékei fölött. Az őszes népesség tömegéhez, az idegenek, felszabadítottak és rabszolgák számához arányosítva, ezen őskori demokratia még csekély részét képezi a lakosságnak; de fokonyként mind könnyebb föltételek mellett lesz megszerezhetővé a polgári jog, és sem a származás, sem az azzal addigélő összekapcsolt vagyon nem képezi többé a teljes társadalmi tagság és befolyás föltételét, a mely mindinkább merőben az egyéni erélynek és szolgálatoknak válik jutalmává.

9. §. Ennél fogva a községi államokban fejlődik ki a történetben első ízben a politikai szabadság és egyenlőség fogalma, és alakulnak azokat megtestesítő intézmények. A vérségi társadalom magasabb alakzataiban ez eszméknek semmi nyoma, sőt még az egyéniség sem domborodik ki határozottan; a társadalom alsóbbrendű tagjai teljesen alárendelvék a családfőeknek, a családfők maguk a képzelt emberfölötti erőkről, istenségekről táplált előítéleteknek, a szokásnak, és a hagyománynak; az alárendelt egyes egyedi tudata, nem a független egyéni tudat létezik még csak a társadalom közösége mellett. A törzsi társadalomban ellenben az egyéni érték érzete megszilárdul a nemességnél, és egészen szertelenné fejlődik a harci kalandok önkéntes vállalkozóinál; de a korlátlan önállóság, a szenvedélyes függetlenség, a melyek a törzsekben élő és távol vállalatokba bocsátkozó barbároknak sajátságai, nem alkalmas tulajdonságok állandó társadalmak körülményei közt; megszelídülnek csak részben békés és helyhez kötött foglalkozás mellett is, a túlnyomólag földmivelést űző törzseknél, valamint a községi társadalmakban mérséklést lelnek azon szívós ragaszkodásban a szülőföldhöz és a saját hozzájárulással növelt intézményekhez, azon készséges alárendeltségben a megszilárduló közerkölcsök, a dicsőséges múlt emlékei, és a közönség jövőjéhez fűzött boldogulási remények iránt, a melyekből a hazafiság, a közérzületnek és áldozatkészségnek ezen a családi ragaszkodásnál már sokkal átszellemültebb megtestesítése sarjadzik. Innen a társadalmi rendnek, mint nem merőben természeti viszonyok vagy isteni parancsok, hanem öntudato.-emberi intézkedések eredményének felfogása, a mivel karöltve járnak az egyéni jog és szabadság eszméi, a melyek mint kiterjeszhetőek, a demokráciában mint a polgárok közt egyenlően megoszthatók mutatkoznak, azon jogé és szabadságé, a melyek mellett az egyén minden társadalmi ügyben részt követel, de a melyek egyszersmind a társadalom közakarátának való föltétlen alárendeltséggel járnak. Bármennyire fejlődik is ki tehát a községi államban az egyéniség tudata, úgy annak mégis feltétlenül és minden tekintetben korlátját képezi az állam, a közönség akarata és hatalma.

A rend fogalmával azonban más eszme is kapcsolatos: a szel-

lemi érzéket kielégítő öszhangzatos szépségé. A községi államokban tehát a törekvések eszménye mindig mint rendezett, részeiben arányos és egyensúlyozott öszhang lett felfogva, és mind az egyéni élet tökélye, mind az emberi munkásság terményeinek szépsége abba helyeztetik, míg végre az állam maga is mint műalkat jelentkezik, a mely emberi tudatos szükségek kielégítésének mesterségesen szerkeszthető és tökéletesíthető közege. Mindezeknél fogva a községi államban fejlődik először önálló tudományosság, művészet és államférfiúi gyakorlat; itt emelkedik a polgárosodás első ízben magasabb fokra, és halad öntudatosan kitűzött czélok felé, a melyek teljesen azonosak és egyformán irányadók az öszszes közönség és egyes polgárai részére, mert az egyes egyén és az állam, az alárendelt társadalmak csekély száma folytán, még sokkal közelebb állanak egymáshoz, érdekkapcsolatuk sokkal szembetűnőbb, mint az újabb korszakok államaiban, a miből a községi államok beléleltének és míveltségének azon egysége származik, a mely az újkori társadalom szétágazó jelenségeihez szokott szemlélőt gyakran annyira meglepi; egyébiránt kifejezést lel ez azon jelentőségben is, a mely a községi társadalomban állami szempontból tulajdonítatik a nevelés irányának és eszközeinek. És ez egyaránt áll minden községi társadalomra, akár inkább a rend szilárdságában, a külső életmód szabályozottságában és kimértségében törekedjék az öszhang eszméjét megvalósítani, akár az egyéni tehetségek és érzékek mindenoldalú arányos kiképzésében. Mindegyik esetben azonban abból, hogy a községi állam szervezete és szelleme polgárai egyéniségeihez annyira hasonlít, hogy a közönség képe mint nagyban rajzolt egyéné jelentkezik, valamint azon körülményből, hogy a községi állam érdekei, mint helyiek, zárt körűek, és a környező társadalmakéival szemben állók jutnak tudatra, és hogy az életnek akkoron felfogható minden terére kiterjeshkedhetnek, mert e körben a vallási érzet is azonosul a hazafisággal: következik azon törekvés, hogy a községi állam merőben független, önmagával beérő, minden szükségletnek kielégítését saját magának tényezőiből merítő lehessen, a mi tényleg ugyan sohasem valósul, hanem

mind az akkor fejlődött elméletnek, mind a követett gyakorlatnak állandó vezéreszméje marad.

10. §. Innen azonban oly terjeszkedési hajlam keletkezik, a mely a községi állam érdekkötélékére és fenmaradására végzetes. Mert mihelyt a községi állam hatalmi köre kibővül, és uralma olyanok fölé terjeszkedik, a kik keretébe egyáltalán be nem fogadhatók, és a kik felett hatalma nem saját érdekükben, hanem merőben a hódító községében érvényesül: célja csakis kizsákmányolás lehet, a mi pedig oly szervezetet föltételez, oly teendőket igényel a község polgárai részéről, a melyek mellett természetszerű szereplésük a községi keretben lehetetlenné válik, annál inkább, mert benők oly vágyakat és érzelmeket kelt, a melyek ellentétesek a saját hazájuk tekintetében megkívántató magaviselet alapjául szolgáló felfogással. Ezért helyez minden görög politikai író oly nagy súlyt az állampolgárok kiszabott számára, a milyen a társadalom nagymérvű terjeszkedésével meg nem fér, valamint arra, hogy gazdaságilag függetleneknek kell lenniök, de nem szabad első sorban a szertelen vagyongyarapításra igyekezetet fordítaniok. Hiszen e két tétel lényeges összefüggésben áll egymással; kiegészítő következtetések azon elvből, hogy a községi államnak saját határain túlterjeszkedni nem szabad. Mert azon párhuzamnál fogva, a mely a községi állam és a hozzátartozók életfolyamai közt fennáll, mihelyt az állam hódít, az egyéneknek megfelelőleg kell tevékenységük hasonló irányú részét a többi rovására kiterjeszteni, illetőleg uralomra és vagyongyűjtésre törekedni, ha a hódított tömegekben elveszni nem akarnak; és viszont az egyes egyén gazdasági hatalmának túlságos kibővülése vagy polgártársai rovására történhetik csak, vagy idegenekére, a kiknek leigázására azonban a közönség erejére van szüksége, a nélkül, hogy saját életrendjét kész volna e mellett tovább is a közönség helyi szomszédságú érdekei szempontjainak alárendelni. És így a községi állam demokráciájából fejlődik ki azon plutokratia, a mely először használja fel bevallottan önző célokra az öszszesség erejét, és a fényűzési élvezetek kielégítésére szolgáló fogyasztási vagyon gyűjtésének érdekét emeli a társadalom elsőrendű, irányadó céljává, ezt tekinti szervezetének központi elve gyanánt.

Egyébiránt nemcsak községi államból, hanem törzsi államból is keletkezhetik kizsákmányolási társadalom és állam. Nem közvetlenül ugyan, mert a törzsi állam szervezete és alkotmánya épen úgy, mint a községi államé, csak ott életerős, a hol a törzstagok helyi szomszédsági érdekének felfogása közvetlen érintkezésük mellett érvényesíthető; de valamint a községi, úgy a törzsi államnál is a folytonos harczok a szomszédokkal hódításokra vezetnek, és ezen hódítások alkalmával a törzsi állam gyakran szolgálatába kényszerít egy, esetleg több községi államot is; innen a súlypont áthelyezkedése következik be; a törzsfjedelem, egyszersmind diadalmas hadvezér, a merőben magán uradalomnak tekintett leigázott városban telepszik meg, az arisztokratia a meghódított tartományok kormányzatát veszi át. A hódító nagy birodalmak az ókorban, az egyiptomi, az assyriai, a babyloniai, a méd és a persa birodalmak, és a macedóniai birodalom mind a törzsi államoknak községi államok fölé kiterjeszkedéséből, és ez alapon eszközölt új hódításaiból származtak; míg az athéni birodalom, a melynek terve ugyan soha meg nem valósult, a karthagói, és azután a legállandóbb és a tudatosan hódító államok mintaképét szolgáltató római birodalom, mint a tiszta községi államból alakult kizsákmányolási társadalmak, illetőleg államok mutatkoznak. A fogyasztási vagyongyűjtés érdekén alapuló társadalom tehát vagy a községi demokratia kebelében alakuló plutokrátiában, vagy a hagyományaival szakított törzsi arisztokrátiában testesül meg először, és éles ellentétben jelentkezik azon államok szabott alakszerűségeivel és hagyományosságaival, a melyeknek körében föllép, annál inkább, mivel tudatos osztály-, illetőleg magán előny biztosítására, ideiglenes körülményektől függő kiváltságos helyzet állandósítására törekszik. Hogy azonban ezt elérhesse, a tömegekre kell hivatkoznia, és a pillanatnyi haszon, a fáradság nélkül elérhető élvezet kecsegtetésével azokat azon térre vonni, a melyen, ellentétben a községi államnál a magánélet minden mozzanatára kiterjedő követeléseivel, az egyének, a közkötelességek alól fölmentve, csekély vagy pillanatnyi kockázattal nagy vagyonra tehetnek szert, és merőben magánérdeküket tartják szem előtt. Ez pedig egyedül mások munkájának kihasználásán alapul, a

rabszolgai intézménynek üzletszerű kiaknázásán, a mi ismét az idegenek fölötti uralomnak hódítás útján folytonos kiterjesztését föltételezi, szakadatlan támadó háborúkat igényel, a melyekben a vezérek ugyanis a zsákmánynak aránytalan részével gazdagodhatnak, a mellett, hogy katonáik is kellő kielégítést nyernek életnézletük színvonalához képest. Az ily hódítások által megszerzett birodalomban a központi községnek és törzsnek tagjai, a kik közt eredeti társadalmuk kapcsainak lazulása folytán valódi ochlokratia fejlődött, egy minden hagyományos és minden erkölcsi tekintet alól feloldott kiváltságos tömeget képeznek, a mely csupán saját kedvét és kényét veszi tekintetbe, és alattvalói sorsával vajmi keveset gondol. Időközben pedig a folytonos háborúskodás katonai jellegű, központosított hatalmat és alkatot teremt, és a községi állam külsőleg is jellegét veszti; a kizsákmányolási társadalom pedig uralkodó alakot ölt magára, mihelyt ez ochlokratia vezetését egy kényúr vagy császár ragadja kezébe, és megalapítja ama tulajdonképen katonai jellegű, korlátlan, de külsőleg demokratikus színezetű monarchiát, a melyet leglángeszűbb képviselője után a történet caesarismusnak keresztelt el. Az ily állam hódításainak határát csupán vagy más hasonló hatalmúé szabja meg, vagy a továbbterjeszkedésnek természeti körülmények okozta akadályai, vagy végre oly óriási kiterjeszkedés, a melynél már a hatalom eszközei összetartásának és alkalmazásának nehézsége gátolja hatályosságukat. E mellett állagában folyton változik az eleinte a nép. majd a hadsereg és a kényúr kegyétől függő plutokratia: s a központi város lakossága, míg egyrészt szertelenül növekszik, másrészt szintén egészen elveszti eredetének jellegét. Az alsó osztályok a munkától elszokva és ingyen eltartva, lassanként proletariátussá sülyednek, a középső és felső helyzetűek a közügyekbe való önálló avatkozástól elzárva, merőben a vagyonosodás magántekinteteit követik, és azon bürokratiába szivatnak fel, a mely múlhatlanul szükséges az óriási kiterjedésű birodalom ügyeinek parancs szerinti intézésére. És így a fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom fölemesztli lassanként saját elemeit, azokat minden életrevalóságból, minden kezdeményezésből, minden érzékből kivetkőztetve a magasabb közérdekek tekin-

tétében, kivéven a katonákat és hivatalnokokat, a kikenél azonban közszolgálatuk szintén csupán mint magánérdekek kielégítésének, mint vagyón- és állásszerzésnek alkalma szerepel, és midőn a haszon kilátása hiányzik, vagy azért, mivel nincsen már elég dús ellenség, vagy mivel a felsőbb hatalmat kezelők az alsóbbak elöl elzárják a saját maguknak való szerzés útját, minden közszolgálatnak már csak terhe marad meg, bármilyen előny nélkül. És minthogy mindinkább kevesbednek azok, a kik közteendőkre alkalmasak, és a kik egyszersmind azokra kényszeríthetők, a közszolgálat végre oly súlylyal nehezedik azokra, a kik helyzetüknél fogva magukat alóla ki nem vonhatják, hogy nyomása alatt özszeroskadnak, kivált minthogy úgy a hadsereg, mint a kormány központi közegei, a társadalmon kívül álló kizsákmányolható elemek híján, a saját társadalmuk termelő tényezőit igyekeznek a maguk részére kihasználni, és ezek rovására gazdagodnak.

11. §. Mindazonáltal a fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom államivá megalakulása és belső elerőtlenedése egymástól távol fekszenek, és a hosszú időközben, a mely e szakokat elválasztja, az alapjául szolgáló érdek üdvös gyümölcsöket is terem a polgárosodás részére. Mindenek előtt eme hódító társadalom az első világpolgáris jellegű: a vérségi és a helyi szomszédsági érdekek megszűnnek mint választófalak, míg alsórendű társadalmi körök köteleiképpen megmaradnak: a család először jelentkezik tisztán magánjogi jelentőségében: a község ügyei először különülnek el az államiaktól. Felmerül a világpolgárság, a közös emberiség eszméje, kezdetben ugyan erkölcsi tartalom nélkül, de belőle következik az általános egyenlőség lehetősége, és a felfogás oly egyetemes érdekéről, a melyek az állami közügyektől elválaszthatók. S a mint az eredeti hódító község és törzs népe néhány nemzedék múltával a nagy világbirodalomban elvegyül, a községihez képest már ugyan becsben leszállott, de a birodalom határain túl élőkkel és a rabszolgákkal szemben még mindig jelentékeny polgárjog minden lakosra egyaránt kiterjed, és a jogegyenlőség azon széles körű alkalmazására vezet, a melyből egyedül fejlődhetett a természet szerinti ősjogoknak fogalma, az emberességi érdekközösségnek eszménye.

párhuzamosan a fejlődés e folyamatával a közhatalomnak nagy, egyrészt ugyan fényűzési, de másrészt hasznossági szempontból eszközölt közmunkákra való fordítása tapasztalható. Már a községi állam is létesít állandó közemlékeket, de nem annyira célszerűségük miatt, mint inkább vallási, vagy hazafias, vagy a szép iránti érzelem kifejezése gyanánt; a kizsákmányolási társadalomban ellenben kezdetben a hódító elemek kielégítésére, később azonban az őszes birodalmi népek kibékítése, foglalkoztatása, és a termelés fokozása végett nagy, anyagilag előnyös beruházások és építkezések történnek, mint például vízvezetékek emelése, csatornák ásása, és mindenek fölött a nagy terület katonai védelmének hatályosítása, és a központosító közigazgatás könnyebbsége, valamint a forgalom emelése céljából, utak készítése és kikötők kotrása, a mihez járulnak még a kormányzatot és a kereskedést előmozdító intézmények, a pósták, a rendszeres személy- és áruszállítási eszközök, és ezekhez csatlakozik a biztosító erődítési rendszer. Általában a haszon tekintetei válnak irányadókká az állami és társadalmi működésre, a melyek főleg a hatalom birtokosai önzésének szolgálnak, de részint számításból közvetlenül, részint önkénytelen érdekkapcsolatnál fogva is közvetve, a tömegnek szintén javára válnak. Ezen kívül természetes folyománya a fokozott forgalomnak, a hatóságilag előmozdított termelésnek, és egyszersmind ellensúlya a közhatalom és közélet az uralkodók által egyedárusításának: a magánélet viszonyainak felszabadulása, és ennek eszköze-, biztosítása- és következményeképpen a magánjog teljes önállósulása és tüzetes kifejlődése, a mi az egyéniségnek e téren korlátlan és teljes érvényesülésére vezet. Együtt jár ezzel a nagy vagyonok alakulása, a nagy tőkék gyűjtése, de egyszersmind másrésről nagymérvű elszegényedés, az alárendelt sorsúak kíméletlen kihasználása. A magánjogi egyenlőség első korszaka egyszersmind a legnagyobb felismert ellentété a gazdag és a szegény osztályok közt, minden élvezetek biztosításáé az elsők, minden tekintetek mellőzéséé az utóbbiak iránt.

12. §. Midőn tehát a fogyasztási vagyongyűjtés érdekének uralma a társadalom tagjai sorsának ily ellentéteire vezet, midőn így a hódító állam az elnyomottaktól követel mindig új meg új

áldozatokat, és az uralkodóknak csak állapotuk mind nehezebb és mind több erőlködést föltételező fentartását, de nem javulását helyezheti kilátásba, midőn a külellenségek vágyait és esetleges reményeit a társadalom fényűzése folyvást fokozza, míg saját elemeinek kapcsolata mindinkább mesterségessé és gépiessé válik, midőn kebelében a rend, a béke, az egyenlőség és a jólét általában elismert eszményei aránylag csak csekély és a megszokottságnál fogva kevesebbre becsült mérvben valósulhatnak, és tökéletesebb állami szervezet létesítése lehetetlennek, de a fennálló felbomlása, és ezzel együtt az összes megszerzett javak elvesztése szinte elháríthatatlannak látszik, midőn daczára a birodalom külső egyformaságának, egyes részei előbbi különállásának és szereplésének emlékei még mindig fenmaradnak a már csak csekély helyi ügyekre jogosítványnyal bíró, de a közigazgatás közvetítésével egyszerűsmind összes terheit viselő községekben és törzsszerkezeti maradványokban: természetes, hogy mélyre ható elégedetlenség támad, és hogy új, és az emberi szellem magasabb igényeit kielégítő célokat keres a társadalomnak minden eleme, a mely életerős, a melyben a kezdeményezési képesség szikrája még teljesen el nem hamvadt. Minthogy tehát a közönség élete, mint olyan, a, reménynek nem hagy tért, minthogy a külső sors javítása csak múlandó és alárendelt cél jellegével bír, a benső vágyak felé fordul a figyelem, az egyéni tökélyre törekvés, az életnek eszményi tekintetek szerint rendezése marad meg egyedül irányadó, méltó feladat gyanánt. Ennél fogva úgy a társadalom legfelsőbb rétegeiben, mint az alsókban a világi gondoktól, az anyagi haszon és előnyök szempontjaitól való elidegenülés mindinkább lábra kap; az egyéni belső érzelm világának a társadalmi kapcsok fölébe helyezése, azoktól függetlenítése jellemző tünet már a kizsákmányolási társadalom állami megalakulása óta. A felső, anyagilag kielégített helyzetűeknél e vágyak bölcsészet alakjában, az elnyomott népnél vallás képében nyilatkoznak. A bölcsészet már a községi társadalomban fejlődött rendszeres gondolkozás eredménye; és e társadalom fennállása alatt az eszmék tisztázása, rendszeresítése, eszményítése, és a közállapotokra, tökéletes közönségi, állami szervezetben való alkal-

mazása képezik kitűzött feladatát, valamint azon különbség magyarázata, a mely a községi társadalom vallási képzeteinek és szertartásainak közönséges, népszerű, és másrészt jelképies, a tudományos gondolatmenettel öszszehangzó, magasabb erkölcsi érzületének megfelelő felfogása közt fenforgott. De a bölcsészet haladása épen oly kevéssé állapodhatik meg e szaknál, épen oly kevéssé elégedhetik meg a feladatok megoldásával, mint a hogy a községi állam fejlődése nem maradhat meg végleg saját társadalma elvének korlátai közt; és midőn a világbirodalmak kifejlődnek, a bölcsészet is újra az egyetemes világ megfejtésével kezd foglalkozni, és pedig nem azon naiv, kezdetleges felfogással és törekvéssel, a melyből eredetileg fakadt, midőn a világnak csak külső jelenségeire helyezett súlyt, és feladatának megfelelni vélt ha azokat egyes tételekkel vagy képzelmekkel látszólag okadatolnia sikerült, hanem azon határozott tudattal, hogy hivatását csak úgy teljesítheti, ha öszszehangzó, befejezett képét nyújtja az öszszes, mind szellemi, mind anyagi jelenségeknek, azokat egységes törvény folyamánya gyanánt tünteti fel, a mely egyszersmind minden egyén magaviseletének és erkölcsi tökélyének is szabálya. Innen a természet azon fenséges fogalma, a mely úgy a stoikus, mint az epicureus rendszereket áthatja, innen egyszersmind azon irányzat az erkölcsi megítélés túlnyomó jelentőséggel felruházására, a mely a haladó bölcsészet későbbi szakáiban mindinkább előtérbe nyomul, és a melynek folytán a bölcsészeti rendszerek speculativ eleme mindinkább enged a látható és a pusztán felfogható világ közti viszony, és az egyénre való következményei méltatásának. Ez ismét a természetben és emberi szellemenben nyilatkozó, a világegyetem fölött uralkodó erők vallási felfogására, az istenség tulajdonságai és folyamányai gyanánti elismerésére vezet, a mely a későbbi stoicismus kiváló tana, és a mely az egyénre alkalmazva, a bölcs azon vallásos eszményéhez juttat, a melynek csírái már Platónál föllelhetők, a melyet teljességében Marc Aurél elmékedései fejtenek ki. De minthogy minden bölceleti eszmény múlhatatlanul aristokratikus, minthogy a bölcsek, a természet és a műveltség választottjai, szükségképen igen kevesen vannak az emberiség tömegéhez képest, minthogy továbbá a világ fölé való emelkedés,

pusztán elméleti okok alapján, a világi javak iránti közöny minden utólagos remény nélkül, természetszerűleg csak a legműveltebbek osztályrésze lehet, ennek folytán szűk korlátokon túl soha nem terjedhetett a bölcsészet; kiváltságos osztályok tulajdona maradt; és annak daczára, hogy az egyetemes testvériségnek és emberszeretetnek első és legtisztább hirdetője volt, csakis közvetve, részben a gyakorlati életben sugallott intézkedések által, csekély részben követőinek példája által, leginkább pedig más, vallási tanok tartalmára érvényesült befolyása által hatott a tömegekre és az emberiség későbbi sorsára, önálló társadalomnak pedig soha nem szolgáltatott elvet, bár a legfelvilágosultabb és legnagyobb hatalommal rendelkező részről nem hiányoztak támogatói.

13. §. Ha e szerint a felvilágosult, az előkelő osztályok menedéke a kizsákmányolási társadalomban, a bölcsészet, nem lehet alkalmas arra, hogy újjáteremtő hatást gyakorolhasson, nem képezhetette új társadalom szervezkedésének központi érdekét és kapcsát, mert mindig távol maradt a nép felfogási képességétől és életviszonyaitól, mint fejlődésre alkalmas csakis azon másik életnézlet törzse maradt, a melynek gyökerei sokkal mélyebbre hatottak a nép rétegeibe, és sokkal távolabbról fakadtak a legősibb hagyomány és legmegszilárdultabb érzelmek talajában. A vallásosság, a túlvilágba vetett hit, az emberfölöttihez ragaszkodó bizalom, a földöntúli élethez kötött remény, a melyek minden, a legalsóbb és legsanyarúbb sorsúnak is osztályrészét képezhették, maradtak tehát egyedül fenn, mint a meggyőződések felett uralkodó tényezők, mint készséges, önkényes együttműködésnek önállóan, az egyénekre szétfoszlott tömegeket is egyesítő kötelékei. Arra azonban, hogy a vallás ily irányadó érdek gyanánt szolgálhasson, csakis oly alakjában lehetett alkalmas, a mely mellett fő jelentősége nem az isteni tisztelet külső szertartásaiban rejlett, hanem lényegét az egyéni lelkiületre gyakorolt vonzereje, a benső életet teljesen átható, a ragaszkodó hívők egész jellemét újjáteremtő, ellenállhatlan lelkesedést keltő erkölcsi tartalma merítette ki, mely a hit, remény és szeretet fogalmaiban lelte megtestesítését. Pedig a vallás nem mindig ezeken sarkall, és csakis nagykörű, és így hódító társadalomban nyerhette

ezen jellegét. A vérségi társadalomban ugyanis a vallás mint a félelem eredménye, mint a meghunyászkodás, majd a hagyomány-előtti vak meghajlás következménye, végre mint a különváltság és zárkózottság jelvénye szerepelt: mert az elhunytak képzelt, és az embert környező természeti tényezők tapasztalt túlhatalma alkotta forrását: a rendkívüli és kivételes iránti állítat és tisztelet táplálta; a világi hasznosságáról való meggyőződés, majd a szokásszerűvel és hagyományossal való azonosítása, és így az idegen ellenségekkel szemben a saját kör minden tényezőjéhez való ragaszkodás, a vérségi kötelékkel fejlődött odaadás oltották be mélyen a szívekbe; míg tartalmát szellemek és azokkal kapcsolatba helyezett kultárgyak imádása, rejtélyes hatalmaknak külső szertartásokkal való megkérlelése és előnyre fordítása, végre a patriarchális kör nemzői, fentartói és védői gyanánt szolgáló, már istenségekkel átalakított, emberfölötti lények lélekben és külcselekményekben való tisztelete szabta meg. Mindazonáltal a vallás hatásának egy erkölcsi eredménye a vérségi társadalomban is van: a nem annyira hit, mint a vérségi körhöz tartozás folytán hozzá múlhatlanul ragaszkodók egyetemleges felelőssége eszméjének meggyökereztetése. A kezdetleges vallás egyáltalán nem egyéni meggyőződés eredménye; épen oly okvetlen, épen oly elválaszthatatlan mozzanata a társadalmi életnek, mint bármely hagyomány, bármely megszokott természeti tényező, bárminő elfogadott földi tekintély. De épen ezért mindazon tulajdonságokban is részes, a melyek a tagok szemében a vérségi körnek sajátjai; és valamint minden idegennel szemben teljes egyetemlegesség áll fenn az uralkodó nemzetségi kör egyesei közt. úgy ugyané közösség, ugyanez együttes felelősség érvényesül az emberfölötti hatalommal való viszonyban is; bármely tagja által elkövetett sértés az egész társadalomra vonja le az istenségnek haragját; az engesztelés, bármelyik hivatott közeg által történjék, az öszszesek addigi vétkeinek bocsánatot szerez.

A helyi szomszédsági érdeken alapuló társadalom alsó fokain a vallás megtartja e vonását, csak hogy tudatosan polytheistikussá válik a különböző alapelemekül szolgáló nemzetségek istenségeinek egymás mellé rendelése, és azután a túlvilági hatalmak oly cso-

portosítása folytán, a mely a törzsi és községi állam rendjének megfelel. E mellett az embernek a külvilág felett terjedő uralmával karöltve jár a vallási képzetek merőben emberi tulajdonságok mintájára való átalakítása, anthropomorphokká tétele, s ezzel együtt a különböző természeti erők és tünemények mythikus személyesítése s istenítése, majd az istenek természetének mint olyanak felfogása, a mely az emberi jellemvonások eszményítésének felel meg. Utóbb, midőn a társadalom maga alkotja czélzatosan szabályait, az isteni uralom már nem mint egyes szeszélyes nyilatkozatokból esetleg kiderülő, hanem mint a törvényszerűnek forrása és éltető szelleme szerepel, s az elvont eszmékhez szokottság, az azok terén való jártasság a túlvilági hatalmakat is általános fogalmakkal, egyetemes képzetekkel azonosítja, a melyek előbb mint az istenség előtt, mellett vagy fölött létező végzetszerű erők, később mint azokban megtestesített, azok tulajdonságaiban érvényesülő, azok hitregéiben jelképezett lényegük jelentkeznek. Innen azután, párhuzamosan a helyi szomszédsági társadalom aristokráciájának és demokratikus elemeinek külön osztályokban szétválásával, a vallási tételeknek is kettős értelemmel felruházása következik: a közönséges szószertivel a tömeg számára, a képletessel és titokszertivel az előkelők és felvilágosultak részére. A költészet a két magyarázatot egybefűzi, s a magasztosabbnak erkölcsi jelentőségét hozzáférhetővé teszi az alsóbbrendű külszínének megóvása mellett; a bölcsészet pusztán amabból indul ki és azt elméletté alakítja át. Mind e mellett a külsőségek és szertartások túlnyomó jelentősége a közönség viszonyaiban még mindig érvényesül; a vallás lényegileg mint a társadalom kapcsának jelvénye, az isteni tisztelet cselekvényeinek és kötelességeinek teljesítése mint az államhoz ragaszkodás kifejezése tekintetnek; a hitetlenség mint a hazafiatlansággal. a vallási közöny mint a polgári erények megvetésével egyértelműek esnek megítélés alá; a vallás még mindig inkább a társadalom kötelékeivel, mint az egyéniség köreivel kapcsolatos. Ott pedig a hol a törzsi állam a hagyományokban mint a patriarchálisnak közvetlen leszármazottja és bővülése jelentkezik, de e mellett a természeti körülmények, a határok elzártsága, és a nép jellemének rideg-

sége folytán egész tisztaságában fejlődik tova, a hol a törzsi vallás csak egyetlen nemzetség fáján termett, és hoszszú elnyomatás ideje alatt egy jogi kiváltság nélküli, de az elzárkozottságra és vértisztaságra féltékeny papi osztály kebelében lett ápolva, magasabb bölcséleti színvonalra emelt tanok befolyása alatt: a zsidó népnél, a törzsi állam végleges megszilárdulásával vallása is mint egy minden emberi tulajdont a legfőbb eszményítésben egyesítő, féltékeny, magasztos istenség tisztelete mutatkozik, a mely öszszefér polytheismus elismerésével más népekre nézve, de gondosan megőrzi a monotheismust a saját nép körére, és ezzel tártaléktalanul azonosítja saját társadalmának teljes sorsát.

14. §. A kizsákmányolási társadalmak, a világbirodalmak keblében és befolyása alatt azonban a vallás szerepe egészen megváltozik, majdcsaknem elenyészik; és az okok két különböző nemű csoportjánál fogva e társadalmakban a vallási türelmesség és a vallások szabadsága a legnagyobb mértékben kifejlődik. Ezek elseje abban áll, hogy a fogyasztási vagyongyűjtés érdeke, és mindazon eszmelánczolatok, a melyek ahhoz fűződnek, teljesen világi természetűek, hogy az anyagi haszon kézzel fogható fogalma, a mely e társadalom minden gondolatmenetére irányadóvá vált, egyáltalán sem mythikus speculatióknak, sem a távolfekvő iránti vakbuzgóságnak nem kedvezők, és e társadalom intéző körei ennél fogva egyáltalán nem bírnak hajlammal oly eszmeáramlatokkal ellentétbe helyezkedni, a melyek uralmuknak és eljárásuknak közvetlenül nem veszélyesek, sőt a velök foglalkozók figyelmét a politikai térről elvonják, sem oly egyéneket vagy köröket üldözni, a kiknek ereye látszólag egészen ártatlan téren talál érvényesülést és kielégítést, a melyről elvonatva, csakhamar ártalmasokká válhatnának, míg ellenkezőleg a törzsi és községi vallások tisztelete által fentartják a hódító társadalom részeiben azon látszatot, mintha az alávetett eleinek még mindig szabadok volnának, és ősi hagyományait zavartalanul követhetnék. A második körülmény az, hogy a világbirodalmakban a hódítások folytán még az uralkodó községi vagy társadalom vallása is elveszti azon jelentőségét, a melylyel a szomszédsági társadalom szűk körében annak minden ténye-

zövel való szoros összefonrtottsága, és azokkal együttes fejlődése következtében bírt és merőben külső szertartásai maradnak meg mint a hatalom jelvényei, a melyekre azonban csupán e szempontból fektet az új életelvű állam súlyt, és a melyek így erkölcsi tartalmukból teljesen kivetkőzvék; de a meghódított idegen elemek felszívódása arányában egyszersmind azoknak vallási fogalmi és szertartásai is hozzájárulnak az addigi uralkodókhoz, míg végre a római birodalomban a vallás épen oly halmazát képezi a különböző pantheonoknak, mint a minő tömegét a nép a különböző alávetett társadalmaknak. Minden vallás kénytelen tehát a többiek társaságát eltérni, a többieket elismerni, azokkal békében megférni; a vallási türelmetlenség mint a régi faji vagy törzsi zárkózottságnak emléke, mint a világbéke szellemi megzavarása, mint az egyetemes emberi nem gyűlölete, az állam létföltételeivel ellentétben állónak fogatik fel; a vallás az uralkodók szemében mélyebb értelem nélküli, pusztá képletes külsőség, a melynek értékét csakis azon elismerésben látják, a melylyel alakszerűségeivel a fennálló uralom fensőségének adózik, azon kifejezésben, a melylyel az alattvalók hódolatát az állam szentesített hatalma előtt nyilvánítja.

De minél színtelenebb, minél üresebb és szolgálabb a hivatalos vallás, minél inkább sülyed alá a világi tekintetek közvetítőjévé, annál inkább fordul el tőle azok tömege, a kik a fogyasztási vagy gyűjtésének uralkodó érdekében kielégítést nem lelhetnek, és az azon alapuló polgárosodás szellemi termékeiben sem részesülhetnek, sem nyerhetnek megnyugvást. A szegények és elnyomottak, a kiknek nem lehet reményük a fényes társadalomban, a kiknek csak a munka és a megvetés jutnak osztályrészül, a kegyelettel és áhítattal elteltek, a kik a világi hiúságot megvetik, a könyörületesekek és jámborak, a kik nem tűrhetik el, hogy mások szenvedéseinek árán boldoguljanak, a buzgók és lelkesültek, a kik le nem mondhatnak ősi, habár csak szűk körre szorítózkodó, hitük által kilátásba helyezett faji vagy törzsi dicsőségükről és jövőjükéről: megannyian belső szellemi élet tényezői után vágyakoznak, erkölcsi igazolást tartalmazó, bensőségében becses vallást sóvárognak. És

ha ennek folytán oly körülmények közt, a melyek isteni kijelentés hitét és bizalmát keltik, oly tan alakul, a mely a földi lét nyomorúságait megmagyarázza, a mely tért nyújt az egyeneslelkűség és jóság áhíthatának a végtelen iránt, a mely a túlvilághoz reményt éleszt, akár a lelki üdvözülésben, akár a földön valósíthatlan elvek elnyerésében, akár az öntudatlanba való elmerülésben jelentkeznek az: e benső vallás, a mely a kedélyt és jellemet minden részében áthatja, rögtön fő és irányadó elvvé, életérdekké válik, mely a hívek számára egyedül bír valódisággal, s minden kívül eső gondot, törekvést merőben kizár. Új társadalomnak válik tehát az ily hit magyarázó és kapcsoló, a világbirodalmi kör pedig megnyitja számára az egész emberiséget, a melynek már nem csak külső intézményekben nyújtja egysége zálogát, hanem a melynek gyűrűjét egybefűzi az egyetemes felelősségről szóló tanban, a melyet a korábbi hitekből, mint lényegest átvesz, és csupán a fennálló társadalom eszmeáramlatának megfelelőleg a legbővebben kiterjeszt és megerősít: a közös eredendő bűnnek, a közös megváltásnak és a közös túlvilági végítéletnek, szintén a régibb hagyományokból átkölcsönzött, de mélyebb szellemi jelentőséggel felruházott képzetek által.

15. §. Az új vallási életérdek hatása, az új tan következménye először új erkölcsökben, új életrendben nyilatkozik a hívőkre nézve, a mely épen újdonságánál fogva még ellentétesebbnek látszik előtük a fennálló szokásokkal, az általában elfogadott nézetekkel, mint a milyen valóban. A hódító állami társadalom vallási közönye, a mely vérébe átment, mivel az emberek sikereik föltételeit már nem természetfölötti tényezőkhelyezik, hanem pusztán saját belátásukba és erejükbe, élesen elüt a kizárólag az istenségbe vetett bizalom, és az emberi természet romlottságáról való mély meggyőződés alaphangulatától, a mely a hívek buzgalmát tolyton ébren tartja, a mely a szenvedésnek és vértanúságnak szinte keresésére indít. Mindazonáltal kezdetben a hívők még mindig ragaszkodnak azon törzsi vagy községi vallás keretéhez, a mely nekik addig tápot nyújtott, és azt egyszerűen tágtani, mindenkinek hozzáférhetővé tenni vélik, míg elvégre a hozzájuk sereglő idegen elemek

túlsúlya, és a régi nézetek tisztaságát fenntartók merevsége szakadást idéznek elő, és tulajdonképen csak ekkor jutnak külön társadalmi létük tudatára, és csak ekkor tűnnek fel az uralkodó társadalom előtt mint önálló, addig ismeretlen, saját magával ellentétes elem. Ekkor indul meg egyszerre mind a társadalmi szervezkedés egyház alakulásában, s a hit apostolai, terjesztői és tanítói a tan követelményeihez képest átalakítandó világi eljárásra is vezetőkké, felügyelőkké, bíraskodókká és irányadókká válnak; életre kelnek az egyházi hatóságok, a földöntúli üdvre vezérlők, az isten országának előkészítői, és a hová szavuk elhangzik, ott siket fülekre talál már a földi hatalmasok parancsa.

Ennek következtében elkerülhetetlen a küzdelem a kis terjedelmű, de páratlanul szilárd és folyton növekvő vallási társadalom és a hódító állam között. Ez megkísérel váltakozva minden eszközt, az elnézésen, a törvények méltányos, sőt szelíd alkalmazásán kezdve, egészen a legkegyetlenebb üldözésig és elnyomásig; majd eltiltja a feladásokat, és csak a törvényes rend megszegését, vagy az állami köteleességek alóli kibúvást bünteti, azt is enyhén; majd külön törvényeket alkot, nem annyira tanok elnyomására, mint a veszélyes szövetkezések meggátlására; majd bírói szigorral sújt; majd tért enged az új vallás irányában ellenséges indulatú csöcselék féktelenkedéseinek; majd kényúrilag üldözni és kiirtani iparkodik a keretébe nem illő elemeket; de mind ezen lépések nem hogy sikerre vezetnének, hanem még növelik a vallás híveinek buzgalmát, az egyház összetartását, szervezetének erejét. Mert arra, a mi által egyedül gyógyíthatná a bajt, a vallási meggyőződésekre hatni, a hódító állam elve és szervezete természeténél fogva egyáltalán képtelen; a türelmesség mellett a térítés műve nyíltabban és szélesebb mederben folyik; a társasulást korlátozó törvények csak alkalmat szolgáltatnak az egyház közegeinek gondosabb megválogatására, eljárásának szabályzására, hatóságainak átgondolt és részleges szervezésére, intézésének magasabb központosítására; a tömegek kihágása az üldözötteket a rendbontás áldozatainak tünteti fel; az önkénykedés szánalmat gerjeszt irántuk, a kiknek hősiessége bámulatot, utánzást kelt, és a kiknek kitartó szívóssága

lúléli az elkeseredettebb támadások természet szerint rövid és félbeszakított rohamait. S e mellett az egyház minden fejlődése egyszerűsre mind a fennálló állami hatalom gyengülésével jár; a legbecsebb elemek kiválnak az egyik társadalomból, midőn a másikkhoz szegődnek, és rendelkezésére állanak.

De a vallási társadalom maga is ez alatt mély, belső átalakuláson megy keresztül. Terjedésével karöltve kifejlődnek gyakorlati életszabályai is, és az egyház külső rendje és törvénye, bár mindig központjukul szolgálnak a hit tételei, mégis lassankint a hívek nemcsak lelki, hanem világi szükségleteihez is alkalmazkodnak. Közös vagyont keletkezik, és a szűkölködők és buzgólkodók segély-

zésére és istápolására szolgál; rendes hivatalok és felsőbbiségek, rendes közigazgatási és eljárási elvek és szabályok képződnek; többé nem az egyéni lelkesedés, hanem a fegyelmezett tervszerű munkálódás nyilatkozik az egyházi tevékenység minden terén; a kedély ártatlanságát nem rontja le, hanem művei eredményeire nézve is biztosítja a tapasztalat bölcsesége; a szent élet igényei mint kivételesek nyernek elismerést az általában megkövetelhető és fegyelmiileg is érvényesített erkölcs tekintetein felül, a melyek a polgári, világi viszonyok mérsékletén alapulnak, és nem gyakorolnak oly kényszert a hívekre, a mely őket az általános, rendes ügyleti tevékenységtől megfosztaná, a polgári kötelességekből teljesen kizárná. És így a folytonos küzdelem, a kiegyenlíthetetlen elvi ellentét daczára, mindinkább közeledik a két társadalom átlagos felfogása a tömegekben, a melyek az elméletek végkövetkezményeit át nem érthetik; és idő multán mindazok, a kik az állami életben a külső alakzatoknak tulajdonítanak egyedül fontosságot, és azok fentartása mellett megóva hiszik a társadalom létfeltételeit, habár igyekezeteinek lényeges elve, iránya meg is változik, nem látnak végleges veszélyt abban, ha a hódító társadalom elfogadja az új vallási társadalom tanait, sőt a roskatag állam megifjodását várták az új erkölcsi tartalomtól, a meggyengült hatalomnak megizmosodását az egyház támogatásától.

16. §. Midőn így elvégre az uralkodó osztályok, a kik elméletileg a vallás iránt teljesen közönyösek, erejének ellenállhatatlansá-

gát elismerve tanait külsőleg elfogadják, az egyházi társadalom is kibékül, legalább egyelőre, a hódító társadalom alakzataival, sőt annál szorosabban ragaszkodik azokhoz, mivel csakhamar felismeri, hogy végleges megállapodására a leghatályosabb eszközül szolgálhatnak. A hódító állam ekként tehát céljai mellé a vallásiakat is elfogadja; az egyház elismert, majd pedig irányadó helyet foglal az államban, hiszen hatóságai az állami vallás közegei gyanánt szerepelnek. A vallási társadalom kerete ezzel rendkívüli mértékben kitágul, de egyszersmind bensőségéből veszít, midőn már nem kizárólag saját céljai valósításában szemléli feladatát. Innen származnak nagy részben az egyházi szakadások, a melyek ugyan elméleti, hittani kérdésekre azelőtt sem hiányoztak, és némi, bár mindig az államhatalom közös ellenséges magatartása által mérsékelt, belvillongásokra vezettek, de immár teljesen elmérgesednek, mert a hitcikkelyek körül kifejlődött véleménykülönbségekhez hozzájárulnak a gyakorlati viszonyokban való magatartás iránt felforgó eltérések, és ezek egyszersmind hatalmi kérdések alakjában merülnek fel, midőn az államhatalom esetleges pártolása az ellenfél elnyomását biztosítja. Ezzel kezdődik az eretnokségek üldözéseinek első korszaka az egyházban és az egyház által, a melyek messze vérengzőbbek, mint azok, a melyeket az állam intézett a vallás ellen, mivel indokukat meggyőződés képezi, és az egyház többé el nem ismeri az egyéni meggyőződés azon mentességét, a melyet a hódító társadalom közönye megengedett.

A vallási társadalom és a világi állam ezen kölcsönös szolgáltatának mérlege azonban nem marad sokáig egyensúlyban; az egyház nyomatéka folyton növekszik, az államé fogy. Amaz, mint fejlődő és szilárduló társadalom, céljainak érvényesítését mind hatályosabban követeli; a fogyasztási vagyongyűjtés érdeke mindinkább mint a vallásinak alárendelt jelentkezik; végre csupán a vallási célokra való szentelés által tekintetik igazolhatónak; és mihelyt az állam már elméletileg is mint magában tökéletlen és csak az egyház szolgálatában nemesedő jelentkezik, politikailag szintén elveszti fölényét, majd önállóságát; a földi közösség merőben a túlviláginak előkészítője gyanánt szerepel. Ebből származik azon

különös jelenség, hogy a különböző tanok és felekezetek vitájában soha nem az győz állandóan, a mely az államhatalom előtt inkább meghajlik, hanem még az állam karjának segedelme is végleg azt jutalmazza, a melyik az egyház függetlenségére és központosítására is kedvezőbb. És e pillanattól fogva az állam tartalmát teljesen fölcserélte; központi elve, összekapcsoló érdeke, társadalma merőben egyháziak.

17. §. Az egyházi társadalomnak uralkodóvá és államivá vált a kevésbé öltik rögtön szembe, mint egyéb társadalmak ugyan e szakának beállta. Egyfelől azért, mivel e kor folytonos harcok képét tünteti fel, a melyek egyrészt a hódítónak lenni megszűnt állam ellen kívülről intézvék, másrészt a vallási üldözésekből és a vallás erőszakos terjesztéséből következnek, a minek folytán mind az állami, mind az egyházi hatalom mint pusztán központosított és korlátlan hadi szervezetű jelentkezik, a korlátlan uralom alatt életelv változása pedig mindig kevésbé feltűnő, mint a szabad közönségek körében; másfelől azért, mivel az egyház soha, fejlődésének semmi szakában sem intézhet el közvetlenül saját hatóságaival mindennemű világi ügyet, hanem a túlvilági és a földi feladatokat mindig megkülönböztetve, ez utóbbiakat közvetve más társadalmak a lelkieknek alárendelt közegei által kezelteti. Innen az egyházi államnak sajátlagos színezete; innen a hivatalnak, mint nem önálló hatalommal felruházottnak fogalma, mint a minővel az előző társadalmak hatásai bírnak, hanem mint átvitt felső hatalomból kifolyó, kiszabott feladatra szolgáló hatáskör betöltéséé. Mind a hierarchia, mind az önkormányzat ugyan már a hódító társadalomban is föllelhetők; de amaz ott merő hatalmi gépezet, melynek alárendelt közegei a felsőknek pusztán eszközei, míg az egyház szervezetében teendőik mérvében részesek az isteni jogban; emez pedig addig csupán helyi érdekű, míg utóbb általános átvitt hatalommal megoldandó feladat letéteményese; s így teljes fejlesztésüket és jelentőségüket csakis az egyházi államban nyerték.

Magában az egyház keblében tehát e szaktól fogva kettős életfolyam észlelhető. Az egyik, a belső, tisztán és közvetlenül a túlvilági célokra irányul, és a hit és erkölcs azon magasabb szín-

vonására, a mely az eszményre való kizárólagos törekvésnek eredménye, az egyéni lélek feltétlen értékének elismerése, a mennyiben az szabadnak, vagyis a hit kívánalmaival öszszehangzó törekvésűnek tekintetik, és a mely a szerzetes rendekben, az egyéni szentség céljaira való odaadásban testesül meg, s ekként a legnemesebb és legbecsesebb elemeket foglalja le; a másik, a mely a világi viszonyoknak az egyházi érdekek számára megfelelő kezelésében, az uralom megszilárdításában, és az emberek nagy tömegének bizonyos határokon túl nem csigázható fegyelmezésében, a mindennapi életnek szabályozásában és fokozatos átalakításában nyilvánul. Innen az erkölcsiség azon kettős mérvének alakulása, a melyet minden egyház alkalmaz, egyet választottjai és szentjei, a másikat a túlnyomó többség részére, és a mely nem egy vagy más rendszer esetleges kinövése, hanem a túlvilági célok emberi közösségek által valószínűsítése kísérletének ekként múlhatatlan következménye. Ebből származik egyszersmind azon ellentét, a mely minden vallási társadalomban az élő hit és a jog közt folyvást felmerül, és a melynek sikeres kiegyeztetése, és így e két tényező közös érvényesítése, képezi az egyházi kormányzat legfényesebb diadalát.

Az egyházi jog ugyanis mindig az egyház világi viszonyainak nehézségeit és azon engedményeket tükrözteti vissza, a melyeket uralma érdekében az egyház közegei gyengeségének és hozzátartozói alantabb fokú felfogásának tenni kénytelen. Ugyanezért szabályainak anyaga és rendszere, intézményeinek tartalma nagyrészt az előző hódító társadalom jogából van merítve, a melynek szelleme és célja azonban a túlvilági érdekek közvetítése és áthasonítása szempontjához van benne idomítva. Közvetlen forrását mindig az egyház uralkodó elvét érvényesítő tekintély képezi, a mely azonban kénytelen azt a hívők előtt mindig közvetve, túlvilági, kinyilatkoztatott vagy hagyomány által átszármazott alapra visszavezetve föltüntetni. Ezen körülmény szolgál magyarázatául azon sajátos jelenségnek is, hogy minden egyházi jog forrásai közt tekintélyes helyet foglalnak el a hamisítások, a melyek nem annyira öntudatos hierarchikus törekvésnek eredményei, mint az egyházi társadalom azon természetes hajlamának, hogy rendjének

és szabályainak emberfölötti eredetet igényeljen, és hogy ott, a hol azokat nem vezetheti vissza hitelesen közvetlenül alapítójára, vagy a kinyilatkoztatás más forrásaira, annak, a minnek elfogadása szükségét a társadalom köztudata kívánja, legalább oly, az idők folyama által szentesített és a közvélemény szerint kétségtelennek elfogadott eredetet tulajdonítson, a mely az egyházi társadalom alapjául szolgáló tekintély elvének gyakorlati alkalmazása folytán is általában ellenmondás nélkül ismertessék el. Az egyházi jogi hamisítások tulajdonképpen csakis ugyanazon felfogás következményei, mint a milyen a jogképzelmekben nyilvánul a községi társadalom világi jogának kezdetleges fejlődésében.

17. §. Midőn az egyházi társadalom ekként mindinkább levonja szervezetében helyzetének és hatalmának következményeit, e külső szabályokban és intézményekben keresi érdeke kielégítésének eszközeit, kikerülhetetlenné válik az, hogy egyszersmind erkölcsi felfogása is megcsontosodik, kevésbbé hajlékonyná lesz; ennek folytán nem alkalmazkodhatók többé a hívők szellemi igényeinek és várákozásainak változó mértékéhez, a mi engedelmességüknek, ragaszkodásuknak is pusztán külsővé válását, közreműködési igyekezeteiknek elhidegülését vonja maga után. E mellett érezhetővé lesz azon tényezők hatása is a melyek folytán az egyházi társadalom tagjainak műveltségi színvonala és hozzátartozóinak jóléte alacsonyabbra sülyed azon foknál, a melyre a községi és a hódító társadalom fénykorában emelkedtek. E tényezők közt legfőbb az. hogy az egyházi társadalom szervezete bevallottan nem alkalmazható világi érdekek kielégítésére, és hogy ezek alárendelt társadalmak közegeinek tevékenységére bízzák, a melyek közreműködése nem öszhangzatos, és nem felelhet meg oly nagy körű társadalom szükségleteinek és igényeinek, a melylyel azok nem együtt fejlődtek, annál kevésbbé, minthogy a társadalom legkiválóbb, legöntudatosabb és legfegyelmeltebb elemei magának az egyházi szervezet szolgálatának foglalvák le, ennél fogva a merőben világi teendőkre csak a kevésbbé képzetek, azok maradnak meg, a kiknek felfogása alig valamivel magasodik ki a nagy tömegek durva műveletlenségéből. Ez által magyarázhatni azon, minden

egyházi uralom szakát kísérő tüneményt, hogy az alávetett világi társadalom sokkal alsóbbrendű és kisebb terjedelmű körökre szakad szét, mint a melyek e korszakot megelőzték; ismét oly intézmények merülnek fel, a melyek a patriarchális, majd a kezdetleges törzsi társadalom szervezetéhez hasonlók, bár az előző, hódító társadalom jogának emlékei ez alkatoknak gyakran a valóban kezdetlegesektől eltérő szint kölcsönöznek. Maga a hűbériség, a magántulajdon és a közjogi hatalom összevegyítése, a személyes hűség, mint társadalmi kapocs, a csekély területek érdekeinek elkülönülése: megannyian az emberi fejlődés korábbi szakainak intézményeire vallanak, a melyek azonban ezúttal a vérközösség és a közvetlen helyi szomszédság érdekei helyett a körülmények folytán kikényszerített szerződéses egyesüléseken alapulnak. A másik tényező, a mely e szakban szintén a polgárosodás, sülyedésére közrehat, a túlvilági czélok egyedüli tekintetbe vétele folytán beállott elidegenülés a szépek, az arányosnak, az emberileg mesterségesnek és művészetinek, az anyagilag hasznosnak eszményeitől, a mely a hittal ellenkező törekvések kifejezését láttatja az előző műveltség termékeiben, és a mely, miután ki nem irthatja az emberek szívéből a világi közvetlen előnyök elérésére való törekvést, azt sokkal durvább czélokra irányozza, annak sokkal tökéletlenebb módjait idézi fel. Végre ugyancsak a műveltség hanyatlását idézi elő az egyházi államban azon körülmény, hogy vallási térítés folytán körébe számos oly elem vétetik fel, a mely a községi és hódító társadalom fejlődésében részt nem vett, és a melyben ennél fogva hiányzik az azok által nevelt fogékonyság, az azok körében kifejlődött alkalmazkodási képesség.

18. §. A hol tehát az egyházi társadalom uralma végleg megszilárdul, akként, hogy mellette a hódító állam kerete fennáll, és alárendelt köreivel együtt közege gyanánt szolgál, ott minden haladás, minden új eszmének terjedése, minden külső szellemi tényező hatása kizárva marad, és a társadalom teljesen megállapodottá, pusztán conservatívvá válik, de egyszersmind folytonosan vesz erejéből, és lassú enyészetnek indul a túlvilági érdekekben való elmerülés folytán. Az új élet csírája ellenben csak azon körökben

rejlük a melyeket az egyházi szervezet nyomasztó súlya kevésbé érint, és a melyek helyzetüknél fogva a forgalomnak, az idegen elemekkel való érintkezésnek inkább nyitva maradnak. Ennél fogva az alsóbbrendű világi társadalmak inkább fejlődésképesek e korban, mint a magasabbrendűek; a fa, melynek koronája elszáradt, gyökereinek hajtásaiból nevel új törzset. És ezen alsóbbrendű, világi jellegű társadalmak a fejlődésnek egyenkint újra mindazon szakait tüntetik fel, a melyeken keresztül az emberi társadalmak sora képződött: a patriarchális szervezetnek megfelelő, kezdetleges bajtársi vállalatokból keletkezett körök ugyanazon mozzanatok mellett, a melyek a törzsek alakulására vezettek, magasabbrendű állandó hűbéri társadalmak, népek képződésének alapjai; majd a helyi érdekek tüzetesebb gondozása ismét községi, bár nem független államokat támaszt fel és e fejlődési menet újólág hódító társadalmak szervezkedésének kísérletére vezet. Ezen fejlemények mindannyia felett uralgó marad ugyan az egyházi hatalom, de ennek céljai mellett egyenértékűeknek mutatkoznak az ezen társadalmaknak megfelelő földi érdekek; sőt az egyház csak úgy képes fölényét megőrizni, hogy, a mit kiemelkedő állásánál fogva könnyen eszközölhet a már-már veszélyessé váló, megszilárduló és önállóságra törekvő ifjú társadalmak ellenében mindig az azok kebelében újonnan alakuló, magasabbrendű társadalmakat használja fel, és ezáltal, bár nem annak, hanem saját érdeke szempontjából, a haladás gyorsítását és biztosítását közvetíti, így az állandó, magasabb szervezetű hűbéri fejedelemségekre támaszkodik a félbarbár törzsek ellen, a városokra a hűbéri urak szövetkezései ellenében, az új hódító birodalmakra a függetlenséget követelő községi körökkel szemben: de egyszersmind folytonosan óvakodik attól, hogy a segélyére felhívott valamely új társadalom el ne hatalmasodjék, és függetlenné ne váljék: és így viszont az előzőkre is támaszkodik a netalán megszilárduló magasabbrendűek ellenében, törekvéseit következetesen a különféle társadalmi alakulatok egymás mellett fenmaradására és egyensúlyára irányítva. Az egyház e bonyodalmasnak látszó, lényegileg azonban igen egyszerű politikája fejt meg tehát az intézmények és szervezetek azon nagy és

sokoldalú különféleségének, a különböző társadalmakhoz tartozó alkatok azon egymás mellett való fennállásának és laza összefüggésének jelenségeit, amelyek a középkor történetét oly számos látszólagos ellenmondással betöltik.

19. §. De épen az érdekcsoportok eme tarka vegyülete, a különböző rendű, fokú és természetű körök eme folytonos súrlódása, összeütközése, egymás által felszívódása egy mégis közös polgárosodási keretben képezi további új életérdek és megfelelő társadalom keletkezésének alapját, ébreszti létre a nemzetiséget a majdan nemzeti állam elvét és kapcsát. A nemzetiség fogalma kettős elemet rejt magában, természetit és történetit. Természeti elemei a népfajéival azonosak: közös eredet, véralkat és nyelv; a történetiek: a múltban közös viszontagságok, közös veszélyek, fáradtságok és érdekek hagyományai, közös sors tudata, közös jövő reménye. Nyilvánvaló, hogy a természeti tényezők is történeti alkatúak; a népfajok sehol és soha sem képeznek vértiszta nemzetiségi csoportot, hanem bővebb körű összehasonulásnak eredményei, mint a minő már a törzseknél észlelhető; s a nyelvegység is mindenütt külső viszontagságok eredménye, hiszen külső politikai körülmények nyomása nélkül nagyobb területen sem nem létesül, sem fenn nem marad. Ha mégis e mozzanatok a merőben történetiektől a nemzetiség alakulásánál megkülönböztetendők, ennek oka az, hogy sokkal bensőbb és ősbibb folyamatok eredményei, a melyeknek egyes részletei nem választhatók annyira külön, és nem szemelhetők ki úgy mint azok a melyeknek fejlődését egyenkint kísérni és kimutatni lehető. De ennek daczára e természeti elemek magukban még nemzetiséget nem eredményeznek; az emberiség ősi szakáiban bővebb keretűek, semminthogy állandó érdekközösség alapjául szolgálhának, később egyéb, kizsákmányolási és vallási, érdekkör által elfödvék. Csupán akkor, ha hozzájuk járulnak ama történeti mozzanatok, a melyeknek emléke világos nyomokat hagy a kedélyekben, tisztán fenmarad a következő nemzedékben, és mint csak együttesen elérhető jövő záloga jelentkezik, csupán akkor, ha a közös származás hite és a kölcsönös megértés és eszmecsere lehetősége mint magasabb célra, közös jólétre való együttműködés biztosíté-

kai lesznek felfogva: képződik a nemzetiség tényén kívül annak tudata, a mely lényegét szolgáltatja, és a mely a nagy emberiségi érdekek sorába emeli. Sőt bekövetkezik néha a nemzetiségi érdekek megalakulása a rendszerinti természeti tényezők híján így merőben a rendkívüli erővel fellépő történeti mozzanatok hatása alatt különösen, ha a földrajzi fekvés körülményei, vagy a közös ellenségek részéről való túlnyomó veszély az öszszeforrás ama tényezőit helyettesítik.

Ezen egész folyamat azonban egy közös, az alávetett elemek addigi köreinél felsőbbrendű társadalom fennállását föltételezi, a mely azokat egységes keretbe szorítja, míg az egybeizzasztás munkája végbe megy; e kör pedig, a melyben a nemzetiség érdeke fejlődik, épen az egyházi társadalom. A vallási érdek ugyanis, a mely ennek központi elvét szolgáltatta, életerejéből már nagyrészt kifogyott, megszűnt irányadó lenni, mihelyt az egyház szervezete végleg megjegecsezedett; mert a lelkiismereti meggyőződés, a mely az egyházat létesítette, mihelyt tartalma merőben külsővé vált, szabadságát, s ez által értékének legbecsesebb elemét elvesztette. Ennek folytán ismét új, addigelé elhanyagolt élet érdekek nyomulnak előtérbe. A szellemi, tudományos és művészeti tevékenység kielégítésének szüksége, a nagymérvű közösségnek az egyház által fölberesztett tudata folytán megfelelő vállalatok ösztöne újjászületnek mint önálló életcélokat szolgáltatók, a melyeknek kielégítésére sem a nemzetségi utánzását képező szűk hűbéri, sem a helyi szomszédság határai által korlátolt községi, sem a kizárólag egyes osztály javára intézett kizsákmányoló és hódítási körök elegendő tért nem nyújtanak, míg az egyház egész alkata magával alapelvekkel öszszeférhetlen ellentétben áll. S így az új életre támadt világi erély új, szélesebb körű társadalmat teremt magának a nemzetiségi érzület alapján, a melynek küzdelmei és diadala a nemzeti államében testesülnek meg.

20. §. Látszólag tehát a nemzetiségi érdek szűkebb körű a vallásinál, sőt még a kizsákmányoló társadaloménál is, és így ezeknél utóbb felmerülése ellentétben állana az elmélet azon tételével, hogy a magasabb rendű érdek egyszersmind mindig szélesebb keretű is.

De szigorúbb elemzés mellett kitűnik, hogy a nemzetiségi érdek és társadalom csakugyan gazdagabb tartalmú, bővebb keretű és felsőbb szervezetű, mint az egyház, annál inkább mint az előző társadalmak. Hiszen azon tulajdonságok sorában, a melyekből a nemzeti jellem alakul, a nagyjában azonos életmód és szokások követése, azonos hagyományok kegyelete, az anyagi boldogulás közös külső politikai föltételeinek elfogadása, a szellemi javak azonos mérlegelése, az eljárás, kutatás és haladás azonos módjainak készséges elismerése, a kedély ugyanazon húrjainak öszszehangzása, és kifejezésük azonos alakjai mellett helyet foglal egyszersmind a kötelesség teljesítésének általában egyforma felfogása, a lelkiismeret szavának egyforma magyarázata, és pedig nem mint a kész vallási társadalomban földöntúli tekintély vagy hatalom kinyilatkoztatása alapján, és kényszerrel érvényesített külső rendszabályok folytán, hanem oly tényezők következtében, a melyek ismét a saját egyéni meggyőződésből, a csakis erkölcsi rugók által irányzott szabadság mozzanataiból fakadnak. S ennek következménye, hogy valamint az előző társadalmak is érdekük legteljesebb kielégítését nem uralgó szervezetük körében, hanem az arról való lehanyaglás után lelik fel, úgy a vallásosság érdeke sem legteljesebben az egyházban érvényesül, hanem a vallási társadalom azon későbbi szakáiban, a melyekben az mint a következő nemzetinek alárendelt alkateleme nyilvánul. S valamint így a nemzeti társadalom a kielégítés gazdagabb lehetőségét nyújtja, nemcsak a vallási, hanem az öszszes előző érdekeknek, mint a korábbi társadalmak, és azonkívül még sajátlagos oly felfogás és erély érvényesülésének nyit tért, mely előbb nyíltan egyáltalán felszínre sem jutott, úgy külső köre és bővebb szervezete is tökéletesebb, mert e nemzetiségi társadalom az első a mely tagjai tekintetében az érdekében való részesedést illetőleg osztálykülönbséget nem ismer, s így mélyebb rétegekbe hatol, mint elődjéi. A fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom egy, tagjaiban ugyan váltakozó, de aránylag mégis csekély számra szorítókozó, hódító és kizsákmányoló osztálynak szolgál; a vallási társadalom életelvében, bár alulról keletkezett s mindenki előtt megnyílt, tényleg és őszintén csak azon aránylag még mindig kevesen részesül-

hettek a kiknek hite valóban minden földi gondon kívül emelkedett, a kik a magasabb rendű erkölcsnek követelményeihez voltak képesek alkalmazkodni; a nemzeti társadalom ellenben átveszi a szabadság eszméjét a községitől, az egyenlőségét a hódítótól, a testvériségét a vallásitól, és kapcsolatosan és egyaránt igyekszik megvalósítani minden hozzátartozói körére nézve, az által, hogy, mint állam összes polgárai akaratának kifejezését törekszik közvetíteni; sőt valódi uralkodóvá válna épen azon pillanattól számít, a melyben eltakarva vagy kifejezetten a népfelcsézés tanát fogadja el, jogosultnak pedig csak azon hatalmat, a mely az összes nemzet közczéljainak szolgálatában áll. Az első társadalom ez ennél fogva, a mely tudatosan nem külső tényezőből, hanem saját kebléből meríti uralmának forrását.

Ez nem annyit jelent, mintha szervezete mindig szükségképen demokratikus volna, és mintha nem fejlődött volna azon szakokon végig, a melyek általában minden társadalom növekvésére jellemzők. Alakulásának első megindítói azon reformátorok, bármely téren lépjenek is fel, akár a vallásin, akár a politikain, akár az irodalmin vagy művészetin, a kik a népre hivatkoznak, de nem mint helyi érdekű község lakosaira, hanem mint azon bővebb kör tagjaira, amely őket egyáltalán megérteni, érzelmeikkel összehangzóan lelkesülni képes, és a mely új tudatra ébred a hódító birodalom szervezetének holt romjaival, az egyházi uralom merő alakszerűségével szemben. Képződésének további folyamata ama harcokban követhető, a melyeket az egyház közegei gyanánt szereplő alsóbb körű társadalmak egymás ellenében, valamint az egyházi szín alatt ismét uralomra törekvő kizsákmányolási társadalom ellen vívnak, a midőn a nemzeti társadalmat a pápai, császári, és aristokratikus hűbéri uralommal szemben álló királyi hatalom képviseli, szervezi és központosítja. Majd ez maga is túlterjeszkedni iparkodik az új társadalom természetszabta határain, és világhódításokra vágyik, a melyek azonban megtörnek az egyenjogú nemzetek közös ellentállásán, a miből részint a társadalmi fejlődés megakadása, részint az azzal ellenkező irányú királyi hatalom erejének megfogyása következik, míg a nemzeti feladatok vezérletében a körülmé-

nyek szerint arisztokratia vagy demokratia váltja fel az egyeduralmat. Határait a nemzeti uralkodó társadalmak pedig mindig ott lelik föl, a hol az esetleg alávetett elemek többé nem növelik a nemzeti tudatot és erőt, és az uralom bevallottan nem magának az alávetett népességnek, hanem a közönség csupán egy részének javát czélozza. A nemzetiségi érdek tehát, míg egyrésről az emberi természet mindennemű tehetségei érvényesülésének alkalmát felöleli, másrésről oly elemeket tartalmaz, a melyek kihatásának korlátot szabnak. Valamint tehát a vallási érdek és társadalom hasonlóságot tüntet fel a vérségivel, a tekintélynek bennök közös elvénél fogva, de attól annyiban különbözik, hogy a vérségi társadalomban e tekintély a legegyszerűbb természeti körülményeken alapul, a vallásban ellenben a hit erkölcsi és elvont tényezőin, és valamint e két társadalom egyike sem bír szorosán területhez kötött jelleggel: úgy viszont a nemzeti társadalom a helyi szomszédsággal rokon, de szintén azon eltéréssel, hogy a helyi szomszédság érdekeinek anyagi határait a nemzetiséginél szellemi korlátok, a közös együttfejlődést gátló mozzanatok helyettesítik, továbbá, hogy a nemzetiségi társadalom, eredete és fejlődése körülményeinél fogva is, tudattal bír tagjai érdekeinek egyetemes és általános emberiségi czélokra való vonatkozásáról, és ennél fogva magával nemcsak egyenjogúaknak, hanem saját kiegészítőinek tekinti a többi nemzeti társadalmakat, az előző társadalmaknál tehát kevésbé törekedhetik elzárkózottságra, és az önmagával való föltétlen beérésre. Innen magyarázható azon körülmény, hogy a nemzeti államok korszaka képezi egyszersmind a nemzetközi jog rendszerének megsziárdulásáét.

21. §. Mindazonáltal a nemzeti államot sem tekinthetni a társadalmak oly végleges, befejezett alakulatának, a mely a fejlődés végpontját képezné, habár kétségtelen, hogy az épen oly önálló értékű és állandó kör, mint az előző érdekeknek megfelelők, a mely tehát, ha az uralomról lehanyatlik, és esetleg más elven nyugvó állami szervezetnek enged tért, mint alárendelt is megtartja mindig jelentőségét az életczélokot közvetítő szervezetek sorában. A jövő eszményének képzelete rendszerint mint a nemzeti államok

külső egyensúlyán alapuló emberiségi szövetség lobog a mai nemzetek szemei előtt; a nemzeti önfentartás eddigi körülményeiből fejlődött nemzeti önzés, az ebből következő kizsákmányolási hajlam mások irányában, a nemzetek erejének és műveltségének egyenlőtlensége azonban nem láttatják még a távol jövőben sem, valószínűnek e megoldást; sőt a társadalom fajlagos, nem pusztán szervezeti haladása föltételének látszik az, hogy a részben mégis elszigetelő nemzeti fölét általánosabb kapcsolatot létesítő életérdek emelkedjék mint irányadó. Ilyen gyanánt pedig ma csupán egy mutatkozik, mint már is hatást gyakorló: az egyetemes forgalmi, a nagy körű gazdasági érdek; az, hogy minden emberi szükséglet, s ne csak egyes osztály élvezeti igénye, minél teljesebben, gyorsabban és könnyebben fedeztessék, hogy a munka odafordíttassék, a hol legtermékenyebb, eredményei ismét odajussanak, a hol legáltalánosabb, legsürgősebb és legbensőbb igénynek felelnek meg. Ilyetén célra szervezett társadalom szükségképeni előfeltételét éppen nemzeti társadalom képezi, mert ennek feladata minden, valamely népben rejlő, tehetséget teljesen kifejteni. Ennek híján pedig a verseny csak a nemzeti és osztályegyenlőtlenségeket szaporítja, a helyett, hogy mindenütt és mindenkinek tevékenysége legjutalmazóbb, és saját részére is legnagyobb kielégítést szerző alkalmát nyújtaná, s az anyagi igények terén megoldaná ugyanazon feladatot, a mely a szellemi téren a vallási társadalom előtt nyílt meg, azt, hogy az egyén föltétlen jogosultságának megfelelő kör elismerését biztosítsa. S ily feltételeket megvalósító, ily gazdasági életérdek szerint szervezkedő társadalom csakugyan mint a békés közreműködés sokkal szélesebb köreit érvényesítő jelentkeznék, mint bármelyik, a mely eddig a történetben szerepelt. A kereskedelem és forgalom, a melyek az emberiség kezdetleges műveltségi állapotában a nyílt háborúk folytonos okozói, kísérői, a melyek későbbi szakban az önző kiaknázásnak, a merő fogyasztási vagyont gyűjtésének módjai, ily keretben az osztályfölények megszüntetésének eszközeivé válnak; s a termelés tényezőinek egyéni érdekek felhasználása elveszti önző jellegét, mihelyt az egyéni érdekek benső, helyes, végleges arányának megállapodtával, a közérdek valóban

megannyinkat tartalmazó öszszegük gyanánt mutatkozik, a kimerítőleg megfelelő szervezetül csakis a teljes jogállam, a szó legterjedtebb értelmezésében, vagyis az fogható fel, a melyben minden társadalmi viszony a mai magánjoghoz hasonló természetű általános állandó szabály általi rendezésben részesülne.

22. §. A jövő nagykeretű gazdasági társadalmának szervezete ezek szerint számos oly tényezőtől függ, a melyek hatásukat teljes mérvben még sehol és soha ki nem fejtették, a melyek egymás iránti benső értéke, kölcsönös befolyása alig mérlegelhető, és a melyek egyensúlyának miképen megalakulása ennél fogva előre ki nem deríthető, már azért sem, mivel megállapodásának folyamata közben szükségképen változást szenvednek az emberek hajlamai, fegyelmezettségi és szervezkedési képességei. Ma csakis azon törekvések és alakulások ismerhetők fel, a melyekben ez életérdek eddig-elé nyilatkozik; azok sem valódi jelentőségükben, hanem azon viszonyok szerint, a melyekben az uralkodó nemzeti társadalommal mutatkoznak. Ilyenekül pedig két körben észlelhetők, a nemzet körén belül, és más részről azon fölül a nemzetközi érintkezésekben. Kifejezést nyernek ugyanis először a mozgalmakban, a melyeket a »socialistikus« jelzővel szokás illetni, és a melyek ma magasabb alakjaikban annyiban különböznek a régibb hasonló külszínűektől, hogy már nemcsak a nélkülöző osztályokból indulnak ki, és nem egyedül a vagyon mechanikus megosztásában és egyenlőségének állandósításában szemlélik feladatuk megoldását, hanem mindenek előtt az egyéni megélés és fejlődés eszközeinek föltétlen megalapítását és biztosítását igyekeznek elérni, és a társadalomban való emberi cselekvések nem pusztán külső, alaki megférést, hanem belsőleg közös célra öszszehangzó irányulását létesíteni; és a melyeknek, a mennyiben jogosultak és jövővel bírnak, további jellemvonása, hogy, míg régenten a nemzet körén belül is erőszakos, egyszerű rendszabálytól, és a társadalom különböző osztályainak külső nyomás általi elsimításától reméltek sikert, más népekkel szemben pedig a merő hódítási és kiaknázási álláspontot foglalták el, addig ma számba veszik a gazdasági tekintetben észrevehetőleg kölcsönhatást gyakorló körök minden tagjainak helyzetét és viszo-

nyait, valamint a különböző tehetségek és az ezek szerint teljesítendő különböző terhű köteleességek betöltésével járó igények fokozatait. A gazdasági általánosabb társadalom képződésére indító rugók működésének második terét pedig azon intézmények sorozata tárja fel előttünk, a melyek már is túlterjeszkednek a nemzeti állam természetéből levonható rendszabályokon. Ide tartozik az idegenek és állampolgárok korunkban általában elismert magánjogi egyenlőségének elve, ide a szabad költözködés és letelepedés joga, ide a nemzetközi magánjog rendszerének nagyjában egyenletes elismerése és érvényesítése, ide a büntető jognak, a szerzői jognak nemzetközi szabályozása, valamint a világszerte való közlekedés eszközeinek megteremtése és fejlesztése nemzetközi szerződések által, a melyek naponként új meg új viszonyokra nyernek alkalmazást, új meg új világpolgárius jellegű törvényekben kifejezést.

23. §. Hogy a nagykorú gazdasági társadalom a tökély mily magas fokára emelkedhetik, az természetesen láthatárunkon túlesik anny azonban kétségtelen, hogy az összes gazdasági érdekek kielégítése még nem mérítheti ki az emberiség céljainak összességét, bár azok tömegében sokszorta többnek és különfélebbnek felelhet meg, mint a mit ma megállapítani képesek vagyunk. A legmagasabbrendű életérdekek ma még pusztán önkéntes egyéni kezdeménynek céljai; az előzők hasonlatosságából következtetve azonban múlhatlanul megérkezik, bármi távol csillogó jövőben, az időpont, a melyben szervezett társadalom gondjává válnak. Az egyén, sőt az egyes élő nemzedék körén túl ható jótékonyosság és szeretet művei, a tudományos igazság kiderítésének és terjesztésének az emberiség egyetemes keretére és korszakaira kisugárzó feladata, és ezzel karöltve, az emberi hatalomnak a legbővebb mértékben való kiaknázása a természet fölött, valamint a művészeti szépségnek az élet minden körülményei közt, nemcsak hozzáférhetővé tétele, hanem megvalósítása, fogalmilag elválaszthatlanok egy, minden eszményt, életérdeket, minden előző társadalmat összefoglaló legfejlettebb rendű uralkodó társadalomtól, a mely osztály-, faj-, nemzet- és valláskülönbség nélkül, minden helyre és határra való tekintetet mellőzve, az összes emberi érdekköreik kielégítését saját

kebelében lehetővé tegye, és a mely ekként a közösségi cselekvőség képzelhető legmagasabb célját, az egyetemes világbéke öszhangját véglegesen érvényesítse.

24. §. A társadalmak elmélete, amely ekként az emberi szükségletek, életérdekek és célok rendszeréből lett levezetve, öszszetes megoldását nyújtja egyszersmind az emberi haladás és polgárosodás kérdésének. Történeti bizonyítása tehát meggyőző erőt csak onnan nyerhet, ha a világtörténet megfelelő magyarázata, n minek ismét alapföltételezése, hogy az európai műveltség mai színvonala a legmagasabb, a melyet eddigelé az emberiség elért, hogy annak fejlődési folyamata a szabályszerű; ellenpróbául pedig azon feladat szolgál, hogy vajon másnemű polgárosodások jelenségei annak törvényei alapján megoldhatók-e vagy sem, avagy nem tüntetnek-e fel ez úton megfejthetetlen nehézségeket.

25. §. Az tagadhatatlan, hogy az európai műveltség története megannyi közt a legváltozatosabb tartalmú, s a legtöbb különfejlettséggű szakra oszlik; feltünteteti kivétel nélkül mindazon tényezők befolyását, a melyek egy énként vagy más öszszetételben egyéb polgárosodási rendszereknél megállapíthatók, de ezenkívül olyanokét is, a melyek kizárólag sajátjai. A vérségi társadalom képezte itt is, mint mindenütt az elsődleges köröket, a melyek emlékei vagy nyomai kivétel nélkül minden, akár műveletlen, akár művelt emberi közönségnél föllelhetők. Az európainak folyamába betorkolló legősibb polgárosodás, a melynek eredete évezredek áthatlan homályába borult, az egyiptomi, ugyan legrégebbs emlékeiben is már magasabb fokra emelkedett, és az egyiptomi királyság félig mythikus hagyománya már törzsi és községi szervezetet tüntet fel megalapításánál, épen a kizsákmányolási és hódító társadalomra való átmenet pontján. De a törzsek és községek eloszlása, a nemzetiségek kapcsolata, az állatimádás sajátosságai, a helyi vallási szertartások jellege, az ősök tisztelete, a házassági szokások, a köz- s magánerkölcsök megannyian szükségképeni előzetes vérségi alkatokra vezethetők csak vissza, még pedig olyanokra, a melyeknek fokozatát múlthatatlanul valamikor a rokonságnak merőben nőági tekintetbe vétele képezte, a

mi csupán még ősbibb nemzetiségi nőközösségből, majd endogam nőszülési szabályokból magyarázható; míg a kasztok intézménye egy hosszú múlttal bíró, ismételt hódítások folytán lassanként bővülő, de külső beavatkozások által aránylag kevésbé megzavart, idegen elemek ellenében mégis szigorúan elzárkózni törekvő, törzsi korszakra utal; a községi társadalom, habár némileg egyoldalú és kevésbé változatos, fejlődését pedig azon virágzó városok bizonyítják, a melyek a régi Egyiptomot az idegenek előtt már Homér korában is hagyományoszerűleg kitüntették.

Hasonlólag a vérségi társadalom legdurvább alakjaitól egészen a legrészletesebben szabályzott patriarchális szervezetéig, majd a törzsi és községi társadalmon keresztül a fogyasztási vagyont gyűjtő hódítóig való fejlődés képét tüntetik fel az öszszes nyugat-ázsiai birodalmak és országok, úgy a chaldaei, assyr és babyloni, mint az örmény, lydiai és phrygiai, mint a semita: arabs, zsidó és phoeniciai népeknél, valamint végre a mindannyia felett hatalomra vergődött médeknél és perzsáknál; a mi világos bizonyosága annak, hogy e fejlődési menet az emberi szükségletek és viszonyok általános természetéből, nem pedig egyes népcsalád sajátoságaiból következik. Az ellenkező felfogás e közönségek egynémelyikének történetéről egyedül onnan ered, hogy sokkal későbbi korból származó, vagy utólagos eszmemenetek folytán átalakult följegyzések alapján ősiek és kezdetlegesek gyanánt lettek magyarázva oly intézmények és jelenségek, a melyek tulajdonképen csak hosszszas képződési folyamat és külső, már magasabb fejlettségű állapotok hatásának eredményeiül szilárdultak meg. így különösen a zsidóknál a patriarchális szervezet emlékei mellett egészen elmosódtak a korábbi szakok hagyományai, míg másrészt a vallás azon jellege, a mely ott, valamint a perzsáknál magasabbrendű, mint a társadalmi állapotok foka a melylyel kapcsolatosan lép fel, kétségen kívül részben idegen, emelkedettebb polgárosodás tanainak átültetéséből származott, részben pedig e színezetét onnan nyeri, hogy a törzsi természetvallás legendái utóbb erkölcsi és bölcsészeti, későbbi kor által beléjük magyarázott, értelemmel ruháztattak fel. A fogyasztási vagyont nyújtó, hódító társadalom azonban e körökben sehol sem tüntet fel oly

kiképzett, teljes alakulatokat, mint az egyiptomi, mert eme többi népeknél a községi szervezet fejlődésének külső föltételei sem voltak meg hasonló mértékben, vagy pedig idő előtt szétromboltattak; kivételt e tekintetben csak a phoeníciai városok legélettelesebb sarja, Karthágó, képez, a mely a görög és római községekkel párhuzamos történettel bír, és a melynek sorsa azokéval teljesen egy megítélés alá esik.

26. §. Ugyancsak azonos, de külső magasabb polgárosodás által még korábbi szakban félbeszakított és átmódosított képződési irányt találunk az ibér, kelta, germán és szláv népeknél. Az ibérek a karthagóiak hódítása előtt, a kelták Galliában és Britanniában a római uralom idejéig, Skótiában és Írlandban a késő középkorig soha sem emelkedtek túl a törzsi társadalom azon kezdetleges fokán, a midőn épen a vérségi patriarchálisból átalakul. A hadi, vallási és tulajdonjogi intézmények még mind a vérségi közösség bélyegét viselik, és általában a kelta jog, a mely minden társadalmi hatalmi és függési viszonyt, sőt még tanító és tanítvány közöttit is, egyedül a családtyai uralom képére bír megfejteni, más vonatkozásaiban, mint például az eljárást és a vagyoni ügyeket érintőkben is, érdekes felvilágosításokkal szolgál a törzsi társadalom azon legősibb intézményeiről, a melyeknek a magasabb műveltségekben lappangó magvai az eredeti fejlődésükhöz hasonló külviszonyok közt ismét általában kihajtanak a hűbériség első, úgyszólván még alakatlan képződési korában. És ennél alig magasabb előmenetelt tüntetnek föl a szláv közösségek az ötödik századtól a tizedikig, a meddig tudniillik más, fejlettebb állapotú népek irányadó befolyást reájok nem gyakoroltak; itt is a ház- és faluközösségek a vérségi társadalom kapcsolataira utalnak még a törzsi szakban is, és századokkal utóbb újra felvirágoznak azon csodálatos szívóssággal, a mely az alsórendű szerves lényeket és társadalmi intézményeket egyaránt jellemzi, ismét oly kültényezőők hatása alatt, a melyek a felsőbbfokú fejleményekre hátrányosak lévén, tért nyitnak amaz alacsonyabbak tényezetének. A germánoknál ellenben, bár ezen, sőt még ősbibb, nőági rokonságú, vérségi fejlemények nyomai nem hiányoznak, a történetben való föllépésük idején már megállapodva talál-

juk a törzsi társadalmat, ennek szakai egymásra következését pedig Caesartól Tacitusig, majd Jordanesig, Paulus Diaconusig és a venerabilis Bedáig nyomról nyomra kísérhetjük, oly részletességgel, a mely a helyi szomszédtsági társadalom lazább kötelékeinek megismerésére épen a germán törzsek viszontagságait láttatja mintaszerűek gyanánt.

27. §. A községi állam szaka pedig egész Teljességben a két nagy classikus nép történetében fekszik előttünk. Nem mintha itt nem hatolhatnánk vissza sokkal régibb körök hagyományaiig; ellenkezőleg, az adatok bősége folytán épen a görögöknél, némileg a rómaiaknál is. visszafelé követhetjük a társadalmi képződés fokait egészen a legdurvább eredetekig. A közösségi és nemi viszonyok merő rendezetlenségének emlékei a ruythosokban és legendákban, a bővebb társadalmon kívüli, elszigetelt, félig patriarchális életmódnak, mint eredetinek felfogása Homértól fogva Platóig és Lucretiusig az aranykor állapotáról való regék, a melyekben a legkezdetlegesebb szak egyes vonásait felczifrázza és öszszevegyítve találjuk a költői képzelem és bölcsészeti elvonás szülte eszmékkal, és a melyek évezreddel később ismét alapul szolgáltak a vélt természeti állapot kifejtésének, az amazonok nőuralnúnak vélt társadalmaira, és Heracles és Theseus ezek ellenében folytatott harczaira vonatkozó mondák, a Bellerophon-, Oedipus- és Orestes-féle hitregék magyarázatai, a különféle egyes görög városok alapításának hagyományai, a mysterinmoknak és vallási tanitételeknek a beavatottak részére való értelmezései feltárják előttünk a vérségi társadalom különböző fokait a görög népeknél, a hol, úgy látszik, a nagy vegyülés és költözködés, a sűrű külérintkezések folytán az átmenet alsóbb fokról közvetlenül a törzsi társadalomra akként eshetett meg. hogy a család patriarchális alakulata aligha képződött ki teljesen. A nemzetségi szervezet intézményeinek öntudatos alkalmazása és mesterséges felhasználása törzsi társadalom állapotainak megszilárdítására, és lehetőleg változatlan fentartására, és ekként a törzsi társadalom, sajátjában ódonabb színű szervezettel, a dór, kivált a krétai és spártai közönségek berendezésében nyomozható, és eszményítve ismét Plato köztársaságában szemlélheti;

a fejlett törzsi, már községivel vegyes államalakulás képét, a hős-kori királyság intézményeit pedig Homer tartotta fenn; magának a teljes községi alkatnak képződése továbbá lépésről lépésre kitűnik Athén évkönyveiben, míg Solon alkotmányában végleg tisztán saját elveire fektetve jelentkezik. A római történet ellenben későbbi szakkal, a községi állam megalakulásával nyílik meg, és csak a patrícius jog és az azzal öszszeköttetésben levő vallási képzemények utalnak egy itt előzetesen valószínűleg rendkívüli mértékben kifejeződött patriarchális szervezetre; míg a községi állam sorának esélyei teljes változatosságban megőrizvék Róma, valamint Athén életének viszontagságaiban, és befejezésüket lelik emitt a macedón, amott a római fogyasztási vagyont gyűjtő és kizsákmányolási világbirodalomban.

28. §. A fejlődésnek ismételt sorát a középkor tárja fel előttünk a nyugatrómai birodalom bukásától egészen V. Károly világoralmi kísérleteinek meghiúsultáig; azon különbséggel, hogy ezen szakok nem mint magukban önállóak, hanem mint az egyházi társadalom följük kiterjeszkedő védszárnyai alatt mérsékelt, részben jellegükben módosított, képződésűek mutatkoznak. A nyugati birodalom helyét elfoglalt népek megannyian a törzsszerkezet fokára jutottak; a nagy világitéletben azonban ez is csak részben volt képes magát fentartani, és közösségi kapcsolat feladatainak megfelelni; és így ekkor a társadalmi kötelékek három különböző természetű és különböző jövővel bíró csoportja válik ki. Az egyik az uralkodó, egyetemes egyházi társadalomé, a mely a tizenkettedik századig mindinkább központosul és szilárdul, onnan kezdve lassú, de minden szervezeti és szellemi fölénye daczára feltartóztathatlan hanyatlásnak indul; a második a törzsi, majd népi, a mely előbb az egyháznak szolgál, a tizedik és tizenegyedik századokban szinte elenyészni látszik, a tizenharmadik századtól kezdve azonban, új tényezők által felfrissítve, az egyházzal kisebb, nagyobb ellentétben a nemzeti társadalom és állam képződésének kölcsönöz anyagot; a harmadik előlről kezdi a századok rendjét: a hűbéri körök, mint a vérségi társadalomnak öntudatlan utánzásai, hasonló, kezdetleges körülményeknek az érvényesülő magasabb befolyások mellett

megfelelő képződményei, szinte ugyanazon sorozatban öltenek mind határozottabb alakokat, a mely az emberi elsődleges közületekre jellemzetes; utóbb a hűbéri fejedelemségekben a magasabb fokú törzsi, az olasz, részben a német városokban pedig a községi társadalmak intézményeit juttatják dús kifejezésre; a római szent birodalomban végre egy feladatával megbirkózni nem képes hódító állam árnyékát vetik az európai polgárosodásra, a mely a byzanci birodalom sorsától megmenekül a spanyol-német világcsászárság álmainak szétfoslása folytán. A hűbéri intézmények emléke azonban még ekkor is elég erős marad arra, hogy a keletkező nemzeti államok szervezetének még nem önálló és sajátos alakját a patrimonialis királyságnak a hűbéri eszmék elfajulásából eredő intézményeiben adja meg.

29. §. A legkényesebb kérdés a társadalmak természetes sorrendjének megállapításánál a hódító és a vallási társadalmak viszonyában rejlik. Elméletileg egyszerűnek látszik azon tétel, hogy a vallási érdek túlnyomósága a világi érdekekkel való túlságos elteltségnek következménye, az önző világi törekvések hiúságának felismerésére bekövetkező visszahatás eredménye, és hogy egyetemes világvallások és egyházak csakis világbirodalmak keretében fejlődhetnek ki. Az ugyan nem volna lényeges nehézség, hogy nem minden nagy hódító birodalom kebelében alakult emberiségre szóló vallás és egyház: minden egyes haladás számtalan, szinte véletlen kedvező föltétel öszseműködésétől függ, a melyek közül ha csak egy is hiányzik, vagy nem csirázik ki a sziklára esett mag, vagy elcsenevészedik a fiatal szervezet: hiszen a történetnek, valamint a természetnek idétlen szülöttje, vagy éretlenül elpusztult magzatja aránytalanul több, mint életre való növendéke. De mégis az ellen, hogy szabály gyanánt tekintessék e társadalmak egymásra következését illetőleg a római birodalom és a kereszténység viszonya, kétszeres aggály merül fel: mindenek előtt azon körülmény folytán, hogy a közönséges értelmezés szerint a keresztény egyház előtt is léteztek theokrátiák, mint a legalább részben ily jellegűnek tekintett egyiptomi, és a zsidó állam; másodsor onnan, hogy a mohammedán birodalmak esetében az egyházi társadalom megelőzni lát-

szik a hódítót. A mi az első ellenvetést illeti, szem előtt tartandó hogy theokratia és a vallási társadalomnak megfelelő egyházi állam nem egyrendű fogalmak. A theokratia magában mint papi osztály hierarchikus uralma csak az aristokratiának egy faja, és faja lehet bármely társadalom aristokratiájának, mihelyt az nem csak nyers erőre vagy anyagi fölényre, hanem az illető társadalom felfogásával és hitével összhangzó erkölcsi és szellemi tényezőkre alapítja uralmát. Ennélfogva, minthogy mindennemű társadalmi közületben van rendének és fokának megfelelő vallás és hit, mindegyik szervezete theokratikus színezetet is ölthet magára, csakhogy ez esetekben a hit és az azt megtestesítő hierarchia nem önálló, nem sajátlagos életcélokat tartalmazók, hanem az illető nemzetségi, helyi szomszédsági, esetleg kizsákmányolási érdeknek másodlagos, a rendszerintitől eltérő kifejezései. De ezenfelül, az idézett példák esetében, míg Egyiptomban a vallás nemzetségi és törzsi vonatkozása és ősi képzelmekekhez való ragaszkodása világosan kitűnik, másrészt magasabb egységbe foglalását és bölcsészeti jelentőségét csakis a hódító társadalom szakában nyerte el; a zsidóknál pedig, a zsidó vallásnak eredetileg és tulajdonképen kizárólagos törzsi, faji jellege kétségen felüli; egyetemesebb, tisztultabb tételeire nézve szintén mellőzhetlen azon föltevés, hogy az assyr birodalommal folytatott harczok és a babyloni fogság, tehát hódító társadalmak befolyása alatt, az általános látkörű próféták ihlete folytán bővült meg értelmezésük és alkalmazhatóságuk; térítővé pedig, a mi az életérdekül szolgáló vallás legnyomatékosabb tulajdonsága, a zsidó hit csakis a Róma után leginkább világpolgáris város körében, a görög hódító társadalom legfényesebb közönségének kebelében, Alexandriában vált; és épen ott, Philo műveiben, következett be a zsidó vallás és a görög bölcsészet amaz összevegyülése, a mely utóbb a keresztény tannak a görög-római polgárosodás eszméivel való kapcsolatát előkészítette.

A mohammedán közönségek jellegének s történeti szerepének magyarázata némileg bonyolultabb. Eltekintve attól, hogy maga a mohammedán vallás nem a hit elsődleges, közvetlen terménye, hanem, legalább nagyrésztben, a kereszténység ágáról lett átoltva,

és hogy a mi benne vallási érdek kifejezése, nem azon körök felfogásából származott, a melyekre a hódítás útján kiterjesztett, — hiszen más módon, mint erőszakkal, híveket soha nem szerzett, — hanem még eredetéről szállott át belé: e vallás tanai csakhamar egészen a világi és túlvilági érdek azonossága, nem pedig ellentéte vagy egymástól teljes függetlensége értelmében lettek felfogva, és ennek következtében hitcikkelyei mint a hódítást szentesítők, mint a kizsákmányolási érdeket megtestesítők, és nem mint önálló vallási társadalom kapcsai mutatkoznak. Maguk az arabs közönségek, a melyeknek kebelében képződött, és a melyek előharczosai voltak, a vérségi szervezet mély nyomait feltüntető törzsi és községi társadalmak, a fejlődésnek éppen azon szakában, a melyben a fogyasztási vagyon gyűjtésének érdeke túlnyomóvá kezd válni, két nagy hódító, de már elerőtlenedett birodalomnak, a byzanczinak és a perzsának szomszédságában. A mohammedán vallás diadalait tehát az első pillanattól fogva egyedül a fegyverek sikerének köszönte; és az államok, a melyek társadalma körül alakultak, szervezetüket az elfoglalt, előbb is hódító, társadalmak részeit képező tartományok kormányzatának elveiből merítették. A műveltség pedig, a melynek tért nyit, szintén nem önálló, hanem minden fényét a perzsa, a görög, némileg a szomszédos ind polgárosodások közvetítéséből kölcsönzi. Ezentúl a mohammedánság csak azon népekre jelentett haladást, a melyek még csupán a fejlődés törzsi fokán állottak, midőn fölvették, és általa nyerték hódító szervezetüket, különben még önmagának előbbi korszakaihoz mérve is társadalma folyvást visszalépést, hanyatlást tanúsít; a világtörténetben nem mint a haladás, hanem mint a megállapodás, illetőleg a süllyedés tényezője szerepel.

30. §. Mi különböző ettől a kereszténység sorsa! Életérdeke, elve valójában nem világiak, hanem bensők, külső szervezetétől függetlenek. Tanai alakulásának menete a kizsákmányolási társadaloméval, a hódító államéval ellentétes; és midőn Konstantintól fogva az egyház kerete a birodaloméval öszszevág, rögtön új szervekről gondoskodik, a melyek önálló fejlődésének letéteményeseivé válnak; így a pápaság és az egyházi rendek nyugaton megóvják a vallási társadalom fonalának szakadatlanlanságát. A keleten az egy-

házi társadalom ellenben megdermedt, épen azért, mivel alkata elválaszthatatlanul öszszeszövődött a birodaloméval; ott saját életéről lemondott, és tényleg az alsóbbrendűnek megmaradt világi társadalom viszontagságait eltűri; a nyugaton ellenben életerejében meg nem csorbul; a császárság romba dőlte daczára a barbár korokon keresztül is nemcsak megőrzi, hanem tovább fejleszti szervezetét; saját hierarchiával, kizárólag saját közegekkel rendelkezik; az élő test hajlékonyságával lenyúl a műveletlen népekhez, és azokat lassankint saját magasabb álláspontjának színvonalára emeli. Egyes intézményei elavulnak, jogának egyik-másik töve kiszárad, de mindig friss erőt nyer, valahányszor alapelvére hivatkozik; képes nemcsak megküzdeni az alsóbbrendű társadalmak vadságával, nemcsak önálló kormányzatot teremt és tart fenn, hanem még saját, merőben eszményiekül jelentkező céljaira is seregeket gyűjt, és harczot folytat a keresztes háborúkban; az újraébredő világi műveltség igényeinek megfelel a két nagyközépkori ferencz- és domokosrendi szerzet által, sőt még azután is a reformatióban a nemzeti társadalom fejlődését saját befolyásával s új alakjaival kíséri, mind a mellett, hogy az ellenreformatio és a jezsuitarend törekvései Európa osztatlan uralmát fölénye számára már nem biztosíthatják.

31. §. A kereszténységhez hasonló, gazdag vallási, de majdcsaknem teljesen elhomályosodott és kibetűzhetlenné vált politikai történettel bír a másik nagy hit, a melynek tanai valódi vallási életérdekre utalnak, és egyházi társadalom központi elvéül szolgáltak. A buddhismus oly nép köréből kelt, a mely nagy műveltséget tudott felvirágoztatni, de történetét megtartani nem bírta; a hol pedig ma honos, oda csak hitcikkelyeit és tanait, nem pedig egyszerűs mind előzményeit ültette át. Mindazonáltal a monda bizonytalan világa is elegendő arra, hogy a nyomozás oly eredményekre vezessen, a melyek a keresztény fejlődés fővonásaival párhuzamosságra engednek következtetni. És valamint a buddhistikus hittan, a tételeinek magyarázata körül kifejtett viták, és a szertartások, a melyekben külsőleg nyilvánul, továbbá a közegek, a melyek egyházát képviselik, oly meglepő hasonlatosságot mutatnak fel a megfelelő keresztény mozzanatokkal, a mely, minthogy kölcsönhatás

vagy közös forrás feltételezése teljesen ki van zárva, csakis úgy fejthető meg, ha elfogadjuk, hogy a vallási képzelemnek, a hitnek, és külső nyilvánulásainak is általános, az emberi természetből folyó törvényei léteznek: úgy a társadalmat illetőleg, a melynek gondolkozásából fakadt, minden mellékes bizonyság az általános történeti vonatkozásokat erősíti meg. Már a régi brahminikus India, a szanszkrit klasszikus kor öszszes műveltsége magasan kiképzett hódító társadalom szakára vall. Maguk a védák csakis a nemzeti szervezettel túlhaladt törzsi társadalomban keletkezettek: a két nagy ind hősköltemény, bár nem hiányoznak bennük ősi állapotok viszhangjai, egy lényegileg a hőskori királyságnak megfelelő szabályzatú közönséget rajzolnak. A Manu-féle törvénykönyv megállapodott, az egyiptomihoz hasonló, ország szent, és azzal átszövött világi jogát tárja fel; a szabályzott négy kaszt intézményednek sajátosságai, a brahminok hatásköre, a ksattriák világi uralma, a bölcsészet, a nyelvészet és a mennyiségtan fejlettsége mind oly ízlésű és irányú társadalomról tanúskodnak, a melynek mását csakis Alexandriában, vagy a császári kor Rómájában lelhetni föl. Ehhez járul maga a Buddha személyisége körül képződött legenda: és szintén hódító szervezetű királyság fennálltát bizonyítják azon körülmények, a melyek Nagy Sándor indiai viszon­ tagságairól följegyezzék. Hogy a buddhismus, miután Indiában gyökeret vert, és onnan délnek, keletnek és északnak háromszáz millió ember fölé kiterjedt, saját hazájából hogyan szorítottatott ki ismét teljesen a brahminikus reactio által, hogy helyét miként foglalta el ismét az alsóbbrendű társadalom vallása, hogy India általában miképen sülyedt vissza oly fokra, a melyen majdcsaknem úgy, mint Európában a nyugati birodalom széthullása után, — csakhogy az egyesítő, felsőbb egyházi állam híján, — az öszszes korábbi és fejletlenebb társadalmak aprólékos alkatai kerekedtek felül változatos vegyületben: annak történeti leírása szintén nyomtalanul elveszett, és ma már csak az állapítható meg, hogy a mióta a mohammedán és a keresztény világ közelebb érintkezésbe jutottak az ind viszonyokkal, és azokat észlelni képesek, egészen az angol uralom koráig, India társadalma olyan, mint a minő az európai volt

Nagy Károly birodalmának felbomlásától a német-római császárság megszilárdulásáig, és még e körülményekből, hogy a párhuzamoság tökéletes legyen, számításon kívül kellene hagyni a pápaságnak a nyugaton a rend elvét képviselő elemét.

32.§. A buddhismus jelenségei azért is érdekel bírnak, mivel e vallás képezi a kapcsolatot a fehér és a sárga emberfajok közt, és annak nyomán ítélni az utóbbi társadalmainak szakai felett. Önálló egyházi állam vallási alapon Kelet-Ázsiában végleg csak Tibetben alakult meg; de éppen, mivel elemei kívülről hatoltak be, nem pedig ottan fejlődtek ki, és, úgy látszik, az előző hódító társadalom kellő köre hiányzott, a lámák uralma inkább törzsi szervezet jellegével bír, mint világvallásnak megfelelő államéval. Chinában ellenben minden arra utal, hogy a megállapodottság mintaképe gyanánt hagyományszerűleg elismert birodalom ősrégi időktől fogva bontakozott már ki az előzetes nemzeti és helyi szomszédsági érdekkötésekből, és azóta a fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom fokán maradt meg. A rendkívüli vallási türelmesség, a legrégebbi törzsi, sőt nemzeti jellegű hitek fennállása fejlett valóságok mellett, de mindenként fölött a honos bölcsészeinek a vallással terjesztésén egyenrangú tényezővé emelkedése a szellemi életben, a családi és törzsi társadalmak nyomainak már csaknem teljes elsimítottasága, de mégis imitt-amott felcsillámlása a magasabbrendű szervezet szabályzatain keresztül, a polgári jogegyenlőség, és e mellett a patriarchális érzelmek ereje egy kifejtett forgalomnak megfelelő, éppen nem patriarchális természetű életmód mellett, — a mi, miután nem elsődleges vallási jellegű, arról tanúskodik, hogy e felfogások és eszmemenetek nem egy eredeti patriarchális társadalom közvetlen hagyományai, hanem a hosszasan uralkodó, irányadó művelt osztályok, és a központi hatalom által évezredekön keresztül oktatót és érvényesített tanok eredménye oly közönségben, a mely önálló továbbfejlődésben külső nyomás által visszatarthatva, gondolatirányzatával korábbi szak jelenségeit reprodukálja, — mind e körülmények, de ezeken kívül még az, hogy az idegen hódító dinastiák sora váltotta fel egymást a császárságban, a nélkül, hogy a társadalom rendje ennek folytán mélyen megrázkódott volna:

bizonyágát képezik a társadalmi szakok törvénye egyetemes alkalmazhatóságának, valamint azon igazságnak, hogy tovahaladás csakis különböző társadalmak folytonos érintkezése mellett lehető, míg a bármilyen nagy terjedelmű, de elszigetelt és önmagával eltelt társadalom múlhatatlanul megállapodásra, a tespedés sorára jut.

Megerősíti e következtetéseket a dunaival szemben álló japáni nép példája, a mely műveltségét ugyan Chinából származtatta, de, kétségen kívül nagyrészt szigethelyzeténél fogva, önállóan és gazdagabban fejlesztette ki, sőt az egyedüli közönség Európán kívül, a mely majdcsaknem eljutott a nemzetiség érdekének felfogásához, és nemzet szervezetéig. S erre vonatkozólag tanulságosak történetének azon mozzanatai, a melyek szerint a tizenharmadik és tizennegyedik századokban ott is véres és hosszsantartó harcz folyt az akkor politikai fölnynnyel bíró buddhistikus egyház és a hűbéri szervezetű állam közegei közt, a mely az utóbbiak győzelmével végződött, de a nélkül, hogy, mint Indiában, a fejlettebb vallás tanai kiirtattak, vagy a shinto nézetek által teljesen kiszorítottak volna. Ezen túl pedig addig, míg az európai nemzetek befolyása Japánt egészen a legújabbkori polgárosodás képére átalakította, egy még hűbéri jellegű, de a patrimonialishoz mindinkább közeledő társadalom színét viselte, a mi egyszersmind magyarázatául szolgál annak, hogy az utolsó évek átalakulása, az újkori nemzeti szakra való átmenetei miért sikerülhetett aránylag oly könnyen, míg hasonló külbefolyások Chinában, némi visszahatáson kívül egyáltalán még alig idéztek elő bárminő eredményt.

33. §. Míg e szerint az európai nemzetek érintkezése a kelet-ázsiai népekkel azok sajátságait kiemelte vagy módosította, de meg nem szüntette, addig a régi, forró égövi amerikai műveltségeket egy csapással teljesen szétdőltta, a mi e népfajok csekélyebb szívósságának és ellenállási képességének, részben egyszersmind természetes és anyagi, kivált hadi, eszközeik tökéletlen voltának tulajdonítható. Pedig e társadalmak állapotai nem voltak sokkal hátramaradottabbak. Mind a mexikói, mind a középamerikai, mind a chibcha, mind a perui államok régi, de hódítás által keletkezett, és még előbbi

polgárosodások romjain felépült társadalmak szervezetével és műveltségével bírtak, a melyek többé-kevésbé fentartották a törzsszerkezet nyomait, a melyből kiemelkedtek, de a melyek közül kivált a mexikói és perui birodalmak nagy fokú központosítást, és ezzel együtt a kizsákmányolási társadalmak ismertető jellegét, kifejlett forgalmi hálózatot, nagymérvű építkezéseket és közmunkákat, az uralkodó osztályok államiak gyanánt elfogadott egyházainak alárendelt különböző vegyes népvallásokat, és hűbéri alakzatu intézményeket és szabályzatokat tüntettek elő. Ez utóbbi tény kivált azon hagyománnyal kapcsolatban jelentős, a mely szerint ez államok polgárosodása másodlagos, és durvább törzsek hódításai által szétbontott ősbibnek maradékain létesült, a mi ismételt, szinte váratlan viszonyok közt kínálkozó megerősítése azon, az európai fejlődés menetéből levont tételnek, hogy a hűbériség magasabbrendű jogi és politikai hagyományok eredménye, utóbb bekövetkező kezdetlegesebb, és a régibb alkotokhoz hasonlókat igénylő körülmények közt. Egyébiránt a legmagasabbrendű e polgárosodások közt, a perui inkáké, sok tekintetben már vallási érdekeken alapuló egyházi szervezéshez közeledett, a mi kifejezést lelt azon patriarchális felfogásban, mely az egyházi társadalmak készülőkorszakait mindig jellemzi, alapelvűknek a családi társadalomával rokon vonatkozásai következtében.

34. §. A világtörténet jelenségeinek átnézete tehát azon meggyőződésre juttat, hogy míg a vad népek a családi érdek köreiben csoportosítvák, és legfőlebb a törzsi társadalom fokaira emelkednek, addig a fejlődő műveltséggel kapcsolatosan mindinkább túlsúlyt nyernek a helyi szomszédság érdekei, majd a kizsákmányolási társadalom hódító birodalmi képezik a közösség tágabb kereteit. A vallási társadalom megnyitja a magasabbrendű polgárosodás új menetét ; ennek alapján válik lehetővé az előző életcélok öszszefoglalása folytán a nemzetek megalakulása, a mely ismét a haladás felésegebb, eddig meg nem valósított eszményeinek érvényesítésére tért nyit, elébb társadalmi közreműködés, majd az állam intézményei útján, a melyek a társadalmi öntudatnak, a közösségi akaratnak legtökéletesebb és leghatályosabb szervei.

2.

AZ ÁLLAM.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Az állam fogalma és elemei.

Az állam, mint a társadalmi szervezet önálló alakja, mint uralkodó, jogalkotó és jogfentartó társadalom. E szerint teljesen öntudatos, saját létföltétel e it ismeri, és kényszerrel megállapítja. — Ellentét a társadalom és az állam szokásszerű fogalmai közt; okai. Esményi és tényleges állam és társadalom. — Az állam mint egyéniség; anyaga a tartalmát képező társadalom, szelleme a főhatalom. Párhuzam az állam és az ember egyénisége közt. A főhatalom nem önálló személyiség, hanem az öntudatra jutott és közös cselekvőségre irányzott képességek éserők öszszege. — Az állam anyagának elemei: az egyének és a társadalmi csoportok; az ezek fenntartására nélkülözhetlen gazdasági tényezők, a terület — Az állam szellemi alkatelemei: az állam főhatalma, az állami kormányzat és szervezet. — Az állami társadalom alapelve. — Az állam, mint a társadalmi szervezet végleges alakja, önállósul, külön válik az anyagául szolgáló társadalomtól, állandónak fogható fel a keretét betöltő társadalom változásaival szemben. — A jogalkotás és jogfentartás eltekintve a joganyagi minőségétől. — A hatalom mint az állam főtulajdonosága: föltételei. — Az államfogalom meghatározásának története.

I. §. A társasulási folyamatban, a mely a különböző társadalmak alakulásának és fejlődésének sorozatában nyilvánul, mennyi különválasztható szakot képez minden társadalom szervezkedésének azon mozzanata, a melyben önállóan jelentkezik, mint

uralkodó, mint saját létföltételeit kényszerrel érvényesíteni képes; és ekkor, ez alakban az illet ő társadalom mint állam mutatkozik. Az állam ugyanis jogalkotó és jogfentartó társadalom, a mely saját fennállásának föltételeit saját és alattvalóinak eljárására nézve parancsoló, engedélyező, és tiltó szabályokban kijelenti és érvényesíti. Ennél fogva független a többi, alárendelt társadalomtól, a melyek körében, kénytelenek elhelyezkedni, az állam által erejükhöz, céljaik jelentőségéhez, és saját jogelveihez képest kiszabott kerethez alkalmazkodva. Az ellentét mindegyik alárendelt társadalomnak alapelve lehetőleg terjes valószínűsítésére irányzott törekvései, és a többinek, tehát magának az uralkodó államinak is kapszál szolgáló életérdek kielégítésének biztosítása közt ugyan e mellett is folyton fenmarad, de az ebből keletkező küzdelem korlátját leli az állam jogrendjében, a mely ekképen az uralkodó és az alatta létező társadalmak mérkőzése eredményeként megszilárdult ellensúly állapotának kifejezése. Ennek következtében az állam fogalma, mint a versengéseket kiegyenlítő, a belső békét és állandó nyugalmat biztosító, mint a mely az uralmi köröknek végleges határt szab, szembe állítható a társadaloméval, mint a mely gyakran az életcélok elérésére folytatott tusák létesítette állapotok jelzésére szolgál, s a melyben minden egyén és minden társadalmi kör saját uralmát lehetőleg mások fölé kiterjeszti, másokat saját céljaira kiaknáz, saját személyes hatalmát másoké által öregbíteni igyekszik. E szembeállítás azonban tulajdonképpen pusztán a társadalom befejezett, eszményi képének ellentétbe helyezése forrongó alakulásának viszonyaival; tényleg az állami társadalom és rendje maga sem befejezett, végleges, soha sem képviseli az összes tagjai képességeihez és érdemeihez mért föltétlen értékű szabályozást, hanem egyeseknek és egyes köröknek, a történeti fejlődés menetén vagy pillanatnyi előnyön alapuló, illetéktelen túlsúlyában mindig némi méltatlanság, további változás és küzdelem elemét tartalmazza; valamint másrészt minden összes társadalom, még ha alárendelt is, a mennyiben határozottan megalakult és szabatos keretet nyert, fennállása körülményeihez idomítja és mérsékli hozzártartozóinak önző, illetőleg különérdekű cselekvőségét. A különbség tehát az állam mint uralkodó társadalom, és a többi, keretébe

változó társadalmak közt, a melyek öszege helytelenül gyakran egyedül részesül a társadalom elnevezésében, azon ténynek figyelmen kívül hagyása mellett, hogy az állam maga is társadalom,

lényegileg abban áll, hogy míg az alárendelt társadalmak kapcsolatai, az azok fenmaradását biztosító érdekek és érzületek, a följük kiterjeszkedő állami oltalomtól eltekintve, pusztán önkéntes, belső, erkölcsi jellegűek, addig az állami társadalom kötelékei egyszersmind a szervezett hatalom által szilárdítvák, rendjének megingathatatlanágát külső kényszer biztosítja, és hogy ennél fogva, míg az államilag nem szervezett társadalmakban tagjaiknak viszonyaira vonatkozólag az erkölcsi és gazdasági tényezők befolyása korlátlan, addig az határát leli az állami társadalomban az állam saját érdekéről való felfogásához idomított, uralkodó volta folytán megte-remtett jogában.

2. §. Azon körülmény, hogy valamely társadalom uralkodóvá lett, kétségtelenül bizonyítja, hogy keresztülhatolt a fejlődés előzetes fokain, hogy egyénisége határozott körvonalakban megalakult, hogy fennállása föltételeiről tudattal bír és hogy szervezete annyira kiképződött, hogy akaratának fogamatot szerezhet. Az államnak e szerint az egyéniség, az öntudat, az elhatározási és cselekvési tehetőség lényeges tulajdonságait képezik; kifejelettségük mértéke nem ugyanegy minden államban, de szükséges, hogy azon bizonyos legalsóbb színvonalon túlemelkedtek legyen, a melyen ha alul maradtak, az illető társadalom a többiekkel való küzdelmében érvényre nem jut, államivá nem válhatik; ezen felül azonban hatályosságuk változhatik. bár eszményi teljességükig soha nem fokozódhatik, kivéven azon eszményi egyetemes emberiességi társadalomban, a melyben valamennyi emberi érdek arányosan és öszhangzatosan érvényesülne, de a mely fejlődése legalsóbb fokaiból is még alig bontakozott ki. Ez ugyanis azt igényelné, hogy az állam minden körülményeiről és létfeltételeiről kimerítően tájékozva legyen, és kizárólag és teljesen azoknak megfelelőleg irányozza eljárását, a mely esetben joga is mint eszményi és végleges jelentkeznék; ámde erre csak tökéletes és a legmagasabb eszményi fokra átidomult elemekből, tehát a társiaság és az ahhoz megkívántató tulajdonok

teljességét megtestesítő egyénekből álló társadalom alkalmas; tényleg pedig minden állam, valamint minden egyes ember csak részben ismeri életviszonyait, érdekkörét, és létének és haladásának föltételeit, azon mérvben, a melyben tapasztalatokat gyűjtött, és azokat szervezete szerint értékesíteni képes; egyéniségének érvényesítésében, cselekvőségének szabályozásában ennek folytán tényleg minden állam csak részben követi valóban felismert érdekeit, más részben pedig csakis a felismerteknek véltek szolgálnak irányadókul, a mi minden ösztetes jog tökéletlenségét megmagyarázza, mint a mely az államnak eszményi voltán szükségszerűen alul maradásából múlhatatlanul következik.

3. §. Az államnak mint uralkodó társadalmak fogalom meghatározása tehát egyszersmind elemeire utal, a melyek állagában foglaltatnak. Ez ugyanis, épen úgy mint az egyes embernél, kettős természetű, anyagi és szellemi. Az állam anyaga azon alkatrészek összege, a melyek az uralkodó társadalomban egyesítvők; szelleme azon tudat- és akarat-összeség, a mely a közösségi célokat felfogja, kitűzi és elérni törekszik; és valamint az emberi lélek az egyén különböző értelmi és erkölcsi tényezői összehatásának egybefoglalása, nem pedig ezek mellett létező külön erő, hanem mindannak elvonás útján megalakított fogalma, a mi mint az egyéniségben állandó, mint azt összekapcsoló jelentkezik, úgy az állam szelleme is a szervezete összes működésének megfelelő, egyéniségének felismerését és eljárását irányzó erőknél elvont kifejezése, a mely az állami főhatalom eszméjébe foglaltatik. E szerint tehát a főhatalom nem az államtól különválasztható, rejtélyes alany, hanem az állam összes felfogásának és tevékenységének, a mennyiben öntudatra jut, és öntudatosan érvényesül, általános személyesítése. Sőt a hasonlatot az állam és az egyén közt tovább is fűzhetni; a főhatalom válhatatlan kapcsolata az államszervezettel, nyilvánulásának csakis az esetben való lehetősége, ha megfelelő szerve létezik, a mely megtestesítését közvetíti, és épségének a társadalom egészségtől föltételezettsége teljesen azonos természetűek a lélek viszonyával az egyén testéhez és szerveihez.

4. §. Az állam anyagának elemzése egészen a keblében létező

egyed egyénekeig hatolhat, a kiknek összege képezi az uralkodó társadalom testét; és csakugyan a tagokul szolgáló emberek sokasága az állam minden fogalom meghatározásában lényeges kellékül szerepel. Minthogy pedig az egyén saját szempontjából önálló célú, és az emberi kedély és hit, tehát minden vallási és metaphysikai rendszer szemében töltetlen értékű és közvetlen felelősségű, minthogy továbbá minden magasabbrendű államban és jogban legszembeszökőbbek az egyének viszonyai egymással, mint egyedekkel, és külön az állammal: minden természetjogi és észjogi elmélet az államot közvetlenül mint az egyének tömegéből állót tünteti fel, és keletkezésének és szervezetének magyarázatát az egyének tudatos és önkéntes szerződéséből meríti, egyszerű hozzájárulás és összeállítás útján magyarázza. De valójában, minthogy az állam, mint uralkodó, kifejlett társadalom, és minthogy a legalsóbb fokon felül minden társadalom nem csupán az alkatrészeiül szolgáló egyedek halmaza, hanem szövevényes viszonyaikon alapuló különféle csoportozataikból növekedett szervezet, minthogy ezenkívül minden magasabb társadalom több alárendelt társadalmat tartalmaz, és kapszál szolgáló érdekét ezeknek alsóbb fokú érdekei kiegészítik, minthogy továbbá nemcsak azok az állam tagjai, a kik társadalmának alapelvét világosan átértik s közvetlenül követni képesek, hanem azok is, a kik a benne foglalt alárendelt társadalmak érdek-kapcsolata által vonnak körébe, és minthogy végre azok, a kik helyzetüket az állammal szemben öntudatosan felismerik, sem kizárólag és teljesen ennek tekintetéből irányozzák eljárásukat, hanem a szokásnak, ösztönnek, egyéni, valamint kisebb körökkel közös céljaiknak is befolyást engednek cselekvőségükre: az állam alkata csakis mint bonyolult és sokszoros összetételű, teljes fejlettségű szervezetté fogható fel, a melynek végső elemei, az egyének, részben közvetlen kapcsolatban is állanak egészével, de részben más kisebb körű összeköttetésekben alárendelt, hol az uralomról lehanyatlott, s kisebb nagyobb töredékekben megmaradt, hol fejlődő társadalmi körökben egyesítve is képezik szövetét. Innen következik egyszersmind az is, hogy a merő egyéniség pusztán magában nem esik össze feltétlenül az állami tagsággal, hogy nem minden ember lehet bár-

minő állam tagja, hanem hogy érdekei, illetőleg ezek föltételei, kell, hogy közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban álljanak az uralkodó társadalom alapelveivel; hiszen vérségi társadalomnak megfelelő állam tagja csak valódi vagy vélelmezett vérrokon, községi államé csak »polgár« fogyasztási vagyont gyűjtő államé csak az lehet, a ki állandóan vagy kiaknázásra vagy kiaknáztatásra alkalmas, egyházié csak hívő, nemzeté csak nemzetbeli.

Magának az állam anyagának illetően szerves volta egy további kérdés megoldására kulcsot szolgáltat, a mely az állambölcseletet kezdettől fogva foglalkoztatta. Az öszszes görög írók tüzetes vizsgálat tárgyává teszik az állam polgárainak helyes számát, a melyet szabatosan megállapítani igyekeznek; hol mystikus mennyiség-tani elvek és vonatkozások alapján, mint Plato, hol a kellő egység és öszszeműködési valamint kormányzási lehetőség szempontjából, mint Aristoteles. Az egyetemes viláгурalom álma, a melynek valósítása akadályául még a római birodalom is csak a földrajzi nehézségeket ismerte fel, és a melyre az egyház, majd a másodlagos hódító birodalmak újból törekedtek, utóbb e kérdés öszszefüggését az állam belső lényegével feledtették; és különben is a közlekedésnek és az uralom szükségelte áttekintés és végrehajtás lehetőségének háttárai merőben külső körülmények befolyását látszanak indokolni az állam tagjai számának tekintetében; valójában azonban, ha e tényezők hatása kétségtelen is, és számos erre vonatkozó mozzanatnak, mint például a népesség sűrűségének vagy a nyelv közösségének és a területi viszonyoknak befolyása ugyanezekre vezethető vissza: döntő marad e tekintetben az állami társadalom elvének minősége, és ezzel öszszefüggőleg szervezetének foka, minthogy minden külön természetű társadalom más-más körre terjedhet ki és az uralkodó társadalom viszonya az alárendelt társadalmakhoz, valamint az azonos vagy különböző elvű környező uralkodó társadalmakhoz, illetőleg államokhoz határozza meg a keretet, a mely hozzátartozói előtt nyitva áll, és tömegüknek korlátot szab.

5. §. Egyébiránt az állam anyagának egy további alkateleme is megkülönböztetendő, mint a mely tagjai fentartására nélkülözhetetlen; hiszen az emberek megélhetése a gazdaság természeti

tényezőinek híján képzelhetetlen. Ezek közt pedig szükségképen fő jelentőségű a földterület, a melyen való állandó megtelepedés, illetőleg a mely fölött gyakorolt tüzetes uralom minden magasabbrendű társas együttlét föltétele. A legalsóbbrendű társadalmak ugyan egyideig meglehettek állandó lakhelyek nélkül, és így kezdetleges, igen tökéletlen és átmeneti államalakzatok előfordulnak a történelemben a területtel való belső kapcsolat híján is, ámbar még a vadászatból és halászatból tengődő, sőt a nomád népeknél is igen korán fölmerül a tartózkodási helyük természeti körülményeivel való belső összefüggésük vallási és politikai képze, és vándorlásaik közepette is mindig valamely földrész megszerzése, és azon való végleges megtelepedés az irányadó cél. De már a földművelés és a törzsi élet megállapodtával, a szomszédsági érdek első derengésétől felismertetett a tápot és biztonságot nyújtó otthon fontossága, és válthatlan összeköttetés létesült bizonyos földterület feletti uralom és az állam fogalmai közt, a melyek majdsaknem teljesen azonosultak, ekként megteremtve a haza eszméjét, mint a mely kézzel foghatóan kifejezésre juttatja a saját társadalmi életkört és föltételeit, és az állam terjedelmével teljesen összeesik. Ezentúl pedig ezen összefüggés többé meg nem szűnik, bár némely államalakulatok, különösen az egyháznak csak részben uralkodó voltánál fogva képződött hűbériek mellett, a kapcsolat a tulajdonképeni állam és a terület közt nem közvetlen, hanem alsóbbrendű körök által közvetített, melyek azonban épen ennél fogva maguk is némi állami jelleget öltenek; de úgy a községi, valamint a hódító és a nemzeti államoknál a főhatalomnak nemcsak a személyekre vonatkozó, hanem területi jellege is kétségbevonhatatlan marad, és a terület már mindig az állam múlthatlan alkatrészei közt szerepel.

6. §. Az állam szellemének alkatelemei a főhatalom létesülésének és érvényesülésének föltételei, a melyeknek külső megtestesítését az állam szervezete képezi, vagyis alkatrészei azon kapcsolatának, azon intézményeknek foglalhatja, a melyek az állami tudat és akarat kijelentését és foganatosítását közvetítik. És valamint a természeti szerves lényeknél a szellemi tulajdonok nyilvánulásának főleg egy szerv, az agy, az eszközlője, de ennek működése nagyrészt

a test egyéb szervei munkásságának összerendezését igényli, és a külső érzékek hozzájárulása nélkül egyáltalán táp hiányában nem létesül: úgy az állam szellemének megvalósulását főleg azon közeg eszközli, a mely mint a főhatalmat összszepontosító kiválik; de ez magában, elszigetelve, soha meg nem alakulhat és meg nem állhat, hanem az állam egész testében szétágazó és életkörülményeihez képest külöznékült szervek együttes működését szükségesli. Azon szabályok viszont, a melyek ez intézmények, e szervezet rendjét kifejezésre juttatják, és kitüntetik az állam alkatelemeinek egymáshoz való viszonyát, valamint azt, hogy melyikük minő mérvben és miként járul a főhatalom létesüléséhez, az állami öntudat és akarat képződéséhez, egy szóval megállapítják, hogy kiket és miként illet a főhatalom minden elágazásaiban, az alkotmány neve alatt foglaltatnak össze; míg e szervek cselekvőségének módját, az állami tevékenység szabályait, a kormányzat fogalma tükrözteti vissza. A szervezet, az alkotmány, a kormányzat tehát megannyian az állam szellemi alkatának nyilvánulásai, és megfelelnek a különböző álláspontunknak, a melyekből a főhatalom ösztetes megjelenése szemlélhető.

Létrejöttének és működésének e külső kellékein kívül azonban még az állam szellemi élete lényeges tartalmának meghatározása szükséges. Minthogy pedig az állam maga uralkodó, a személyiség teljességére érett társadalom, szelleme sem lehet egyéb a társadalom megfelelőleg hatványozott szelleménél, amelynek lényege pedig a társadalom kapcsál szolgáló életérdek tudata, és közösségi cél gyanánt kitűzése. E szerint minden állam életének van ösztetes alapelve, a mely az illető uralkodó társadalom érdekének minőségétől függ, a melynek létesítésére a főhatalom állandó szándéka irányul, és a mely meghatározza, az illető állam minő rendű az emberiség fejlődésének menetében. Végeredményben tehát ez szabja meg az állami társadalom lehető körét; ehhez alkalmazkodik az állam szervezete, alkotmánya, és kormányzata, a melyek érvényesítésének igényeivel együtt, és azok szerint alakultak, és ez kölcsönzi a közösségi intézményeknek tulajdonképeni erkölcsi értéküket.

Annyiféle államot különböztethetni meg ennél fogva, a hány

tényleges nagy társadalmi életérdek állapítható meg, és a hány fokozatában és vegyületében szerepelhet ezek mindegyike uralkodó gyanánt; és így a vérrokonsági, törzsi, községi, kizsákmányolási, egyházi és nemzeti államok a történeti fejlődés eddigi folyamán egymásután jegeczesedtek ki a társadalmi alakulatokból, és követhetők egymásra gyakorolt kölcsönhatásukból is keletkező változtaikban. Azon sorban, a melyben mind magasabbrendű társadalomnak megfelelők, tökéletesebben képesek egyszersmind kifejleszteni az állami lét tulajdonságait, bár ezt egyikük sem éri el teljesen uralmának kezdetétől fogva, hanem szervezetében eleinte rendszerint alatta marad az előző, de régebben és egészen megállapodottnak, és csak idővel növekszik természetnek teljességére, és nyeri meg szervezetének lehető edzetségét.

7. §. Eltekintve azonban a tényleg létezett és létező államok tökélye fokától, ha nem azon feladat jó szóba, hogy az állam elemei kimerítőleg kideríttessenek, hanem csak az forog kérdésben, hogy megjelöltessék az, a mi minden államban közös, a mi az államnak sajátlagos fogalmát jellemzi, és az államot, mint olyat, a társadalomtól megkülönbözteti, akkor az uralkodó társadalom alapelve, a mely ugyan minden államban múlhatatlanul megvan, de különböző tartalmú, épen e körülménynél fogva figyelmen kívül marad, és az állam fogalma azon mozzanatokra szorítkozik, a melyek tisztán alaki jellegűek, és az állam egyéniségét és cselekvő képességét, külső önállóságát és határoltóságát, valamint belső feltétlenségét és rendjét kifejezésre juttatják. Ezek pedig épen az állami főhatalom, alkotmány, szervezet, és kormányzat, a melyek csakis az államnak, mint olyannak ismérvei, és a társadalom semminemű egyéb alakját nem illetik. Az állam ily elvont fogalmában tehát önállósul minden sajátlagos társadalmi tartalmától, és lehető azt az átlagát betöltő és anyagául szolgáló társadalomtól elválva, független szervezatként felfogni. Működéséből kiindulva pedig hasonlóképen szintén társadalmától megkülönböztetve jellemezhető, nem tevékenységének és céljának öszszegével, a mely emezét is felöleli, hanem pusztán azon munkásságának tekintetbe vételével, a mely a társadalmi együttlét általános föltételei felfogásában, megalkotá-

sában, fentartásában, és érvényesítésében nyilvánul. Minden uralkodó társadalom ugyanis, a mennyiben uralkodó, a közösségi érdek elérése végett magának a közösségnek feltételeit megőrizni kénytelen, és ha ezen föltételek között vannak anyagiak és különlegesek, a melyek körének és kötelékeinek minden egyes fajára nézve mások, vannak viszont alakiak és általánosak is, a melyek öszszetes jelentkezésükben mindig amazok tartalmával betöltvék, és a melyek ennél fogva minden uralkodó társadalomban azonosak, és a tagok együttélésének és öszszeműködésének, viszonyaik rendjének, és a közösségi érdekek szempontjából kellő hozzájárulásuk biztosításának, fegyelmezettségüknek és az állam teendőire való felhasználhatóságuknak szempontjai alá foglalhatók. Az erre vonatkozó feltételeket uralkodó voltánál fogva kell az államnak megalkotni és fentartani, bár az, hogy milyenek legyenek e föltételek, mindig az állam tartalmát képező társadalomtól függ. Az állam tehát így, a társadalom alakja gyanánt tekintve, azon szervezet, a mely a társadalom jogát megalkotja és fentartja, tekintet nélkül az alkotott és fentartott jog tartalmára és mineműségére, minthogy a jogalkotás és fentartás föltétlen feladat, a melyet az uralkodó társadalom, mint állam, mindig érvényesíteni kénytelen, bárminő legyen a társadalmi elv, a melynek szolgál. Nem azon kérdés jó itt tekintetbe, minő cél irányadó valamely társadalomra és jogára, hanem az, hogy egyáltalán kényszerítő tevékenység szükséges, hogy bármi cél mellett az emberek bizonyos tömege bizonyos területen, mint önálló, rendben fenmaradhasson.

8. §. Innen tehát az államnak, mint uralkodó alkatnak, sajátos tulajdonságai a merőben anyagául felfogott társadalommal szemben: külsőleg is határozott köre, függetlensége, önállósága, és állandósága. Ezek elseje onnan következik, hogy körére nézve megalkult öntudata és jogszabályaiban kifejezett életföltételei tételes intézményekben megtestesülvék; függetlensége uralkodó minőségének folyománya, a főhatalom kényszererejének minden alkatrészei fölé kiterjeszkedő voltából származik, mivel az alárendelt társadalmak keretéhez alkalmazkodni kénytelenek, de maga alakilag egyáltalában nincsen azoknak tekintetei által korlátolva; önállósága más ural-

kodó társadalmakkal szemben az övékkel azonos természetű feladat alapján való egyenjogúságának eredménye; állandóságát pedig onnan meríti, hogy működésének alaki jellege azonos marad a körét betöltő társadalom minden változásai dacára. Hiszen maga a társadalom is állandó az egyénnel szemben, mert a társadalmi életérdek valósítása egyes, sőt számos nemzedék élettartamát is túlhaladja ; viszont az állam alakja és külső kerete is érintetlen marad az alapjául szolgáló társadalom megszűnte, illetőleg más által helyettesítése dacára, ha a társadalom folytonossága az állami szervezet körében meg nem szakad, és az anyagául szolgáló társadalomnak más által fölcserélése az állam szétrepezése, főhatalmának erőszakos megbontása nélkül esik meg, a minek folytán az állam, alakilag tekintve, örökös életűnek látszik. Ez ugyan csak külszín, mert tényleg minden új társadalmi elv uralomra jutásával új életfolyamat indul meg, és a szervezet és a tevékenység köre és iránya, habár csak lassanként és észrevétlenül, szintén újonnan átalakul, bár épen ennél fogva minden egyes időpontban túlnyomónak látszik benne az, a mi élőbből átszármazott, annál is inkább, mivel a minden emberi közönségben feltétlenül szükséges uralmi, jogalkotási, és jogfentartási szerep, mint olyan, csorbítatlanul fennmarad. De ennek dacára az állam életfolyamának is vannak szakai, van hanyatlása és vége; és pedig nemcsak erőszakos halállal múlik ki valamely külső megrázkódtatás folytán, bár ilyen többnyire annak oka gyanánt mutatkozik, midőn a belső elerőtlenedés már bekövetkezett. Hanem valamint az egyes egyén életszikrája is kialszik belső szervezetének betegsége folytán, bár bőségesen rendelkezésére állanak mindazon külső eszközök, a melyek az élet fenntartására szükségesek: úgy az állam is megsemmisül, ha társadalma már nem él, és nem nyugszik élő érdeken. Mihelyt tagjai nem bírnak a közösségi cél tudatának azon fokával, a mely az állami szervezet fenntartására nélkülözhetetlen, mihelyt kialszik bennök az áldozatkészség és képesség, mihelyt maga az állam nem bírja többé akaratát érvényesíteni, közegeinek cselekvőségét irányozni, nem bír kellő kényszerhatalmat kifejteni, mihelyt nem felel meg tényleg fennálló társadalma körének: szétbomlik, és mint állam is

létezni megszűnik; alaki önállósága fenn nem maradhat belső tartalom híján; a folytonosság az állami alakban és szervezetben a társadalmi fejlődésnek szakadatlanságától, és esetleges helyettesítésének szinte az észrevehetetlenségig lassú és fokozatos bekövetkeztétől függ.

9. §. Egyébiránt, valamint az állami szervezet és kormányzat, és a tényleg létező főhatalom és alkotmány nem felelnek meg az ösztetes esetekben eszményeiknek, úgy az állam tulajdonságai sem mutatkoznak a történetben soha teljes mértékűeknek, hanem igen különböző fokban jelentkeznek. Gyakran nehéz a választóvonalat megállapítani, a melyen alul az állami lét, a társadalom uralkodó volta megszűnik, illetőleg a melyen felül valamely társadalom szervezete államinak mondható. A különféle állami kapcsolatokban, a szövetségek nemzetközi vagy államjogi minőségének árnyalataiban, az uralkodó és alávetett társadalmak viszonyainak laza alakultában gyakran alig határozhatni meg szorosán és pontosan az állam külső körét; a kezdetleges társadalmi alakulatok mellett, kivált a vérrokonsági társadalom esetében, a hol az állami minőség csupán azon intézkedésekben nyilvánul, a melyek a családi csoportok közti béke fentartására vonatkoznak, az állami föltétlenség és függetlenség ritkán érvényesülnek azon mérvben, a melyben azokat az állam mai fogalmával összekapcsoljuk, elannyira, hogy számos író ez alakulatokat nem is nevezi államoknak, hanem békeszövetkezeteknek; továbbá a függetlenség, valamint az önállóság tulajdonságai azon esetekben, a hol az uralkodó társadalom a kormányzat nagy részét nem közvetlenül teljesíti, hanem közegei gyanánt nemcsak az alárendelt társadalmakra általában bízni szokott, de oly teendőkre nézve is, a melyek ma lényegileg államiak, külön, csak némi részben alárendelt társadalmakat használ fel, mint például az egyházi állam és a hűbériség eseteiben, igen tetemesen különböző hatékonyságnak; a hol végre a társadalmi elvben való változás belső vagy külső okok folytán gyakorta és gyorsan következik be, ott az állami lét tartama szintén messze alul esik a fogalmával ma összekötött állandóságon.

10. §. Az állam fogalma ezek szerint kétféle szempontból ha-

határozható meg: vagy mint az állam lényének teljességét kifejező, a mely esetben anyagára, összes alkatelemeire kiterjeszkedik; vagy mint merőben alaki ismérveit feltüntető, midőn az uralkodói tevékenységgel kapcsolatos tulajdonokat, a közhatalom és az alattvalók ellentétét kísérő sajátságait emeli ki. Ezenkívül még gyakran belésszövődnek az államcélok jellemzései is, hol kimerítőleg, hol pusztán alaki jellegük érintésével, valamint az állam eredete elméletének alaptételei. Általában az elméleti fogalomhatározások nem egymásból vagy egymással való közvetlen viszonyban fejlődnek, hanem rövid kivonatai a tárgyak körül kiképződött összes gondolatmeneteknek, a melyek általánosságban a korok és társadalmak viszonya szerint, a melyekhez tartoznak, de nem egyes részleteikben függenek össze egymással. Kivált az államfogalom meghatározásánál két irányban váltakozó törekvés tapasztalható: egyrészt az állam egyéniségének, mintegy személyisége rejtélyességének, kiemelésére, másrészt tagjai öszszeműködésének, észszerű alkatának hangsúlyozására. Plató az első szempontból indul ki; műveiben az állam mint nagyméretű ember, mintáz erények arányos öszszegének egységben kifejezője jelentkezik. Aristotelesnél viszont az öszszetett alkat képezi az alapgondolatot, bár meghatározásában, hogy »az állam a nemzetségek és helységek közössége és egyesülése tökéletes és önelégedettségű élet elérésére és kieszközlésére,« azon körülmény, hogy a cél bölcsészetében mint végleges ok szerepel, nyomatékos kifejezésre talál; e meghatározásban különben kimerítő leírását lelhetni az Aristoteles korabeli, vagyis községi állam tartalmának, és csodálatosan helyes érzéket az állam társadalmi elemeinek érintésében, a melyet a későbbi írók nagyobbára elhanyagolnak. Cicerónál ugyanis az állam »a nép dolga, a nép pedig nem a bármiként öszszesereglett emberek mindennemű társasulása, hanem a tömeg azon társasulása, amely a jogban való egyetértés és a haszon közössége folytán egyesült, vagy más helyütt, »a jog által egyesített emberek egyesülése és társulása.« Ezen meghatározásnál pedig nemcsak közvetlenül egyesekre van az állam visszavezetve, hanem maga a jog sincs magában az állam akaratával azonosítva, s mint azt megelőző szerepel, a mi egyébiránt a természetjog eszméjének Cicero által

már teljes elfogadásából magyarázható, valamint onnan, hogy Cicero az államnál magasabb közösségeket is ismer, részben a római történet-bölcsészeti gondolatmenet, részben a stoikus nézetek szellemében, és pedig a nyelvközösség összszekapcsolta nemzeti társadalmat, az emberi értelem közössége folytán egyetemes emberi társaságot, és az általános helyes értelem alkotta legmagasabbat, az emberek és az istenek közösségét. Szent Ágostonnál ez utóbbi eszmék nem találnak viszhangra, s az államiság fogalma egészen más tekintetből esik megítélés alá; a Ciceró-féle állam meghatározást nem az emberi, hanem merőben az isteni államra véli alkalmazhatóak, mert pusztán emberi természetű egyesület jogot és igazságot szükségképpen nélkülöz; a földi állam pedig csupán az ideiglenes és tökéletlen, tagjainak vágyait és törekvéseit kellően ki nem elégítő békére való egyesület. Aquinói szent Tamásnál az ellentét a túlvilági és az emberi állam közt az egyháznak, mint közbenső intézménynek, felfogása által mérsékeltek, és míg az egyház, mint közvetlenül isteni intézményen alapuló, és nem pusztán, sőt nem is főképen emberi jellegű intézmény magasabb rangú, az állam mint legmagasabb merőben emberi közösség szerepel, »arra irányul, hogy az emberi élet önmagának eleget tegyen,« »magasabban áll tehát, mint minden egyéb közösség, a melyet az emberi értelem megismerhet, megállapíthat vagy érvényesíthet, és minden egyéb közösség az államhoz fűződik.« Még egy lépéssel tovább halad Dante, a ki az eszményi államot, a világ fölé kiterjedő császári monarchiát, mint az isteni szándék föltétlen eszközét az egyház mellé állítja, és a világi államot, mint az egységes uralmat határozza meg, »a mely mindenek fölött áll, a mik az időben léteznek, vagy a mikre időbeli lét mértéke alkalmazható.« Bodin ellenben a teljesen világi és észleges álláspontra helyezkedik, és nem gondol az egység és föltétlenség rejtélyeivel; szerinte »az állam a családoknak és azok közt közös ügyeknek főhatalom által és észszerűleg rendezett sokasága,« s ugyancsak számos más e korbéli, kivált a patriarchális nézetekre hajló, írónál visszaterést tapasztalhatni az aristotelikus meghatározás mozzanataihoz, a mennyiben az állam alkatelemei gyanánt nem egyéneket, de családokat vagy községe-

ket említenek. Grotius viszont a cicerói meghatározáshoz ragaszkodik a melyet az állam teljességének kiemelésével kiegészít, midőn az államot a szabad emberek tökéletes egyesületének mondja, a mely a jog élvezetének és a közös haszonnak céljából társasult. Hobbes az első, a ki az állam kizárólagosságát és a főhatalom feltétlenségét teljes mértékben hangoztatja; az állam nála a halandó isten, az egységes személy, a melynek cselekvényei szerzőjévé az emberek nagy száma tette magát, mindegyiknek kölcsönös meg egyezése által minden mással a végből, hogy az mindnyájuk hatalmát a béke biztosítására és közös védelemre felhasználja. Spinoza hozzá csatlakozik, a mennyiben az államot mint a főhatalom egész testét fogja fel. A Hobbes-féle meghatározást azután a XVII. és XVIII. századbeli természetjogi írók csekély eltérésekkel követik; figyelemre méltó e tekintetben, hogy Pufendorf e meghatározásba még az erkölcsi személyiség kifejezést vegyíti, a mi a jogi személyiség közönséges, főleg magánjogi értelmezése mellett az államjog magánjogi szempontból való felfogását még előmozdította, elanynyira, hogy végre Schüzernél az államot pusztán igen bonyolult gépezetnek látjuk kijelentve.

Kantnál »az állam az emberek tömegének egyesülése jogtörvények alatt, « vagy pedig »a népben egymással viszonyban levő egyeseknek egésze, vonatkozással saját tagjaira.« E meghatározás teljesen az állam mechanikus felfogását tükrözteti vissza, és azt merőben a gyakorlati ész követelményeivel hozza összefüggésbe. Ez ellen fordulnak a német történeti iskola meghatározásai, a melyekben az állam mint a szellemi népközösség testi alakja, vagy a nép szerves jelentkezése van leírva, míg a Hegel-féle meghatározásban, hogy »az állam az erkölcsi eszme valósága, az öszszetes szabadság megvalósítása, az erkölcsi egész,« a merőben történeti és pusztán racionalistikus nézetek fölé magasabb álláspontra való helyezkedés általi kiegyenlítésüknek törekvése nyilatkozik, és egyszersmind visszaterés a platonikus felfogásra, a melylyel az állam fogalma Meghatározásának kísérlete megindult. Azóta, kivált Hegel, Herbart és Krause egymástól független, bár majdnem egyidejű különböztez az állam és a társadalom közt az állam fogalmának meghatá-

rozásait új irányba terelték, és Stahl, Mohl, Bluntschli, Trendelenburg, Ahrens megannyian az állam és a társadalmi körök vagy öszszegük, valamint feladataik viszonyát iparkodnak meghatározásaik alapjává tenni, míg a Hegelhez vagy a történeti iskola gondolatmenetéhez szorosabban ragaszkodók a nép vagy a nemzet fogalmával való kapcsolatot igyekeznek kifejezésre juttatni, és így az állam meghatározásába a ma tényleg uralkodó nemzeti állam lényegét és ismérveit foglalni.

TIZEDIK FEJEZET.

Az állam keletkezése.

Az állam keletkezésének kérdése össze függ fogalmával. — Elméleti és gyakorlati jelentősége. — Nem történeti, hanem metaphysikai kérdés történeti alakban. — Azonos az uralkodók és az alattvalók közti különbség eredetének kérdésével; egyszersmind fölvetett mint az eredeti államalkat kérdése. — A társadalmi fejlődés törvényeiből levonható megoldás. — Az ókori fel fogás. — A theokratikus és hierarchikus elméletek. — A patriarchális és patrimonialis elméletek. — Az új kori theokratikus jellegű elméletek. — A szerződési elméletek. — Közös alapföltételezéseik és jellegük. — Grotius, Hobbes, Milton és Locke, Pufendorf, Rousseau és Kant elméletei — Metaphysikai elméletek; a történeti iskola elmélete. — Az államkeletkezési elméletek viszonylagossága.

1. §. Az államfogalom megállapítására vonatkozó törekvés vezetett az állam keletkezésének kutatására is, a mely jelentőségét amattól nyerte. Magában véve ugyanis az állam keletkezése merőben történeti kérdésnek látszik, a melynek érdeke pusztán tudományos; tényleg azonban alig fordult elő az államjogúak mozzanata, a mely nagyobb viták tárgyává vált, és a melynek nagyobb horderejű gyakorlati következmények tulajdonítottak volna. Addig ugyanis, a míg az állam természetének merőben elméleti fejtegetésével jelentkezik kapcsolatosan, az egész ókoron át, az állam eredete aránylag csekély figyelemben részesül; de mihelyt az állam fogalma az egyházéval jutott ellentétbe, önálló jogosultságának vagy szár-

mazékos, közvetett voltának kutatása rendkívül fontosnak tűntette föl tekintélye eredetének kérdését; utóbb pedig a közhatalom korlátainak és erkölcsi túlsúlyának indokolása az egyéni szabadsággal és önczélúsággal szemben szintén gyakorlati értékűvé tette annak megoldását, hogyan keletkeztek az emberi közösségek, honnan ered egységes tudatuk és cselekvő képességük. Ezzel kapcsolatban a természetes, tökéletes, és helyes fogalmainak szokásszerűvé vált azonosítása következtében az állam keletkezése egyszersmind az eredeti, természetes, és ennél fogva a tökéletes kormányaikat kérdése gyanánt is szerepelt. Az állam azon felfogása mellett, a mely azt közvetlenül az egyes emberek tömegéből származtatta, az állam keletkezésének előadása mint azon feladat megfejtése jelentkezett, hogyan alakulhat egyesek akaratából, megegyezéséből olyan tudat és erő, a mely minden egyénét nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is felülhaladja; viszont, az állam lényeges egész és egyéniség gyanánti alapfelfogása mellett, az állami lélek rejtélyeinek, az állami föltétlenség forrásainak titka képezte a kérdés tárgyát.

2. §. Szembetűnő, hogy az egyik, valamint a másik esetben maga a történeti megoldás, még ha terjesen kideríthető is volna, nem lehetett kielégítő. Az, hogy mi történik, vagy mi történt, a tudomány szempontjából legfőbb jelentőségű, és alapul szolgál az elméleti törvények megállapításának; de annak szempontjából, a ki azt kutatja, minnek kellene történni bizonyos cél, bizonyos megmagyarázandó hitcikkely, vagy dönthetetlennek elfogadott tétel tekintetéből, merőben mellékes és esetleges jelleggel bír. Már pedig az egész közép- és az újkor nagyobb részének felfogásában az állam keletkezése ily előzetes igazságokul elfogadott metaphysikai tételekkel állott öszszeköttetésben. Az egyén önczélúsága. tudatos szabadsága egyrésztől, az isteni világrend, és bizonyos külső szervezetben való megtestesülése másrésztől, oly kétségbe vonhatlan alaptanok gyanánt fogadtattak el, a melyekkel öszszehangzó eredmény képezte minden elmélet helyességének mérvét. Ennek következtében mind a közösségi öntudat keletkezésének, mind a tekintély forrásának, mind az eredeti államalkatnak feladatai tulajdonképen metaphysikai jellegűeknek mutatkoztak, mint a melyekre nyeredő

válasz látszólagos logikai ellentét kiegyenlítését tartalmazza. Mint-hogy azonban ezen kérdés történeti alakban lett fölvetve, a feleletek is történeti alakba foglaltattak, bár elemeik nem tapasztalati jelenségekből, hanem állítólagos észtörvényekkel egybehangzó, és csak történeti tények színében szereplő föltételezésekből vonattak le.

3. §. Annál inkább, mert a történet ama kérdésekre közvetlen felelettel tulajdonképen nem is szolgálhat. Az állami élet körében előforduló változásokból az állami élet előtti mozzanatokra következtetni nem lehet; a történet pedig nem terjedhet az állami életen, azon közösségi életen túl, a melynek maga is egyik termékét képezi. Epén oly kevésbé lehet tehát történeti emlékezés útján az állami, mint egyéni emlékezés útján az egyéni öntudat eredetét megállapítani. Keletkeztek és keletkeznek ugyan a történet szemei előtt is új államok, de mindig előző államok elemeiből, létező és állami jellegű intézmények hatása alatt. Az államnak kísérő állami befolyás nélküli eredete tehát épen oly természetű kérdés, mint az élet őseredetéé, a mely a generatio aequivoca neve alatt századokon át foglalkoztatta az elméket. Tapasztalatilag minden élő lény más élő lénytől származik; és ha gondolatilag valószínűséggel föltehető, hogy az élet, a melynek folyamatai a szervetlen anyag törvényeinek is alávetvék, a szerves alkattal együtt valaha a szervetlen világból támadt, sőt ha esetleg még lehetségessé is válik, ezen folyamatot emberi erővel előidézni, úgy mégis kétségtelen mindenki előtt, hogy az nem eszközölhető közvetlenül a szerves élet legmagasabb rendű nyilatkozata, az egyéni öntudat létesítése alakjában, hogy az élet keletkezésének megfigyelése csak oly föltételek és állapotok felidézése folytán lehető, mint a minők közt az eredetileg végbemehetett, és a melyek okvetlenül egészen mások, mint a melyek az élet hosszáú fennállásának és fejlődésének folyamán alakultak. Az élet keletkezésének törvényeit tehát nem a jelenlegi élő lények tünetényeiből, hanem kezdetleges és ősi feltételek közt kell keresnünk, valamint nyilvánulásának első alakjai sem lehetnek azok, a melyek ma túlnyomók, hanem a legegyszerűbbek, a szervezet legsalsóbb fokaihoz kötöttek. Épen így az állam eredete sem az állami élet mai nyilvánulásainak szempontjából magyarázható. Hiába kutatja bárki az

egyéni felfogás közvetlen viszsztatükrözését az állam tekintélyének mai, illetőleg a történet legnagyobb részén át érvényesült, alakzataiban ; hanem ha a genetikai módszer segélyével a valót megközelítő föltevésekhez akar jutni, a társadalmi együttlét és szervezkedés legősibb, legegyszerűbb és legáltalánosabb tényezőiből, és nyilvánulásaik legkezdetlegesebb alakjaiból kell kiindulnia. Ezen kívül nem szabad a kérdést a világos és tiszta közösségi tudat megalakulása perczének fölfedezésétől függővé tenni, hiszen a tudat közösségekben, mint egyénben, csak oly tényezők fokozódott hatása, a melyek már alsóbb fokon az érzetben és ösztönszerű eljárásban mutatkoznak, a melyet ismét folytonos és szakokra alig választható öszszeköttetés fonala kapcsol egybe a pusztá benyomásokkal és a közvetlenül reflex cselekvőséggel; továbbá azt sem szabad feledni, hogy a tudat felébredését csak külső nyilvánulásából ismerjük, a mely természetszerűleg nem egyidejű alanyi keletkezésével, hanem azt utólag követi.

4. §. Míg tehát a múltban úgy a theologiai tételekből kiindulók, valamint azon felfogás hívei, a mely a természeti állapotban szabad egyének önkéntes beleegyezéséből törekedett az államot levezetni, azt keresték, hogy minden előzetes állami lét föltételezése nélkül hogyan lehessen a fennálló ismeretes államalkatok keletkezését megmagyarázni, vagy hogy melyik azon eredeti államalkat, a melyből a többiek származtak, és hogy, ha az jelenleg nem létezik, hogyan deríthetni ki, miként következethetni arra vissza, és míg ezen kutatás eredményétől várták a választ arra, hogy minő államalkat a tulajdonképen jogosult, és azt hitték, hogy, ha kimutathatják, hogy minden állam tényleg alólról keletkezett, a demokratia győzelme biztosítva van, viszont az államhatalom isteni eredetének bizonyításával a monarchikus tanok helyessége kétségségen felüli: addig ma a kérdés, mint egyszerűen tudományos jelentőségű, úgy teendő fel, hogy miképen különbözött a társadalomnak körében a jogalkotó és jogfentartó közület, vagyis miképen vált ki az államszervezet úgy, hogy látszólag állandóan és függetlenül megmaradhasson a keretét betöltő társadalmi anyag változása daczára.

A választ erre megadja a társadalmi fejlődés tana, a mely egyszersmind reá utal azon tulajdonságokra, azon okokra az emberi természetben, a melyek a társasulás különböző mérvű és hatályú köreit előidéztek; és megszűnik minden nehézség a körülmények kiderítésében, ha az állam fogalma az uralkodási tevékenységnek nem valamely föltétlen, megállapított színvonalával azonosíttatik, hanem az anyagául szolgáló társadalom természetével viszonylagos rendű szervezetére terjesztetik ki. Párhuzamosan a határozott és részben felismert érdekű, és így tudatos célú társadalom kiválásával a bizonytalan keretű és merőben őszönön alapuló társaság köréből, állandósul egyszersmind bizonyos egyéneken a hatalom, fejlődik a többiekben az irányukban való alávetési készség, és szilárdul így tekintélyük, a mely mulólagosan és a körülmények szerint változva, már őszöntőszzerűleg a legegyszerűbb, és az emberi lét fokán aluli társas együttlétben is éreztette hatását. Az anyagi erő nagyobb mérve egyesekben, a mely mások anyagi kényszerítésének, majd erkölcsi kényszer alá vetésének lehetőségével jár, a vallási jelentőség, a mely rendkívüli szellemi tüneteknek tulajdoníttatik, annál inkább, minél műveletlenebbek az emberek, s kevésbé képesek azokat magyarázni, a vezéreltetés feladata teljesítésének gyakoribb alkalmi és készsége, a belátás, a mely az elérhető előnyökre való tekintettel az önkéntes alávetést javasolja, a természetes kiválasztás hatása, a mely azon csoportok megmaradását biztosította, a melyekben az őszeműködés feltételezte engedelmesség hajlama nagyobb mértékben volt meg, míg azokat elenyésztette, a melyekben az arra való képesség hiányzott, a szolgaság megszokása a legyőzöttek által: megannyian őszszehatottak a kezdetleges társadalmi csoportok rendezésére és szervezésére. Azon mérven pedig, a melyben ezek állandóvá lettek, a melyben a közönség védelmének szüksége előtérbe nyomult, és a közösségi érdekek alkalmi és eredményei szaporodtak, hozzájárultak a tekintély megalapításához a hagyomány és a szokás; így a magasabbrendű vérrokonsági csoportok egymás irányában határozott, belsőleg pedig tagolt körök gyanánt jelentkeznek; és a fejlődés ugyanazon folyama, a melyben a vérrokonság kötelékeit a törzsiak, ezeket pedig az állandó helyi érdekűek váltot-

ták fel, nyilvánul azon alakzatokban, a melyeket az uralkodó társadalom nyer, mely maga ily minőségét akkor ismeri fel, mihelyt nem merőben egyszerű, mihelyt keretét nemcsak egyes, egymással közvetlen összeköttetésben álló egyének, hanem egyszersmind alárendelt társadalmak körei is töltik be. És az állam fogalma és az állami hatalom bensősége azon mérvben tisztulnak és tökéletesednek, a melyben az állami test szövevénye nem engedi többé tagjai anyagi erejének, mint olyannak, egymás ellenében való közvetlen érvényesítését, hanem azt hovatovább általánosabb, nem egyes tetteket, hanem egész eljárásokat irányzó, és nem közvetlen egyéni célokra, hanem állandó érdekekre vonatkozó szabályokkal helyettesíti. Az uralkodó szervezet kiválása tehát egyidejű a társadalmi vagy közösségi érdeknek az egyes magánérdektől általában való megkülönböztetésével, bár eleinte esetleg pusztán a hatalmat gyakorlók egyéni érdekeivel azonosíttatik, a mi egyébiránt csupán addig tarthat, a míg e magánérdek érvényesítésének eszközei csakugyan egyszersmind a társadalomnak legalább fennállását is biztosítják. És valamint a legkezdetlegesebb társadalmi érdek a legközvetlenebb és leginkább anyagi természetű, úgy az annak megfelelő államhatalom forrása gyanánt is leginkább a nyers erő, és érvényesítésének módjaul az anyagi kényszer mutatkozik; ezt pedig azon mértékben váltják fel szellemi tényezők, a melyek egyszersmind a szervezet különzkülését is igénylik, a melyben a társadalmi tagok önkéntes hozzájárulása az állam feladataihoz növekszik, és eljárásukat tudatos meggyőződés irányozza. Az állam tudata saját körülményeiről, cselekvőségéről, és feladatairól tehát tagjainak az állam iránti viszonyok tekintetében alakuló tudatával párhuzamosan gyarapszik. Ekként méltán mondhatni, hogy az állam folyvást újra és újjá alakul a társadalom elemeinek változásával együtt. Első keletkezése az első társadalmi érdeknek, mint olyannak, felmerüléséhez fűződik; minden új társadalmi elv uralomra jutásával az államhatalomnak új alapja és alakja támad, és a megfelelő szervezet ismét folytonos változásokon halad keresztül, a társadalom céljának az emberek által felfogása és készséges elfogadása mérvében, a szerint, a mint a kényszer nagyobb vagy kisebb foka, és inkább anyagi

vagy erkölcsi eszközei szükségesek az együttlét föltételeinek biztosítására, vagy a társadalmi öszszeműködés sikere és hatályossága inkább bízható a tagok érdekmeggyőződésén és belátásán alapuló önkéntes és szabad közreműködésére; és így ugyanazon mérvben, a melyben az állami szervezet működése kizárólag közérdeknek szolgál, szűnik meg az ellentét az uralmat gyakorlók és az alattvalók között, a mely pedig az állam keletkezésének első jelét képezte. Úgy az anyagi erő, mint a tekintély erkölcsi alapjai, mint a polgárok észszerű meggyőződése, úgy a közvetlenül természetieknek mondható, mert emberi tudaton még át nem szűrődött tényezők, mint az ösztön- és szokásszerű indulatok, mint végre az egyéni szabadság mozzanatai, gyakorolnak tehát befolyást az állam keletkezésére és alakulására, bár különböző mértékben nyernek kifejezést különböző körülmények között, akként, hogy a magasabb szervezetűekben a, tisztán szellemiek mind túlnyomóbbakká válnak. Hiszen az állam átalakulásával, és az államnak, szervezetének, és érdekkörének fejlődésével és tökéletesbülésével karöltve, és attól föltételezve, valamint azt föltételezve, fejlődnek és tökéletesbülnek az egyének úgy társas mint egyéni tulajdonságai, és így e haladás folyamán bizonyul be az először Aristoteles által kijelentett, és gyakran félreértett tétel igazsága, hogy az állam elsőbb mint az egyén, mert az egyén teljes fogalma csakis a tökéletes társadaloméval, tehát eszményi államéval együtt valósítható meg.

5. §. De valamint a tökéletes, eszményi állam csakis a legmagasabb rendű és célú, minden egyéb társadalmat már maga alatt foglaló, és így legáltalánosabb társadalom körére vonatkozólag lehető, de minden külön társadalom és állama uralkodásának idején természetszerűleg önmagát tekinti legjelentékenyebbnek és véglegesnek: úgy az állam folytonos keletkezésének és szervezete merő viszonylagosságának elmélete kimerítően és minden kétségen felül szintén csak az eszményi állapot melletti teljes tudat világánál volna lehető. Az egyes uralkodó társadalmaknak és állami alkatoknak megfelelőleg pedig megannyi külön államkeletkezési elmélet merült fel a korszakok és közönségek különböző világnézletei szerint, és ezek mindegyikére nézve ismét több eltérő gondolat folya-

matot kifejező különböztethető meg. Ez elméletek ennél fogva tartalmukhoz képest is osztályozhatók, tanulságosabb azonban azokat történeti összefüggésben szemügyre venni, a mely sajátos értelmükre és kölcsönös összetartozóságukra is világot derít.

A legkezdetlegesebb és legegyszerűbb elmélet, a mely tulajdonképpen nem is tudományos gondolkodás szülötte, hanem hittétel kinyilatkoztatásának, mythologikus képzelet magyarázatának, a felfoghatatlan és megfejthetetlen mint emberfölötti erő hatásából származott felfogásának, és a hódolat és engedelmesség érzelmei természetes kifejezésének közös eredménye: a naiv, közvetlen theokratikus, a mely az istenség személyes intézkedésének és működésének gyümölcse gyanánt tekinti az államot, és a melyet a görög és római költők és mondairók, a germán törzseknek hitregéje, és a zsidó nép hagyományai őriztek meg. Minden irodalmi följegyzésében egyébiránt ez elmélet nyersége már enyhült, a mennyiben hol mint részben allegorikus jelentkezik, hol mint patriarchális elemekkel átszövődött, a melyekkel kapcsolatos egyszersmind azon további alakja, a melyben az államalapítás nem közvetlenül az istenségnek, hanem az istenség által arra kiválasztott félisteneknek vagy hősöknek tulajdoníttatik. Sőt a szentírásban már az emberi önkéntes hozzájárulás eszméje is belenyúl, azon frigy alakjában, a melyet az istenség az általa kiválasztott patriarchával vagy néppel köt.

6. §. A theokratikus elmélet módosításaiból illetőleg részben észszerűnek látszó történeti alakba való átöntéséből részben metaphysikai magyarázataiból indulnak ki az ókori bölcsészeti elméletek. Mindnyáját legtetszetősebben kifejezve találni Platónál, a kinek különböző műveiben az alkalmazás céljához képest az állam keletkezésének három egymástól eltérő, de egymással mégis összefüggő elbeszélése foglaltatik. Az »Államférfi«-ben és a »Kritias«-ban Plato az állam közvetlen isteni eredetének tanát hirdeti, de nem a tényleges földi, hanem az eszményi, eredeti, és végcélzt képező államra vonatkozólag. Ugyancsak e párbeszédekben, valamint a »Köztársaság«-ban és a Törvények-ben a történeti államok eredetét úgy adja elő, hogy az emberiség kezdetleges, az aranykor költői képzetének megfelelő állapotában hirtelen nagy for-

dulat állott be valamely rendkívüli, korszakos természeti válság következtében, a mely az emberek nagy részét elpusztította; csak néhány pásttor maradt életben, a kiből az emberi nem újra elszaporodik, de a kik kezdetben egymástól elszigetelve, egyes családokban, teljes patriarchális alkat mellett élnek. A mint utóbb az emberek száma növekszik, és ezzel együtt a foglalatosságoké is, valamint a védelem képessége és eszközei, a családok községekbe, majd városokba gyűlnek, a melyekből különböző alkatú államok képződnek, részint egyes hatalmasok befolyása, részint közmegegyezés alapján. A »Köztársaság«-ban pedig, midőn az állam keletkezésének észszerű és szükséges voltát vitatja, úgy magyarázza, hogy a társadalom az ember szükségleteiből keletkezik: ezen szükségletek érzete és a csere által való kielégítésük lehetősége vonzzák az egyéneket egy helyre, és ez az állam eredete, ha magunknak arról kellő számot kívánunk adni, és azt mesterségesen összealkotjuk, bár valódi összealkotója a szükség. Az emberek természetének különfélesége mellett, és minthogy az egyik egy bizonyos foglalkozáshoz jobban ért. mint a másik, a szükség pedig nem várhat, munkamegosztás következik be, a mely csakis az állam keretében eszközölhető. Ezenkívül még a »Kriton«-ban, Socrates párbeszédében a törvényekkel, Plató a szerződést említi mint a polgári engedelmesség alapját, ha nem is mint az állam keletkezésének módját, így az összes lehető államkeletkezési elméletek, az isteni alapítástól a történetin és szerződésin keresztül, csiráikban fellelhetők Platónál, mint dialektikus fogalomkifejtések történeti alakban, és ha kevésbé egyoldalúaknak látszanak e fejtegetések, mint a későbbi elméletek, úgy ez nagyrészt épen hézagosságukból következik, a mely a később kifejlesztett gondolatmeneteknek ezen korábbiakba való beléillesztését inkább megengedi, mint a részletesebb és szigorúbb szerkezetű elméletekbe.

7. §. Aristotelesnél az állam eredetének kifejtése, államfogalmának megfelelőleg, a községi állam alakulásának történeti hagyományához fűződik. A család, a helység képezik az államfejlődés előző szakait, a mely természetileg kényszerű folyamat jellegével bír. Az államhatalom különböző módon nyilvánuló elvei pedig már a családi és gazdasági uralom különböző fokain érvénye-

sülnek, és azokban találják előmintájukat. A társasulási vagy barátságai szellem képezi minden társaság alapját, vagy természeti okokból, mint a családban, vagy közös célok öszszegének és így az erénynek szempontjából, mint a különböző egyesületekben, és a legmagasabb közösségben, az államban. E szerint az erény, a cél eszményített és így metaphysikai fogalma egy részről, más részről az arra indító természeti erőké, mint szintén metaphysikai természetű elvonás, kölcsönzik Aristoteles államelméletének tulajdonképeni jellegét; míg befolyása a későbbi elméletekre lényegileg a családnak és községnek az államalkattal kifejtett kapcsolatából, és történeti, bár nem dialektikai, előzményei gyanánt szereplésükből származott, és így alapot nyújtott azon leglaposabbnak minden áltörténeti elmélet közt a mely a scholastikusoknál, az újkor elején a természetjogiakhoz átmenetet képező német íróknál, a tizennyolczadik században a természetjogi iskolával ellentétes álláspontnak némelyikénél, és néhány az újkori észjogi iskolához tartozó, kevésbé kimagasló írónál előfordul, és a mely a család, a község, és az állam fokait mint a közösség történeti fejlődésének valóban közvetlenül egymásból keletkező és egyedüli szakait említi fel.

Az Aristoteles után fejlődött görög bölcsészeti iskoláknál az állam, mint mesterségesnek vélt szerkezet, eredete nem képezi többé érdeklődés tárgyát. A stoikusok mint esetlegest, mellékest tekintik, a természet szellemét csak az egyetemes világban vagy az egyénben kutatják; az epikureusok mint egyszerű természeti eseményt fogják fel bővebb magyarázat nélkül, bár a jogot a haszonra vonatkozó egyességből származónak tekintik. Cicero ellenben ismételve viszszatér e kérdésre, részben Aristotelesre támaszkodva, részben azonban a haszonelvi színezetű gondolatfolyamra, a mely az élet és a tulajdon biztosítására hivatkozik az állam keletkezésének magyarázata végett; mindamelltt ennek tulajdonképeni okát az ember társas természetében találja.

8. §. Az új keresztény világnézet új államelméletet is követelt; és ezt a kereszténység azon szaka gondolkozásának megfelelőleg, a melyben még élénk volt az egyházat üldöző világi hatalom emlékezete, szent Ágoston alkotta meg, a mennyiben az államot az

embernek az eredendő bűnbe esésből származó tökéletlenségéből vezeti le, a mit a testvérgyilkos Kain és Romulus által való eredeti, valamint legfontosabb történeti megalapítása jelképez. Közvetve mindazonáltal az állam isteni szándék megvalósítása, az isteni tökéletes államnak az emberi tökéletlen állammal való szembeállításából következő magasztalása végett. Mind a két gondolat, a mely ezen elméletben kifejezést talált, a középkor folytán újabb gyümölcsöket termett. A világi állam kapcsolata az emberi természet megromlásával észszerű indokul látszott szolgálni méltóságának az egyházzal szemben alárendeltül felfogására, és utolsó nyoma még Mariana különben szerződési elméletében viszhangzik; a közvetett isteni eredet eszméje viszont oda fejlesztetett, hogy az egyház mint közvetlenül isteni hatalmú szolgáltatta át e hatalom egy részét az államnak, a mire nézve történeti bizonyítékul szolgált a példa, hogy Nagy Károly császársága a pápa koronázása által lett megállapítva. Egyébiránt a középkori hűbéri államalkat úgy is folyton minden ösztetes világi hatalom közvetett eredetének, és csakis a legmagasabb rendű közvetlen isteni származásának tanát látszott igazolni, a mint a két égi világító test példája, és a két kard elmélete is feltünteteti. E mellett az uralom észszerű alapjául a közösségi egység szüksége fogadtatott el, és ebből kiindulva Aquinói szent Tamás az állam keletkezésének lehetőségét vitatja még az eredendő bűnbe esés nélkül is, míg különben föleleveníti az aristotelesi elméletet, de azt kiegészíti az egyház felsőbbrendű hivatásának és szerepének bizonyításával. A vitában pedig, a mely utóbb a világi állam önállóságának szempontjából keletkezett, ezen tulajdonság és azzal együtt a közvetlen isteni eredet mindig egyedül az eszményi császári birodalom számára követeltetett, míg a többi világi államok mint ennek előkészítői, vagy ettől függők, átvitt és másodlagos jellegűek gyanánt lettek kivétel nélkül feltüntetve.

A középkor ezen közvetett theokratikus, és így hierarchikusnak nevezhető, elmélete történeti alakban ismét a patriarchális elméletben nyilatkozott, és ez amannak bizonyítását felvilágosítás gyanánt folyton kíséri, valamint másrészt közvetítését képezi a vélt aristotelikus áltörténeti elmélettel. A patriarchális hatalom családfői, de

egyszersmind államfői; Ádámnak adományoztatott az istenség által; tőle, illetőleg Noétól örökölték a későbbi patriarchák és királyok. És ezzel egyszersmind a hűbéri felfogással különben is öszszeköttetésben levő magánjogi felfogásnak átvitele az íttlamkeletkezés kérdésére kezdetét vette.

9. §. Ennek eredménye azután a patrimonialis állameredeti elmélet lőn, a mely egyébiránt sohasem küszöbölte ki a magával is belső rokonságban álló, és épen azért mindig öszszevegyülő theologikus és patriarchális elemeket. Maga a patrimonialis államszerkezet mint a hűbérinek elfajulása jelentkezik, a közjogok magánjogi jelleggel való felruházása, és így fenmaradása folytán, a hozzájuk kapcsolt kötelességek tekinteten kívül hagyása mellett, a mi onnan is származott, hogy a császárság és a pápaság fölebbvalóságának eszméje elesvén, az egyes fejedelmeknek jogai lefelé csorbítatlanul fentartattak, fölfelé való felelősségük elenyészte daczára. A politikai tanok továbbá a tizenhatodik század második felétől fogva függetlenekké váltak ugyan a vallási tartalomtól, de nem a theologia tételeitől; és ki vált azon protestáns országokban, a melyekben a reformatio felülről indult meg, a királyság isteni eredete dogmaszerűvé vált, a mit azután a francia királyság és a gallikan egyház is saját tanául elfogadott. Ezen elmélet legteljesebb kifejtését Filmer Róbert »Patriarcha« című művében adja elő, a melynek fő tételei, hogy a királyi hatalom Ádámtól és Noétól az elsőszülöttség alapján származik, és hogy a patriarchai hatalom magánjogi lévén, az ennek folytatását képező királyi hatalom is magánjogi, valamint hogy az állam földterülete a király magántulajdona. Utolsó alakját pedig e gondolatmenet, azon csak külsőleg némi homályos, inkább retorikai, mint bölcsészeti hivatkozásokkal felcziczomázott, egyszerű visszatevésen kívül a középkori eszmékre, a mely a francia ultramontan és legitimista iskola elméleteiben található, Haller elméletében nyeri, a mely szerint minden hatalom isteni eredetű, és úgy magánjogi, mint közjogi alakban érvényesül azon védelem által, a melyet a gyöngébbeknek nyújt, és ezek elfogadni kénytelenek, és így az államhatalom lényegileg nem különbözik a magánjogitól, hanem számtalan szerződésben kifejezett hatalmi viszonyok eredménye, a

melyek isteni megállapítás következményei, a mi a tényleges alakulatokban, valamint azoknak a hosszú idő folytán beálló elbirtoklás általi szentesítésében nyilvánul.

10. §. A theokratikus és azokkal öszszekapcsolt elméletek o sorozata, a melyben a tekintély elvének egy legfőbb és kétségbevonhatlan tekintély alapjára való visszavezetése kíséreltetik meg folyvást mellékes, az illető kor intézményeinek jellegét visszatük-rötötő bizonyítékok segélyével, földidzte természetszerűleg magá- val szemben oly elméletek sorozatát, a melyek az emberi szabadság, és észszerű, öntudatos eljárás elveiből indultak ki. És míg a theo- kratikus elméletekben az állam felbonthatatlan egyéniségére. az államhatalom elemezhetlen voltára van a főszuly fektetve, addig az azokkal szemben mutatkozó ellenhatás mindig az egyes egyén füg- getlenségének eszméjére épített. E felfogás gyakorlatilag hosszú idővel nyilvánul elméleti rendszeresítése előtt. Az ókori községi köz- társaságok, nem ugyan elméletileg az állani keletkezésére, hanem ön- magukra nézve, intézményeik alapját és hatályát mindig a polgárok hozzájárulásából származtatták, és az athéni és római szabadság emlékei a történeten végig mindig a leghathatósabb érvül szolgál- tak a királyi és papi hatalom által saját számára igényelt önjogu- sággal szemben; sőt még a középkori jogászok felfogása szerint is a császári hatalom igazolása a népének a »lex de imperio« által való átruházásában rejlik. Ez képezi első, úgyszólván történeti elemét a hierarchikussal és patrimonialissal a tizenhatodik században ellen- tétben fejlődött szerződési elméleteknek, a mihez mint hasonló jel- legű még az járult, hogy a középkori rendi alkotmányos államokban az egyes rendek jogai és szabadságai szintén többnyire az uralkodó- val kötött szerződés képzetében nyertek kifejezést, valamint hogy a magasabbrendű és alsóbbrendű hűbéresek közti viszonyokat, és így kölcsönös jogait és kötelelességeiket, szerződés állapította meg. Ennek következtében, míg az ókori emlékekből a népfenség csírái származtak át, a középkori intézményekből a szerződés fogalma ma- vadt fenn, mint azon alaké, a melyben az alsóbbrendűek jogai a fel- többek irányában biztosíthatók. E fogalom azután úgy a klassikai iro- dalom, mint a szentírás különböző helyeiben tápot talált. A szerző-

dés a polgárok és a törvények közt Platónál, az emberek megegyezése mint a jog alapja számos görög írónál, valamint Cicerónál ennek nyomán más római írónál, az isteni szerződés Noevel, majd a zsidó néppel, és egyes királyokkal, mind ugyanazon irányban hatottak. Midőn tehát a tizenhatodik század politikai mozgalmi közepett a monarchomachokban oly írók iskolája támadt, a kik, mint Languet, Hotman, Boötie, Poynt, Buchanan. és később Milton a királyi hatalom korlátoltságát és a nép eredeti szabadságát iparkodtak bizonyítani, természetszerűleg a király és a nép közti szerződésre hivatkoztak, mint mind a kettő jogának egyenlő alapjára. Ez írónál azonban Milton kivételével, a ki teljesen az elméleti kérdést is felölelő felfogás körébe tartozik, tulajdonképeni rendszeres elmélet még nem alakult: ehhez további elemek hozzávonása volt szükséges, a melyek a természeti állapot föltételezésében, valamint a szerződés kötelező volta alapjának a római jogból átvett részletezésében állottak.

11. §. A természeti állapot képzete szintén ókori, és mythologikus eredetű. A tökéletes boldogság korának a régmúltba való helyezése összefügg az emberi elme azon igen korán felmerülő tulajdonságával, a mely szerint a régít, azt, a minek tekintélyét már gyermekkorától fogva elismeri, és a mit hagyományaiiban tisztel, nagyobbban és jobbnak képzei a jelennél: és a hitregében is a teljes boldogságú állapot, mint az emberek az istenekkel való közvetlen együttlétének kora, mint aranykor lett felfogva és feltüntetve; de már ekkor is a megromlás szaka mint ezt követő, bár a rendezett emberi társaságot megelőző lép fel. Bölcsészeti jelentőséget nyert e monda, mikor az istenség fogalma a föltétlenül és a természetével azonosult, utóbb pedig az epikureusok és Cicero a társadalmon kívüli, természetnél fogva keletkezett állapotot, mint puszta elvont tétel tartalmát érintik, mint oly egyszerű föltevést használják, a mely a rendezett emberi társaság előtti idők logikailag szükséges képét betölteni segít. A stoikus felfogással kapcsolatban azonban az e körbe tartozó fogalmak új minősülést nyertek; a természet szerinti élet volt a tökélyre törekvésnek célja, a természet törvényei az emberi elmében viszatükrözve alakultak a ter-

mészetjog szabályaivá, az állami kapcsolat előtti vagy azon kívüli, s így egyedül az öszszes emberiség természetes és egyetemes kötelékeibe tartozó egyéni lét, mint a tőkélyre emelkedés mesterséges akadályaitól ment, magasabbrendűnek tekintetett; kimondatott, hogy természettől fogva minden ember szabad és egyenlő, és a merőben egyéni erkölcsi méltóság, és ezzel együtt felelősség, az alkalmazott bölcsészet fő tanai gyanánt szerepeltek. Mindazonáltal gyakorlati értéket a természeti állapot föltételezése csak a keresztény theologia kezében nyert, a bűnbeesés előtti és utáni állapottal való azonosítása folytán, a mely szerint kétféle fokozata a jóllét és a bajok túlnyomó voltának állapota gyanánt lett felfogva, ez utóbbiból vezetvén le az állam keletkezését az egyház kizárólagos igazolására törekvő írók, az előbbiből azok, a kik az állam önálló egyenjogúságát védték, tehát különösen a patrimonialis írók. A természeti állapot e kétféle, tökéletlen és bajokkal telt, vagy megelégedett és boldog minősítése a szerződési elméletek íróinál is előfordul, és pedig kedvezőtlen felfogása inkább azoknál, a kik a korlátlan hatalom, vagy a hatalom túlnyomó jelentőségének álláspontjára helyezkedtek, a kedvező azoknál, a kik a népfelség igazolását tűzték ki feladatul. Egyébiránt az egyik vagy a másik készséges elfogadására más körülmények is hatottak. A tizenhatodik és tizenhetedik században élénk volt még az ismeretlen világrészek fölfedezése után azon gyöngeség és nyomor szemléletének benyomása, a melyet a vadak az őket könnyű szerrel meghódító művelt európaiak előtt feltártak. És egyszersmind élénk volt még a törekvés a theologiai eszmékkal és a szentírásban foglalt hagyományokkal öszszhangban maradni, valamint az emberi természet romlott voltát bizonyítani. A tizennyolczadik század közeledtével és haladtával ellenben mindinkább terjedt az emberi természet eredeti jóságának hite, élesztve egyszersmind a bibliai hagyománnyal szemben való ellenmondás készségétől, és ehhez járult azon vélemény a természeti állapotban fölfedezetteknek vélt déltengeri szigetlakók boldogságáról, a mely az utazók derült leírásaiban újabb tápot talált.

12. §. A lényeges vonás azonban, a természeti állapot bármelyik felfogása mellett is, és a mely az állam keletkezése ez alapon

magyarázatainál közös, az, hogy az egyének a természeti állapotban függetlenül, szabadon, egymás közti kötelék nélkül, de a mellett ugyanazon szellemi tulajdonokkal felruházva képzeltek, mint a minőkkel történetileg bírnak. Az ellenmondást, a mely ez utóbbi tételben rejlik, csak pszichologiai és genetikai elmélet deríthette ki, a mely azonban csupán a tizenkilencedik század elején kezdett tüzetesen érvényesülni. Épen ezért azon sem akadt fenn senki, hogy a természeti állapotról a társadalmira való átmenetel magyarázatára a puszta megegyezési szerződésre történt hivatkozás, a melynek pedig elmélete maga is a római jogfejlődésnek egy igen kései terméke volt. A naturalis obligatio fogalma, és ellentéte a civilis obligatio-val is a római jogban való jelentőségétől eltérőleg lett értelmezve és általánosítva. Az egész szerződési tan lényege abban mutatkozott, hogy a szerződés az egyedüli mód, a melyben független és egyenjogú egyének akarata kölcsönösen, vagy egy részről a másiknak alárendelhető, és a melyen ennél fogva minden emberföltti vagy emberi hatalom iránti vonatkozástól ment egyéneknek oly uralom alá jutása volt felfogható, a mely ne igaztalan tényen, erőszakon alapuljon, hanem teljesen jogosnak legyen elismerhető. Ez alapon, e gondolatfolyam követése mellett három írónál merül fel először a szerződési elmélet a tizenhatodik század végén, és a tizenhetedik század elején. Mariana »De rege et regis institutione« című művében a természeti állapot, valamint az emberek elszaporodásával abból származó bajok részletes kifejtése után mintényt adja elő, hogy a kik a hatalmasabbak által szorongattattak, társasági szövetségbe léptek, és egy igazságban és becsületességben kitűnő férfiúra kezdtek tekinteni, hogy annak oltalma alatt a belső és külső igazságtalanságokat megakadályozzák, és méltányosság megállapítása által a legfelsőbbeket a legalsóbbakkal és ezekkel a középrendűeket egyenlékeny joggal lekötve tartásuk. Innen eredtek először a városi közületek, és a királyi felség, a melyet hajdan nem gazdagsággal és vesztegetéssel, hanem önmérséklet, ártatlanság és erény által foglaltak el. Innen, sok dolog szükségének felismeréséből és a gyöngeség tudatából keletkeztek az emberi jogok, (melyek által emberek vagyunk,) és a polgári társaság. Csakhogy Mariana

sem szoros jogi alakba nem öltözteti őz elméletet, sem abból egyéb következtetést, mint az államnak az egyházzal szemben való alárendeltségére, a forradalom és a zsarnokgyilkosság jogára vonatkozót le nem vont. Ez utóbbi körülmény pedig, azon összeköttetésnél fogva is, a melyben szerzetrendje és műve az Orániai Vilmos, III. Henrik és IV. Henrik meggyilkolásával, valamint az Erzsébet királyné és a Jakab király elleni gyilkossági merényletekkel állhatott, oly homályt vetett könyvére, hogy annak további irodalmi hatása sem lehetett.

Hooker »Ecclesiastical Polity«-ja első könyvében szintén kifejti, hogyan »fedez fel a természet a kormányzat oly törvényeit, a melyek arra szolgálnak, hogy még a megromlott természetet is helyes célra vezessék. Minden ember e világon boldog életet kíván folytatni; azon élet pedig legboldogabb, a melyben minden erény akadály nélkül gyakorolható. De a világon mindig volt sok gonoszság és sok nyomor. Hogy minden ily kölcsönös panasz, sérelem és baj okai megszűnjenek, nem volt más mód, mint hogy megegyezésre jussanak az emberek azáltal, hogy a közkormányzat valamely nemét szervezzék, és hogy magukat alattvalókul alárendeljék, hogy azok által, a kiknek az uralom tekintélyét engedélyezték, a többiek békéje, nyugalma és boldog állapota biztosíttassák. Az emberek mindig tudták, hogy a mikor erőszak, vagy sérelem ejtetett rajtuk, magukat védelmezhetnék; tudhatták, hogy az emberek, akármenynyire keressék saját kényelmüket, mégis, ha ez mások iránti sérelemmel jár, el nem tűrhető, s hogy mindenki és minden helyes eszköz által visszautasítandó. Végre tudták, hogy senki észszerűleg magára nem veheti saját jogának megállapítását, és nem járhat el fentartására saját szándéka szerint, a mennyiben minden ember részrehajló sajátmaga és azok iránt, a kiket nagy mértékben kedvel, és hogy ennek folytán a viszályok és kellemetlenségek végtelenek lesznek, kivéve, ha közös egyetértéssel mindent valakire rendelkezés végett bíznak, a kiből megegyeznek. A mely egyetértés nélkül nincsen ok arra, hogy magára vállalhassa bárki, hogy más felett úr vagy bíró lehessen; mivel, bár némely igen nagy és bölcs férfi felfogása szerint a nemesekben, belátókban és erényesekben

van némi természetes jog, uralkodni azok felett, a kik szolgálai természetűek, mindazonáltal ezen joguk nyilvánulására és az emberek békésebb belenyugvására mind a két félről a kormányzandóknak hozzájárulása szükségesnek látszik.« Hooker könyve azonban, mint-hogy csak angol nyelven volt írva, és az angol egyházalkotmány különleges kérdéseivel foglalkozik, szintén nem gyakorolt általános európai hatást.

13. §. Egészen más befolyással volt a harmadik, Grotius műve, a melyben szintén, a természeti állapotnak egyszerűen a theologiai hagyományból való átvétele mellett, a szerződés képezi a társadalomnak, még pedig értelmileg egyedül felfogható, jogszerű alapját. »Miután a természet törvénye az, hogy az ember a szerződéseknek álljon, (mert hiszen szükséges volt a kötelezés valamely módja, más természetes módja pedig valóban egyáltalában nem képzelhető,) ugyancsak ezen forrásból folytak a polgári jogok. Hiszen, a kik valamely közösséghez járultak, vagy magukat egyes embernek vagy embereknek alávetették, azok vagy kifejezetten megígérték, vagy az ügylet természeténél fogva hallgatag megígérni felfogandók, hogy azt követik, a mit a közösség nagyobb része vagy azok fognak megállapítani, a kiknek a hatalom át lett szolgáltatva; « majd így folytatja: »a természetjog anyja maga az emberi természet, mely bennünket, még ha semmit sem nélkülöznénk is, arra indít, hogy kölcsönös társaságot keressünk; ellenben a tételes jog anyja maga a meggyőződésből származó kötelelem, a mely hatályát a természetjogból bírván, e szerint a természet egyszersmind ezen (polgári) jog mintegy nagyanyjának is mondható.« »De a természetjoghoz járul a haszon, a mely a polgári jog alkalmául szolgált;« utóbb pedig hozzáteszi: »nem egyes közösségnek, hanem a nagy egyetemes közösségnek haszna, és nem is a jelenlegi haszon, hanem az utódoknak és az örök haszonnak tekintetei.« A mint ezen idézetből kitűnik, Grotius elmélete az állam és jog keletkezésére nézve alig egyéb mint Ciceróé, némileg szabatosítva, épen úgy, mint a hogy az állam fogalmának megállapításában is a Ciceróéra támaszkodik. Ugyanezért ecclectikus; a társiasság, mint az emberi természet alapvető tulajdonsága, képezi a kiindulási pontot, a mi különben

Aristoteles azon kifejezése óta, hogy az ember *zoon politikon* Cicerón és a középkoriakon keresztül minden író által elfogadtatott, azon különbséggel, hogy míg a középkori íróknál ezen társias tulajdonság az isteni célzattal lett kapcsolatba helyezve, Grotiusnál végleges és alapvető tény gyanánt szerepel. Mellékesen gyámolítja a társiaságot a haszon szempontja, a mely szintén meg van említve Cicerónál is, és csak az a sajátos Grotiusnál, hogy a szerződési kötelezés élesen mint egyedüli van feltüntetve, a mely kizárólag nyújthatja magyarázatát a természeti állapotról a polgárra való átmenetnek, és ennél fogva az állam eredeti alakulásának. Egyébiránt nem a gondolatárnyalatok ezen eltérései kölcsönöztek Grotius művének hírt és fontosságot; hanem ezen államalakulási elmélet maga onnan nyerte jelentőségét, hogy egy teljes elméleti és gyakorlati rendszer bevezetése gyanánt szerepelt, a mely rendszer pedig a nemzetközi jognak nemcsak tudományos, hanem gyakorlati tekintetben is egészen új hatályt szerzett, és a jog és állam elméletét oly általános, közvetlen érdekű, téren fejtette ki és alkalmazta, a melyen az az egyetemes polgárosodás tényezői közt foglalhatott helyet. Ennél fogva Grotius socialitási elméletéhez iparkodtak a későbbi iskolák a magukét hozzáfűzni, hogy így személyiségének fénye elmélkedéseikre átsugározzék, annál inkább, mivel Grotius maga az államalapítás szerződési magyarázatának tételeit ugyan kiemeli, de államjogi következményeiket részletesen le nem vonja, és így a későbbiek munkálkodásukat e téren mint kiegészítőt és helyesbítőt igazolhatták.

14. §. E feladatot egyébiránt, Grotiustól ugyan teljesen függetlenül, már Hobbes oldotta meg. »De Cive« és »Leviathan, sive de materia, forma et potestate civitatis« című műveiben az egész államjog tanát az emberi természet jelenségeiből vezeti le a társadalmi összerződés föltételezésének alapján. Az emberek egyenlőségének tételéből indul ki, a melyet nem elméleti okoskodásból, hanem közvetlen tapasztalatból mentettnek tekint, minthogy »tényleg a különbség ember és ember közt nem oly tetemes, hogy bárki ennek alapján a maga számára kiváltságot követelhessen, a melyre mások épen úgy igényt ne emelhetnének, mint önmaga;

hiszen a leggyengébbnek is elég ereje van a legerősebbet megölni. Az elme képességeire vonatkozólag pedig még nagyobb az egyenlőség, mint a testi erőben, mivel a belátás csak tapasztalat, a melyet egyenlő idő egyenlően nyújt minden embernek azokban, a mikre egyenlően iparkodnak. Az egyenlőségből kölcsönös bizalmatlanság keletkezik, mivel az emberek ugyanazon dolgok élvezetére törekeshetnek, a melyeket pedig csak külön-külön élvezhetnek; a bizalmatlanságból továbbá háború támad, a kölcsönös ellenségeskedés lehetőségének állapota, a melynek három folytonos oka van: a versengés, a bizalmatlanság és a hivalkodás. A háború ez állapotának alkalmatlanságai számtalanok, mert az ember önnönmagára szorul tömérdek ellenségével szemközt, és így nem marad módja és ideje igényei kielégítéséről kellően gondoskodni. Hogy csakugyan ilyen a természetes állapot, azt az emberek intézkedései saját védelmükre még békés állapotban is bizonyítják; hogy mily bajokkal jár, kitüntetik a vadak körülményei, kitüntetik azon sokkal csekélyebb, de mégis igen tetemes károk, a melyek az államok közti háborúból keletkeznek. A háború ezen eredeti állapotában igazság és igazságtalanság sincs, a melyek csak a társadalomban, nem pedig a magányban élő emberekre vonatkozó tulajdonságok. E szerint a természet állapotában csupán a természet joga uralkodik: minden ember szabadsága, saját hatalmát saját természetének fenntartására felhasználni. Hiszen természettől fogva az embernek joga van mindenre, de hogy ezt élvezhesse, szüksége van békére; és így a természet első törvénye az, hogy mindenki békére törekedjék, a mennyiben reménye van azt megnyerni; ha pedig meg nem nyerheti, a háború minden eszközeit, előnyeit felhasználhatja. Ez alaptól következik, mint második természettörvény, hogy másnak ugyanannyi szabadságot kell engedélyezni, mint a mennyit magunknak más ellenében igénylünk. Ez akár joglemondás, akár átruházás által történhetik, a minek gyakorlati következménye az emberre magára tökéletesen azonos. A jog kölcsönös átruházása pedig szerződés, a mely lehet kifejezett, lehet hallgatag, vagyis jelek által föltételezett. A szerződés befejezett, ha teljesített, befejezetlen, ha mindenik fél a jövő eljárásra nézve megbízik a másikban, az ilyen pedig

gyanús és üres a természet állapotában; de ha közös hatalom alatt állnak az emberek, a mely a szerződés teljesítését kikényszerítheti, szükségképen érvényes, bár csak az emberek közt, hiszen állatokkal vagy az istenséggel szerződni nem lehet; érvényes pedig még akkor is, ha félelem illetőleg kényszer alapján jött létre, mert a szerződések ez esetben is azért lettek megkötve, hogy az emberek nagyobb bajtól meneküljenek; nincsen tehát ok érvénytelenségükre. Csupán arra nézve hatálytalan minden szerződés, hogy valaki saját védelméről lemondjon, mert hiszen ezáltal azon haszonról mondana le, a melynek szempontjából szerződött. Ugyanazért nem kötelezhető senki, hogy magát bevádolja. A természet azon törvényéből, a mely arra kényszerít, hogy egymásra oly jogokat átruházzunk, a melyeket ha visszatarthatnánk, az emberek békéjét megakadályoznák, következik a természet azon harmadik törvénye, hogy a szerződések megtartassanak, és ebben rejlik az igazság gyökere. Innen származnak a többi részletes természettörvények, nevezetesen: 4) a háláé, 5) a kölcsönös támogatásé, 6) a megbocsátásra való készségé, 7) a bosszú alkalmával csupán a jövő haszonra való tekintésé, 8) a becsület sérthetlenségé, 9) az emberek egyenlőségének gyakorlati elismerésé, 10) oly jogoknak a magunk számára való vissza nem tartásáé, a melyeket másoknak egyaránt engedélyezni nem akarunk, 11) a méltányos eljárásé, 12) az oszthatlan dolgok közös használatáé, 13) a sorshúzásban való megnyugvásé, 14) az első foglalásé, 15) a közbenjáró sérthetlenségé, 16) az önválasztotta bírónak való alávételé, 17) az, hogy senki nem bíraskodhatik saját ügyében, 18) sem oly ügyben, a melyben részrehajló, valamint 19) a tanúk hitelességé; a mely természettörvények általános és közös mérve az, hogy másoknak nem szabad olyat tennünk, a mit magunknak nem kívánunk. E természettörvények lelkiismeretileg köteleznek, de külsőleg önmaguktól erővel nem bírnak. Ezért szükséges oly közös személyiség vagy hatalom megállapítása, a melynek mindenki egyaránt szerzője legyen, a mi minden ember közös szerződésével történik, a melylyel szabadságát oly személyre átruházza, a mely mindenki jogát fentartsa és megvédje, s ez az állam. E személy, a mely állhat egyből, állhat többekből, így szerződés útján keletkezik, és ennek

folytán föltétlen, megváltozhatatlan, és korlátlan, mivel különben feladatának meg nem felelhetne. E korlátlanságot azután Hobbes részletesen magyarázza, és kiterjeszti még a gondolat- és vallásszabadságra is, csupán azon egy tekintetben tartja megszorítandónak hogy az állam senkit sem kötelezhet személyes katonáskodásra mert hiszen ez esetben épen az élet azon javainak veszélyeztetését követelné, a melyeknek megóvása kedvéért alakult az eredeti társadalmi szerződés.

Nyilvánvaló, hogy az emberi öntudatosságból és szabadságból kiindulva az államalapítás tüzetesebben nem indokolható. A természeti állapot kifestésében Hobbes kimeríti a hasznosság és a czélszerűség tekinteteire nézve mondhatókat; Grotiussal és az előző írókkal szemben tulajdonképen csak a részletezésben, a következetességben van az elmélet e tanaira vonatkozólag eltérés, kivévn, a mennyiben Grotiusnál a társaságra való törekvésben az emberi természet oly mozzanatai is foglaltattak, illetőleg a későbbi írók által belemagyaráztattak, a melyek nem értelmiek, hanem ösztönszerűek. A természettörvények felfogását és felsorolását továbbá Hobbesnél találjuk először világosan és határozott értelemmel. A kétségek, a szerződési elmélet elfogadása esetén is, azon alakja ellen, a melyet annak Hobbes kölcsönzött, tulajdonképen csak arra vonatkozólag merülhetnek fel, hogy Hobbes a biztosítás szükségét korlátlannak, ennek folytán az egyes szabadságáról való lemondást szintén föltétlennek tekinti, továbbá arra nézve, hogy az államot merőben az államfőhatalommal és az állami főhatalmat ismét az állami főhatalmat megtestesítő személylyel vagy személyekkel azonosítja.

15. §. A Hobbes elmélete elleni támadások egyébiránt nemcsak ez alapból indultak ki. Az egész patrimonialis iskola fellázadt a természeti állapotnak mint bajokkal teltnek felfogása ellen; az igazság és igazságtalanság viszonylagos és tételes voltának elmélete szintén visszatetszést szült a tizenhetedik század metaphysikai alapon álló bölcsészethnél; az állam föltétlen kiterjesztése a vallás terére egyenes harcra hívta fel e nézetek ellen az egyházat egyrésztől, másrésztől mindazokat, a kik a gondolatszabadságra súlyt fektettek; és végre az uralkodóval azonosított főhatalom korlátlan-

ságának tana minden alkotmányos és a szabadsághoz ragaszkodó érzületet sértett. Mindazonáltal, talán épen, mivel ily komoly ellen-szenvet keltett, és mivel a vitás kérdéseket élesen körvonalozva vetette föl, Hobbes elmélete mint ébresztő hatott az államjog tudománnyos művelésére, és nyoma megannyi későbbi elméletben föllelhető egy vagy más tekintetben, habár eredményei meg is tagadtatnak.

Feltűnik ez már Miltonnál, a ki Hobbest ugyan meg nem nevezi, és közvetlenül gyakorlati szempontból, az angol köztársaság eljárásának védelmére, írta röpiratait, de folyton hangoztatja, hogy a főhatalom szerződészerű megállapítása által az emberek csak szabadságukat és jogukat kívánták megőrizni, és megbízás-képen és nem visszavonhatatlanul ruházták át a főhatalmat, rossz kormánytól tehát visszavehetik, sőt ezt felelősségre is vonhatják, míg a vélemény- és a vallásszabadság feltétlenül a polgári hatalom körén kívül esnek.

Spinoza, a kinek elméletét pedig gyakran Hobbeséval öszzefoglalják, szintén ez utóbbi tétel igazolására törekszik mindenk fölött. A gondolatszabadság sérthetlensége képezik a »Tractatus theologico-politicus« vezéreszméjét, és a »Tractatus politicus«-ban is, a melynek czélja az emberi természet föltételeiből a közönségek törvényeit megállapítani, ezen elv ismételve kiemeltetik. Az alap a melyből Spinoza kiindul, majdcsaknem ugyanaz, mint Hobbesé. kivéve, a mennyiben a természetjog hatalmát a természet azon pantheistikus felfogásával kapcsolja össze, a mely Spinoza sajátja. A természetjog minden egyes természetének azon szabályaiból áll, a melyek szerint természetesen meghatározottnak fogunk fel bármely egyént bizonyos módon való létre és működésre vonatkozólag. Innen az, hogy mindenkinek joga van mindenre, a mire képes és hatalmas; a miért is a természet uralma alatt az emberek jogát csupán az ösztön törvényei határozzák meg. Innen szabad tere minden szenvedélynek, ellenségeskedésnek, öszzszeütközésnek. Ezen állapotban az embernek nincsen hatalmában mindig értelme szerint élni, a mely csupán az ember hasznára és fentartására törekszik, hanem a szükség uralkodik rajta. Ebből, nagyobb jó reményéből,

vagy nagyobb kár félelméből, az emberek egyesülése szerződés által, a mely érvényét ismét előnyei okából meríti. És miután az ember, minél inkább követi értelmét, annál szabadabb, és így a szabadság az önfentartással karöltve jár, másrészt az ember annál inkább örvend biztonságnak, minél inkább szövetkezik mással, és annál több jogot és szabadságot nyer, minél szilárdabb e szövetség, ennél fogva az állam megalakítása szerződés által, és e szerződés szigorú megtartása nem ütközik a természet jogába. De másrészt senki sem ruházza át özszeses jogait és erejének teljességét a főhatalomra. és így szükséges, hogy a főhatalom korlátolva legyen hatalmában, és ennél fogva körében, azokra, a mikben akaratát érvényesítheti, és nem terjeszkedhetik azokra, mint a gondolkodás szabadságára, a mikben az engedelmisséget ki nem kényszerítheti. Szembetűnő, hogy ezen elmélet csak annyiban szerződési, a mennyiben a szerződés az egyesülés értelmi alakja; általában Spinoza elmélete nem annyira az állam keletkezése tanának előadására, mint az állam jelenségeinek magyarázatára irányul, pantheistikus bölcsészeti rendszerének szellemében.

16. §. Népszerűvé az állameredet szerződési elmélete tulajdonképen azon köznapias felfogása által lőn, a melyben Pufendorf adta elő. A természet állapotára vonatkozólag kiegészítetni iparkodik Grotius tételeinek magyarázatát és Hobbes okoskodásait; mert nem tekinti ugyan a viszály állapotának, hanem olyannak, a melyben a szeretet törvénye uralkodik, csakhogy az ezáltal nyújtott béke szerfölött gyenge és bizonytalan, és az irigység és gyűlölet folytán támadható viszályok és bajok iránti aggodalommal telt. Ennek kikerülésére szolgál az állam megalapítása két szerződés és egy közbejövő határozat segítségével. Az első, szükségképen egyhangú szerződés az egyesülésre vonatkozik, a melyet a kormányalkat szótöbbséggel való meghatározása követ, míg a megalapítás tényét az alávetésre irányzott szerződés fejezi be. Ily alakjában a szerződési elmélet változatlanul fenmarad Thomasiusnál és követőinél, mint-egy az észjogi iskola hivatalos és közelismerést nyert tana gyanánt míg Wolf visszhatért az elmélet egyszerűbb alakjára, hogy az emberek özszesesége mint nép jelentkezik, és az államalkotó szerződés

nem az egyesek által egymással, hanem azok és az öszszesség közt köttetik, a minek folytán a tulajdonképeni főhatalom a népet, mint olyat, illeti a szerződés utáni állami állapotban.

17. §. A szerződési tannal kapcsolatos gondolatmenetek továbbfűzése valamint a politikai élet tekintetében sokkal határozottabb fordulatot adtak az államkeletkezési elméletnek Locke értekezései a polgári kormányzatról, a melyek második könyvében a politikai társadalmak eredetéről van szó. Itt is a természet állapota az első feltételezés, a melynek egyébiránt tényleges és folytonos valóságát Locke szorgosan vitatja azon megjegyzésével, hogy a történet arról épen oly kevésbé emlékezhethet meg, mint a mily keveset beszél el az emberek gyermekkoráról, bizonyítgatja egyszersmind Róma és Velenche, valamint a görög gyarmatok és a vadak példájával, továbbá azon állítással, hogy a különböző emberekre vonatkozólag a társaságba lépés nem egyidejűleg történik, hanem sorban, a mint mindegyikük érett korba lép, és külön-külön a társadalom tagjává válik. E természeti állapotnak törvénye a természet joga vagyis az értelemé, a mely minden embert arra tanít, hogy miután mindenki egyenlő és független, senkinek sem kellene más életében, egészségében, szabadságában vagy birtokában károsítani. Ennek biztosítéka pedig az, hogy a természet törvényének érvényesítése minden egyes kezében van letéve, és így mindenkinek bírói és végrehajtó hatalma van. A természet állapotával nem azonos, de abból vajmi könnyen keletkezhetik a háború állapota, a melynek elkerülése nagy ok arra, hogy az emberek a természet állapotát elhagyják, és társaságba lépjenek, a melyben minden egyes tag magánbíráskodása ki van zárva és a közönség válik megállapított, állandó, részrehajlatlan, és mindenkire nézve azonos szabályok értelmében közös bíróvá. Különösen pedig a vagyon megóvása képezi az államban egyesülés célját, mert e nélkül a béke fentartása lehetetlen, és épen ez az a mi a természet állapotában a leghiányosabb. Midőn pedig az emberek tömege minden egyén megegyezésével közönséget alkotott, — egyéb szerződés pedig az állam megalapításához egyáltalán nem szükséges, — e közönséget egy testté alkotta azon hatalommal, hogy mint egy test működhessék, a mi nem jelent egyebet, mint a többség akaratának

érvényét. Hiszen minden test azon irányban mozog, a melybe a nagyobb erő viszi; a nagyobb erő pedig itt a többség megegyezése. E szerint mindenki, midőn másokkal megegyez abban, hogy államot alkot egységes kormány alatt, magát azon társadalom minden más tagja irányában lekötelezi, hogy a többség elhatározását elfogadja és véglegesnek ismeri. De habár az emberek, midőn az államba lépnek, lemondanak az egyenlőségről, a szabadságról, és a végrehajtó hatalomról, a mely őket a természet állapotában illeti, és azt a társadalom kezébe átbochtják a végett, hogy a társadalom javára felhasználtassék, ez csupán azon szándékkal történvén mindenki részéről, hogy magát, szabadságát, és tulajdonát jobban megőrizze, az emberek által alkotott társadalom vagy állam hatalma sohasem terjedhet a köz javán túl. És ennek folytán akárkire ruháztassék az állam főhatalma, megállapított állandó törvények szerint kell uralkodnia, a melyek a nép előtt kihirdetvék és ismereteseek, részrehajlatlan és egyenes bíróság által kell intézkednie, és a közönség hatalmát az államon belül csakis a törvények végrehajtására szabad felhasználnia, kifelé pedig csupán sérelmek kiegyenlítésére és támadások elleni védelemre; ennél fogva nem lehet föltétlen és önkényes a nép tagjainak élete és vagyona fölött. Locke elmélete e szerint Hobbes korlátlan biztosítási tanaival szemben méltán mondható a korlátolt biztosítás elméletének. Logikai hibája, a természeti állapot és a szerződési tanok közös feltételezésétől eltekintve, azonos Hobbeséval, bárha ellenkező eredményre vezet: Locke is azonosítja a főhatalmat és viselőjét, az uralkodót, és annak észszerűségéből, hogy ez korlátolt legyen, amannak hatalmát is korlátoznak tekintti, a főhatalom jogának határait így öszszevegyítvén czélszerű érvényesítésének föltételeivel. Egyébiránt e körülmény nem ártott Locke elmélete népszerűségének; műve mint az 1688-iki angol forradalom igazolása, tanai mint az angol alkotmányos szabadság elveinek kifejtése részesültek az utókor tiszteletében.

18. §. Wolfnál és Lockenál a szerződési elmélet a népnek a közügyekre tényleg érvényesített befolyása, és a közcélok irányában valóban kifejlődött öntudata, valamint az intézményekben megtestesített szabadság elért mérvének megfelelőleg alakult; a

következő nemzedékhez tartozó Rousseaunál ellenben már túlhaladja elméleti fejlesztése gyakorlati elfogadását, és valósítandó követelések alakjában lép fel. A »Discours de l'origine de l'inegalité parmi les hommes«-ban Rousseau kifejtette volt, hogy a természeti állapot, a melyben az ember nyomorának nem bír tudatával, és a melyben testi és szellemi egészségének föltételei még el nem fordítvák, az emberre nézve viszonylag a boldogságé, és hogy minden nagyobb bajai a műveltségéből származnak. E tételhez a társadalmi összerződésről írt művében szigorúan többé nem ragaszkodik, mindazonáltal az tetemesen hozzájárult az e korban általános forró vágy élesztéséhez a természet egyszerűségére való visszatevésre iránt, és oly törvények rendszerének felfedezésére, a melyek mellett a természeti állapot előnyeit fentartani lehetséges legyen. E szempontból az államalakulás megfejtésének célja azon kérdésben merült föl, »hogyan lehessen a társadalmi egyesülés oly alakját föllelni, a mely minden abban egyesült egyén személyét és jogait az egész közös hatalmával megvédje és oltalmazza, és a mely által mindenki, midőn a többiekkel egyesült, mégis csupán magának engedelmeskedjék, és épen oly szabad maradjon, mint a minő azelett volt.«

A válasz erre akként hangzik, hogy oly szerződés alapján, a melylyel az egyesülők mindenike özszes jogait az özszes közönség részére elidegeníti, a mi által mindenki, midőn a többiekre ugyanazon jogot nyeri, a melyet azoknak magára nézve átszolgáltattott, megnyeri annak egyénértékét, a mint elveszt, és ezenfelül az özszeség erejét annak megőrzésére, a mi megvan. Az összerződés tehát abban áll, hogy mindenki a közönséghez szegődik személyével és minden erejével, az általános közakarát legfőbb igazgatása alatt, és az özszeség testéhez járul, mint az egésztől elválaszthatatlan alkatrészt. Ezen társadalmi szerződésből keletkezik a főhatalom, vagyis az özszesesség maga, a melyben minden egyén úgyszólván önmagával szerződött, és két irányban van lekötelezve, tudniillik mint a főhatalom tagja az egyesek irányában, és mint az állam tagja a főhatalom irányában. De a főhatalom, mint olyan, egyáltalában senki irányában lekötve soha nem lehet. Ebből következik, hogy a

főhatalom csupán az egyesekből lévén összealkotva, a kik alkatrészei, nem bír és nem bírhat az övékkel ellenkező érdekekkel, mert lehetetlen, hogy egy test minden tagjának ártani akarjon, és így a, főhatalom, csupán az által, hogy létezik, mindig az, a minek lennie kell. Megfordítva ellenben az egyesnek lehet egyéni, külön érdeke, a melyről azonban lemondani kénytelen, a mit ha nem tenne, arra feltétlenül kényszeríthető; hiszen az általános közakarat mindig egyenes, és mindig a közérdekre irányul. Ennek föltétele azonban az, hogy valóban általános közakarat, ne pedig egyszerűen mindenki akarata legyen; a különbség e két fogalom közt abból áll van, hogy míg az általános közakarat közvetlenül az egyének külön akaratának öszszeségéből keletkezik, akként, hogy azon csekély különbségek, a melyek a különböző egyéni akaratokban mint több és kevesebb jelentkeznek, egymást ellensúlyozzák és megszüntetik, és így, a mi marad, tisztán és múlhatlanul a közérdekre vonatkozó általános közakarat, addig mindenki akarata gyakran az egyesek már előbb különböző tömegekben és külön érdekekhez képest összealakult társaságainak akaratai összeadásából keletkezik, a melyeknek különbségei ennek folytán kevésbbé számosak, és kevésbbé általános, oly eredményt adnak, a mely így inkább tér el a közérdektől. Az általános közakarat tehát egy terjedelmű a közvetlenül az egyesekből alakult öszszességgel, a mely egyedül főhatalom és uralkodó, és a melynek létesítésére vonatkozó szerződés az egyedüli a társadalomban; mert a kormánynak, a főhatalom *közégeinek*, megállapítása nem kétoldalú szerződés, hanem pusztá, bármikor visszavonható megbízással történik, és a kormányt ennél fogva az állam és az öszszesség jogai semmi tekintetben nem illetik.

19. §. A »Contrat Social«-ban foglalt elmélet belső ellenmondásai tételeinek ily csupasz, szónoki virágaitól és szenvedélyes vonatkozásaitól ment öszszeállítása mellett feltűnők. Mindenekelőtt nyilvánvaló a szabadság kétféle, egymással ellentétes értelme; a hol ugyanis a természeti állapotra vonatkozólag említetik, az embernek másoktól való függetlenségét jelenti, az államon belül ellenben csupán jogát, mint a főhatalom részeséét, az uralom azon töre-

dékét, a mely mások felett a közakarathoz való javulása folytán az egyesnek jut, míg saját személyisége különben teljesen és korlátlanul a közhatalomnak van alávetve. Innen következett, hogy midőn Rousseau elmélete a francia forradalom alatt a jakobinus tanokban egész szigorában alkalmaztatott, a legtürelmetlenebb állami kényuralomra vezetett, a melynek irányát a folytonos forradalmak ugyan változtathatták, de a melyet nem mérsékelhettek; mert habár a főhatalom mindig visszavonható, habár kezelői mindig csak ideigleneseknek tekintetnek is, mégis midőn maga az egység, oszthatatlanság és csalhatatlanság tulajdonaival ruháztatik fel és mint a társadalom egyhangú véleményének kifejezése szerepel, akkor egyszersmind minden nézetétől való eltérés, minden felfogásával való ellenkezés, a társadalom gyökere elleni támadásként, a legnagyobb gonoszságnak mutatkozik. Továbbá egyrésztől elidegeníthetetlennek tekintetik a szabadság, másrésztől szentesített jognak a társadalmi rend, a mely minden egyéb jognak alapjául szolgál; a társadalmi szerződés pillanata kiemeltetik, mint a melyben az emberben az igazság helyettesíti az ösztönt, és cselekvényeinek erkölcsi jelleget ad, a melyet előbb nélkülöztek, és a mely az embert kiragadta az ostoba és korlátolt állat állapotából, és belőle észszerű lényt és embert alkotott, a ki ezáltal polgári szabadságot, tulajdont és erkölcsi szabadságot nyert a merő ösztön helyett, a melynek kényszere alatt cselekedni szolgaság; és mégis ugyancsak a természet állapotában levő egyének ez elméletben mint teljesen öntudatosak és észszerű érdekeiket szabadon szemmel tartók fogatnak fel az egysülés pillanatában.

A történet azonban ez esetben is bebizonyította, hogy az eszmék gyakorlati, közvetlen hatása és fontossága nem igazságuktól függ, vagy legalább nem azon értelmüktől, a melyben szerzőik és terjesztőik igazságokul felfogták, hanem alkalmas voltuktól arra, hogy ne csak egyéni észszerűségnek, de egyszersmind az emberek valamely nagy csoportja szükségérzetének kifejezései lehessenek. A népfélség tana volt az, a mely Rousseau elméletének vonzerőt kölcsönzött, nem mintha teljesen kielégítő lett volna indokolása, hanem mivel egyrészt az állam fogalmát, a mely a felsőbbség által

már szinte fölemésztetett, a nemzetével betöltötte, és az államcél-
nak, mint közcélnek, föltétlenségét kiemelte; megalapításának tet-
szetössége pedig a tan következetességének hiányát feledteté.

20. §. Természetes volt tehát, hogy midőn a szerződési elmélet
ismét tisztán bölcséleti szempontból vétetett vizsgálat alá, Kant
által, gyakorlati, tételes elemei, a melyeknek történeti valótlan-sága
és logikai összeférhetetlensége tagadhatatlan, teljesen elmellőztettek.
Kant kiindulási pontjául az egyenlően öntudatos és szabad, a gya-
korlati észrt érvényesítő és önalkotta törvénynek engedelmeskedő
emberek szolgálván, nem azt kutatta, valóban hogyan alakult az
állam, hanem azt, hogy azon előzményekből értelmileg miképen
foghatni fel eredetét. »Az eredeti szerződést, mint egy népben való
minden különös és magánakaratnak összekapcsolását egy közös és
közakarattá, (egy csupán jogi törvényhozás végett,) korántsem
szükséges tény gyanánt föltenni, (sőt mint ilyen nem is lehető);
mintha a végett, hogy egy fennálló polgári alkotmány által magun-
kat kötötteknek tekintsük, mindenek előtt a történetből bebizonyí-
tani kellene, hogy egy nép, a melynek jogaiba és kötelezettségeibe
mi mint utódok léptünk, egyszer valóban ily cselekvényt véghez
vitt, és ránk arról, élő szóval vagy írásban, hírt vagy okmányt
hagyott volna. De az nem egyéb, mint az észnek egy pusztá esz-
méje, a melynek azonban kétségtelen (gyakorlati valósága van a
tekintetben, hogy minden törvényhozót kötelez, hogy törvényeit
úgy hozza, a mint azok a nép egyesült akaratából eredhettek és
minden polgárt úgy tekintsen, mintha ily akarathoz szavazatával
hozzájárult volna. Mert ez minden törvény jogosságának próba-
köve.« Az összerződést magát pedig következőleg határozza meg:
»A cselekvény, a mely által a nép magát állammá alakítja, tulajdon-
képen azonban csakis annak eszméje, a mely szerint egyedül gon-
dolható jogszerűsége: az eredeti szerződés, a mely szerint a népben
mindnyájan és egyenként feladják külső szabadságukat, hogy azt
mint egy közös lény tagjai, tudniillik az állam gyanánt tekintett
népéi, rögtön ismét fölvegyék; és nem mondhatni, hogy az államban
levő ember fölládozta volna veleszületett külső szabadságának egy
részét egy bizonyos célra, hanem teljesen elhagyta a vad törvény-

lelen szabadságot, hogy szabadságát egyáltalán törvényes függőségben, vagyis jogos állapotban, meg nem csökkentve, ismét megtalálja, mivel ezen függőség saját, tulajdon törvényhozó akaratából keletkezik.«

A társadalmi összerződés itt tehát már csak mint eszményi, és úgy az elméleti magyarázat mint a gyakorlati alkalmazás mérő mértékéül szolgáló állapot föltétele jelentkezik az elvontság oly fokán, a mely mind az ember fogalmából, mind az államéból mindazt, a mi ösztetes és történeti vonatkozású lehet, kiküszöböli, és minden tapasztalati valóság igényét nélkülözi. Ezen alakján túl tehát a szerződési elmélet már nem fejlődhetett. Erre egyébiránt azon körülmény is utal, hogy — a mi részben már az előző elméletek mellett is történt, de Kantnál kimerítően és következetesen keresztülvitetik — a szerződés nemcsak az állam, hanem minden emberi intézmény egyedüli keletkezési alapja és eredeti alakja gyanánt állíttatik oda; arra vezettetik vissza nemcsak a főhatalom, hanem úgy a tulajdon, mint a család, mint az örökösödés; hiszen a szerződés az egyedüli viszony, a melyben két pusztá akaratképen tekintetbe jövő egyén egyáltalában összekapcsolható.

21. §. Az ekként egyrészt az életet az általános elmélet durva ridegségével egyoldalú szempontból átalakítani igénylő, másrészt metaphysikai elvonásban minden fogható elemétől megfosztott szerződési tannal szemben kimaradhatatlan volt az ellenhatás, a mely először, és leghelyesebb és legkimerítőbb indokolással, Burke műveiben, utóbb pedig a történeti iskolánál nyilvánul.

Csaknem egyidejűleg Rousseau értekezésével az emberi egyenlőtlenség okairól megjelent Burke röpirata a természetes társadalom igazolásáról, a melyben lord Bolingbroke vallásellenes műveinek paródiája alakjában gúnyosan kimutatja, hogy az egyéni észszerűségnek föltétlen irányadóul elfogadása mellett, valamint minden tételes vallás tarthatatlan, úgy minden történeti államalkat is az emberi nem boldogtalanságát eredményezőnek bizonyul, és hogy ekként a politikai intézmények, de bárminő emberi haladás is képtelenségeknek tekintendőek. Beszédeiben és leveleiben utóbb gyakran visszatér azon gondolatra, hogy valamint lassan fejlődött

minden társadalom, úgy csak a tapasztalat és a hagyomány tekintetbe vételével érthetni át szellemét, magyarázhatni meg intézményeit. A francia forradalomról való elmélkedéseiben végre megérinti az állam keletkezésének tanát magát is, és kifejti a történeti megítélés szempontjait. »A társadalom valóban szerződés. Alárendelt, pusztán esetleges érdekek céljaira szolgáló szerződések tetszés szerint felbonthatók, de az államot nem szabad úgy tekinteni, mint a mely ne volna különb egy társasági egyességnél bors- vagy kávé-, gyapot- vagy dohánykereskedésre, vagy más ily alacsony üzletre, a melyet egy csekély ideiglenes érdek szempontjából lehet felkapni, és a felek kénye-kedve szerint feloszlatni; az államra mély tisztelettel kell tekinteni, mert az nemcsak ideiglenes és múló természetű a durva állati létnek szolgáló ügyekben való társaság. Társaság minden ügyekben, társaság minden művészetben, társaság minden erényben és minden tökélyben; minthogy pedig az ily társaság céljai számos nemzedék múlva sem érhetők el, társasággá válik nemcsak azok közt, a kik élnek, hanem azok közt, a kik élnek, és azok közt, a kik meghaltak, és azok közt, a kik születni fognak. Minden külön államnak minden külön szerződése csak egy-egy záradékot képez az örökkévaló társaság nagy őseredeti szerződésében, a mely az alsóbb természeteket a magasabbakkal összekapcsolja, a látható és a láthatatlan világot egybeköti egy megállapított megegyezés szerint, azon sérthetetlen eskü szentesítésével, a mely minden erkölcsi természetet egyenként megállapított helyén megtart. E törvény nincs azok akaratának alávetve, a kik egy felettük álló és végtelenül magasabbrendű kötelezettség folytán kénytelenek akaratukat azon törvénynek alávetni. Ezen egyetemes birodalom törvényhatósági testületei nem bírnak a tetszésszerinti, esetleges javítások kilátásából merített amaz erkölcsi szabadsággal, hogy alárendelt közönségük kötelekeit széjjelzakítsák, és hogy azt az elemi elvek társiatlan, polgáratlan, kapcsolatlap zűrzavarába széjjeloszlassák. Csakis az elsődleges és legfőbb szükség, a szükség, a melyet nem választhatni, de a mely maga választ, a szükség, a mely minden tanácskozás felett áll, a mely nem enged vitát, és nem igényel bizonyosságot, egyedül igazolhatja az anarchiához való menekülést,

E szükség nem kivétel a törvény alól; mivel e szükség maga is a dolgok azon erkölcsi és anyagi elrendezésének része, a melynek az ember engedelmeskedni kénytelen, beleegyezés vagy erőszak folytán; de ha azt, a mi csupán a szükségnek való alávetés, az emberek választás tárgyává teszik: megtörik a törvényt, megtagadják a természetől az engedelmességet; és e lázadókat kiközösíti, kiveti és száműzi az értelemnek és rendnek és békének és erénynek és gyümölcsöző megbánásnak e világa, az örültségnek, viszálynak, bűnnek, zavarnak, és hiábavaló bánkódásnak ellenséges világába.

Ezen alapeszme, hogy a pusztá egyéni érdektalálkozás épen úgy elégtelen a társadalmi együttlét indokolására, mint a menyire képtelen az észből merített okoskodás annak megfejtésére, a német jogtörténeti iskola tanaiban szintén felmerül. Savigny, legkiválóbb képviselőjük, kifejti, hogy, »ha az állam keletkezését kutatjuk, úgy azt épen akként kell magasabb szükségbe, egy belülről kifelé alkotó erőbe helyeznünk, a minőnek kell a jog keletkezését egyáltalában tulajdonítanunk; ez pedig nemcsak az állam léteire általában érvényes, hanem azon különleges alakra is, a melyet az állam minden népben magára ölt. Hiszen az állam teremtése is a jogalkotás egy módja, sőt a jogalkotásnak egyáltalában legmagasabb módja.« A jogalkotás alanya pedig Savigny szerint a nép, mint működő személyes alany, a melyben a jogot nem minden egyes tagjának tudata, hanem a minden egyesekben közösen élő és működő népszellem teremti meg. Ugyancsak e gondolat, a mely kivált az újkori nemzeti állam minőségét tartja szem előtt, és a nép sajátságait eredeti, elsődleges, és így csak metaphysikailag magyarázható tulajdonoknak tekinti az állam keletkezése magyarázatánál, Hegelnél is jelentkezik, bár nem mint a keletkezés, hanem a fogalom mozzanatait tartalmazó; hiszen pantheistikus felfogás szerint a lét és a fejlődés mindig egyenértékű eszmék és tünemények.

22. §. Miután így a theokratikus, patriarchális, patrimonialis, szerződési, metaphysikai és történeti elméletekben mindazon elemek lehető hatása, a melynek külön-külön vagy együttvéve az állam eredetének tényezői gyanánt felfoghatók, az isteni tekintélyé, az anyagi erőszaké, az időszentesítette tulajdoné, a szabad megegye-

zésé, a világrénddel párhuzamos szellemi tudaté, és a hagyományé egyenként kimerítőleg részletezve lón, a további elméletek már csak vagy ekklektikusok lehettek, vagy a szerves fejlődés nyomain haladni törekedhettek, így Stahlnál egy utolsó kísérlet szemlélhető a theologikus elméletet a történetivel és a szerződésivel összekapcsolni, midőn kifejti, hogy »az emberi akarat minden köre az államalapítás lényeges tényezője, de nem magában és nem közvetlenül alapítja meg. Az állam nem keletkezik, sem az egyes akarata, sem a népnek mint egésznek akarata által, mivel egyáltalában nem szándékos cselekvény folytán keletkezik, épen oly kevéssé, mint a hogy eredeti jog sem keletkezik a nép szelleme által. Hanem az emberi akaratnál magasabb tényező, a történeti gondviselés az, a mely a számtalan emberek számtalan tetteit azon egy eredményre vezeti, hogy állam, és pedig bizonyos módon, keletkezik. Ez pedig csakis az isteni lehellet, a mely az államokat alkotja és fentartja; az isten az embereknek a korszakok és népek szerint ugyanis szívébe oltja, minő rendet létesítsenek, minő czélokra törekedjenek. És ha az egyesek és a tömegek, az uralkodók és az engedelmeskedők ennek ellent is állanak, a közösség hatalma az egyesek fölött, és a nemzedékeket túlélő tanok hatalma biztosítják a győzelmet, és akármily viszonyban álljanak is belsőleg az emberek az istenséggel, az általános külső akaratra nézve parancsa többé-kevésbé múlhatatlanul teljeseedik.«

A szerves fejlődés elméletei pedig, mint a Krause-, az ezzel kapcsolatos Ahrens-féle, majd Bluntschlié és Trendelenburgé, az állam keletkezését a társadalmi fejlődés törvényeivel igyekeznek összekapcsolni, és megfelelő voltak mérve abban rejlik, mennyiben képesek e törvényeket magukat a történet jelenségeivel összehangzóan feltárni. Minél helyesebben sikerül megkülönböztetni a különböző társadalmi alapelveknek, emberiségi érdekköröknek tagozatát és egymásra következtetését, minél közelebb juthatni a nyomozás által a mindegyiken belül az öntudat érvényesülése különböző fokozataihoz alkalmazkodó közösségi intézmények egyes tényezőihez: az igazság annál több elemét öleli fel az illető elmélet. Egyébiránt általános érvényű államkeletkezési elmélet csak az volna, a mely az

állam fejlődésének egész folyamatát történetileg megvilágítaná, vagyis a melynek segélyével e fejlődés általános törvényeit lehetne alkalmazni mindazon esetekre, a melyekben államok egyáltalában kiképződtek. Ez már csak azért sem érhető el, mivel az eddig keletkezett társadalmak és államok nem merítik ki a lehetőket, a jövőben okvetetlenül valósulók körét, s mivel eszménynek megfelelő állam ennek folytán sem létesülhetett soha. E szerint nincsen oly pillanat az államéletben, a melyről azt lehetne állítani, hogy abban az állam végleg megalakult volna, hogy új fejlődési szak többé be nem következhetik, a minek folytán minden államkeletkezési elmélet is csupán viszonylagos értékkel bírhat.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Az állam célja, hatásköre, és eszménye.

Az államcél kérdésének jelentősége; az állam hatásköre; az állam tökélymértéke; az állam eszménye.

— Az állam öncélú, mint a társadalom föltétlen alakja.

— Az állam teljes célú, mint uralkodó társadalom. — Az államcél alaki és anyagi felfogása, az állam fogalom külső meghatározásának és kimerítő leírásának megfelelőleg. — Az államcél alaki felfogása az állam hatáskörének lehető megszorítására vezet. Ellenkezőleg az állam, mindenhatóságának föltételezésére vezet az anyagi célfelfogás. — A cél elméletek különös alakjai: az önfentartás elmélete; a jogalkotás és jogfentartás elmélete; a pantheistikus, vallási, és hierarchikus elméletek; az erkölcsi rend, a köz jóllét elmélete; a népakarat elmélete; a haszonelmélet. — Az állam rendezési és valószínű feladatai. — Az államcél elméletek történetileg az állam eszményekkel kapcsolatosan lépnek fel. — A platonikus, aristotelikus, római elméletek. — Dante. Campanella, Leibnitz. — Morus, Bodin, Grotius, Spinoza.

— Hobbes, Harrington, Lopke, Wolf, Rousseau. — Thomasius, Kant, Humboldt. — Az encyklopaedisták. Bentham, Mill. — Az újkori theologikus iskola; Stahl; Hegel. — A socialistikus írók; Proudhon. — Spencer. — Az államcél mint a társadalmi célok öszszege; visszavezetése egyes társadalmi célokra; anyagi viszonylagossága. — Föltétlen eleme; az állam pótolni kénytelen tagjai öntudatát és öszszeműködési készségét; az állami kényszer. A rend és a szabadság viszonyának kérdése. — Az állam szervezete tökélynek mérve. — Az

állam teendőinek köre a társadalmi tudat növekedésével apad, a társasági célok szaporodásával növekszik.

I. §. Az állam eredete kérdésével, azzal, hogy hogyan és mi okból keletkezett, együtt merül fel céljáé is, az, hogy mi végett alakult meg. Mert mihelyt mesterségesen létrehozottnak tekintett az állam, akár isteni, akár emberi tudatos cselekvőség eredményének, szükségképen kutatni kellett az ezen cselekvést irányzó szándékot. Hiszen a célszerűség nem egyéb, mint emberi érdekre való vonatkoztatás, akár képzeltség ez az istenség vagy a működőnek felfogott természet által előre kitűzöttnek, akár az emberiség tapasztalataiból merítettnek, és az emberi tudatban kifejtettnek. Ennek folytán, mihelyt az ember magát a világ központjának nézi, — a mi egyébiránt elsődleges lélektani jelenség, és az ember kezdetleges önérvényesítéséből és önzéséből támadva, tudatának fejlődését kíséri mindaddig, míg lassanként belátni tanulja, hogy csakis saját cselekvősége tényezőinek önkénytelen tárgyilagosságából jutott e felfogásra, és hogy léte a jelenségek világában az általános törvényszerűségnek való alávetettségben a többieknek csupán melléje van rendelve — az egész természetben első sorban a célszerűség mozzanatát keresi; következésképen a teleologikus magyarázat a bölcselkedés első kísérleteitől fogva minden tudományos megfejtésnek főalapja, mind addig, a míg a végokok elméletét a tényezőké, és ezeket ismét a múlhatatlan előzményeké föl nem váltja. A jog- és állambölcsészetben tehát szintén az emberi közösségeknek, illetőleg a köztök legkiválóbbnak, az államnak célja, mint legfontosabb, szerepelt lényegének ismeretére vonatkozólag; és mint theologikus vagy metaphysikai jelentkezett a theokratikus és pantheistikus keletkezési elméletek mellett, majd mint önkéntesen kitűzött a szerződési tanok előzményeként. Ezen kívül azonban az államcél megállapítása még azon tételes szempontból is megkísérthető, minő jelentőséggel bír az állam fennállása és cselekvősége az egyes emberi érdek, valamint özszeségük tekintetéből, és ekként e kérdés azonosul az állami hatáskör kívánatos terjedelmének feladatával; ha pedig ennek tökéletes megoldása az állameszmény megalkotásával eszközöltetik, a mely mint az állam helyes szervezetének,

tolult belső egyöntetűségének, megfelelő, és mint az összes egyéni célok kielégítését közvetítő voltának megtestesítése tűnik fel, az államcél egyszersmind az állam tökélyének mértéke gyanánt mutatkozik, a minek folytán már nemcsak mint teleologikus felfogásnak, a világrendben megtestesített szándék titkai kutatására vonatkozó kíváncsiság kielégítésének, hanem mint az emberi tudat és cselekvőség irányzására nézve jelentékeny ismeretnek tárgya mutatkozik. Míg tehát korábbi szakáiban a cél fogalmából indult ki a bölcselkedés az állam lényegének, körének, és szerepének kitűzésére, addig ma az állam célja mint azon viszony kifejezésére szolgáló szerepel, a mely az állam és a tagjait képező egyesek, valamint az azokból alakult társadalmak közt fennáll.

2. §. Szembeötlő, ezen felfogás alapján, hogy a mennyiben nagyobbára nem mesterségesen megalakított, hanem az emberek arra irányzott tudatos eljárása nélkül is természetesen létrejött, az állam öncélú, mivel magában is egyéni, saját akarattal és tudattal bír; öncélú továbbá egyszersmind, mint az emberi együttlétnek múlhatatlan alakja. Bármily fokú legyen ugyanis az emberi közösség, illetőleg a kerete gyanánt szereplő társadalom szervezete, fenn nem állhat a nélkül, hogy keblében együttlétének föltételei tudatra ne jussanak, és követendő szabályok gyanánt meg ne alkottassanak, fenn ne tartassanak; a jogalkotó és jogfentartó közület pedig épen az állam. Valamint tehát minden, a mi okvetetlenül szükséges, ezen okvetetlen szükség alapján mint öncélú jelentkezik, azaz alakulásának igazolását saját létében és fennállásában leli, — mert, minthogy az ember érdekeit csakis a körülményekhez alkalmazott cselekvősége által elégítheti ki, mindent, a mi tőle függetlenül jött létre, mint ténylegest elismerni, és mint jövő eljárása elemét számba venni kénytelen, — úgy az állam is észleges okvetetlenséggel, tehát öncélúsággal bír. Mint a rendezett jogállapot megtestesítése, az állam azon alak, a melyben bármely társadalom központi elvét, életérdekét megvalósíthatja; tehát minden különleges célúak általános, egyetemes és így múlhatatlan föltétele. Ezért mondhatta helyesen Hegel az erkölcsi, alanyi és tárgyi, akarat öszhangjának és teljességének, Krause az emberi közösség teljesítésének, Ahrens pedig a

megtestesített életrendnek, a mely az emberi közösség belső célját feltünteti külső hivatása gyanánt. Minthogy azonban az állam öszszetes esetben soha sem merő jogalkotó és jogfentartó szervezet, minthogy nem jelentkezik pusztán szellemi mozzanataiban, hanem egyszersmind uralkodó társadalom, a melynek saját öszszetes életérdeke van, ennélfogva az állam ezen föltétlen önczélúsága is csak alaki: anyagilag pedig az állam célja mindig viszonylagos, tudniillik azon társadalom céljával kapcsolatos, a mely testét képezi, és folyvást változik a műveltséggel, a szervezkedési képességgel, a társadalmi tudattal és érdekekkel, szóval az emberi polgárosodás mindegyik tényezőjével külön-külön.

E mellett az állam egyszersmind minden időpontban mint teljes célú mutatkozik, szintén uralkodó társadalmi voltánál fogva. mint ilyen ugyanis magában foglalja az öszszes alárendelt társadalmakat, és midőn saját jogát megállapítja, ezt, hacsak keretéből lényeges alkatelemeit ki nem küszöböli, a mi által körében és saját elve kielégítésének lehetőségében is csökken, akként kell eszközölnie, hogy jogszabályokban kifejezett életfeltételei az alsóbbrendű társadalmi életérdekek kielégítésének is szolgáljanak, a minél fogva az állam céljának múlhatatlanul saját keretében kell foglalnia és felölelnie az alárendelt társadalmak céljait is. E teljes célúság tehát tényleg szintén viszonylagos mindig; valóban kimerítően teljes csakis legmagasabbrendű eszményi társadalomnak megfelelő államban lehetne; alsóbb fokon pedig mindig egyedül azon célok öszszegére terjeszkedik ki, a melyek az emberiség fejlődésének illető korszakában mint emberi közösségek életérdekei jelentkeznek.

3. §. Az államcél, e kettős minősége mellett is, a melylyel egyrészt föltétlen, másrészt a mindenkori uralkodó társadalom céljával kapcsolatos, és így önczélú és teljes célú: merőben alakinak, vagy pedig öszszetesnek, anyaginak fogható fel, a szerint, a mint pusztán az állam működésének bizonyos irányába helyeztetik, vagy valamely eredményként létesítendő állapottal azonosítattik. És minthogy az állam fogalma is alakilag vagy anyagilag határozható meg, vagy az állam azon tulajdonságai szemmel tartá-

sával, a melyek pusztá szervezetként szerepléséből folynak, vagy összes szellemi és testi tartalmának kimerítő leírásával: az államcél alaki vagy anyagi felfogásához járulás a különböző íróknál attól függ, hogy az állam fogalmának meghatározásánál a megítélés két szempontja közül melyikhez ragaszkodnak. Pedig mind a kettő jogosult, ha állandó és elvont minőségének megfelelő működése mint céljának föltétlen eleme fogatik fel, míg a teljes tulajdonságainak megfelelő összeszetes cél jellemzésénél szem előtt tartatik viszonylagossága; de ha az első esetben a bármikori tényleges államcél vagy eszmény az alaki meghatározás által kimerítettnek tekintetik, szükségképen üres és csonka; míg, ha az állam célja anyagi föltétlenséggel ruháztatik fel, és így kiterjesztetik az állam összes elemeinek minden lehető céljai fölé, ha mint az egyesek és az emberi közösségek cselekvőségének összes céljait magába foglaló vázoltatik, elkerülhetetlenül azon belső ellentmondásra vezet, a mely tökéletes és teljes eszmény egyes vonásainak részletezésében rejlik, midőn alakulásának és létének föltételei ismeretlenek. Pedig midőn az államcél alaki felfogása a jogalkotási és jogfentartási feladatban lel kifejezést, és a jog mint a külső együttlét föltétele szerepel, vagy mint azon szabályok összege, a melyek szerint az egymás mellett levő egyének cselekvősége általános törvény szerint megállhat: az állam összes tevékenysége pusztán korlátoló hatáskörével azonosíttatik, és ennek folytán az állam célja mint a legkisebb mérvű és fokú emberi együttlét érvényesítése mutatkozik. Ámde, minthogy az állam minden társadalom múlhatatlan alakja, meg kell felelnie az emberi legteljesebb közösség igényeinek is, a melyek pedig az emberiség fejlődésével mindinkább szaporodnak, és ennél fogva a legmagasabb rendű állam céljának, illetőleg az államcél eszményének nem az együttlét legkisebb fokának lehetőségésítésére, hanem szükségképen s lehető legtökéletesebb közreműködés eszközlésére kell alkalmasnak lenni. Másrészt, ha az államcél az állami szolgáltatások valamely tömegével, vagy azok lehető legnagyobb összegével jellemeztetik, ha a jogalkotás és jogfentartás úgy értelmeztetnek, hogy azáltal az emberek nemcsak a tevékenység bizonyos mértéken és irányon túl terjesztésétől eltil-

tatnak, hanem hatványozására kényszerítetnek, illetőleg tevékenységüket maga az állam pótolja, ha a jog nem egyszerűen mint korlát, mint az eljárást irányzó szabály, hanem mint az együttlét és a fejlődés anyagi föltételeinek öszszege magyaráztatik: akkor az állam célja, a mint Stahl megjegyzi, nem csupán a közösségét, hanem minden ember egyéni cselekvőségének öszszegét fölemésztí. sőt túlhaladja, és mint olyan jelentkezik, a mely többet tartalmaz, mint a mennyit elemei szolgáltatnak. Pedig az állam annak csak egy részét szolgáltatathatja vissza, a mit polgárai közremunkálódásából nyer; hiszen öszszes ereje végelemzésben. csakis az egyes tagok által részére szolgáltatott működésnek öszszefoglalásából származik, és még ez sem juthat teljességében érvényre az állam hatalmában, hiszen egy részét igénybe veszi a közösségi öntudat és akarat kiképzésének belső munkája, valamint még az egyszerű gép is, midőn a munkaerőt átalakítja és irányozza, a súrlódás folytán erővesztéseget tüntet fel. Az állami szolgáltatások legnagyobb foka a polgárok azonos mérvű igénybe vétele mellett tehát az állami szervezet tökélyének mértéke, de állami cél meghatározásánál tekintetbe nem jöhet.

4. §. Egyébiránt az államcélélméletek történetileg soha nem fogalmaztattak pusztán ezen rideg, utolsó elemeikre visszavezetett alakjukban, hanem mindig más, elvont fogalmakkal helyezetttek kapcsolatba. Az alaki elméletek, mint az önfentartás, vagy mint a jogalkotás és jogfentartás elméletei fejtettek ki; az anyagi elméletek mint vallási vagy hierarchikus, mint pantheistikus jellegűek, mint az erkölcsi rendre, a közjóllétre, a népakaratra, a haszonra vonatkozók adattak elő.

Az önfentartási elmélet tulajdonképen az állam céltalanságáé, és onnan következik, hogy az állam merőben mint külső kényszeren alapuló, vagy mint szeszélyesen működő természeti erők által létrehozott fogatik fel; így tagjainak érdekeivel és céljaival minden viszonyon kívül helyeztetik, és tagjainak öszszes szolgáltatása nem mint részükre viszszaerülő, hanem mint az állam fenntartásának műve által fölemésztett jelentkezik, és e szerint az államhatalomból társadalmi célokra erőfelesleg nem marad. Kap-

csolatban mutatkozhatnak e tan egyszersmind threologikus felfogásai, ha a földi hatalom közvetlenül mint az isteninek megtestesítése részül tiszteletben; ekkor az önfentartás mint államcél az állam merő önczelőségének elismerésében, és teljeseczelőségének megtagadásában nyilvánul. Ez alakjában az önfentartási, mint a patrimonialis állam sajátos czélelmélete jelentkezik, míg egyszerűbb felfogása mindig az állami fejlődés azon szakaira nézve jellemző, a melyben egy régen fenálló és megállapodott uralkodó társadalom állami helyzetében új elvű és érdekű által fenyegetve érzi magát, és despotikus eszközökkel törekszik egyszerűen a fennállónak fentartására, a melynél bővebb és magasabbrendű érdekkört egyáltalán el nem ismer, és a melyben minden fejlődéstől való félelem, a jövőendő bizonytalan veszélyei miatti aggodalom a tényleges állapot bajait feledteti, vagy pedig egyes uralkodó személy vagy osztály, kiváltságaihoz való görcsös ragaszkodásában, minden egyéb emberi érdeket szem elől téveszt. Ezen kívül az önfentartás képezi természetesen a legkezdetlegesebb és öntudatra még nem jutott közönségek czélját, a nélkül azonban, hogy e korban, a mely szükségképen teljesen elmélet nélküli, rendszeres alakot öltene.

5. §. Míg így az önfentartási czélelmélet az állami társadalom elvéül szolgáló érdekek megtagadásából vagy legalacsonyabb értelmezéséből származik, a merő jogfentartási czélelmélet, a mely az államot tulajdonképen pusztán a társadalmi cselekvőség óramutatójának szerepére korlátozza, a társadalmi viszonyok teljesen önmaguktól való rendeződésének, a közösségi és egyéni érdekek öröktől való és megbonthatatlan harmóniájának, a társadalom elemei, egyes tagjai tudata és akarata, egy szóval erkölcsi tulajdonságai tökélyének föltételezéséből indul ki, és az államot még nem is rendező, hanem pusztán a társadalmi rendet kifejező közegnek tünteti fel. Ezen felfogás alapja a jog azon értelmezésében rejlik, a mely szerint az pusztán elvont, észszerű szabály, a mi ismét azon eszmében gyökerezik, hogy az embert eljárásában kizárólag a gyakorlati ész irányozza; ennek folytán a jogfentartási czélelmélet az öszszetes társadalmi jelenségekkel valójában minden kapcsolaton kívül helyezkedik. Minthogy azonban a jog illetén felfogása teljesen üres,

gyakorlati értelmezésénél öntudatlanul s észrevétlenül is azon fogalma által helyettesítetik, a mely szerint az emberi cselekvőség azon korlátait jelenti, a melyek hagyományosan tudatra jöttek, és e szerint múlthatatlanul szükségesek gyanánt fogatnak fel, és a melyek általánosságának eszméje így könnyen átsiklik teljesen elvont voltukéba. Népszerűséget nyer ez elmélet azután az által, hogy e mellett legkönnyebben alkotható meg a jogállam képzete, vagyis azé, a melynek minden cselekvősége egyedül előre megállapított általános szabályok körén belül mozoghat. Erre törekszik pedig minden társadalom hosszasan békés és kétségbe nem vont uralmának szakában, akkor, mikor éltető érdeke minden tagjának teljesen tudatára jutott, és magánérdekével öszszehangzónak mutatkozik, a mi kivált a nemzeti állam eszményével könnyen azonosítható.

6. §. A jogfentartási célelmélet tehát metaphysikai eredetű, mert a jog nem tapasztalati, hanem metaphysikai jellegű felfogásának következménye. Ugyancsak metaphysikai, de mind durvább bölcselkedési szak szülöttjei a pantheistikus, a hierarchikus és a vallási célelméletek. Ezek közül a pantheistikus elméletek azon alap gondolatból származnak, hogy az anyagi és szellemi jelenségek a világ rendjének párhuzamos kifejezései, a melyek lehetnek egyenértékűek, mint Spinozánál, lehetnek lényegükre vonatkozólag pusztán a világlélek vagy általános szellem nyilvánulásai, mint a stoikusoknál, illetőleg Hegelnél. Mindegyik esetben a tudat és tényezői, valamint eredményei csak másodlagosan és tökéletlenül jutnak érvényre az egyénben; első sorban az egyetemes szellemre vonatkoznak, a melynek minden intézmény, minden közösség és közönség egy-egy megjelenési alakja, egy-egy fejlődési fokozata, és a melynek így az állam is kisebb-nagyobb rendűnek ítélt megtestesítése. Célja e szerint merőben létében és azon öszszetes törekvéseiben rejlik, a melyek a természeti erők sorába számítanak; másnemű megállapítására és bírálatára tehát e szempontból a tudomány nem jogosult. Szembeszökő, hogy ez elméletek egyszersmind vallási feltételezésüekkel is azonosíthatók, a mennyiben a természet rendje az isteni lényeggel hozatik öszszefüggésbe; az egyik valamint a másik eset-

ben az alapfeltételezések a tudomány körén kívül fekszenek, és így az eredmények sem mérhetők össze a tudományéval.

7. §. Mihelyt azonban nem általános, bizonytalan tartalmú vallási érzületből származó eszmék, hanem valamely tételes vallás tanainak szempontjából merül fel az államcél kérdése, már azoknak megfelelő alakot ölt megoldása is. Ha mint az isten közvetlen műve jelentkezik az állam, célja is mint az istenség által közvetlenül és tételesen kitűzött mutatkozik; s pedig vagy mint a világ meghódítása és az isteni ígének karddal terjesztése, mint a mohamedanismusban, vagy mint az isten dicsőségét eredményeinek ellentéte vagy sikerei által magasztaló, mint egyrészt Szent Ágostonnál, másrészt a késő patrimonialis íróknál, vagy mint a földi békét a világon tökéletlenebbül vagy tökéletesebben létesítő, mint Aquinói szent Tamásnál és Dante-nál. Ha ellenben az állam magasabb szervezet közege, az egyház eszköze gyanánt fogatik fel, a mely maga közvetlenül isteni eredetű, célja közvetve vallási, ennél fogva hierarchikus, és az egyházi érdekek és célok előmozdításában, szolgálatában áll, mint ugyancsak Szent Ágostonnál, Aquinói szent Tamásnál és az egyházjogi elméletben. E felfogás szerint tehát az állam célja nem a földi, hanem a földöntúli lét előkészítése, nem magában az államban, hanem tulajdonképen az állam körén kívül érhető el; s egyszersmind az egyén összemérhetetlen jelentőséggel ruháztatik fel az állammal szemben, hiszen a földöntúli élethez viszonyítva, mindaz, a mi világi és állami, merőben mellékes és csekély, így pedig az egyes ember végleges java természetesen minden állami érdek fölébe helyeztetik, azon különbséggel a különböző elméletekben, hogy míg némelyeknél, a protestánsoknál, megítélése egyéni belátásra, addig az egyház felfogása szerint, maga az egyház által eszközözendő megállapításra és közvetítésre van bízva.

8. §. Szintén a vallással rokon, minden esetre pedig metafizikai jellegű azon elmélet, a mely az állam célját az erkölcsi rend létesítésébe vagy fentartásába helyzi. Az erkölcsi rend fogalma ugyanis vajmi bizonytalan, és számos irányban vonatkozásba hozható. Helyettesítő kifejezése lehet az istenség felfogható lényegének, mint Leibnitznél, Krause-nál és tanítványainál, vagy az emberi

lélek tényezői arányos és helyes összefüggésének, mint Herbartnál és követőinél: felhasználható mint a gyakorlati ész követelményeinek megfelelő állapotot jellemző, mint néhány Kant iskolájához tartozó írónál, végre mint a közjóléttel egyező, ez alatt azonban nemcsak az anyagi kielégítettségnek, hanem a lehető erkölcsi tökélynek állapotát is értve, mint Wolfnál, a kinél tehát az állam legfőbb célja az állam tagjainak legfőbb céljával, lehető tökéletesedésével azonosul; ez utóbbi legtetszetősebb alakjában is azonban az állam mint minden alárendelt társadalmat, és mint a közvetlen egyéni munkásságot is teljesen kiegészítő jelentkezik. A közjólét mint a tökéletesedés elmélete az erkölcsi tökéletesedés feladatát így merőben az állam közvetítésével véli megoldandónak, pedig nyilvánvaló, hogy kielégítő teljesítése mind az egyes egyének, mind az alárendelt társadalmak, mind az állam összhangzó közreműködését követeli, s amazok tekinteten kívül hagyása szükségképen az állam hatáskörének teljhatalomra való átváltoztatását eredményezi, az állam teendőinek azon fel fogását a mely a múlt század felvilágosult kényuralmának, sőt az állam mindenhatóságának communistikus, Owen- és Fourier-féle képzetében leli megfelelő megtestesítését; és még ha az állam teendője nem is mint az egyéni és alsóbbrendű társadalmi közreműködést helyettesítő és fölöslegessé tevő, hanem csupán mint azt kipótló jelentkezik, akkor is a tökéletesedésnek a közvetlen államcél gyanánt kitűzése, midőn az államot magát ismeri el az erkölcsi tökély bírójának, hatalma korlátlan kiterjesztésének útjára tereli.

9. §. Egyébiránt a közjólét elmélete más értelmezésekben is részesült. Egész általánosságában a tétel, hogy az államnak, mint minden emberi intézménynek, a közjólétre kell szolgálnia, kétségbevonhatatlan, de egyszersmind üres, ha a mellett határozottan kijelölve nincs, hogy az állam, mint olyan, mi részben járul a közjólét megteremtéséhez, hogyan viszonylik e tekintetben a többi intézményekhez, és azokkal szemben mi képezi sajátos különleges feladatát, valamint, hogy arra mi módon irányítható. Ennélfogva a közjólét elméletének keretébe vonható minden más elmélet, a pusztá jogfentartásin kezdve, a mely szerint e szempontból az állam békebiztosító intézetnek lett felfogva, mint Thomasiusnál, a vallásit

is felölelve, ha az isten rendelkezése szerinti élet mint a földi boldogságnak is legmegfelelőbb képzeltek, mint Paleynél és iskolájánál, egészen azon socialistikus és communistikus tanokig, a melyekben, mint Saint-Simonnál és Blancnál, sőt némely újabb német írónál is, az állam szerepe a jog szervezésén kívül még esetleg a munka szervezésére kiterjesztetik. Ez általános és elmosódott fel fogás körében azonban két elmélet alakult, a mely az államcélzt körvonalozva, kibontani igyekezett a jóllét határozatlan fogalmából: az egyik, a népakarat elmélete, azáltal, hogy a módot és szövet megjelölte, a melyek létesítésére hivatvák; a másik, a haszonelmélet, a közjóllétnek mérlegelhető elemekre való visszavezetésével.

10. §. A népakarat elmélete az államot mint oly intézményt fogta fel, a mely által valamely nép akaratát megvalósítja, a mi mellett mindig az összeség érdeke érvényesül, mivel a helyesen kiderített közvélemény csakis a közönség egyetemes javára irányulhat. A föltételezések, a melyeken e tan sarkall, a következők: az állam gyanánt szervezkedett társadalom tagjai tudatával bírnak az egyéni érdekeknek és céloknak, a melyek elérése reájok nézve előnyös, továbbá ismerik azon célzt, a melynek érvényesítése a közönség szempontjából kívánatos, végre ismerik azon eszközöket, a melyekkel e cél elérhető, vagyis ismeretével bírnak az állam erejének és szervezetének.

E három tétel ismét a következő további föltevéseken alapul: először, hogy az egyéni érdekek nem ellentétesek, hiszen, ha ilyenek volnának, már az ezek elérésére való törekvések vezetnének az emberek közti összeütközésekre; másodsor, hogy az egyéni érdekek egyáltalában nem, vagy csak igen kis mérvben állanak ellentétben a közérdekkel, mert különben a polgárok nem törődnének a közérdek érvényesítésével, hanem mindenki csupán a saját magáéval; harmadszor, hogy a polgárok a közérdek körét teljesen áttekintik, és minden következményeivel együtt meglatolni képesek; negyedszer, hogy közérzületre képesek, oly önfeláldozásra készek, a mely a közérdek teljes megvalósítására szükséges; ötödször, hogy midőn a közérdeket megállapítják, egyszersmind az elérhető legmagasabbrendűt tűzik ki; és végre hatodsor, hogy, miután az állam célja

nem egyes cselekvéy által érhető el, hanem állandó irányú munkálkodást igényel, a népakarat mindig állandóan és változatlanul azonos marad.

Mind e föltételezések az öszszes történeti tapasztalattal, de a lélektan szolgáltatta adatokkal is homlokegyenest ellentétben állanak, hiszen megannyian az egyes emberek és az öszszes emberiség teljesen eszményi fejlettségének hitén alapulnak. Sem azt nem igazolja a tapasztalat, hogy az emberek mindig saját valódi, végleges érdekeiket felismernék, sem azt, hogy felfogásuk egymással ne ellenkeznék, sem azt, hogy kizárólag a közérdekben szemlélnék saját céljaik biztosítását elannyira, hogy annak kedvéért ezekről föltétlenül lemondának, sem azt, hogy közérdekül is mindig a közönség legmagasabb rendű állandó előnyét fognák fel, de legkevésbé felelnek meg a tények azon nézetnek, hogy valamely társadalom tagjainak felfogása minden körülmények közt állandó és változatlan maradna, még az eljárás legfőbb irányaira vonatkozólag is.

De mindezen ez elmélet ellen bizonyító jelenségeken kívül még egy nagy nehézsége merül fel: annak megállapítása, hogy a különböző nézetek közt, a melyek mindegyike a közvélemény nevét és címét bitorolja, melyik felel meg a valódi népakaratnak, melyiknek érvényesítése képezi az állam tulajdonképeni, helyes célját. Erre vonatkozólag iparkodott felelettel szolgálni Rousseau a közakaratról alkotott tanában, a mely az államnál alsóbbrendű társadalmak teljes eltörlését követeli, és a teljes öntudattal és önuralommal felruházottaknak képzelt állampolgárok egymásával közvetlenül öszszehasonlított érdekfelfogásában egyezőnek megmaradó részt tekinti a valódi népakaratnak.

Tagadhatatlan, hogy ez elmélet kiváló mértékben megfelel a nemzeti állam eszményének, a melyben a polgárok minden ereje és tehetsége arányosan és telhetőleg ki volna képezve; és tagadhatatlan egyszersmind az is, hogy elméletileg előzetesen semmivel sincs inkább biztosítva az, hogy a társadalom egyes vagy némely tagja, a ki, vagy a kik a hatalmat tényleg magukhoz ragadták, inkább ismerjék fel a közérdeket mint az öszszeség, bár a társadalmak

fejlődésének története a monarchikus és aristokratikus elemek kiválasztását igazolja, és bizonyos korszakokra nézve uralmukat múlhatatlannak tünteti fel, mivel az öntudat, a társadalmi feladatok iránti készség, és teljesítésük képessége nem egyenletesen fejlődnek ki minden tagnál. Viszont ugyancsak a történet bizonyítja, hogy minden ösztetes társadalmi érdek hosszas küzdelmek után teljesen áthatja a társadalmat, és minden tagjának felfogásában visszatükröződik. E demokratikus jellegű korszakokban tehát természetes és kikerülhetetlen az államcélznak azonosítása a népakarat érvényesítésével; de mindig csupán bizonyos ösztetes, tételes feladatra vonatkozólag, nem pedig elvontan és általánosságban. Különbben a népakarat elmélete úgyis inkább a főhatalom jogosultságának alapjaira vonatkozólag fontos, valamint annak politikai megítélése tekintetéből, mennyire kívánatos az állam tevékenysége irányainak meghatározása tagjai ösztetesége által, nagyobb áldozatkészség és erő kifejtés előidézése végett.

11. §. A haszonelmélet ellenben, habár tüzetesebb megállapítása Bentham által ugyancsak a törvényhozási politika szempontjából eszközöltetett, önálló bölcsészeti érték igényével is fellép, nemcsak mint az állam célja, hanem egyszersmind mint az ösztetes erkölcsi és jogi tanok számára alapelvet szolgáltató. Ellentétbe helyezkedik az asketikus világnézlettel, mely túlvilági tekintetek folytán az emberiség földi szenvedéseit és bajait nem kerüli, földi előnyét és boldogságát számba nem veszi; továbbá az érzetre hivatkozó rendszerekkel, a melyek az elemeikre vissza nem vezetett, és így tudományosan meg nem magyarázható, gyakran metaphysikai képzeten vagy esetleges eszmetársításon alapuló rokonvagy ellenszenv szerint ítélik meg a törekvések értékét; e helyett a célok és eredmények méltatásában mindig azoknak az emberi szükségletek kielégítésére vagy e kielégítés akadályainak eltávolítására való vonatkozását kíséri figyelemmel. Ennek szabatos eszközlésére szolgál azon általános tétele, hogy minden cselekvésnek, tehát az államnak is célja gyanánt egyedül a legnagyobb számú ember legnagyobb boldogsága fogadható el, azon föltételezés alapján, hogy a gyakorlati eljárás tekintetéből minden ember egyenlőnek

számítson, mivel nem létezik általánosan alkalmazható mérv az emberek különbségének meghatározására. Összvetes alkalmazásának további föltételezése pedig az, hogy az úgy szellemi mint anyagi előnyöknek és élvezeknek egyrésztől, és károknak és bajoknak másrésztől, oly kimerítő áttekintése szereztessék meg, a melyben azok egymáshoz arányíthatókként, és egymással összehasonlíthatókként jelentkezzenek. De éppen ebben áll a haszonelmélet legszembetűnőbb fogyatkozása ez alakjában; mivel tényleg az emberi előnyöknek és bajoknak egy minden korra és állapotra érvényes összeállítására, a mi az emberi úgy testi szervezet mint lelki körülmények kimerítő és tökéletes ismeretét föltételezné, teljesen lehetetlen, és ezenkívül, még ha azzal el is lehetne készülni, mindig fenmaradna azon további kérdés, hogyan és mi kulcs szerint lehessen kiegyenlíteni a jelen nemzedék munkájának, fáradságának és szenvedésének számláját az utókor érdekének, többnyire azon alapuló, könnyebb és teljesebb kielégítésével, a múlt és jelen nélkülözését a jövő boldogságával, így a merő haszonelmélet álláspontjáról két megoldhatatlan feladat merül fel: az egyén feláldozása helyességének bizonyítása nagyobb számú mások kedvéért, a mire nézve ezen elmélet korlátot meg nem állapít; és az egész emberi nem, a múlt, jelen, és jövő érdekazonosságának igazolása, a mely vallási szempontból talán elfogadható, történetileg is esetleg megközelítőleg kideríthető, de arra, hogy deductiv elmélet bölcsészeti alapjául elfogadtassék, egyáltalában nem alkalmas.

Ez indokok vezettek a mérlegelő és összehasonlító haszonelmélet átalakítására olyanná, a mely előzményeül elfogadja, hogy az emberi önzetlenség és önfeláldozási készség fejlődése a társiaság és a közösségi élet bensősége fokával karöltve halad, a minek folytán az emberek készek mások szebb jövőjének reményében saját hasznuk bizonyos részéről lemondani. Bölcsészetiileg ez kétségkívül jelentékeny tökéletesítés; de az államcél meghatározása tekintetéből az elmélet látszólagos szabatoságát és egyszerűségét lerontja, illetőleg a szerves történeti fejlődés törvényeinek kiderítésétől teszi függővé alkalmazhatóságát.

12. §. A haszonelmélet hatása egyébiránt még az állam tevé-

kenységi körének kérdésére is számba veendő. Minthogy végelemzésben minden előny egyedül mint a társadalom természetes, végső alkatrészének, az egyes embernek valamely érdekkielégítésére vezethető vissza, és ez ismét az egyéni tudat és érzület körébe tartozik, ennél fogva a haszonelméletnél is múlthatatlanul előtérbe lép azon elv, hogy túlnyomólag az egyéni tudat irányadó, mivel általában minden egyén leginkább képes a maga hasznáról ítélni, és mivel a cselekvés szabadsága éppen ezért átlag legjobban biztosítja foganatos voltát. Különben minden elmélet, a mely nem asketikus, vallási vagy metaphysikai alapon, vagy pedig nem rokon- és ellen-szenven nyugvó, az emberi természet ép hajlamainak és törekvései olyatén minőségének föltételezéséhez kénytelen járulni, a melynek folytán azok saját kielégítésére irányulnak, ennél fogva egyszersmind a szabadságnak az ember magánérdekei körére vonatkozólag jótékonyosságát ismeri el, már azért is, mivel az emberi szabadságnak minden korlátolása magában is kellemetlen az emberre nézve. Innen Benthamnál azon tan, hogy az állam, midőn mások szabadsága és érdekei végett kényszert kénytelen alkalmazni, csakis a kisebbet választja két rossz közt; innen a szabadelvű iskola azon sarkalatos tana, hogy minden beavatkozás idegen érdekkör kielégítésére baj, a mely a lehető legcsekélyebb mérvre szorítandó, a minek folytán az állami hatáskör is a társadalom biztonságával és rendjével megférő legszűkebb keretek közé foglalandó.

E következtetéseivel az elmélet ismét a történet ellenkező tanúságaiba ütközik. Mert habár kétségtelen, hogy azon fokon túl, a melyen tudatossá vált, a fegyelmezettség és az önuralom csakis saját kezdeményből kiinduló szándékos alkalmazkodás és gyakorlat által fejlődnek, éppen oly bizonyos az is, hogy kezdetben csakis folytonos külső kényszer, majd az által előidézett megszokás mellett képződnek ki. Maga a bővebb körű érdekkiefogás is csupán az emberi tudatnak már magasabbrendű kifejlődése mellett lehető, és mivel ez a társadalom némely osztályaiban gyorsabban halad előre, mint másokban, helyes az alávettettek belátásának és készségének pótlása az uralkodóké által, ezek szellemi és erkölcsi fölényének mérvében. Ennek felismeréséből származnak azon törekvések az egyéni sza-

badtság biztos körének meghatározására, a melyek kivált Mill művében a szabadságról felölelik egyszersmind az egyéni kezdeményezés jelentőségének kiderítését minden társadalmi fejlődésre nézve; ezzel kapcsolatban irányul egyszersmind az igyekezet az állam rendező tevékenységének különválasztására az anyagi, alkotótól, a mely a haszonelméletnek a fejlődési elmélettel egyeztetésére törekvő Spencer-féle tanokat jellemzi.

Első látszatra az állam rendező és alkotó működésének e megkülönböztetési azonosaknak mutatkoznak az állam jogfentartási és anyagi célélméleteinek eltéréseivel. A lényeges különbség azonban abban áll, hogy míg a merő jogfentartási elmélet a jognak egy feltétlen, minden időre és korra szóló öszszeget tekint az állam által érvényesítendőnek, addig az, a mely az állam feladatát rendező működésébe helyezi, ezen rendező működést szükségképen viszonyosnak tartja a társadalomhoz tartozó egyének alkotó cselekvőségével, a mely maga is a változó műveltség szerint folyvást módosul.

13. §. Az állam céljára és működésére vonatkozó elméletek öszszetes befolyása különben nem annyira az állam egyes cselekvési mozanataira gyakorolt hatásban mutatkozik, mivel ezeknél a mellékes körülmények, az állami élet külső és belső esetleges tényezői oly bonyodalmasak, hogy azokat elméletileg bonczolni, azok körében az elméleti tekinteteket latolni szinte lehetetlen, hanem inkább az állami élet általános irányára, sőt szabatosabban az a felőli bölcséleti gondolkodásra, a mely a tényleges állami törekvésekkel nem vág mindig össze, és a melynek kifejezését leginkább az állameszmények képezik, a melyekben a célélméletek egyszersmind megtestesítettek, de a melyek más részről megfelelnek azon társadalmi főérdekeknek is, a melyek uralmának korszakát viszsztatükröztetik.

Az első ezen mesterséges állameszmények közt, vagyis inkább az első csoportja az, a mely Plató három politikai párbeszédében, az »Államférfi«-ban, a »Köztársaság«-ban és a »Törvények«-ben van részletezve. Az állam e szerint az egyén óriási hasonmása, a melynek célja az erkölcsi jónak, a jogosnak és az igazságnak, vagy pedig, — minthogy az igazság az egyes és az állam különböző tehetségei-

nek és alkatelemeinek öszhangzatos működését biztosítja, az öszhangnak létesítése. A mi jó és jogos, az egyszersmind a véglegesen hasznos; ennél fogva az állam célja a haszonnak is biztosítása. Valamint azonban az egyes magában sohasem létesítheti tehetségeinek és erényeinek teljes öszhangját, úgy az állam sem érvényesítheti az igazat és jót biztosan és véglegesen. E hiány kipótlása gyanánt a túlvilági elsődleges és isteni igazságosság reménye jelentkezik. Az állam eszménye az, a melyben a különböző természetű emberek a különböző tehetségek és erények lényeges aránya szerint helyezvék el, és részesülnek a közösségi teendőikben. Minthogy azonban a különböző természetek egymással özszeütközésbe jöhetnek, szükséges egy külön, állami uralmat megtestesítő elem, a mely az özszeütközéseknek elejét vegye. Ez elem eredetileg és legtökéletesebben az istenség személyes, vagy az eszményi király által helyettesített, intézkedése, a mely az állam vezetésében ugyanazon szerepet teljesíti, mint a kormányos a hajó irányzásában. Minthogy azonban özszeütközéses esetben alig képzelhető, hogy a bölcs az állam, élére juthasson, vagy ha juthatna is, azon megmaradni akarjon, és hogy a polgárok annak engedelmeskedni készek és képesek legyenek, az állam vezetése a bölcsök osztályára, védelme a harcosokra bízandó, a kiknek részrehajlatlansága az állami uralom tekintetében minden magánérdektől való elvonatásuk, az állami érdekeknek való teljes szenteltetésük és odaadásuk által biztosítandó, részint apróra szabályozott nevelés folytán, részint nő- és vagyonszféra által, így az állam három eleme, a bölcsök, a harcosok, és a termelők megtestesítik a bölcsesség, a vitézség és a mérséklet három erényét, míg öszhangjuk az állami rend tökélyéből következő negyediket, az igazság erényét juttatja kifejezésre. Az állam végcélja és az igazság legfőbb erénye e szerint a községi állam életérdekével özszeütköző öszhang képzetével azonosul; így Platónál a községi állam eszményét azon elemeinek tekintetbe vételével látjuk egyszersmind megalkotva, a melyek az előző törzsi és vérségi társadalmak eszméiből hagyományképen megmaradtak, a mi egyrészt a patriarchális érzelmekkel özszeütköző tekintély elvének túlnyomóságát, másrészt a nő- és vagyonszféra iránt való előszeretettel magyarázza.

14. §. Ugyancsak a községi, de már a hódítóra való átmenet pontján álló, társadalom célját és eszményét tűzi ki Aristoteles. Nála is az erényes élet az állam végcélja, a mely egyedül biztosítja az összes tehetségek gyakorlatában álló egyéni boldogságot egyrésztől, az összeség előnyét és hasznát, a közösség legmagasabb teljességét másrésztől, és így az igazság érvényesülését, a mely magában véve minden erénynek mérve, a minden túlságtól egyaránt távol fekvő közép. A különbség ezen és a platonikus fel fogás közt lényegileg abban rejlik, hogy az állam e célja nem emészti föl teljesen az egyén önállóságát, sőt az egyéni kezdemény és erély lehető fokozását igényli, a mi a nő- és vagyonközösség visszautasítását eredményezi. Az állami eszmény vagy egy szinte emberfölötti, isteni természetű, és a polgárság fogalmán merőben túlemelkedő király vezetése mellett létesíthető, vagy oly nevelési rendszer alapján, a mely a polgárok összes tevékenységét arányosan kifejtven, az élettapasztalat tekintetbe vételével is kiosztott, és minden polgár által különböző fejlődési szakáiban képességei és érzülete mérvében is befolyásolható hatalmi körök elrendezésében nyilvánul, a mi mellett az állam többé nem oly föltétlenül elzárkózott, mint Platónál, hanem a hódító, a fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom ébredező érdekének megfelelőleg, folyton bővülő emberiségi körökre kiterjeszhető.

15. §. A fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom érdekének megfelelő hódító állam eszménye ellenben a maga teljességében lebeg a római irodalom szemei előtt. A római nemzeti érzületet leg-hívebben kifejező költő is az uralmat és a világbékét hirdeti lelkesülten mint állami végcél, és Cicero a kötelességekről, valamint a törvényekről irt műveiben a világbéke biztosítását, az egyetemes közösség érzületének meggyökereztetését, az egyesek előnyeit fel-ölelő közhaszon érvényesítését tűzi ki az állam céljául, a melynek eszményi szervezete az állami kötelezettségekhez mért kiváltságú különböző társadalmi elemek és osztályok uralmának vegyes össze-tételéből állapítandó meg, azon kormányalkatban, a mely a világhó-dítóvá vált római köztársaság fénykorában, felfogása szerint, tényleg

létesült. Jellemező, hogy ekként a fogyasztási vagyont gyűjtő társadalom eszménye is merőben világi és tételes természetű.

16. §. Ezzel szemben a vallási társadalom elsődleges eszménye merőben túlvilági lévén, földi megvalósítása csakis a szereteten alapuló egyetemes és teljes közösség által eszközölhető, a mire az apostoli együttlét első korszakában ideiglenes kísérlet is történt. Utóbb az eszmény létesítése és eszközei a földi körön és emberi tehetségeken kívül kerestettek, és minden világi szervezet az eszménnyel összemérhetetlennek ítéltetett. Majd az egyház ismét saját szervezetében törekedett azt valósítani, bevallottan tökéletlenül mindaddig, a míg mint teljesen diadalmas nem mutatkozhatik, és törekvéseit földi közegekkel érvényesíteni, e mellett világi körülményekkel megalkudni kénytelen. Tulajdonképeni állami eszmény csak a hódító világbirodalom újra felélesztésének törekvései közben alakított ismét Dante által, a kinél az egyetemes birodalom célja, a nem az egyesekben, hanem csakis az öszszes emberiségben nyilvánuló, és egyedül a biztosított világbéke mellett nyilvánítható, és az isteni szándékot is megvalósító emberi teljes öntudatot kifejezésre juttatni; de e mellett ezen eszményi állam szervezete az önkormányzati körök legnagyobb bőségét és változatát föltételezi. Még harmádfél századdal utóbb is újra kifejezést lel ezen világbirodalmi eszmény Campanella »De civitate solis« című művében, némi visszatéréssel a platonikus felfogásra, és a közösség belsőbbé tételére, a mely ismét egészen a vagyonszösségig fokozódik, valamint átszóve oly theologico-metaphysikus optimismussal, a mely egyszersmind az egységes világbirodalmat mint a nemzetek nem meghódításából, hanem öszszeolvadásából remélhető, és az ész tanaival teljesen megegyező, fölényt feltétlenül kifejezésre juttató, vallást megtestesítőt tüntette fel. Sőt még ezután is lappangva fenmaradt Németországban a világbirodalmi eszmény, s Leibnitz még 1667-ben kifejti, hogy a nyugati kereszténység világi feje ugyan nem isteni jog, hanem a nemzetek tényleg kinyilatkoztatott és hagyományos meggyőződése szerint a római szent birodalom császára, a ki a többi fejedelmek fölött némi joghatóságot gyakorolni hivatva van, a világbéke megőrzésére, az emberiség tökéletesedésének előmozdítására.

17. §. Egyébiránt a renaissance és reformatio korszakaiban az elméletek csakúgy, mint a tényleges törekvések, a különböző korszakok és eszmények sokszoros változatosságát és vegyületét tanúsítják, megfelelőleg azon tüneménynek, hogy az egyház erkölcsi és politikai uralmának megszűnésével a legkülönbözőbb elvű társadalmak, a melyek addig mint alárendeltek szerepeltek, ismét egymás mellett versengnek az uralomért, míg végre mindnyájuk felett megalakul a nemzeti állam. Irodalmilag először Macchiavellinél hangzik fel a nemzeti önállóság eszméje, merő önfentartási célélmélet kíséretében; Morus Utópiájában ismét túlnyomók a platonikus emlékek, a gazdasági közösség követelményei, bár ezek mellett kiemelve a nemzeti képviselő szükségessége, és a vallásiakban is szabad, a nevelés által is előmozdítandó, egyéni fejlődés igényei. Bodin inkább az aristotelikus hagyománnyal törekszik összeköttetésben maradni, bár az ókori államcélmeghatározásokat mint elégteleneket visszautasítja; a szemléleti életet tekintvén a legnagyobb boldogság és erény állapotának, az állam célját a szervezett békében látja, a mely annál teljesebb, minél magasabb rendű az állam alkata. Grotius az igazság uralmát és az általános, nemcsak testi, hanem egyszersmind lelki békének úgy egymás közti, mint benső viszonyaikban való elérését tűzi ki az emberi közösségek céljául, a melyben kielégítést nyer az ember társiasága. Spinoza pedig eszményinek szintén azon állapotot tartja, a melyben az emberek összehangzólag élnek, és természetüknek megfelelő jogukat sérthetetlenül megőrzik akként, hogy tevékenységüket is egyszersmind lehetőleg érvényesítik.

18. §. Eltérőleg ezen sokszoros vonatkozású elméletektől, Hobbesnél az állam célja merőben tagjainak minden irányú oltalma, teljes biztosítása, a mi által épen a főhatalom föltétlenségének és korlátlanságának, de egyszersmind azon teljes, külső függetlenségének is kiemelésére jutott, a mely a nemzeti államok újkori európai rendszerének sajátja. Harrington Oceanájában azután ez alapon eszményi, szabad alkotmány megállapítására törekedett, az állam által mérséklendő egyéni vagyon arányában szabva ki a politikai egyensúlyozott jogköröket; míg Locke a szabadságot az

államcél megszorításával is igyekszik biztosítani, azt főleg mint az élet biztonságára és a vagyon megóvására vonatkozót határozván meg. Innentől fogva ágazik azután szét az állam céljának anyagi felfogása Wolfnál és Rousseaunál, és alaki meghatározása Thomasiusnál, Kantnál és Humboldttnál; mind a két irányban azonban az emberi természet azon egyéni egyenességének és helyességének tanától befolyásolva, a mely a múlt század felfogását jellemzi, és az encyclopaedisták műveiben majdsaknem minden téren következményeiig kifejtett, míg Bentham és a két Mill haszonelméletében ismét, mint a gyakorlati életszabályok egyedül elfogadható elve, a törvényhozás rendezésére, az állam hatáskörének megszabására, és általában az erkölcsi megítélésre tüzetesen alkalmaztatott.

19. §. Az ezen elméletekkel kapcsolatos politikai átalakulások elleni viszszaállítás eredményezte azon visszahatást a középkori felfogásra és eszményekre, a mely részint Bonald és De Maistre theokratikus irányzatú műveiben nyilatkozik, részint a történeti iskola azon metaphysikai jellegű fejtegetéseiben, hogy az állam célja a nemzeti szellem érvényesítése, részint Stahl közvetítő elméletei-részint végre Hegel dogmatikájában, a mely az államban az eszme legmagasabb megvalósítását, a világszellem öntudatát, a valóságos istenséget szemléli. Másrésztől ugyancsak vallási eszmék és célok öszszekötése a népakarat elméletével nyújtott alapot a Saint Simon-féle socialismus tanainak, a melyek szerint az emberi közösségek célja, mindenki természetes igényeinek kielégítéséről, és minden tehetségnek megfelelő munkáról gondoskodni, valamint táplálta azon communistikus elméleteket, a melyek ezzel rokonok.

20. §. A communistikus és socialistikus tanok általában szinte korlátlanul fokozzák eszményeikben az egyénnel szemben az állam szerepét, elannyira, hogy az nagykeretű körök tevékenységének természetszabta határaival többé már össze nem fér; a minek folytán minden ily elmélet végirányzata nagyobb terjedelmű államok feldarabolására, ismételten pusztá községi szervezetre, esetleg minden nagyobb közönségnek szövetségekre való felbontására vezet, a mint Owen, Fourier és az újabb communardok tanainak példája mutatja. De csakhamar szembe tűnik egyszersmind emez eszményeknek teljesen

kezdetleges volta, az, hogy az egyéni szabadság és kezdemény lehetőségének kizárásával, minden magasabb kielégítés lehetősége megtagadtatik; ennél fogva a nem kényszerű jellegű, hanem a tagok nemcsak politikai, hanem gazdasági öszszeműködési képességéhez és készségéhez mérten alakuló közönségek szövetsége mint a teljes egyéni szabadságot biztosító jelentkezik Proudhon anarchikus elméletében, a mely a nagyobbrendű egységek felbontásával, a különféle teendők lehetőleg külön, magánjogilag alakuló, körökre való szétosztásával és áthárításával, és ezek közti, szintén magánszövetkezési jellegű, kapcsolattal kívánja az állam tevékenységét pótolni, a mely szerinte történeti hivatását betölti, valahányszor a csak közerővel végezhető valósítására megindítja az önkéntes társasulás és szövetkezés folyamatát.

21. §. Míg így a communistikus, mint minden elmélet, midőn végkövetkezményeire vezetetik, az által, hogy fogalmi határainak és föltételezéseinek bírálatát felidézi, a saját magával ellenkezőt is életre kelti, a haszonelmélet kifejlődése szintén oly tanra vezet, a mely az állam működésétől minden tevőleges hasznosságot megtagad, és az állam, egyébiránt szabadon nem választható, általános célját csakis az egyéni fejlődés oltalmában, a tökéletlen öntudat korlátai külső kifejezésében szemléli, a mi minden egyes műveltségi fokon más-más tevékenységi kört eredményez az állam részére, a társadalmi egyensúly végleges eszményéül pedig oly állapot képét tünteti fel, a melyben, minden külső kényszer híján, az egyéni hajlamok és tehetségek végleges kifejlődése teljes közérzület következményeivel öszszehangzó, és minden úgy rendezési, mint valósí-tási állami beavatkozást fölöslegessé tevő egyetértésben és öszszeműködésben jelentkezik. Ezen, Spencer Herbert által kifejtett, elmélet szempontjából tehát bármelyik államcél is egyedül viszonylagos értékkel bír, a mely merőben a történeti fejlődés öszszetes szakával való öszszehasonlításából deríthető ki.

22. §. És csakugyan, minthogy elvont, öszszetes társadalmi tartalmat nélkülöző állam nem létezhetik, minthogy minden állam valamely történeti társadalomnak alakja, és az állam alakját ölti magára minden, bárminő érdekű, uralkodó társadalom: az állam

célja sem jelentkezhetik soha elvontan és egész általánosságban, sem mint külön alaki, sem mint merő anyagi cél; de minden tényleges államnak van anyagi, és van alaki külön célja. Anyagi célja, azon életérdek, a mely az illető, tartalmát képező társadalom központi elve, alaki célja pedig ezen életérdek érvényesítésének föltételeit a társadalmi tagok cselekvőségi körében megállapítani, azok megvalósításáról gondoskodni; az öszses cél tehát, társadalmi tudattal pótolni az egyes tagoknál mutatkozó tudathiányt a közösségi érdekre vonatkozólag, és kényszerrel érvényesíteni a tagok öszszeműködését ott, a hol az annak önkéntes eszközlésére való képesség vagy készség hiányzik.

Az állam tudata és ereje a tagok közösségi tudatának és közösségi célokra felhasználható erejének öszszege gyanánt jelentkezik. De ezen tudat és erő tényleg sohasem oszlik meg egyenletesen polgárai közt, és hozzájárulásuk sem egyenlő mérvben történik. Ott tehát, a hol az hiányos, az állam pótolni kénytelen, ott, a hol a társadalom tagjai azzal önkéntesen nem adódnak, az állam másoktól nyert erejének egy részét fordítja arra, hogy a közreműködést kikényszerítse. Ha a társadalom olyan tökéletes, hogy minden közösségi föladat egyaránt érdekel és vonz mindenkit, hogy mindenki felismeri erejének arányában a közönséggel szemben helyzetét és kötelességeit, a mi annál könnyebben történik, minél egyenletesebbé kifejlődött a társadalom, az állam teendője a legcsekélyebbre száll alá, arra, hogy e rend meg ne zavartassék. A hol ellenben kezdetleges a társadalom, a hol még az egyéni és a társadalmi érdekek öszszhangja nem hatott a köztudatba, a hol a társadalom tagjainak egyetemlegességéről való meggyőződés meg nem alakult, a hol nagyok a műveltségi, osztály-, és hatalmi különbségek, és tetemes ennél fogva a jogok és kötelességek egyenlőtlensége, ott sokkal terjedelmesebb az állam feladata, mert a közösségi tudatot nagyobb mértékben megtestesítő egyének belátását és kezdeményezését képviselnie és kényszerrel érvényesítenie kell a többi polgárokkal szemben, az önmaguktól való szervezkedésre nem képes erőket öszszegyűjteni és irányozni kénytelen, mivel önkéntes társas szövetség útján öntudatosan a tagok ezt eszközölni képtelenek.

Viszonylagos tehát ennél fogva az állam célja először azon társadalom ösztözetes érdekéhez képest, a mely anyagául szolgál, továbbá a társadalmi tagok közösségi tudatához, érzelmeihez, és így egyzsersmind szervezkedési tehetségükhöz képest.

23. §. E szerint az állam maga elé sem túlságosan bő, sem túlságosan szűk működési kört nem tűzhet, hacsak nem ereje aláadásának, vagy rendje megbontásának veszélye mellett. Ha nagyon terjedelmesre szabja ki szerepét, nagyobb mértékben veszi igénybe polgárai erejét, mint a mennyiben az, viszonylagos célját tekintve, szükséges, ennek folytán tagjai cselekvőségének azon része, a melyet fölöslegesen követel tolok, sokkal kevésbbé gyümölcsözőleg használtatik fel, mintha nálok meghagyatott volna egyéni kezdeményük részére, a mely úgylis egyedül képezheti bármely társadalmi haladás indító okát. Abból, hogy az állam magára vállalja oly egyes teendőik kivitelét, a melyeknek végrehajtására a polgárok az ő segélye nélkül is képesek lettek volna, így az következik, hogy elvesztik önálló kezdeményezési kedvüket és készségüket, egyéniségük eltörlül, így a haladás tényezői fogynak, és ennek következtében meggyengül és elpusztul a megfelelő társadalom, illetőleg állam maga is. Viszont azonban azon állam szintén felbomlik, a mely túlkeveset követel polgáraitól. Ez esetben nem lesz képes arról gondoskodni, hogy a társadalomban a jogos igények kielégíttessenek, és az állam kezében öszszepontosítva meg legyen azon tartalékerő, a mely a jog érvényesítésének, a rend biztosításának záloga. Sőt a polgárok kellő fegyelmezettsége hiányában, egyéni célokra kellően nem fordítható erőfeleslegük mellett, hiányoznak a közösségi érdekek kielégítésének eszközei, és az egyéni cselekvőségi körök közti gyakoribb súrlódások a társadalmi rend felbontására vezetnek.

Az állam működési körének helyes megállapítása tehát azonos a szabadság és a rend kellő egyensúlya feladatának megoldásával, a mely természetesen szintén mindig a társadalmi tényezőkkel viszonyos. A polgárok szabadsága egyrésztől annál nagyobb, minél kevesebbet követel az állam cselekvőségükből saját számára és minél kisebb mérvben korlátozza tevékenységüket; de másrésztől, ha az állam nem bírja egyik tagját a másik túlkapásaitól meg-

oltalmazni, a szabadság ugyancsak csökken, sőt a biztonság hiánya még sokkal inkább megszorítja érvényesítésének alkalmait, és ennél fogva gyümölcsöző voltát; a szabadság föltételét képezi tehát a biztosított rend. Megfordítva, a társadalom rendje az állam erejétől függ, a melylyel azt fentartani képes, és ha kiapadnak forrásai, a polgárok hozzájárulási képessége és készsége, a melyek csakis gyakorlat által izmosodhatnak, maga a rend is ingataggyá válik; üres váz, a mely a polgárok erőteljes életfolyamának tartalma nélkül magában összeomlik.

24. §. És valamint az állam célja, úgy viszonylagos minden külön társadalom állameszménye is, a melynek mindig csupán olyan állam felelhet meg, a melynek eszközei és szervezete tökéletesen összehangzanak az összeműködés azon körével és fokával, a mely az állam tartalmát képező társadalomban föllelhető.

Innen első sorban az következik, hogy az állam feladata a művelődés terjedésének arányában fogy. Azon mértékben tudniillik, a melyben a társadalom mind magasabb célok felé törekszik, azon mértékben, a melyben az ezen magasabb célok felőli meggyőződés mind általánosabbá válik, azon mértékben, a melyben e meggyőződés ily általánossá váltával meggyökerezik az emberekben együvé tartozásuk tudata, és ezzel kapcsolatban növekszik közérzületük és önfeláldozási készségük, és végre azon mértékben, a melyben maguk is képesekké lesznek meghatározni az eszközöket, a szervezkedés módjait és eljárásait, a melyek által e célokat elérhetik, szükségképen folyvást több és több annak az összege, a mit a polgárok maguk elvégezhetnek és kevesebbre száll az, a mi az államnak okvetetlenül feladatul marad. Annál is inkább, mivel minél magasabb rendű valamely társadalom, annál több emberi cél helyezkedik el érdeke tágabb keretében, mint alárendelt, mint önkéntesen valósítható.

De egyszersmind szem előtt tartandó, hogy a munkálkodással, az emberi képességek kifejlődésével párhuzamosan bővülnek az emberi vágyak, igények, és érdekek is, és pedig nem mindig arányosan a társadalom különböző rétegeiben. Már magában ez is szaporítja az állami teendőket; mert minél nagyobb eltérés van a társa-

dalom tagjainak felfogásában, érzületében, képességeiben, és készségeiben, annál nagyobb az állam rendező működésének köre, annál inkább kell ösztözetes szabályban meghatározni azt, a mit nem mindenki ismer el föltétlenül szükségesnek, de a mi nélkül a társadalmi főérdek érvényesítése nem lehet, és a mi ennél fogva az állam által kikényszerítendő. De ezenkívül még az emberiség haladásával, az érdekek bensőbbekké és magasabb rendűekké alakulásával az állam valósító szerepének hasonlóképen folyton táguló tér jut. Abból, hogy egy bizonyos érdek tekintetében az egyesek vagy társadalmi körök az állam közreműködését és pótló munkálódását mellőzni képesek, nem következik, hogy a helyett nem keletkeznék más irányban az állami tevékenység új köre, a mely elébb ismeretes nem volt, és nem nyílhatott meg. A történet, a közélet mindig számos példát nyújtanak e tekintetben. Ma az állam csak csekély részét teljesíti némely irányban annak, a mit néhány századdal ezelőtt végzett, de másrészt ismét sok mást intéz, a mit előző korszakok egyáltalában nem számítottak a közösségi érdekek és feladatok közé. A művelődéssel együtt tehát egyrészt fogy, másrészt azonban terjed az állam hatásköre; az pedig, hogy nagyobb mértékben csökken vagy növekszik-e, attól függ-vajjon az egyéni képességek az igényekkel azonos mérvben fejlődnek-e ki vagy sem. és vajon e képességek egyaránt oszlanak-e meg az állam minden tagjai közt, a kik arra vonatkozó tudatának alakulása és a kik közreműködése az irányadó érdek elérésére nélkülözhetetlenek. Az eszményi állapot tehát, a mely csakis az ösztözetes társadalmi érdekek kimerítése mellett valósítható a képzelhető legmagasabbrendű társadalomnak megfelelő államban, meg nem testesíthető bármely alsóbbrendű állam szervezetében. Az egyének teljes tudata, tökéletes szervezkedési képessége, föltétlen odaadási készsége és öntelensége, kivétel nélkül mindenkire nézve, az emberiség eszményi állapotának, történelmileg természetesen soha nem valósítható, föltételeit képezik, a melyek mellett csakugyan nem volna irányzásra, pótlásra, kényszerre, állami működésre szükség, és a jog csak kifejezése volna az elért végleges egyensúly állapotának. Tényleg azonban, a míg az emberiségnek van merre haladnia, a míg folyton új meg új célok keletkeznek, új meg új cselekvőségi

terek nyílnak meg, egyszersmind mindig új intézmények teremtésére, új szervezetek létesítésére, új jogszabályok alkotására van szükség, az állam tudatának, akaratának, tevékenységének új feladatai merülnek fel; cselekvőségének igazolására nem elegendő többé a létező fentartása, hanem kívánatos a társiasság azon növelése, a mely mellett egyedül hasznosíthatni a kültermészet felett szerzett nagyobb hatalmat, és a melynek megfelelőleg az állam akaratának, a jognak folyvást át kell alakulni, de a társadalom rendjét egyszersmind párhuzamosan szintén át kell alakítania.

3.

A JOG

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A jog fogalma.

A jog a társadalmi együttlét feltételeinek öszszege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében. — A jog mint az állam akarata. — Az uralkodó társadalom létföltételeinek emberi tevékenységtől függő elemei. — Az állam nem mindig teljesen tudatos, akarata nem irányul kimerítően és kizárólag a közérdekre. — A tárgyi jog, az állami szabályok öszszege, tehát nem egyöntetű; idegen, esetleges, és lényeges elemei megkülönböztetendők. — A jog alanyi értelme: igény kielégítésének szabadsága, körülhatárolt cselekvőségi kör, biztosított várakozások öszszege, engedély az állam segélyének követelésére. — Logikai összefüggése a tárgyi joggal. — Lélektani és történeti önálló, sőt ellentétes jelentkezése.

Az igazságosság mint az alanyi és a tárgyi jog kiegyenlítetttségének állapota, alanyilag mint létesítésére vonatkozó hajlam, erény. — Mint az egyensúly dinamikai elve osztó, mint statikai kiegyenlítő. — Az igazságosság és az elméleti igazság. — A logikai és az erkölcsi eszmény öszszetévesztése. — A jogszerűség. — A méltányosság mint az öszszetes körülmények számba vétele; mint az erkölcsi elemek tekinteteinek befolyása. — Egyéni és társadalmi méltányosság. — A tisztesség és az illem. — Az engedékenység; az elnézés. — A kegyeletesség és a könyörű letesse g.

E fogalmak közös vonatkozásai és különbségei. — Különböző jellegű parancsok: isteni, vallási parancsok; észparancsok; társadalmi parancsok; állami parancsok. Fogalmaik öszszefüggése a természettörvények fo-

g a l mával. — Szentesítésük vallási jellegű félelem, t a paszlatat, értelmi belátás, közvélemény, közhatalmi kényszer által. — A vallási szabványok, a szerta r t á sok és illemiségek, a jog különválása. — A j o g, a szokás, az erkölcs. — A szokás felszivatása a j o g és az erkölcs által.

— Az erkölcs vonatkozása az egyéni eszményre. — Külsőleg ki nem kényszeríthető. — A jog és a kényszer.

A kötelesség. — Különböző fajai a parancsok különfélesége szerint. — Igenleges és nemleges kötelesség. — A kötelesség, az erkölcs, és a jog eszméinek ö s z sze függése. — A theologiai és metaphysikai rendszerekben a kötelesség transcendentalis természetű; innen a jog átvitt értelemben. — A jog, mint a kötelesség teljesítésének eszköze. — Az alanyi jog, mint biztosított cselekvőségi szabadság (facultas), mint erkölcsi igény (aptitudo). — Föltétlen kötelesség és jog. — Az egyenlőség mint a metaphysikai jogfogalom eleme.

Az emberi tekintély elve végelemzésben az egyéni szükségletek rendszerének követelményein nyugszik.

— A jog sajátlagos értelmében. — A kötelesség mint ebből származtatott. E fogalmak általában viszonylagosak. — Ez alapon viszonylagosak a vallás szabványainak, a jognak és az erkölcsnek határai is. — Viszonylagos és változó eszmények.

A jog fogalmát kifejező szók. — 0σμ[^] ispá yai üaia; ῥίXTI, Σίxaiov; v/f[^]ioμ; szentesítésük a Sσομός, és a Xπόροq által. — Tas, sacra; jus, justum; populiscitum és plebiscitum, lex; ratio. — A jog fogalmának történeti meghatározásai. — Homer, Hesiod, Pindar. — Pythagoras, Plato, Aristoteles. — Demosthenes. — A stoikusok.

— Triapraecepta juris. — Cicero, Papinian, Celsus. — Szent Ágoston; Aquinói szent Tamás. — A kánoni törvénytár. — Dante. — Grotius. — Hooker. — Hobbes. — Montesquieu. — Leibnitz. — Thomasius. — Wolf. — Kant.

— Savigny. — Hegel, — Krause, Ahrens; Trendelenburg.

— Bentham és az angol analytikus iskola.

1. §. A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek öszszege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, öszszetesen mindig mint az állam akarata jelentkezik, nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben, vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.

Az államakaratnak ugyanis, mint a közösségi tudatnak megfelelőnek, természetesen az uralkodó társadalmi érdek, illetőleg az uralkodó társadalom létföltételeinek megállapítására és fentartására kell vonatkozni, a melyeknek az emberi tevékenységtől függő eleme éppen az állam alkatrészeit képező alárendelt társadalmak és egyének tevékenységének oly szabályzásában áll egyrésztől, a mely a közösségi feladatok megoldásához szükséges, másrésztől annak biztosításában, hogy egy tag cselekvése a másénak határaiba ne ütközzék, az egyéni érdekeknek a társadalmi érdekekkel öszszhangzó érvényesítése, és így a társadalmi rend fentartása szempontjából. De az államakarat különféle módokon nyilvánul; továbbá nem teljesen tudatos mindig, hanem részben gyakran ösztönyszerű, és nem is ismertetik fel kivétel nélkül, mint közvetlenül vagy véglegesen az államtól kiindult, az államhoz tartozó; ezenkívül az állam, miután szellemi tényezői tényleg nem felelnek meg eszményi voltuknak, s miután a főhatalom nem képviseli tökéletesen, sőt néha alig kis mérvben is, a közösségi tudatot, sem nem ismeri kimerítően saját létföltételeit, sem akaratát nem irányozhatja azok minden mozzanatára, hanem azoktól részben eltérve, esetleg másokra is kiterjeszti, a melyek nem közösségi, hanem a közérdek helyébe toladott magánjellegű érdekek körére vonatkoznak. Innen az, hogy még egy és ugyanazon társadalom keretén belül is gyakran egymással ellentéteseknek mutatkoznak a jog egyes tételei; hogy továbbá különböző időkben is eltérő a jog egy és ugyanazon körben; de ezenfelül, minthogy különböző elvű uralkodó társadalmaknak mások az irányadó érdekeik, a fejlettségi szakaik, mások ennél fogva létföltételeik, különbözők egymástól jogszabályaik is; és ennek folytán felmerül a kérdés, mi a lényeges tulajdonképpen a jog általános fogalmában, mi a közös a különböző tételes jogszabályokban, minek kellene, hogy megfeleljenek, mi képezi a jog valódi értelmét ?

2. §. A kétség további forrása még onnan fakad, hogy a jog kifejezésének e tárgyi értelmén kívül, a melyben végelemzésben mint az államakarat megállapította szabály jelentkezik, más alanyi jellegű értelem is tulajdoníttatik, hogy e szó egyszersmind a közös-

ségi vagy egyéni akarat uralmának bizonyos körére alkalmaztatik, a melyben mint valamely igény kielégítésének szabadsága, mint körülhatárolt cselekvőségi tér, mint biztosított várakozások összege szerepel. A jog ezen alanyi fogalma tagadhatatlan logikai összeköttetésben áll tárgyi jelentésével; mert egyrésztől az állam igénye, tevékenységének köre szükségképen összeesik feladataira irányzott akaratával és hatalmának tudatával; másrészt a korlátok, a melyek az állam által alkatelemei cselekvőségének kitűzvék, nemcsak azokat gátolják abban, hogy tevékenységüket más rovására kiterjesszék, hanem megóvják azt mások túlkapasaitól is, a minek folytán a tárgyi jog tere mint megannyi külön körre felosztott mutatkozik, a melyek mindegyikén belül egy-egy alárendelt társadalom vagy egyes egyén saját cselekvőségét, hatalmát szabadon érvényesítheti állami oltalom alatt; továbbá, a mennyiben valamely egyén magánérdekének kielégítésére irányzott törekvése egyszersmind a közérdek valósításának feltételét, kiegészítő tényezőjét képezi, annyiban az egyes az állam védelmét, esetleg segélyét követelheti másoknak magára sérelmes eljárása ellenében, és így az alanyi jog felbontható a biztosított várakozások összegére, a melyeknek teljesítése azután egyedül magától az illető jogosítottól függ. Valamint azonban ekként a jog tárgyi és alanyi fogalma egymásnak elméletileg megfelelnek és egymást kiegészítik, s egyaránt a társadalmi együttlét feltételeinek fogalma alá vonhatók, úgy kétségtelen az is, hogy külön önálló eredettel bír mindegyikük, sőt hogy történetileg néha egymással ellentéteseknek is mutatkoznak, és hogy teljes összhangzásuk csakis az eszményeikig való végleges fejlődés eredménye lehet.

8. §. Az alanyi jog eszméje ugyanis, mint kielégíthető igényé, az egyén erejének, érdekei érvényesítésére vonatkozó tehetségének tudatából keletkezik; eredete nem azon fogalmak köréhez számítandónak tünteti fel, a melyek az embernek embertársaival való viszonyaira vonatkoznak, hanem azokéhoz, a melyek az embernek a természeti tényezőkkel szemben folytatott küzdelméből, illetőleg azok alávetésére irányzott törekvéséből fejlődnek, s a melyek más egyének alávetésének kísérletére is vezetnek. A tárgyi jog képzete ellenben az alárendelt által megmásíthatatlan felsőbb

akarata nyilatkozatának, illetőleg a törvénynek fogalmában gyökereszik. A tapasztalat folyamán az ember megismerkedik önkényének határaival; és ekkor találkozik össze először az alanyi és a tárgyi jog felfogása, a melyeknek egybeolvasztására hat nagy mértékben az önző érzelmeknek közérzülletté és önfeláldozási készséggé átalakulása a társadalomban. A meddig azonban az egyén oly vágyakat és igényeket táplál, a melyek kielégítését magára nézve szükségesnek tartja, míg megvalósításuk akadályait csupán mesterségeseknek tekinti, addig az alanyi jog érzete még mindig ellentétbe kerülhet a tárgyi jog körével, épen úgy, mint a szabadság fogalma a rendével; a kettő egymásnak tökéletesen megfelelő alkalmazkodása tehát csak úgy és akkor következhetik be, ha minden igény minden mással öszszhangzólag találhat kielégítést a társadalomban, ha a magánérdek és a közérdek ellentéte megszűnt, ha a készséges lemondás kiegyenlíti a jelen feláldozásának fájdalmát a szebb jövő kedvéért, ha oly rend létesül, a melyben a szabadság minden tényezője tért lel saját fejleményeinek a mi mind csupán a történeti jövőn túl fekvő eszményi állapot mozzanata; míg tapasztalatilag, valamint a tételes tárgyi jog sem egységes, sem a képzelhető legmagasabb rendű törvény, úgy az általa elismert, az esetleg államsegélylyel is érvényesíthető alanyi jog sem felel meg annak, a mire az egyének és az alárendelt társadalmak vágyai irányubaak; így az igények érvényesítésének törekvései többé-kevésbé mindig ellentétesek az állami akarat által létesített szabályok korlátaival.

4. §. Innen, az alanyi és a tárgyi jog képzeteinek öszszeütközéséből, határaiknak egymás fölé kölcsönös kiterjeszkedéséből magyarázható az igazságosság fogalma, tárgyilag mint azon külső, alanyilag mint azon lelki állapoté, a melyben kiegyenlítésüket találják; ez eszmekepcsolatból származik aztután az igazságosság, valamint az azzal kapcsolatos jog fogalmának vonatkoztatása az egyenlőségre, a mely ez eszmék tartalmának legrégebb elméleti alkatelemei közt föllelhető. Az igazságosság tehát a társadalom egyensúlyának állapota, mind a személyek akaraturalmának terére vonatkozólag, illetőleg a tárgyi és alanyi jog öszszhangjára nézve, mind a különböző szemé-

lyek cselekvősségi határainak fentartását, vagyis a külön alanyi jogoknak egymással összeférését tekintve. És minthogy a tárgyi jog, midőn az alanyi jog körét kielégítően szabályozza, a társadalom egyensúlyát létesíti az által, hogy a cselekvési tereket a tehetségeknek, az elismert, érvényesíthető igényeknek megfelelőleg kiosztja, vagyis az érdemet, az állam részére teljesített áldozatot jutalmazza, a sérelmet pedig bünteti, az igazságosság osztónak neveztetik, midőn a társadalmi egyensúly megteremtésére vonatkozik, s így dinamikai elv; míg kiegyenlítő, a midőn ezen létesített egyensúly fentartását eszközli, mint statikai elv, az által, hogy az alanyi jogköröket épségben megőrzi, egyik növekedését a másik kárára az előbbi állapot visszaállítása által helyrehozza, indokolatlan változás folytán mutatkozó többletet és kevesebbet, nyereséget és veszteséget ismét elenyésztet. S így az igazságosság általános fogalma mint helyes arány vagy viszony létesítéséé alakult, mint a mi úgy az osztóban, mint a kiegyenlítőben közös; s a jog mint az igazságosságnak megfelelő szabály értelmeztetvén, szintén mint az emberek egymáshoz elvont viszonyát és arányát kifejezésre juttató lett felfogva.

Az igazságosság fogalma ennél fogva épen oly sokszoros vonatkozású és épen annyi kétes, többféle értelemre vezető elemeket tartalmaz, mint a jogé; sőt könnyen még egy további félreértésre szolgáltathat alkalmat, összekötetése folytán az igazsággal, a mely az ismereteknek a valósággal megegyezését jelenti, és így a logikai fogalmak sorába tartozik. Egyébiránt ez eszmék kapcsolata sem esetleges, a mint a »való« kifejezés kettős használatából is kitűnik; a megfelelőség a közös gondolat, a melyben összefüggnek, és a mely a valóság értelmében vett igazságnál az értelmi felfogásra, az igazságosságnál a gyakorlatilag kívánatosra vonatkozik; és ugyanez összefüggés vezet számos nyelvben arra, hogy az igazságosság és a jog rokonságban állóknak mutatkoznak az egyenessel, a közvetlen iránynyal, mint a mely az eltérőséget, kerülést kizárja, a mi ismét a görbének és a helytelennek, rosznak azonosítását eredményezi.

5. §. Minthogy pedig a tételes jog nem felel meg rendszerint

a jog teljes, minden hozzátársult fogalmat is felölelő képzetének, az e jogot megtestesítő ösztetes állapot és hajlam, az általános igazságosságtól megkülönböztetve, jogszerűségnek is nevezetik. Ezzel szemben ismét a méltányosság fogalma alakul, a mely tehát nem áll ellentétben az eszményi igazságosságával, hanem csakis a jogszerűségével, vagy, a mint mondani szokás, a szigorú jogával. Legvilágosabban kiderül ugyanis a méltányosság értelme, ha az osztó igazságosság fogalma a tételes jogállapokra vonatkoztattatik, a mely nem végleges egyensúlyt, hanem további kiegyenlítést igényel; nevezetesen, ha a társadalomnak valamely előnyben részesülő alkateleme eljárásában magára nézve is ugyanoly elvnek megfelelő szabály mértékül alkalmazhatóságát elismeri, mint a minő szerint lett a társadalom elrendezésében a maga kiváltságos állásán kívül minden egyéb kör kiszabva; a miért is Leibnitz az *aequitas*-t, vagyis méltányosságot azonosítja a *charitas*, vagyis emberi könyörületesség fogalmával, míg Thomasius a becsületességgel, *honestas*, tekinti egyenértékűnek. Ennek folytán a méltányosság egyszersmind mint az eszményhez közeledés, mint a meggyőződészerű szerepel a tételesen létezővel szemben, így a jelen tisztázottabb felfogásának értelmezése gyanánt az ösztetes jogban megtestesített múlt nézetével ellentétben, és mint az erkölcsi elem tekintetbevétele a rideg szabály enyhítésére. Másrésről, minthogy minden szabály általános jellegű, és elvonás eredménye, a méltányosság egyszersmind a részletesebb és így különleges esetben ösztetesen felforgó, a rendesektől és általánosaktól, a szabály alkotásakor tekintetbe vettekől eltérő körülmények figyelmes meglátolása gyanánt is mutatkozik a tételes vagyis szigorú jog szó szerinti, és így az egyéni különbségeket elhanyagoló érvényesítése ellenében. Ekként pedig a méltányosság nemcsak egyénben kifejlődő érzület, illetőleg annak megvalósítása lehet, hanem egyszersmind közmeggyőződés befolyása alakjában is szerepelhet, és mint a társadalmi állapot változtatásának tényezője is fogható fel.

6. §. Különböznek az igazságosságtól egy részben, a méltányosságtól más részben a tisztesség és az illem fogalmai, a melyek, míg a jognak megfelelő készséget és magaviseletet tételeznek

ugyan fel, ezenkívül egyszersmind a közösségnek már elért szabályainál és elismert érzelmeinél magasabb rendűekre és részletesebbekre, és így teljesebb közérzületen alapulóakra való tekintetek számbavételét is megkövetelik. Ezért tartja Thomasius a tisztességet vagyis decorum-ot a politika, a társadalom helyes átalakulására vonatkozó tudomány elvének. Különbözik e fogalmak is többszörös értelműek. Eredetük a szertartások és külsőségek nem múlhatatlanul szükségesek gyanánt megkövetelt mozzanatainak megtartására vezethető vissza, a miben mégis kifejezést nyernek azon tekintetek, a melyekkel az ember mások meggyőződése, érzülete, személyiségének tiszteletben tartása iránt viseltetik, s a mi e szerint nem a pusztá jogszerűségnek, hanem az eljárás azon túlhatoló helyességének és kifogástalanságának szándékával hozható kapcsolatba.

Ezeken kívül még az engedékenység, az elnézés, a könyörületesség és a kegyeletesség fogalmai mutatkoznak történeti és logikai rokonságban az igazságosságéhoz tartozók csoportjával. Az engedékenység, Grotius helyes meghatározása szerint, annak, a kinek hatalma van valamely kötelezést személy vagy dolog vagy cselekvény tekintetében megszüntetni, készsége erre, a mennyiben ez az igazságosság vagy a közhaszon kára nélkül megeshetik, míg az elnézés készség a saját jogigényről mások irányában a béke vagy az emberiség kedvéért lemondani. Mind e két fogalom tehát eltér úgy a jogszerűségétől, mint a méltányosságétól; alapjukat nem az egyenletesség érvényesítésének elve képezi, hanem az osztó igazságosságon túlhatoló, a gyöngeség oltalmát és pótlását szolgáló érzület, a mely nemcsak más erő kifejtésének terjesztést enged, hanem igénybeviteléről közösségi célokra is lemond, és azt a saját erő fölöslegével pótolja. Még tovább terjed ez irányban a könyörületesség, a mely merőben idegen, társadalmi érdeket nem is érintő, egyéb úton elegendő mérvben ki nem elégíthető magán-szükséglet fedezésére vonatkozik, a közérzületen túlmenő emberességi tekintetek befolyása alatt; míg ha vallási jellegű viselkedésben, ha mint áhítat vagy az emberfölötti iránti tisztelet gyümölcse mutatkozik, a kegyeletesség színét ölti magára.

7. §. A megvalósítandó állapotok, a hajlamok és az erények

ezen egész sora tehát alapjában azon szükség érzetében gyökerezik, hogy az emberi igények kielégíttessenek, hiszen az maga vezetett volt a társadalom köreinek alakulására és szervezetére, a melyeknek az emberi tudatos cselekvőségtől függő és arra vonatkozó föltételei a jogban foglalvák össze. A jog fogalma azonban mindig túlterjed ösztetes megtestesítésén, és kapcsolatos a közösség nemcsak fennállásának, hanem egyszersmind fejlődésének föltételeivel, sőt olyanokkal is, a melyeknek illetén minősége még teljesen tudatra nem jutott és erre vonatkozása csak sejtelem tárgyát képezi, de meg olyanokkal is, a melyek már nem tekintetnek multhatatlanul e föltételek közé tartozóknak, és esetleg csak a múltban szerepeltek ilyenek gyanánt. E föltételek pedig, a mennyiben az egyén azokat ösztönszerűen vagy tudatosan önként nem követi, mint felsőbb hatalom parancsai jelentkeznek. Szükséges tehát e parancsok fajait megkülönböztetni, azt tisztázni, a társadalmi fejlődés mely szakai-
ban minő eredetűek és minő jellegűek túlnyomók, kideríteni, melyek a maradandók, melyek a múlandók, és így a jog eszméjének közös és állandó vonásait az azzal összevegyült fogalmak tömegéből kiválasztani.

A források szerint, a melyekre közvetlenül visszavezethetőknek látszanak, és az eszközök szerint, a melyek érvényesítésükre szolgálnak, megkülönböztethetni az istenségtől származtatott vallási parancsokat, az emberi értelem követelményeiül tekintett észparancsokat, az emberi társas érintkezés szabályaiul elfogadott társadalmi kívánalmakat, és a tételes jogban nyilvánuló állami parancsokat. Megannyian mint egyesekre, külön esetekre és cselekvényekre vonatkozó elszigetelt rendelkezések merülnek fel először az emberi elmében és tapasztalatban, de lassanként mint mindenkire vagy legalább az emberek nagy csoportjaira vonatkozó állandó, az általános magaviselet irányzására hivatott tulajdonképeni szabályok vagy törvények lesznek felfogva, a melyek nincsenek változásnak alávetve, és nem ismernek hely-, idő- vagy személyválogatást. Ugyanezért, mihelyt a tudományos gondolkodás kiképződik, és a természet rendjének egyformasága, változatlansága, az ok és okozat összefüggésének egyetemessége és azonossága iránti meg-

győződés megállapodik, a természettörvényekkel párhuzamosaknak, azokhoz hasonló jelentőségűeknek, azok tulajdonságait osztóknak értelmeztetnek ezen egyéb faji szabályok is, annál inkább, mivel a természet rendje mint isteni akarat szerinti fogatik fel, és a természettörvények szintén isteni szándék nyilatkozatával azonosítatnak, majd mivel metaphysikai nézletek szerint az értelem működésének és a fogalmaknak teljesen párhuzamos viszonyai állíthatnak azokkal, a melyek a természetben a dolgok közt szükségképpen létezni vélelmeztetnek. Így fejlődik az észjog mint feltétlenül érvényesítendő szabályok öszszegének képzete, mint olyan, a mely maga az isteni szándék létesítette rendével esik öszsze egyrésről, másrésről az emberek közt egyetemesen követett szokásokéval, mindenütt önként kifejlődött intézményekével, sőt még az emberekben és állatokban egyenletesen jelentkező ösztönével is. Innen a jog föltétlen, minden irányban való föltétlen eszményekkel azonosított, eszménye.

8. §. Mindazonáltal, minőségük közösségének kiemelésére, sőt azonosítására vezető ez egyoldalú elvonás mellett, a mely az általános eszméket mindinkább eltávolítja a tényleges valóságtól, sőt azzal ellentétbe helyzi, a fogalmak különbségei szintén fel kezdenek tűnni, épen ezen ellentét elkerülésének szüksége folytán is, első sorban azon szentesítési, érvényesítési módok és eszközök különbsége alapján, a melyek mindegyikük hatályát más-más úton biztosítják. Az isteni rendelkezések iránti engedelmesség a vallási érzületben találja alapját, a mely első sorban az istenség büntető vagy megtorló cselekvőségétől való félelmen, utóbb az ehhez járuló emberfölötti belátás és bölcsesség iránti bizalmon, a végleges és föltétlen tökély megtestesítése iránti ragaszkodáson és szereteten nyugszik; a föltétlen észparancs uralma az eszmék belső logikai kényszeréből, az általános emberi érzülettel való öszszehangzásából, a következetes gondolkodás mellett az ellentétek kikerülésének vélt lehetőségéből, a szellem működésével teljesen párhuzamosnak, sőt azonos minőségűnek tartott természeti rend állandóságának tapasztalatából igazoltatik; a társadalmi szokás, az érintkezések külsőségeinek, a szertartásoknak követését a közvélemény, az

emberrel társas érintkezésben levők helyeslő vagy rosszszaló ítélete és magatartása kényszeríti ki; az állami jog szabványainak a közhatalom ellenállhatatlan ereje szerez közelismerést. Ennek folytán, minthogy a természet rendjének és az észparancsnak általánosabb, mind a többi körére is kiterjedő érvény tulajdoníttatik, és különben az külsőleg, öszszetesen és közvetlenül hatékony gyanánt nem nyilvánul, annak másnemű, merőben az elmélkedésre, a bölcseleti és tudományos felfogásra, a bírálatra vonatkozólag tekintetbe vétele mellett, különválnak a vallási szabványok, a jogtörvények, és a szertartásokat és illemiségeket magába felölelő szokás fogalmi, míg az utóbbtól lényegesebb jellegű gyanánt önállósul az erkölcs, a mely az előző három nemű törvény mind azon mozzanatait egyesíti, a melyek egyszersmind mint észszerűleg múlhatatlanok, és mint az ember fogalmához mérten fontosak fogatnak fel, és a mely így a lelkiismerettel és az egyéni hittel hozatik kapcsolatba; ugyanezért mint a jog eszményével is azonos természetű, tisztán belső eszményi szabály és mérv szerepel.

9. §. A fogalmak e különböző köreinek szétválása azonban csak fokozatosan megy végbe akként, hogy míg mindegyik tere részben mint sajátlagos ismertetik fel, marad mindegyikből elem, a mely a máséval közös, így a vallási szabványok és a jogiak, míg bizonyos cselekvőségek külön-külön az egyik vagy a másik alá tartoznak, más cselekvőségekre közösen vonatkoznak oly formán, hogy az állami kényszer mint az istenit támogató, helyettesítő jelentkezik; és hasonlóképen az isteni rendnek és a szertartásos szokásnak is öszszevág egy-egy csoportja, míg másrészben már az isteniek, mint az emberi gondolatra és szándéokra is irányadók, a szokások pedig mint csakis hagyományosságuk folytán nem közönyös, külső illemiségek fogatnak fel; viszont a jog és a szokás is azonosulnak egyrészben, jogi hatály csak oly cselekvényeknek tulajdoníttatván, a melyek szigorúan szertartásosak, más részben azonban azon elv is érvényesülni kezd, hogy »plus valet id, quod agitur, quam quod dicitur,« és a jog szabványai a cselekvőségi viszonyok lényegére, nem jelentkezésük esetleges alakjára alapítatnak, míg a szokás mint illemiség, mint a társadalmi tisztesség

kifejezése mutatkozik. A szertartásokat és illemiségeket tartalmazó szokás, a mely a társadalmi élet mindennapi és folyton visszakerülő körülményeinek hatása alatt alakult, és a társadalmi hagyomány tényezőinek legközvetlenebb, és azok sajátosságait leghívebben megőrző eljárások öszszege, legkorábban válik külön mint ilyen, és marad a társadalom egy-egy részére, egy-egy osztályára korlátolva, annak érzülete által táplálva, és véleménye által fentartva. mikor a társadalom kerete különben már bővült és részben átalakult. A vallási szabványok kevésbé kizárólagos természetűek, mindazonáltal szoros kapcsolatban állnak azon társadalom eredeti központi érdekével, a melylyel együtt, és a melynek megfelelőleg fejlődtek, és ezért sajátos vonásaik a társadalmi elv és szervezet megváltozásával, más által fölcseréltetésével szintén csupán mint az új társadalomban a régi társadalomnak megfelelő alkatelemeket külön megilletők szűnnek meg a társadalom általános törvényei közt helyet foglalni. A jog szabályainak pedig önálló, a többiektől független szerep jut, mihelyt a rendezett érintkezések köre túlterjed az önálló társadalomhoz eredetileg tartozók keretén, és így tudatos hatalmi beavatkozást igényel; ekkor egyszersmind a közhatalmi kényszer pusztán a jognak, vagyis annak érvényesítésére szorítkozik, a mi egyszersmind mint állami akarat elismertetik, habár tényleg nem is az állami törvényből fakadt, hanem esetleg azon más két forrás valamelyikéből, a melyek általában külön természetűeknek fogatnak már fel és a melyeknek folyományai immár más medrekbe tereltettek.

10. §. Minden a kezdetlegesen felülemelkedett, magasabbrendű társadalomban azonban már nemcsak a megvalósított, az előző vagy a tényleg uralkodó társadalom elvei gyanánt szereplő érdekek, közösségi tekintetek jelentkeznek a törekvések céljai gyanánt, hanem olyanok is, a melyek általánosabb természetűek, és a közösségnek még nem érvényesített, hanem a jövő eszményeinek mozzanatait képező alakulataira vonatkoznak. Az ezek szempontjából követendő magatartás szabályai kényszerrel nem valósíthatók, de tekintetbe vételük kívánatosnak mutatkozik, és ennél fogva ugyanoly természetű társadalmi szentesítést nyernek, mint a minő az illemiségeket és

szertartásokat, a tulajdonképeni társadalmi szokást fentartja, csak-hogy esetleg jelentőségük mérvében még sokkal behatóbban. Sőt minthogy mind az, a mi nem ősi és nem különleges a vallási fogalmakban és szabványokban, miután a közvetlen isteni beavatkozás és emberfölötti anyagi érvényesítés hite megingott, szintén csupán hasonló érzület által biztosítatik, és másrészt a vallási eszmék kerete is túl terjeszkedhetik a társadalmi szervezeten, és ennél fogva e magasabbrendű közösségi érdekek érvényesítésével hasonló jellegű alapot nyer, ezen ugyancsak különböző eredetű képzetek a szentesítés közös módja folytán összeolvadnak, az eszményi jó és a merőben hagyományszerűleg helyes vagy vallásos együttképezik az erkölcsi szabványok elemeit. Majd egy további közös vonásuk kiemelkedik mint jellemző, az, hogy minden oly viszony szabálya, a mely nem lelt hatalmi szentesítést a tételes társadalmi szervezetben, csupán mint egyéneket illető fogható fel; és így az erkölcs törvényeinek uralma az egyének oly viszonyaira kiterjedőnek ismertetik fel, a melyek az ösztetes társadalom köreit közvetlenül nem érintik, mert vagy azoknál alsóbbrendűekre, az uralomról már lehanyatlott és önkormányzati hatáskörrel sem bíró társadalmakra, vagy az államiaknál magasabbrendűekre, esetleg az általános emberiségiekre vonatkoznak, vagy olyanokra, a melyek, mint az egyetemes vallási eszmék által föltételezettek, ezeken is túlterjeszkednek. Innen az erkölcsöt illetőleg azon látszat, hogy nem társadalmi, hanem egyéni magaviselet szabálya; és minthogy az egyéniség végső eleme nem a külkörülményektől függő külső cselekvőséggel azonos, hanem a szándékban, az akaratelhatározás szellemi mozzanataiban rejlik, a melyekre közvetlenül anyagi kényszer nem is alkalmazható, az erkölcsi szabályok így mint az egyéni jó eszményére, az egyéni lélek tökélyére tartozók, mint ehhez vezetők jegeczesednek meg.

11. §. A jog e szerint azon szabályok összege gyanánt marad meg, a melyek a társadalom tényleges, az állam által elismert lét-föltételeit ölelik fel, és a melyek államilag kikényszeríthetők. Erkölcsi jelleggel bírnak tehát, a mennyiben a tényleges társadalom is az emberi közösségnek már elért alakja, és a tovább hatoló közösségnek föltétele, továbbá a mennyiben az állami viszonyok végelem-

zésben egyéniek, és tényezőik közé tartoznak az egyéni akarat elemei is; logikai jellegűek, a mennyiben kifejezett vagy föltételezett parancsok, a melyek tudatos felfogásból indulnak ki, és tudatos felfogás által megérthetők és követhetők; végre anyagi jellegűek, a mennyiben mindig kikényszeríthetők. A kényszerrel érvényesítés lehetősége tehát a jog fogalmát folyvást kíséri, bár alkalmazásának szüksége csak akkor áll be, ha az emberek cselekvőségüket nem irányozzák önként az állam szándékához képest, ha az állam fennállásának és fejlődésének föltételei nem valósíthatnak meg készséges öszszeműködés által. Ennél fogva, nem ugyan a kényszer alkalmazhatóságának, hanem gyakorlása öszszetes szükségének kérdése természetesen öszszefügg az állam hatáskörének kérdésével; és a foganatosítandó kényszer minősége és mérve mindig azon tényezőtől függ, a melyek az állami tekintély képzetének sajátágaiban lelnek kifejezést. A kényszer nem úgy képezi a jog fogalmának alkatrészét, mintha okvetetlenül be kellene minden körülmények közt következnie, — hiszen eszményi állapot arra egyáltalában nem szorulna, — hanem a tényleges jognak folyvást mintegy háttérét képezi, a melyre mindig szükséges, hogy hivatkozás történhessék.

12.§. A jogfogalom körének elemzése azonban mindig hiányos marad, ha nem tisztáztatik folyton kísérő viszonos fogalom-párja, a kötelesség. A kötelesség épen oly sokszoros értelmű mint a jog, mert különböző vonatkozásaiban megfelel mindennemű követendő parancsnak, mint lelkiismereti, belső kényszer, a mely a törvényvel megegyező magaviseletre indít, ellenkező esetben szentesítése tényleges alkalmazásának terhe alatt. Ennél fogva megkülönböztethetni a vallási, a társias, a jogi, az erkölcsi kötelességet; és mind e kötelességek lehetnek igenlegesek, kötelezettségek, a mennyiben az eljárásnak a törvényhez tényleges alkalmazkodását követelik, vagy nemlegesek, a mennyiben oly cselekvőség megszorítására irányulnak, a mely másnak tevékenységi terét, alanyi jogát sértené. Minden alanyi jognak, e kifejezés tágabb, bármi természetű parancs szabványainak megfelelő, s azok által biztosított igényszerű értelmében, tehát kétféle, különböző jellegű kötelesség felel meg: másnak nemleges kötelessége e jogot tiszteletben tar-

tani, és a jogosítottnak magának kötelezettsége saját jogával annak természete, elve szerint élni, mihelyt eme jog maga mint valamely szükséges cél elérésének eszköze fogatik fel; emez igenleges, a jogot a jogosítottban kísérő kötelesség pedig megfelel egyszersmind a bővebb értelmű tárgyi jog, vagyis vallási, társas, jogi, vagy erkölcsi szabályrendszer azon rendelkezésének, a melylyel áldozatot, a magánérdeken túl fekvő célra erőfölajánlást követel az egyéntől, a kinek jogokat éppen ezen hozzájárulása fejében tulajdonít.

Minthogy pedig a kötelesség teljesítésének készsége tisztán egyéni, a szándékban rejlő, és nem foganatosításának sikere szerint ítélni meg, a kötelesség fogalma általában, még ha szorosán véve vallási vagy jogi szabványra vonatkozik is, erkölcsi színezettel bír. Fontosságot nyer a kötelesség fogalmának illetően jelentkezése azáltal, hogy a vallási, a jogi és az erkölcsi törvényhozások többnyire nem egytársadalom, nem egykor felfogásából indulnak ki, és ennek folytán a különböző tereken érvényesülő szabályok egymással gyakran ellentétesek, a mi a kötelességek összeütközésének alakjában merül fel, és a mely esetben az erkölcsi szempontból való bírálatban mutatkozik az irányadó mérv a különböző parancsok összehasonlítására, és annak kiderítésére, a fenforgó meggyőződés szerint melyik bírjon helyesen túlsúlylyal a többiek felett. Az erkölcsi eszmény ugyanis, az erkölcs fogalmának a jövőre is vonatkozásánál fogva, mindig szükségképen kiképzettebb, tehát magasabb rendű, mint a jogeszmény; ez maga pedig a tételes joggal szemben ugyancsak mint erkölcsi jellegű mutatkozik.

13. §. Egyébiránt, mihelyt a tekintély, a melytől a parancsok valamely faja származik, elemezhetetlennek, és nem olyannak fogatik fel, a mely emberi tudat és akarat tényezőire visszavezethető, a kötelesség mindig mint feltétlen, mint a tapasztalati igazolás körén túlemelkedő, tehát mint transcendentalis, és mint elsődleges jelentkezik, mint a tárgyi törvény terjedelmének teljesen megfelelő, míg az alanyi jog csupán a kötelesség teljesítésére szükséges cselekvési kör, tehát annak folyománya gyanánt szerepel; e szerint ez alapon a tekintélyt megtestesítő személy vagy elv irányában jogról csupán átvitt értelemben lehet szó, hiszen a jog itten nem társadalmi

együttlét föltételét jelenti. Ez eset fenforog a theologiai és a metaphysikai jellegű rendszerekben, a melyek a társadalmi rend létesítésére vonatkozólag is emberfölötti tekintélyre hivatkoznak, a melynek való engedelmesség kötelessége tehát transcendentalis értelmű, és így független bármely tételes vagy lehető állami rendtől, sőt ellenkezőleg ennek föltételei maguk is ez esetben az előzményül elfogadott tekintély mivoltától függnek, így a theokratikus állami szervezetben a jog kötelező volta a vallási szabványokéból származik, és kiképződik azon elv, hogy inkább kell az istennek engedelmeskedni, mint esetleg az isteni renddel ellenkezőt meghagyó uralkodónak; így Wolf- vagy Kantnál, a hol a tökéletesedés vagy az erkölcsi jó érvényesítése mint az akarat legfőbb, tapasztalaton felüli, az emberi értelem természetéből vagy a gyakorlati ész lényegéből levont követelménye, kategorikus imperatív, lép fel, a jog szintén ennek puszta származéka gyanánt jelentkezik, és tapasztalati tartalommal magában nem bír, hanem végleges és föltétlen eszményi rendszer kiegészítő eleme gyanánt szerepel. Ez irányzat pedig annál egyetemesebben érvényesül minden rendszerben, a mely az erkölcs fogalmából indul ki, mert az erkölcs túlnyomólag oly meghagyásokat foglal magában, a melyek még az uralkodó társadalom által ki nem kényszeríthetők, ennél fogva tételei természetszerűen sokkal inkább merő elmélkedésen, a jövő fejleményekről való alanyi meggyőződésen vagy hagyományos hiten alapulnak, mint a folytonos gyakorlati igazolásra szorult jogéi. Innen egyszersmind minden theologiai, de kivált metaphysikai alapon nyugvó rendszerben a jog felosztása a kötelességek természete szerint, és a jog terének csupán akképen megkülönböztetése az erkölcs terétől, mint Grotiusnál és Leibnitznél, hogy a jog, facultas, mint a kikényszeríthető kötelességnek megfelelő fogatik fel, az erkölcsi igény, aptitudo, pedig mint olyan, a melynek viszonyos kötelesség meg nem felel, és mint a mely e szerint csakis egyéni önálló kötelesség teljesíthetésének eszköze.

14. §. A tekintély theologiai vagy metaphysikai, tehát tapasztalat fölötti alapon nyugvó, és így végleges, föltétlen, és minden korra és körülményekre szóló eszményben megtestesíthető felfogásából kiinduló, szintén feltétlen jogfogalmak ennek folytán nem

sajátlagosak, hanem általános, részben átvitt értelműek, mert eredetükre fajlagosan nem különböznek, hanem csakis hatályuk határaitra vonatkozólag térnek el egymástól, hiszen a különböző nemű parancsok is ugyanazon forrásra vezetnek vissza, és csak alkalmazásuk tere szerint választatnak szét. A vallás szabványai, mint kinyilatkoztatott, vagy a természetből, vagy az értelemről felismerhető, vagy a gyakorlati ész által követelt istenséggel való viszonyra vonatkozó köteleességek és jogok foglalata jelentkeznek; az erkölcs törvényei a belső szabadságéi, vagyis a cselekvőségéi, a mennyiben indokál merőben az erkölcsi törvény szolgál, tekintet nélkül külső hatására; a tárgyi jog ugyancsak a szabadság törvényeinek öszege, a mennyiben az külsőleg nyilvánul; a mi szerint azonban ez utóbbi rendszer lényegileg az előbbtől függő, és így alapjában szintén erkölcsi, ennél fogva öszszetes társadalommal kapcsolatban nem áll, és egyszerűs mind nem választható el minőségére nézve éles határvonallal az erkölctől. Minthogy pedig a theologiai felfogás, mihelyt valamely tételes hit és öszszetes kinyilatkoztatás alapjától elválasztatik, szintén csak metaphysikai jellegű lehet, a metaphysikai fogalmak kapcsolatának logikai rendje és kényszere pedig mindig a természet vélt rendjével és a természettörvények változatlanságával azonosíttatik, a metaphysikai felfogás a természetes vallás, a természetes erkölcs, és a természetjog föltétlen eszményeinek és rendszereinek megállapítására vezet, a melyben a természetjog mint a társadalmi állapot megelőző szabály is jelentkezik. Ennek folytán a metaphysikai és természetjogi rendszerek végeredménye mindig az, hogy a jog köz vétlenül az egyénekre vonatkoztatandó, és az erkölcsössel öszszevág; és miután a társadalmon kívül az egyéniség fogalma az érzéki észlény kifejezésében nyilvánuló végső elemeire visszavezettetik, és mint teljesen elvont mutatkozik, az egyének egyenlőségének föltételezése a metaphysikai és természetjogi rendszerek alapjaiból következik; hiszen az istenséggel szemben is egyenlők az egyének, kivéven a mennyiben maguktól merőben független tényezőben, az isteni kegyben, különböző mérvben részesülnek; egyenlők a természet eszméjével szemben is, a mennyiben értelmüknél fogva egyaránt részesek szellemében; egyenlők az észparancs szempontjából, a mennyiben mind-

nyájan erkölcsileg szabadoknak föltételezettek. A metaphysikai és természetjogi rendszerekben tehát az emberek egyenlőségének fogalma a jog fogalmának kiküszöbölhetetlen alkatelemét képezi, nem gyakorlati alapon, mint a haszonelvi iskolánál, hanem az ember fogalma legmeszszebb menő elvonásának eredményeként.

15. §. Ha és a mennyiben ellenben szem előtt tartatik a tekintélynek, a melynek parancsai a tárgyi jogot képezik, és így az állami főhatalomnak is emberi eredete, és a mennyiben az állam, mint a társadalom alakja, mint központi elvét megvalósító, és így az uralkodó társadalom maga szintén mint a végelemzésben egyéni érdekek egy főbb életérdekben öszszetalálkozásának és a tagok közreműködése által létesítésének köre tekintetik, szükségképen az egyes igényei és ereje nyújtják az alapot, a melyre a társadalmi rendet érvényesítő parancs mindig visszavonatkoztatandó, azok kielégíthetősége képezi a társadalom tökélyének mérvét, ez döntő a jog fogalmának megállapítására is, a mely ennek folytán mindig viszonylagos az emberi szükségletek rendszerével és kielégítésük módjával. És így a jog elvont és eszményi fogalma is, mint a tételesnek tökéletesbítéséé, de e mellett mint ezzel folyton viszonos jelentkezik, míg az erkölcs azon kívánatos szabályok öszszege, a melyeknek társadalmi kényszerrel valószínűsítése még ez eszménynek megfelelő, elvont föltételek közt sem várható. A jogkötelesség és az alanyi jog, — ez utóbbi megkülönböztetve az általában kiindulási pontul szolgáló, de még társadalmilag nem biztosított igénytől, — pedig mint a tárgyi szabályokból származottak és azoknak megfelelők szerepelnek. Sőt a vallási szabványok is viszonylagosoknak mutatkoznak a megítélés e szempontjából, mert az istenség eszméje, még ha legmagasztosabb és föltétlen eszményt is képez azon korra és körre, a mely megalakítja, változik a felfogás haladásával, a magasabb rendű eszmények alkotása föltételeivel; ennek folytán az embernek viszonya az istenséghez és az abból magaviseletére keletkező törvények is változnak. Ennek következtében változók egyszersmind a vallásnak, az erkölcsnek és a jognak nemcsak tartalma, hanem határai is, az emberi tudat és az állami hatáskör módosulása arányában, annak daczára, hogy viszonylagosságuk mellett e fogalmak fajlagos

különbsége is felismertetik. Végre viszonylagosak és változók gyanánt fogatnak fel az eszmények is, a melyek a mindenkori elméleti elvonás tökélyét és a gyakorlati törekvések kitűzött legmagasabb céljait juttatják kifejezésre, de nem igényelnek minden időre és körülményekre kiható érvényt, és mindig az uralomra jutott társadalom szervezetével és köreivel, illetőleg ezek tényezőinek színvonalával állanak összefüggésben.

16. §. A jog és a törvény fogalmainak e különböző árnyalatai, eltérő összeköttetésekben és vonatkozásaikban, valamint a világi sajátlagos jog fogalmának lassankénti tisztázódásának fokai e mellett természetesen visszatükröződnek azon különféle szókban, a melyek e fogalmak kifejezésére használtak, és a melyek közül azon két népei bírnak legnagyobb jelentőséggel, a melyek a jog bölcsészeti és gyakorlati kifejtésében legnagyobb szerepet játszottak: a görög és a római műszavak. Ezek a gondolkozási menetek szerint, a melyekhez fűződnek, három csoportra oszlanak: abba, a mely a jogban túlnyomólag a vallási elemnek tulajdonít jelentőséget, és a melynek a görögben a *Θέμις*; és a *τέγα χεί ὄαια*, a latinban a *fas* és a *sacra* kifejezések felelnek meg: abba a mely az igazság metaphysikai és erkölcsi eszméjéhez fűződik, és a hová a görögben a *δίκη* és a *δίκαιο*, a latinban a *ius* és a *justum* tartoznak; és végre abba, a melyben az emberileg létesített törvény képzete túlnyomó, és a hová a görög *νόμος* és *νόμος*, a latin *populiscitum*, *plebiscitum* és *lex* sorolandók; míg a görög *θεμίσια*-ban, és *Χράματα*-ban a különféle szabványok megkülönböztetett kötelező erejének eltérő alapjaira történik utalás, a latin *ratio* pedig az összetételekben, a melyekben használtatik, az észszerű felfoghatóság és rend többszörös árnyalatait őrzi meg, a melyek a különböző fajú parancsokban sajátlagosak.

A *Θέμις* szó a hozzátartozók egész csoportjával a felfogásnak azon korára utal, a melyben az állandó rend jelenségei az emberi életben és társadalomban föl kezdenek ismertetni, de még merőben rejtélyesek és közvetlenül emberfölötti természetűek gyanánt tekintetnek, és hol magukban istenítetnek, hol isteni tulajdonságokként részesülnek tiszteletben. Ezért *δέμια* Homernál mint a rend megtes-

tesítése, az isteni lakomák vezetője, az isteni gyűlések összehívója és az emberi tanácskozások oltalmazója, megindításuk és felozlatásuk ellenőre, de egyszersmind a végzet és a helyes szokás gyanánt szerepel; Hesiodnál az emlékezet testvére, Zeus neje, a rend, az igazság és a béke anyja; Pindarnál a mentő istennő, Zeus bírótársa: később az isteni jog maga, és az, a mi általában helyes, a mivel kapcsolatban jelentkeznek a $\epsilon\omicron\mu\omicron\epsilon\upsilon\epsilon\upsilon\upsilon$ és a $\text{Ο}\epsilon\mu\hat{\epsilon}\upsilon$ igék, uralkodni vagy bíraskodni értelemmel, továbbá a $\text{Q}\acute{\epsilon}\mu\mu\epsilon\alpha$, mint az istenség előző rendelkezései, majd a $\text{B}\acute{\epsilon}\mu\mu\epsilon\alpha$, mint az igazság isten megállapította elvei, a melyeket a bíró kirostál, és a melyek egyszersmind az isteni eredetű jogrend tételei, a melyek részben közvetlenül az istenségek, részben isteni ihlettel felruházott emberek által állapítottak meg, és a melyek minden történeti emlékezeten meszsze túlhatolnak, vagy az ily jellegű elvek új körülményekhez való alkalmazásai. Az ösztetes intézmények pedig, a melyek e merőben vallási jellegű jog szabályai alá tartoznak, a $\text{I}\acute{\epsilon}\gamma\acute{\alpha}\ \chi\alpha\acute{\iota}\ \text{S}\omicron\upsilon\chi$, az isteni tiszteletre és a halottas szertartásokra, az áldozatokra és a gyászra vonatkozó cselekvények, a melyeknek szentsége minden emberi intézkedésen felül áll, és a melyek, mint a $\text{G}\acute{\epsilon}\mu\iota\langle$; maga, alapjukat nem hatalmi érvényben, $\chi\omicron\alpha\omicron\gamma$, hanem a végzet kötelékében, $\text{S}\epsilon\omicron\mu\omicron\gamma$, bírják.

Ugyanezen, illetőleg csak némi értelemárnyalattal különböző gondolatiránynak felelnek meg a latin *fas* és *sacra*; a *fas* elvontabb fogalom a $\text{B}\acute{\epsilon}\mu\mu\iota\gamma$ -nél, már nem személyesítettik soha, az isteni jognak ösztetes, az emberi cselekvőségre és erkölcsre vonatkozó szabályait jelenti, a melyeknek megfelelnek a *sacra*, a vallási és hallottas szertartások, a melyeknek alkalmazása a polgári életre a *sacramentum* szóban lel kifejezést. A többi európai nyelv közül az értelmi kifejlődés e rétegének megfelelő kifejezés még csak az angolszász, ősi szokásjogot jelentő, az szóban maradt meg, a mely az örökkévalóság eszméjével függ össze: a magyarban sem találni e korszak felfogását viszsztatükröztető szót.

17. §. E theologikus jellegű gondolatfolyamokkal szemben tűnnek fel azok, a melyek a jog fogalmának metaphysikai vonatkozásait ölelik fel, és a melyek a görög, túlnyomólag erkölcsi, de egyszersmind a tételes jognak való megfelelőséget is jelentő $\acute{\omicron}\acute{\iota}\eta$, a latin, meg-

fordítva ismét inkább az állami rend fogalmának megfelelő, jus sokban és származékaikban testesülnek meg. A görög *δίκη* eredete az irányzás, kijelölés fogalmakkal áll kapcsolatban, a melyeket kifejező gyöke, úgy látszik, azonos azzal, a mely a latin nyelvben a mondás megjelölésére használtatott. Ekként eredetére nézve a *δίκη* hasonló volna a más értelmű latin fas-hoz, annak egyik, fari-ból való, származtatása szerint. Később hamis etymológiával, a jog fogalmának az egyenlőséggel való kapcsolata folytán, Aristotelesnél a *δίκαιοι*-t a ketté osztásra találjuk visszavezetve. Általában a *δίκαιοι* úgy az erkölcsi igazságot, mint a jogilag igazságot jelenti, ez utóbbit rendszerint eszményi felfogásában. A latin jus ellenben lényegileg az emberi állandó jogot jelenti; eredetileg öszszekötést és megfelelést kifejező gyökből származva, a rendes módon történetre vonatkozik, a mi az érvényes értelmébe ment át, és a jus és a ratum későbbi kapcsolatát magyarázza; utóbb az állami tárgyi jog fogalmával azonosult teljesen; innen aztán egyszersmind azon értelme, a melylyel a bíróság helyét jelölte meg, valamint a bíróság előtti eljárást általában; a többes számban jura a régi szokásjog magyarázott tételeit jelenti a törvényhozás megállapította új joggal szemben, míg a jog alanyi értelmében való használata szintén a megfelelés fogalmából származik, a melyből azután kifejlődött a mások feletti hatalom értelmében való használata. A jubere ige, jussum alakjával együtt, a melyből a jus szót néha leszármaztatják, kétségen kívül nem e szót megelőző, hanem magából a jus szóból levezetett származék.

Érdekes, hogy a gót szó, a melynek gyöke a jusénak megfelelő, iusiza, a jobb értelmével bír, és így kapcsolatba hozza a jog fogalmát az erkölcsi jóéval, a mely öszszeköttetése, a mely különben a latin justusban is nyilatkozik, azután elég sajtáságosan majdcsaknem az öszszes újabb európai nyelvekben, a német recht-, a francia droit- és olasz diritto-ban, sőt a magyar jogban is, a jobb oldal és az egyenes fogalmával való azonosítására vezetett, a mely utóbbira különben utalást már Homernál az »egyeses döntvények«-ben találunk.

18. § Tisztán állami, emberi rendelkezésén alapuló parancsot

fejez ki eredettől fogva a görög *vóμog* és a latin *lex* szó, bár az előbbi már igen korán átvitt értelemben használtatott, például Homernál az ének szabályait jelenti, majd már Pindarnál, utóbb Platonnál a természet törvényeinek metaphysikai értelmével személyesítettett. A *vóμog*, oly gyökből származva, a mely eredetileg kiosztást jelent, nyelvészetileg kapcsolatban áll a szók egy nagy csoportjával, a melyek a legelő, a pásztor, a sors, a szám, a pénz fogalmaitól egészen az ország, az uralkodás, a rendelkezés, a szabály és a törvény fogalmáig terjednek. Ez utóbbi értelemben azonban a *vóμog* az állandó, az állami élet alapjául szolgáló okadatolt általános rendelkezéseket jelenti, ellentétben a *ifri<πιαμα*-val, az egyes cselekvőséget irányzó néphatározattal, épen úgy, a hogy a római *lex* szemben a populi- vagy plebiscitummal, a mely utóbbiakban csakis a nép akaratára folytán való érvény jön tekintetbe, míg a *vóμog* és a *lex* egyszersmind belső szükségszerűsége alapultnak, — a *suprema lex* nem a *voluntas*, hanem a *salus publica*, nem alanyi, hanem tárgyi, — épen ezért csakis külön képesítéssel felruházott férfiak előzetes tanácskozásai nyomán készül, és csak végleges érvényét nyeri a gyűlés beleegyezési hatalmától, *xaáxoq*. Ugyancsak a mesterséges készítés értelmét tartalmazzák az angolszász *laga* és *assetnissa* szavak, a melyek oly gyökökből származnak, a melyek lefektetést jelentenek, a mire némelyek különben a latin *lex*-et is visszavezetik; a magyar törvény szintén a készítés fogalmát kifejező gyökből származhatik.

19. §. Egyébiránt a legkorábbi irodalmi korszakokban is már személyesítésben, illetőleg istenítésben részesültek és metaphysikai vonatkozásokba helyeztetek e nem isteni, hanem világi jognak megfelelő fogalmak; és Homernél és Hesiodnál *όίχ,η* is istennő gyanánt jelentkezik, annak daczára, hogy a jog szabályos minősége csak az isteni *θείηη-szel* azonosított. Sőt a *vóμog* első meghatározása szerint Pindar híres versében, hogy »a törvény mindenek királya; magasztos kézzel uralkodik halandók és halhatatlanok felett, igazolva még a legerőszakosabbakat is,« e fogalom a természet-törvény értelmével is bír, ugyanazon kezdetleges metaphysikai általánosítással, a mely a szanszkrit *rita*-ban nyilvánul az anyagi,

majd a szellemi világ rendje értelmében, és a mely a római ratio-ban is visszatükröződik, kivált ratio naturalis-féle összetételes használatában, a mely majdcsaknem egészen megfelel annak, a mit utóbb Ulpian a stoikusok nyomán jus naturale gyanánt határozott meg: a természet rendjének, valamint az emberben levő természeti hajlamnak, a melynek alapján keletkeznek a házasság, a gyermeknevelés, és ezenkívül még a birtoklás, a csereforgalom, és a hatalom érvényesítésének intézményei. A ratio fogalma tovább fejlődik a ratio aequitatis- és a jus singulare-ra vonatkozó ratio utilitatis-ban, amaz a méltányosság, egyszersmind legrégebb nemzetközi, emez a hasznosság kivételes rendje, valamint a ratio civilis-ben. mely a tételes állami rendnek a jogban való következményeit foglalja össze. E kapcsolatban azonban a ratio már az emberi értelem vagy általános elvszerűség jelentőségével is azonosai, míg régebb jelentéseiben inkább párhuzamos a magyar »szer« kifejezés árnyalatával.

20. §. A görög írónál a bölcsészeti iskolák fejlődése után mindinkább a jog fogalmának erkölcsi kapcsolataival való meghatározása lép előtérbe, míg a *νόμος*, miután az államintézmények fogalmából Herodottól fogva átsiklott a szokására is, tulajdonképeni szabatos értelmében csak a későbbi athéni életben használta-tott, a bölcsészeknél pedig részben mint a szokás összességét jelentő, részben mint az írott és nem írott ellentétében jelentkező, és ez utóbbi minőségében az isteni és a természeti joggal azonosuló lett alkalmazva. Ennek folytán az igazsággal egyértelmű jogot Pythagoras mint azon tulajdonságot határozta meg, a mely mystikus számrendszerében a nyolczas, vagyis párosán páros, számmal azonosult, és a mely valamely lénynek másik részéről azon mennyiség és minőség visszaszolgáltatását rendezi, a melyet ez amattól kapott; Platónál a jog, illetőleg az igazság azon elv, a mely a neki alávetett két szervezet, az egyén és az állam, három szellemi alkateleme cselekvőségének helyes arányát rendezi; Aristotelesnél pedig azon erény, a mely az állam által elosztandó vagy a forgalmi viszonyokban nyilatkozó előnyök mérlegelésénél a sok és a kevés közti közepest meghatározza, és a lényegileg közepes maga; míg a törvény Sokrates óta mint részben az állam, részben a természet rendelke-

zése fogatik fel. E meghatározást azután Demosthenes Marcianus által idézett tételében a történeti tényezők tekintetbe vételével jogászai éllel bővíti: »A törvény az, a melynek minden ember kell, hogy engedelmeskedjék, sokféle okból, de leginkább azért, mivel minden törvény az istenek találmánya és adománya,« a mivel Demosthenes a törvény vonatkozását érinti az ősrégi themisre, »a bölcs férfiak tana,« a mivel a jogfejlődés azon korszakára hivatkozik, a midőn, mint Solon öő/zoz-iban, a jog mint egyedül ihletett férfiak által megállapítható tekintetett, »azok kényszerítése, a kik készakarva vagy önkéntelenül vétkeznek,« emlékeztetés a törvénynek a vérbíróságok általi kifejtésére, »az állam közös megállapodása, a melynek határozata szerint kell mindenkinek életét berendezni, a ki az államban lakik,« a mivel a népgyűlési határozatok későbbi elemét vonja a törvény fogalmába. A stoikusok ismét nagyobb súlyt helyeznek a törvény metaphysikai fogalmára, a melyet a természettörvénnyel és a természet éltető szellemének, az istenségnek egyetemes belátásával, *Χόμος*; azonosítanak, és innen származtatják a jog három parancsát: »becsület szerint élni, mást nem sérteni, mindenkinek a magáét megadni,« a melyekre vonatkozólag megjegyzendő, hogy a becsület fogalma itt nem az egyszerű tisztesség, hanem szakszerű, a helyes és örök törvénnyel való öszhangzatos eljárás értékűében fogandó fel.

A római íróknál és jogászoknál, eltekintve a tételes alkotmányjogi meghatározásoktól, a melyek természetesen koruk jogforrásaival összefüggnek, az igazság, a jog és a törvény fogalmi merőben a görögök nyomán határozzák meg. így Cicerónál a törvény a legfőbb istenség igaz belátása, a mely a tisztességeseket rendeli, az ellenkezőket tiltja: Celsusnál a jog a jónak és méltányosnak művészete; Papinian ismétli Demosthenes törvény-meghatározását azon jellemző különbséggel, hogy a bölcs férfiak tanai helyébe a római jog fejlődési menetének megfelelőleg a *virorum prudentum consultum*ot helyezi.

21. §. A keresztény íróknál természetes a törvénynek ismét az isteni akaratra vonatkoztatása, a melyet először a szent Ágostonnál előforduló *lex aeterna* kifejezés tükröztet vissza, egyszers-

mind a jog felfogása, mint az e törvénynek megfelelő rendé, a melyet utóbb, a szokásjognak a barbár korban túlnyomóvá válta következtében, az emberi jognak, mint a szokáson alapulónak fogalma egészít ki, a mint Gratian gyűjteményének idézetei tanúsítják, a melyek a mózesi törvényben és az evangéliumban foglalt természet- és isteni jog közt és az emberi erkölcsökön alapuló emberi törvények közt tesznek különböztetést. Aquinói szent Tamás pedig továbbhaladva, megkülönbözteti az örök törvényt, a mely az egész világegyetemnek az isteni elmében létező kormányzó belátása, a természeti törvényt, a mely elsődleges és másodlagos, és első vonatkozásában egyszersmind isteni, mert, szent Pál apostol szerint is, az örök törvényben való részesedés, és az emberi törvényt, a mely az emberek által a természettörvény szabványaiból az idők és igények szerint állapíttatik meg. Dantenál azután meg innen kiindulva, a jognak meghatározását találjuk, mint a mely az embernek az emberrel való személyes és tárgyi viszonya, a mely megtartva, fentartja a társadalmat, megromolva, megrontja; e szerint Dante mint az első író tűnik ki Aristoteles óta, a ki a jog fogalmába a viszonyét felöleli.

A reformatio korszakának írói még szintén a jognak és törvénynek ezen theologikus és scholastikus felfogását osztják, a mely úgy Suarez-, mint Bolognetus-, mint Melanchton- és a korai német protestáns jogászoknál, valamint Seldennél is nyilvánul, és a mely, a platonikus kifejezésekre való emlékeztetés mellett, legszebb alakban Hooker híres törvénymeghatározásában mutatkozik, hogy »a törvényről elismerendő, hogy székhelye az istenség keble; hangja a világ öszhangja; hogy mindenek az égben és a földön neki hódolnak, a legkisebbek is, mint gondját megérzők, és a legnagyobbak is, mint hatalma alól nem mentesek; és úgy az angyalok, mint az emberek és bárminő állapota teremtmények, bár mindegyik különböző módon és mértékben, de mindnyájan közös megegyezéssel, tisztelve csodálják, mint békéjük és örömük anyját,« továbbá, hogy »a törvény az, a mit az értelem oly módon határoz meg jónak hogy a szerint kell cselekedni.«

22. §. Grotiusnál a fősúly ismét a jog és egyszersmind az igaz-

ságos meghatározásán fekszik. A jog első meghatározása nemleges »A jog semmi egyebet nem jelent, mint a mi igazságos, ezt pedig inkább tagadólagos, mint igenleges értelemben, ugyanis a jog az, a mi nem igazságtalan, igazságtalan pedig az, a mi a társadalom természetével az azzal élők felfogása szerint ellenkezik,« és ebből folyólag »a törvény az erkölcsi cselekvények szabálya, a mely arra kötelez, a mi helyes,« míg a jogot továbbá természeti és önkéntes jogra osztályozza, a természetjogot pedig úgy határozza meg, hogy az a helyes értelem parancsa, a mely kimutatja valamely cselekvény összeférőségéből vagy öszszeférhetetlenségéből magával az értelmi és társadalmi természettel, hogy abban erkölcsi alávalóság vagy pedig erkölcsi szükség foglaltatik. Az alanyi jog pedig szerinte a cselekvőség tehetsége tisztán a társadalom szempontjából. Ez utóbbi meghatározás azután Leibnitznél is irányadó, a ki szerint az alanyi jog erkölcsi hatalom, valamint azután a jog Hobbes-féle meghatározásával kapcsolatosan Thomasiusnál, a kinél »az alanyi jog egy erkölcsi cselekvőségi minőség, a mely bennünket felsőbb egyén engedélyéből mással szemben, a kivel társadalomban élünk, valamire nézve illet, azt helyesen bírni vagy cselekedni.« Hobbes ugyanis visszatért a törvény és a jog helyes tételes felfogására. A természetjogra megjegyzi, hogy »az értelem azon parancsai, a melyeket az emberek a törvény nevével szoktak (bárha nem sajátos jelentéssel) kifejezni, csakis következtetések vagy theoremák arra nézve, a mi saját fentartásukra és védelmükre szolgál.« míg »a polgári törvény azon szabályok foglalata, a melyeket az állam megparancsolt, szóval, írásban vagy az akarat bárminő megfelelő jelzésével, hogy azokat a jogos és jogtalan, vagyis annak megkülönböztetésére felhasználja, mi nem ellenkezik vagy mi ellenkezik a szabálylyal.«

E józan, tételes felfogásnak ellentéte mutatkozik Montesquieu törvényt meghatározásában, a mely szerint »a törvények, a legtágabb értelemben, a szükségképeni viszonyok, a melyek a dolgok természetéből származnak, és ez értelemben vannak törvényei az istenségnek, az anyagi világnak, az emberfölötti értelmi lényeknek, az állatoknak és az embereknek.« »A természettörvények azért

nevezetnek így, mivel egyedül az emberi lét alkatából származnak.« Ezekről megkülönböztetendők a tételes törvények, úgy a nemzetekéi, valamint a politikaiak, valamint a polgáriak. Wolfnál pedig a jog ugyancsak metaphysikai, de egységes értelemben fogatik fel, mint a tökéletesedés kötelességének teljesítésére szükséges eszköz.

23. §. Kanttól a jog meghatározásának új szaka kezdődik, a mely a jogot a szabad akarat elvét képező gyakorlati ész lényegéből származtatja. Ennél fogva Kantnál a tárgyi jog mint »azon föltételek öszszesége« jelentkezik, »a melyek alatt az egyik önkényét másnak önkényével a szabadság általános törvénye szerint megegyeztetetni.« Az alanyi jog pedig »a felhatalmazottság kényszer gyakorlására.« E fogalmak az öszszes későbbi német jogmeghatározásoknak alapját szolgáltatják, így Savignynál »a tárgyi jog azon szabály, a mely megállapítja a láthatatlan határt, a melyen belül minden egyes léte és működése biztos, szabad tért nyer.« Csak Hegelnél tapasztalhatni némi eltérést, a mennyiben a tárgyi jogot a feltétlenül, magában és magáért létező akarattal azonosítja. Krause ellenben az állam feladata anyagi meghatározásának elvéhez képest módosítja a Kant-féle fogalmat, a mennyiben a tárgyi jogot az észszerű élet külső feltételei szerves egészének nevezi, a mit Ahrens azzal bővít, hogy a jogot, mint az embernek s az emberi társadalomnak erkölcsi életére vonatkozó, a szabadság által meghatározott rendet fogja fel, »a mely ellenképe a szükségszerűség elvét uraló természeti rendnek, úgy, hogy mind a két rendben az általános isteni világ- és életrend, mindegyik sajátlagos jellegében, megjelenik, és hogy ekként a jog egy öszszhangot teremtő rendelv, a mely alárendelt tekintetben egyszersmind hatalmi és uralmi fogalom,« míg Trendelenburg, ugyanazon gondolatfolyamot követve, a jogot megállapítja, mint »a cselekvés azon általános meghatározásainak öszszegét az erkölcsi egészben, a melyek azt eszközlik, hogy az erkölcsi egész és tagozata magát fentarthatja és továbbfejlesztheti.«

24. §. A német írók e felfogásával szemben, a mely mindig egy eszményi jogfogalom megalkotására irányul, és pedig olyanra, a mely együttesen magában foglalja a tárgyi és az alanyi jog

kapcsolatát és annak indokolását, az angol jogászok Bentham óta mindig élesen megkülönböztették a jogot mint alanyit, tehát egyéni, állami vagy társadalmi közvélemény, vagy pedig állami oltalom és segély által érvényesíthető igényt, és a törvényt, a melyet mint felsőbb hatalom által érvényesített szabályt határoznak meg, a mely szentesítése szerint isteni, természeti, erkölcsi vagy közvéleményszerű, és állami, és a mely legelvontabb meghatározásában a magaviselet oly szabálya, a mely az emberek valamely tömegére vonatkozólag érvényesül, és szentesítését az emberi helytelenítésben leli, és a mely az államra vonatkoztatva, az állami főhatalom által közvetve vagy közvetlenül érvényesítettik, vagy e főhatalom alkatát és tevékenységét rendező szabályok összége, a végleges szentesítést mind a két esetben az illető állam tagjai túlnyomó részének helytelenítése szolgáltatván.

Legújabbban a német irodalomban is közeledés történt a jognak ezen, a tételes szabályok természetének elemzéséből levont fogalmához, épen az által, hogy a jog mint akarat érvényesítése és korlátozása lett mindinkább felfogva a történeti iskola és a Hegel-féle tanok befolyása alatt, és Ihering kifejti, hogy a jog azon képze, a mely a tárgyi szabályok és az alanyi igények fogalmának kiegyeztetését eszközli, csakis a jognak mint kétoldalúlag kötelezőnek felfogásából származhatik. A jog tehát szerinte »a szó teljes értelmében a törvénynek, azaz a szabályok összegének kétoldalúlag kötelező ereje, vagyis az államhatalom alárendeltsége a saját maga által kibocsátott törvények alá.«

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A jog főelve és lélektani fejlődése.

A jog fogalom határozások viszonylagos volta. — Az egyes meghatározások föltételeinek megfelelőleg állapították meg a jog különböző főelvei: azon tulajdonságok legáltalánosabb és legelvontabb összefoglalásai, a melyek a jog ismerveit képezik. — Theologiai - metaphysikai rendszerű elméleteknél a főelvek nem csak az ismeret elvét, hanem az érvény és a lételvét - képviselő föltétlen eszmények. — Tapasztalati alapon nyugvó elméleteknél a jog főelve pusztán ismérv és legmagasabbrendű elvonás. — A jog főelveinek összefüggése a jogeszmé lélektani fejlődésével.

A jog főelve lehetőségének kérdése. — A természetjog és észjog létének és érvényének kérdései. — A jog különböző főelveinek osztályozásai. — Scholastikus osztályozások.

A t h e o l o g i a i elmélet. — Tisztán theologiai, theologiko - metaphysikai elmélet; Plato; a keresztény elméletek; Leibnitz. — A természet rendjének fogalmán alapuló elméletek; kezdetleges elmélet; Pythagoras. — Az eszmék természetére és a dolgok természetére alapított elmélet; Platón; Aristoteles; Schelling. — A vak természet törvény elmélete; a pantheistikus elméletek; stoikusok; Spinoza; Hegel. — Az erkölcsi rend és tökély elmélete; Wolf. — A természetes értelmén alapuló elméletek; Grotius; a skót iskola. — Az érzületen alapuló elméletek; Cumberland; Cudworth; Shaftesbury; Smith; Vico; a történeti iskola. — A gyakorlati ész vágya szabadság, illetőleg az akarat törvényein alapuló elméletek; Kant; Fichte; Hegel. — A hatalom elmé-

léte; Spinoza; Haller; Ihering. — A haszonelméletek; az epikureusok; Mandeville; Helvetius; hedonistikus elmélet; a közhaszon elmélete; Hobbes; Locke: az átlagos legnagyobb haszon elmélete; Bentham; Mill. — A fejlődési elmélet; Spencer.

A cselekvőségi elmélet. — A társadalmi rend, tehát a jog tökélye a legnagyobb egyéni, közvetlenül emberi igények kielégítésére szolgáló erő kifejtés lehetősége. Összefüggése a viszonylagosan legcsekélyebb állami cselekvőség elméletével. — Azonossága az állami hatalom és a véghaszon elméletével; ezektől annyiban különbözik, hogy elemei merőben tapasztalatiak és mérhetők. — Megegyezése a jogérzet elméletével, a jogérzet viszonylagos voltának elismerése mellett.

Az asketikus felfogás belevegyülése a jog fogalmába, valamint a jog, a haszon, és az erkölcs fogai mainak különzkülése a jogeszmé lélektani fejlődésének történetében találják magyarázatukat.

A legkezdetlegesebb társadalmi állapotban, sőt, az állatoknál sem uralkodik feltétlenül a szeszély. — Az ösztön rendje mint az alkalmazkodás, mint a szervezet és a fentartási föltételek állandó elemeinek eredménye. — Az önuralom első csirái az elvonás képességével együtt fejlődnek.

A fegyelem és a szokás fejlődése a vérségi társadalomban. — A főnök hatalma. — A létezőnek okvetlen gyanánt felfogása.

A vallási eszmék fejlődése — Az askesis és a szertartásos alakiságok mint az isteni kegy megnyerésének, majd kikényszerítésének eszközei. — A hagyományos helyes mint a társadalom sajátos rendje, ellentétben a szeszélyessel, rosszal, idegenel. — A világrend fogalmának felmerülése. — A szokásjog első megalakulása: a spártai nem írott törvény. — Az isteni és az emberi jog különválása. — Az athéni és a római fejlődés a soloni és a tizenkéttáblás törvényig.

Az isteni és a természetirendazonosítása az értelmi renddel. — A jog mint általános és elvont. — A logikai tökély azonosítása az erkölcsi tökélylyel. — A jog mint az örök jó mint a kötelesség eszköze. — Ellen-

tét az eszményi és a tételes jog közt. A természetjog fogalma.

A jus gentium és a jus bonum et aequum a rómaiaknál. — A jus n a t u r á l e mint tételes eszmény.

Az egyéni lelkiismeret önállósulása; a kereszténység. — A túlvilági eszmény. — A halhatatlanság eszméjének befolyása a jog eszményére. — Az erkölcs és a jog újbóli azonosulása, összefüggésük az istenség akaratával és természetével, ellentétük a hatalommal és a világi haszonnal.

A jog mint végleges hatalom és mint isteni lényeg. A jog megkülönböztetése az erkölctől. — Függetlenítése a tapasztalattól. — A jog mint a jogérzet tárgya, a történeti iskola; a jog mint jóakaraton és rokonszenven alapuló. — A közérzület összefüggése a közhaszonnal. — A jog összefüggése a fejlődés törvényeivel.

Az egyéni és a közérdeknek, a jelen és a jövő nemzedék érdekének ellentéte. — Kiegészítésük annak megfejtésétől függ, hogyan érvényesül fegyelem ott, a hol alapját nem képezi az egyéni érdek teljesen megfelelő volta. — E feladat azonos azzal, hogy az önuralmat, a lelkiismereti kényszert mennyiben és miképp fejleszti és pótolja külső kényszer, a minek megoldását nyújtja a jog forrásainak és alakjainak elmélete.

1. §. A jogfogalomnak különböző meghatározásai szükségképpen egyoldalúak, és sohasem felelhetnek meg a jogfogalom teljes tartalmának; kapcsolatban állnak ugyanis a társadalmi tekintély minőségének felfogásával, az állam céljának és hatáskörének megfejtésével, a társadalmi alapelv miképpen, és föltétlenül vagy viszonylagosnak való értelmezésével; és ezen kívül megfelelő voltuk még az alkalmazott elvonás, valamint a dialektikai különböztetés mértékétől függ. Minthogy pedig a meghatározásnak e különböző föltételei nem lelhetők fel egymással öszhangban minden rendszerben, sőt egyes gondolkodónál sem, sok részben eltérők ennél fogva ama meghatározások, mind alapjukra, mind tartalmuk körére nézve, és így hol eszményi jogra, hol tételesre vonatkoznak, hol nem is a jogra általában, hanem csupán a törvényre, esetleg ellenkezőleg pusztán az alanyi jogra; ennek következtében sem nem emelkednek

mindig a jog fogalmának már kiképzett színvonalára, sem nem merítik ki minden vonatkozásait, hanem e tekintetben a gondolkodási folyamatok lényege sokkal teljesebb kifejezést talál a jog főelvének ama kitűzésében, a melyre a rendszerek alkotói mindig törekedtek, hogy meggyőződésüket alapjának tömör és szabatos kijelölése által igazolják.

A jog főelve ugyanis azon tulajdonságok legáltalánosabb és legelvontabb összefoglalása, a melyek a jog ismervéül szolgálnak, a melyek híján a jogtalanság állapota következik be. Az oly rendszereknél, a melyekben a jog föltétlennek, változhatatlannak és örökösen azonosnak fogatik fel, tehát a theologiai és a metaphysikai elméleteknél, e tulajdonságok következetesen a jog benső természetét, valódi lényegét képezik: a főelv mint azt teljesen kifejező szerepel, tehát nem csak ismeretének logikai alapelve, principium cognoscendi, oly értelemben, hogy azon tétel volna, a mely megkülönböztetésére szolgál mind attól, a mi valódi tartalmához nem számítható, hanem egyszersmind azon valódisággal bíró eszme, a melyből, minden más tényező tekintetbe vétele nélkül, deductio útján mindazon egyes szabályok és igények levezethetők, a melyek öszszetes jog gyanánt tekintetbe vételt követelhetnek, a melyekben foglaltatása továbbá igazságuk oka; ezen felül pedig egyszersmind ezen másodlagos és részletesen levezetett szabályok és igények tényleges létesülésének alapelve és ható oka, principium existentiae vagy fiendi, valamint érvényüké, principium possibilitatis vagy essendi, a melynek magasabbrendű, önálló és föltétlen létéből és hatályából származtathatják egyedül a magukénak igazolását és bizonyítását. Ellenben tapasztalati alapon nyugvó és bevallottan viszonylagos elméleteknél a jog főelve, kizárólag mint az inductio folytán elért legmagasabb általánosítás, merő ismerv, a mely csakis arra szolgál, hogy valamely eszményi rendszer logikai öszszefüggésének és öszszhangjának megállapításánál vezéreszme gyanánt szerepeljen, és ennél fogva, mint megannyi öszszetes vagy képzelhető jogintézményben találtató legegységesebben közös fogalom, szűkségképen legalakibb, legelvontabb, legkevesebb tételes anyagi elemet tartalmazó. Míg tehát a theologiai és metaphysikai rendsze-

reknél jelentősége irányadó azok tartalmának és minden részleteinek helyességét illetőleg is: addig viszonylagos felfogás mellett csakis keretének helyes megállapítására és szervezetére nézve döntő, és leginkább abban áll, hogy a különböző felfogások eltérésének alapjára utal, valamint hogy azon öszszeköttetés jelképezésére felhasználható, a mely a jog fogalma, az állami tekintély forrása, és az állam célja közt fenforog.

2. §. A jog főelveinek történeti egymásutánja ennél fogva, minthogy minden esetre teljesen kifejezésre juttatja azon tényezőket és föltételeket, a melyek a jog fogalmának miként alakulására nézve döntők, öszszefügg a jogeszmé lélektani fejlődésével, a mennyiben az öntudatosan történt elmékedés útján; és a főelvekben a jog fejlődésének csupán azon elemei nem tükröződnek rögtön vissza, a melyek észrevétlenül gyakoroltak hatást, és ösztön- vagy érzetszerű alakulás mozzanatait idézték elő. Ugyanezért a gondolkodás fejlődésének különböző szakáiban ismételve felmerülhetnek látszólagosan azonos jogi főelvek, mégis némi eltérő árnyalattal, a mennyiben időközben azon elemek járultak hozzájuk, a melyek nem az egyéni bölcselkedés által jutottak közvetlen érvényre; ennél fogva kívánatos a lehető jogi főelvek előző rendszeres felosztása, áttekintése, öszszehasonlítása és bírálata, az öszszetes lélektani fejlődés bonyolultabb feladata megoldásának szempontjából.

Az első kérdés azonban, a mely erre vonatkozólag felmerül, az, hogy lehető-e egyáltalában a jog bárminő főelvének megállapítása, lehető-e a jog általános ismervének, vagy, metaphysikai felfogás szerint, egyetemes alapokának kiderítése. A jog főelve létének vitatása, a mely tulajdonképen gondolhatóságára vonatkozik, — hiszen fogalom léte mindig gondolása lehetőségében áll, — azután gyakran az ész- vagy természetjog létének és érvényének, sőt a tételes joggal való viszonyának kérdésével is azonosított, és e mellett öszszevegyítettett számos oly elemmel, a mely, mint a természeti állapot történeti valóságának, vagy az eredendő eszméknek, vagy az isteni nyilatkozatok ismervének és bizonyságainak kérdései, merőben kívül esik a tudományos gondolkodás körén.

3. §. A jog főelve lehetőségének tagadása tulajdonképen azon

felfogásból származnék, hogy az emberi szabályokban és a közösségi intézményekben semmi állandó és általános vonás nincsen, hogy minden tételes jog minden más tételes jogtól mind alapjára, mind tartalmára, mind hatására nézve teljesen különbözik; a mi ismét csak onnan keletkezik, ha az emberek természete is egyáltalában különeműnek tekintetik, ha a szükségletek, igények és eszmék különféle körben, korban, különféle viszonyok közt tehát megfosztatnak minden azonos elem tartalmától, és ha az emberi fejlődés irányai ennél fogva pusztán esetlegesek, egymástól merőben eltérők gyanánt magyarázthatnak. Ez mind a természeti rend egységének, mind az emberi természet állandóságának, mind a társadalmi fejlődés folytonosságának, szervességének, és folyamata összefüggésének, mind a jogérzet lehetőségének tagadása, és ily alakjában csupán dogmatikus írók által ellenfeleikre hártott vád, a mely, ha jóhiszemű, csakis annak tulajdonítható, hogy a ki elvének vagy eszményének föltétlen igazságáról meg van győződve, egyáltalában másnemű felfogás lehetőségét sem képes megérteni, és ennél fogva ennek eltérő alapját és irányát semmibe sem veszi, saját nézetének visszautasítását egyenértékűnek tekinti minden észszerűség megtagadásával. Egyébiránt a bölcsészeti gondolkodás legkorábbi szakának fejletlensége és szerteágazása némi alapot kölcsönöz, nem azon nézetnek, mintha alakultak volna a jog főelvének lehetőségét tagadó rendszerek, hanem annak, hogy merőben az egyéni elmélkedésnek a gondolkodás érvényére vonatkozólag kizárólagos mérvül elfogadása mellett, a természeti rend fogalma ellentétbe helyezhető az emberi elme működésével, és annak mesterségeseknek, és ennek folytán esetlegeseknek felfogott termékeivel. Ily értelemmel bír az, ha Archelaus a jogot, valamint a nyelvet, nem természetesnek, hanem pusztán tételesnek tartja; ha Demokrit kiemeli, hogy a törvényes szabályok csinálmányok, míg a parányok és az űr természettől fogva léteznek; ha a sophisták, a kik az igazságot pusztán alanyinak, az egyént végleges mértéknek tartják, a jogot, mint személyes haszonszámítást, mint a túlhatalmas szabványát, mint a gyöngék mesterséges védvét, csakis tételesnek állítják; ha a cyrenaikusok és a skeptikusok a jognak természetesen alapultát visszautasítják: ha Carneades az egyéni hasz-

not és ösztönt, mindenkinek pusztán saját belátása és indulata szerint megítélve, tekinti a cselekvés egyedüli szabályának.

4. §. Különbözik könnyen felfogható az is, hogy a kik metaphysikai alapról kiindulva, a jog főelvében a tételes jogszabályok érvényének ható okait szemlélik, és éppen ezért az ész- vagy természetjog nemcsak eszményi rendszereinek megalkothatóságát, hanem külső egyetemes megvalósulását is védik, a főelv létének tagadását látják ott, a hol az csupán mint az ösztetes intézményekből elvonható, közös tulajdonaikat kifejező szerepel. Pedig mihelyt szorosán tudományos alapra helyeztetik a jog- és állambölcsészet, mihelyt nem föltétlen, végleges és minden időkre szóló eszmény igényével lép föl szükségképen csak viszonylagos érvényt tulajdoníthat tételeinek, és mindenkinek föltött azoi általános ösztetes foglalásuknak, a melynek tartalma és értelme múlhatatlanul változik a jelenségek azon körével együtt, a melyben azonos viszonyoknak kifejezésére szolgál. Ellenben a theologikus és metaphysikus jellegű, tehát isteni, ész- vagy természetjogi rendszerek éppen oly természetszerűleg föltétlen, örök és egyetemes elismerést követelnek saját számukra, lényegükönél fogva változhatatlanok saját szempontjukból, és egyenlők minden helyre és korra, és így minden külső nyilvánulásuktól és elfogadásuktól különvált, független létet és érvényt tulajdonítanak maguknak, a mely szerint a tételes jog csak annyiban bírna kötelező erővel, a mennyiben tanaikkal megegyezik.

Hogy minden eszmény megalkotása egyszersmind azon törekvésnek kifejezése, hogy az megvalósíttassák, ez kétségen kívül következik létesülésének föltételeiből; és ennél fogva a jog- és államin-tézmények terén, mint minden más téren, természetes magyarázatát találja az eszmények elméletében érvényesítésük vágya és hite, valamint azon meggyőződés is, hogy végleges érvényük el sem maradhat igazságuk mérvében; erre minden viszonylagos elmélet is szükségképen törekszik, és e tekintetben csak annyiban különböznek azoktól a feltétlen jellegű rendszerek, hogy az amazoknál számba vett ösztetes körülmények hatásának jogosultságát mereven tagadják. Ennek következtében nemcsak azon igénynyel lépnek föl, hogy tanaik valósítása a törvényhozás célját képezze, hanem még azzal is,

hogy azok mint tételes jog alkalmazást nyerjenek. Hogy ez valahol tényleg mennyiben következhetik be attól függ, hogy a törvényhozással szemben a jogot alkalmazó közegeknek és a tudománynak minő szerep tulajdonítatik, és hogy a tételes jog mennyiben tekintetik teljesnek, kimerítően kijelentettnek, az állam tudata folyamányának, mennyiben e mellett ösztönön, vagy tiszta tudatra nem jutott érzelmen nyugvónak; de ezenkívül minden esetre attól is függ valamely bölcsészeti rendszernek engedélyezett érvény a tételes jog kiegészítése és pótlása tekintetéből, hogy általában minő súly tulajdonítatik az egyéni, habár nemzedékeken keresztül kifejtett és tökéletesített gondolkodási folyamoknak a, habár csak homályos, közérzülettel szemben. Erre vonatkozólag a történeti iskola megtagadta a jog bárminő bölcsészeti, rendszeres kifejtése következményeinek tekintetbe vehetőségét, és legfőleg az öszszetes ügylet természetéből enged következtetést vonni a fennálló tételes jogszabályok pótlására, a mi egyrészt a jogalakulás tudaton kívül fekvő elemeinek szerez túlsúlyt a tudomány és elvonás által elért eredmények fölött, másrészt, és ennyiben helyesen, öszszetes esetre előnyt tulajdonít a jog kevésbé elvont felfogásából származó következtetéseknek azok felett, a melyek általánosabb fogalmából indulnak ki. E követelmények elseje csakis azon mértékben tartható fenn, a melyben az uralkodó társadalom saját érdekeinek tudatos és rendszeres felfogására még el nem jutott, illetőleg a melyben az elmélet hátramaradt az élet tételes alakulásai mögött, a mi szükségképen beáll minden metaphysikai jellegű és épen ezért változhatatlan rendszernél, annál inkább, mivel ez tényleg általánossága arányában üres, és tartalmát többnyire valamely előzőleg kifejlődött tételes jogrendszer szabályaiból meríti, mint a hogy a természetjogi elméletek részlegesebb tételei nagyobbára a történeti öszszefüggésükből kiszakított és gyakran félreértett pandektalis tanokkal töltettek meg. A második követelmény ellenben igazolt, mivel minden társadalmi átalakulás csak fokozatosan eszközölhető, és ennek folytán a jog fejlődése mindig csak a legközelebbi, nem pedig magasabb rendű és távolabb fekvő eszményre irányulhat.

5. §. A jog főelvére vonatkozó rendszereknek legegyszerűbb

különbségén alapuló osztályozása tehát az, a mely egymással szembe állítja a theologiai alapon nyugvókat, a metaphysikaiakat, és a tapasztalatiakat. Az első közé tartoznak azok, a melyek az istenség akaratával vagy lényegével azonosítják a jog főelvét: a második csoportba sorolandók a természet rendjén vagy törvényein, vagy az emberi értelmén, vagy a gyakorlati észen alapulók, végre azok, a melyek a jogérzetre, mint az emberrel veleszületett, örökös és elemzhetetlen tulajdonságra hivatkoznak; a harmadik osztályba számítandók a haszonelméletek, a hatalom elmélete, valamint az, a mely a jog főelvét a jogérzetből vezeti ugyan le, hanem ezt magát csupán mint tapasztalatiilag felismerhető, és nem föltétlent, változatlant és véglegest tekinti. A metaphysikai felfogás alapján viszont megkülönböztethetni a főelveket a szerint, a mint az érzékre, a hitre vagy az észre alapítvák, vagy, a mi ezzel nem teljesen azonos felosztás, a mint az érzületre, a tekintélyre és az észre vezetettnek vissza; míg haszonelvi szempontból a főelvek vagy mint asketikuskok, azaz olyanok jelentkeznek, a melyek minden tapasztalati és világi előnyt a rosszal azonosítanak, és a jog főelvét a világi boldogsággal való ellentétben keresik, vagy érzületiek, vagyis rokon- vagy ellenszenv mozzanatain nyugvók, vagy tapasztalatiak, a melyek egyszersmind végső elemzésben mindig haszonelviekre visszavezethetőknek mutatkoznak.

A főelveknek egy további osztályozása azok vonatkoztatásából következik azon tényezőkre, a melyekből leszarmaztatásuk esz-közöltetik. E szerint külsők vagy belsők, a mint a jog ismervét az emberi természetén kívül keresik, vagy pedig abból vezetik le; a belső főelvek anyagiak, a mennyiben a tapasztalatra hivatkoznak, alakiak, ha pusztán az emberi ész törvényein alapulnak, vagy lehetnek kettős forrásúak s így vegyesek. Az anyagi főelvek tárgyiak, vagy alanyiak, a szerint, a mint külső tapasztalat melletti lehetőségükre, vagy belső érzékre hivatkoznak; az alakiak pedig erénytaniak, vagy jogtaniak, a szerint, a mint a jog főelvét csak közvetve képesek az ész törvényhozásából levezetni, az erény általánosabb elvén keresztül, vagy pedig azzal párhuzamosan a jogot az ész önálló törvényhozásából merítik. A külső főelvek közé sorolhatók

a közvetlen theologiaiak, továbbá a természet vagy a világ rendjére vagy törvényére hivatkozók; belső, anyagi, tárgyi főelvekül jelentkeznek a hatalom- és a haszonelméletekéi, alanyiak gyanánt mutatkoznak az érületre, rokonszenvre, az alkalmassági érzetre visszavezethetők; vegyesek gyanánt azok, a melyeknél e tényezők eredményei tapasztalatilag igazolhatóknak fogatnak fel. Alaki, éréntani főelv a tökéletesedés, és a gyakorlati ész általános erkölcsi törvényhozásának elve: jogtani az, a mely e törvényhozásnak közvetlenül a jogra irányulását is elismeri.

6. §. A jog főelve vonatkozó theologiai nézet vagy az isteni akaratot, vagy az isteni értelmet, illetőleg lényegét fogadja el a jog alapjának. Az első felfogás föllehető mindenütt, a hol valamely tételes isteni kinyilatkoztatásra vezetetik vissza a jog, és mint-hogy az isteni akarat szükségképen mint kikutathatatlan és az emberi felfogással szemben önkényszerű jelentkezik, ellenkezőnek mutatkozik minden törekvéssel, a jogot valamely megérthetőleg összefüggő és állandó rend elvére alapítani. Ugyanezért e naiv, közvetlen theologiai nézetbe ütközik minden fejlődő bölcselkedési kísérlet, a mely az emberi értelem következtetéseinek önálló értéket tulajdonít; innen az első törekvések a tudományos rendszerben a theológiával szakítani, és azon meggyőződés alakulása, hogy, a mint Grotius kifejjezi, az elmékedések eredményei akkor is helyesek maradnának, »ha (a mi legnagyobb gonoszság nélkül el nem fogadható) fölthető is volna, hogy istenség nem létezik.« Ezzel szemben alakul meg azután ama tan, hogy az igazság az isteni értelemmel, illetőleg természettel és lényeggel azonos, a mely örökös és változhatatlan lévén, minden önkényszerűség eszméjét kizárja; hiszen az isteni akarat és értelem egyaránt csak különböző nyilatkozatai az egy, öszhangzatos isteni lényeknek, a melynek fogalma különben a monotheismus fenséges eszményéből következik, és mint magasabb erkölcsi és szellemi követelménynek egyedül megfelelő, már az ókorban alakult meg. Egyébiránt a gondolatmenet, a mely ez azonosításra vezetett, teljesen metaphysikai természetű; öszszefügg a pantheistikus elmélet föltételezéseivel is, valamint öszszefér minden oly elmélettel, a mely az eszményeket tulajdonképen az isteni

elméből származtatja, mint a platonikus, vagy a mely az emberiség végleges hasznát az isteni gondviselés határozmányával azonosítja mint Leibnitznél, vagy Paleynél és Austinnál.

7.§. Ez utóbbi, theologiko-metaphysikai jellegű elméletekkel enél fogva közel rokonságban állanak azok, a melyek a természet rendjének fogalmára alapítvák. Ezek közt megkülönböztetendők azon kezdetleges minőségűek, a melyek a természet rendjének fogalmát a csillagok járásából, a nap és éj, az évszakok változatlan egymásutánjából vonják le és az indeknél a rita, a rómaiaknál a ratio körében a kifejezett eszmékre vezettek, a melyek azután az emberi cselekvőség múlhatatlan viszonyaira is alkalmaztattak, mint a minők a nemek egyesülése, a gyermekek nemzése és nevelése; majd e rend. szemben az isteneknek alkalmoszerűleg kijentetett és belső összfüggést nélkülöző esetleges cselekvényeivel és akarat nyilvánításával, mint még az istenség felett is álló és uralkodó képzeltek, és megtestesülését leli a görög *χοί&* és a latin fatum kifejezésekben, a melyeknek megfelelő tényezők néha még úgy is szerepeltek, mint egy régibb réteget képező közvetlenebb természet válla s maradványai az újabb mythologikus polytheismus keretében. Fejlettebb gondolkodási szakban azután ez isteni renddel az erkölcsi természet rendje azonosíttatik és a jog főelve mint ebből következő lett származtatva, a mint ezt néhol Plato kifejezései feltüntetik, és a mint ezt a legújabb korban kivált Stahl és Walter iparkodnak részletesen kimutatni.

Kapcsolatos, bár nem azonos ez elmélettel azon tisztán metaphysikai nézet a mely az eszmék vagy dolgok önálló belső természetének rendjét tartja az igazság, illetőleg a jog főelvének. Platónál e tan az eszmék egyedüli lényeges valódiságának föltételezéséből következik. Aristotelesnél az okok elméletéből, és azon felfogásból, hogy a dolgok természete észszerű, hogy az eszmék tulajdonságai és különbségei megfelelnek a természeti lét különböző minőségeinek: és megújul e gondolatmenet Schelling objectív rationalismusában. a mely szerint a szellem működése teljesen azonos a természetével, csakhogy még öntudatos is, a minek folytán a természet törvényeinek lényege a szellemeiből ismerhető fel.

8. §. A dolgok rendje, míg ekként egyrészt mint az észszerű felfogásával párhuzamos, másrészt úgy is fogható fel, mint a belátás elvével kapcsolatban nem álló vak természeti törvény, amelynek uralma kiterjed az emberre is, és visszatükröződik az egyéni hatalom vagy haszon érzetében, így egyszersmind a cselekvőségnek indokál, a jognak elvéül szolgálván. E felfogás képezi lényegileg az epikureus elmélet alapját, de egyszersmind, a mint ennek részletezett következtetéseiből is kitűnik, a gondolkodás átmenetét közvetíti a metaphysikai nézetekről a tapasztalati haszonelméletre. Hasonló alapgondolat hatja át Montesquieu felfogását a törvények szellemének megállapításánál.

De a természet e rendje és törvénye nemcsak mint öntudatlan jelentkezik az ember előtt, hanem ellenkezőleg úgy is, mint az összes természettel egyenterjedelmű világszellem nyilatkozata vagy folyománya. Innen a pantheistikus rendszerek, amelyek természetesen egyszersmind monotheistikus felfogással is kicserélhetőkként szerepelnek. A klaszszikus ókorban a stoikus bölcsészet képviseli e nézetet, amely a világmindenségnek megfelelőleg a *Xóγοq-t*, az ígét fogja fel szelleméül, amely megteremti egyszersmind egyetemes rendjét, törvényét, és amely úgy az okok és okozatok anyagi sorozatában, valamint a jó eszményi szükségszerűségében leli kifejezését. Ennél fogva a gyakorlati élet alapelve a természet követése; az erkölcsi cél a természet rendjével való őszhangzás, amelyre a bölcsesség képesít, amely gyakorlatilag ismét az erényben testesül meg. Ennek szabálya a természet rendje, amelynek alanya minden ember, állására való tekintet nélkül, mint a világ polgára, és amely egyetemes, változhatatlan, és örök.

Legtudatosabban, szilárd következetességgel kiépítve, és az erkölcsi eszmék minden csoportjára alkalmazva, a pantheismus Spinozánál lelhető fel, a kinek rendszere különben az újkori természettudományi és tapasztalati eszmemenettől csak annyiban különbözik, hogy theologikus nyelvezetben jelentkezik, és hogy a természettörvény minden irányban a természettel azonosnak, de egyszersmind az egységesnek és személyesnek is felfogott istenség lényegének kifejezése gyanánt mutatkozik, valamint azzal őszhang-

bán, annak nyilvánulásaképpen az egyéni lélekben is jelenkezik a tiszteletére indító értelmi szeretet, az ismereti törekvés és a cselekvés közös alapelve. A jog e rendszerben mint a valódi, nem látszólagos. és a tudattal is megegyező erő terjedelmével egyenkörű tűnik fel, és így lényegileg mindig a túlnyomó többség akarata az államban, a mely a főhatalomnak tulajdonképeni forrása és viselője. Ennél fogva ez elmélet egyszersmind a tapasztalati végleges hatalomé gyanánt is fogható fel, ha lényege, nem pedig alakja és levezetése vétetik első sorban tekintetbe.

Hasonló természetű Hegel elmélete is, a mely a szellem kifejlésének dialektikájában a gondolatnak a léttel, az okszerűségnek a valóval azonosításából indul ki, és a jogot mint a tárgyi szellemet a szabadságban mint eszmében, vagyis az önmagát határozó általánosságban szemléli, abban, hogy egy lét egyáltalán a szabad akaratnak léte; főelvét pedig akként fejezi ki, hogy: légy személy és tiszteld a személyeket; a személyiség a szabad akarat általánossága lévén, az alaki, öntudatos, különben tartalom nélküli egyszerű vonatkoztatás magára egyediségében, és abban rejlik, hogy mint olyan minden irányban tökéletesen meghatározott és véges, de mégis feltétlenül tiszta vonatkozásban áll önmagára, és magát a végesben ekként mint végtelent, általánost, és szabadot ismeri.

9. §. A metaphysikai elméletek közé tartoznak még az erkölcsi rend és tökély elmélete, és az azzal rokonok, a természetes értelem rendjén alapulók, a melyek az értelemnek megfelelő eszmék kétségtelen igazságának hitéből indulnak ki. Az emberi ész és gondolkodás általános eredménye e felfogásban mint feltétlenül helyes jelentkezik, és a megoldandó feladat csak arra szorítkozik, hogy miképpen állapíttassék meg az, hogy valami az emberi észnek valóban megfelel-e vagy sem. Grotiusnál és Pufendorfnál e tekintetben még nagy súly tulajdonítatik a hagyománynak, annak, hogy az emberek túlnyomó többsége minden korban és körülmények között ugyanazt tartotta igaznak, valamint az ösztönnek, a mely felfogásuk szerint az értelmi természet törvényeinek megfelelőleg működik: utóbb a cartesianus bölcsészet nyomán a gondolatok világossága és határozottsága a mérv, a melynek alapján Wolf az isteni

lényeg eszméjéhez való szellemi közeledésben, a tökélyben szemléli az erkölcsiség és a jog főelvét, amazt mint a belsőleg, emezt mintáz egyszersmind külsőleg is kikényszeríthető kötelességét. Másrészt Malebranche az isteni elmében is létező egyetemes erkölcsi rend szeretetét, Cudworth a tiszta ész eszméit, Clarke a dolgok viszonyainak örök megfelelőségét, a későbbi skót iskola a józan értelem belátását hasonló gondolatmenetek alapján állapítják meg az igazság és jog főelvéül.

10. §. A természetes, helyes értelem elméletétől alig észrevehető átmenet vezet az érzületen alapuló elméletekre, a melyek részben már Grotiusnál és Pufendorfnál a társasági ösztön és érzület föltételezéseiben nyertek kifejezést, és azután a tizenhetedik század második felében, kivált ellentétben a Hobbes-féle, ridegnek látszó haszonelmélettel, népszerűekké váltak, és kapcsolatba hozattak a theologiai elméletekkel, az által, hogy az erkölcsi vagy jogérzet mint az isten által az emberbe oltott lett feltüntetve. Ily jellegű Cumberland elmélete, a ki szemben az önzés Hobbes által alapul elfogadott tulajdonságával, minden értelmes cselekvő alany legnagyobb jóakarátát minden más irányában tekinti a jog főelvének, annál inkább, mert az isteni szeretet folytán a jóakarattal válhatatlan kapcsolatba van helyezve az emberi boldogság; ugyancsak e jóakaratot, a mely minden egyén létének fokával arányos, és mindegyik irányában létének foka szerint érvényesítendő, fogadja el az erkölcsi és jogrend alapjául Edwards. E jóakaratot azután a skót Hutcheson az erkölcsi érzet általános kifejezésével helyettesíti, a mely a tizennyolczadik század elejétől annál inkább elterjedt, mivel kapcsolatban állott a kor azon általános hajlamával, hogy az értelmi és érzelmi tulajdonságokat párhuzamosaknak és egymásnak megfelelőeknek tekintse, a minek példájául Spinoza értelmi szeretete is szolgál, valamint öszhangzásba volt hozható úgy a józan értelem, mint az erkölcsi érzet tana az emberi természet azon gyökeres jóságának felfogásával, a mely e században a közmeggyőződésen uralkodott, és még a különben tudományos törekvésű és kritikai eljárású encyklopaedista írónál is általában elfogadott.

Az erkölcsi érzet tanának sokkal tüzetesebb és behatóbb lélektani elemzés által támogatott megállapítását kísérelte meg Smith

Ádám »az erkölcsi érzületek elmélete« című művében, a mely arra volt szánva, hogy a társadalom jelenségei magyarázatánál kiegészítője gyanánt szolgáljon a nemzetek vagyonáról írt munkájának. Alaptétele az, hogy az emberek akként alkotvák meg, hogy egymás érzelmeivel természetszerűleg rokonszenveznek; ha másnak érzelmei olyanok, a milyeneket ugyanazon tárgyak bennünk is fölkeltenének, azokat erkölcsileg helyeseknek ismerjük el. Hogy ez összhang eléressék, szükséges, hogy az, a ki élvez vagy szenved, érzelme kifejezését azon színvonalra süllyeszze le, a melyre a szemlélő rokon érzelmei emelkedhetnek. Ennek kísérletén alapszik az önmegtagadás és az önuralom erénye, és egyszersmind szükséges, hogy a szemlélő rokonszenvét telhetőleg az eredeti érzelem magaslatáig emelni iparkodjék. A nem társias szenvedélyeknél, mint a haragnál, a rokonszenv megoszlik a közt, a ki e szenvedélyeket érzi, és a közt, a ki ellen irányulnak; innen annak szüksége, hogy az ily szenvedélyek mérsékeltesse, míg a merő roszakarat szükségképen elrejtőzik, mivel minden rokonszenv feltámad ellene. A magánszenvedélyek iránt csak egyszerű rokonszenv alakul, de a jótékony érzelmek tekintetében kettős rokonszenv: úgy azok irányában, a kik azokat érzik, valamint azok irányában, a kik azoknak tárgyai. A rokonszenv azok hálájával, a kik jó cselekvény jótéteményében részesültek, a jutalom kiérdemlésének fogalmát kelti föl, és így az érdem érzetét alkotja meg, valamint a rokonszenv azok boszankodása iránt, a kiket valamely büntett megsért, arra vezet, hogy a sértőt megbüntetendőnek tekintjük, és a méltatlankodás érzetét kelti föl. Ezen érzelmek nemcsak cselekvényeket, hanem megfelelő indokokat is követelnek, mert kettős voltukban közvetlen rokon- vagy ellenszenvből a cselekvő tekintetében, és közvetett rokon- vagy ellenszenvből a cselekvény által érintett személy tekintetében alkotvák özsze. Maga a cselekvő pedig szintén azok érzelmeinek álláspontjára helyezkedik utólag, a kik eljárásával rokon- vagy ellenszenveznek, és ez utóbbi esetben a lelki furdalás következik be. Erkölcsi érzelmeink saját magunkra nézve azokból keletkeznek, a melyeket mások irányunkban éreznek; önelégedést érzünk, valahányszor azt hiszszük, hogy az emberiség általános

érzelmei azon lélekállapottal öszszehangzanak, a melyben bizonyos időben magunk voltunk; hogy eljárásunkat megítélhessük, azt mások szempontjából kell tekintenünk; a részrehajlatlan szemlélő érzülete az erkölcsi mérték. A kötelesség érzete onnan keletkezik, hogy mások álláspontjára helyezkedünk, és az ő érzületüket fogadjuk el saját magunktartását illetőleg; az erkölcsiség szabályai pedig ezen érzületek öszszefoglalásai. »Ha tehát valamely jellemet vagy cselekményt helyeslünk, érzületeink négy forrásból merítvék: először a cselekvő indokaival rokonszenvezünk, másodsor azok hálájával érzünk együtt, a kikre a cselekvény jótékony volt. harmadszor észleljük, hogy az eljárás megfelelő volt azon általános szabályoknak, a melyek szerint e kétféle rokonszenz rendszerint irányul; és végre, ha az ily cselekvényeket mint oly magatartás rendszerének részeit vesszük szemügyre, a mely akár az egyén, akár a társadalom boldogságának előmozdítására irányul, e haszomból némi szépséget látszanak meríteni, a mely hasonlít ahhoz, a mit bárminő jól megalkotott gépezetnek tulajdonítunk.«

A mint tartalma ekként feltünteti, Smith elmélete egyáltalában nem metaphysikai, mert az erkölcsi vagy a jogérzetet nem tekinti visszavezethetetlen, elemezhetetlen, sem önbizonyító erővel bíró tényezőnek, hanem azt az emberi lélektan tapasztalatilag igazolni megkísérlett adataiból származtatja. Amit Smith elmélete azonban meg nem old, és a mi csak mind a két nagy művének magasabb öszszetételben öszszefoglalása útján volna kideríthető, de a mire egyszersmind a lélektani alaptételek tetemes kibővítése is szükséges, az annak megfejtése, hogy a rokonszenz másodlagos érzületéből keletkező cselekvési irányzatok hogyan viszonylanak az emberi jellem tényleges megalakulásában azokhoz, a melyek az önzés elsődleges tulajdonságából következnek; továbbá, a mire a múlt század bármely bölcsészeti gondolatfolyama is alig irányult, az. hogy egyéni lelki mozzanatok, sőt az egyéni eszmék egész rendje mennyiben alakulnak át a társadalmi közösség befolyása alatt. A rokonszenz csak egyike a társadalmi együttlét termékeinek; ahhoz még számtalan más módosító és korlátozó járul: az egyéni fejlődés mindig az egyéni élet- és érdekkörön túlterjedő nagyobb közösségektől függ és számos mozzanata ugyan-

ezért nem magából, hanem csakis azokéból, számos érzület nem az egyéni felfogásból, hanem csak történetileg magyarázható és indokolható szervezeti átalakulásokból, szokásból, hagyományokból hitekből és eszmetársításokból fejthető meg. Ugyanezért minden merőben alanyi rendszer, — Smithé pedig ilyen jellegű, — szükségképpen elégtelen arra, hogy a jog főelvének kérdésével megbirkózhassék.

11. §. Ugyancsak a természetes értelem és érzület rendszerei közé számítandó a Vico-é, a melyet részben a jog egységes elvéről és czéljáról szóló értekezésében, részben »Új tudomány«-ában fejtegetett, és a melynek ereje és gyengesége épen ellenkezők Smith elméleteivel, mert egyrésztől tagadhatatlanul a történeti tényezők mélyreható befolyásának teljes átértéséről tanúskodik, de másrésztől folyton felmerülő metaphysikai, sőt theologiai elemeket is tartalmaz. Az alaptétel, a melyből kiindul, az, hogy az isten szándékával azonosnak felfogott természettörvény egységes, és mindent áthat, hogy az isteni elme világában részesedés folytán az ember ismeretre képes, és hogy a való és a gyakorlatilag helyes belátása azonos értelemből következik. Az igazságosság az egyenlő arányos kimérésében ismertetik fel az elme által; mint jó, gyakorlatilag irányelvül választatik; a természetjog tehát a jónak kiválasztása a szerint, a mit egyenlőnek és igazságosnak ismertünk fel, vagyis azon elv, a mely szükséges a dolgok igazságos hasznosságának kimérésére. Minden társaság némi rokonságon alapul, és a természetnek megfelelő érzületből következik; ez egyesülés elvei a lét és a tudás vágya, a tudatlanság szégyene, a jóhiszem vagyis méltányosság, a mely a személyek helyes viszonya a dolgokhoz igazság szerint, vagy a személyek dolgok által jutalmazása az igazságnak megfelelőleg, végre embertársaink szeretete, vagyis a kegyeletesség. Ez elvek magukban alkalmazásai az igazság nagy egyetemes elvének, mert valóban, ha a helyesen értelmezett igazság rendezi az ember viszonyait önmagában, a méltányosság rendezi az emberek egymás közti viszonyait. A mi az elmének igaz, a szívnek jó; ez elv megállapításában és a szívek kielégítésében áll a természetjog által szabályozott természetes szabadság. Ez biztosítja a gondolkodás szabad

gyakorlatát, alakítja át az igényeket jogokká, és véd meg veszélytől helyes oltalom rendszabályainak érvényesítése által. A méltányosság törvényén, a melyből a jelenlegi kor joga következik, felül áll és magasabb fejlettségű korszaknak megfelel a társadalmi szeretet törvénye, a mely az emberi élet kivételes szükségleteire is tekintettel van, és ezeket is jogokká átalakítja. Mind ez érzületek különböző módjai vagy kifejezései az örök igazságnak, mert ezen alapulnak, épen úgy mint a méltányosságon, a mely az igazságnak alkalmazása, és a kegyeleten, a mely a méltányosság kiterjesztése. A tudomány, a mely ez érzületek szabadságát biztosítja, és e jogok érvényesítésének útját kijelöli: a jogtudomány, a mely egyszermind az erkölcsiség, a mennyiben ez a jog szabályain alapul, mert a jogtudomány, a mely, helyesen szólva, a méltányosság mestersége, az aprólékos szabályok végtelen halmazán nyugszik, a melyek a természeti igazságból folynak, de a jogtudós által a törvények okai-ból, a törvényhozók szándékából kikutathatók; a törvények magyarázatát tartalmazza, megállapítva okaik szerint, és arra tanít, hogy eredményeiket, különféle társadalmi szükségekhez képest, hogyan ismerjük fel. Az erkölcsbölcészet ellenben az igazság tudományát tanítja, a mely az eszményi igazság által metaphysikailag kinyilvánított örök igazságok kis számából indul ki, a melyek, mint az állami rend alapjai, a kiegyenlítő és osztó igazság mérvei jelentkeznek, a számtani és mértani két örök mérv szerint rendezve sorban a hasznokat vagy érdekeket. E tudományok és érzületek összesetes eredményei, a jogrendszerek, változók a körforgást feltűntető polgárosodás azon különböző három szaka, az isteni, a hősi és az emberi szerint, a melyek lényegileg az istenség és vallás szerepének különböző felfogása alapján térnek el egymástól, és a melyek az igazság felismerésének különböző módszereit tartalmazzák: az eszmény azonban mindig ember és gyakorlat feletti, a merő isteni igazságban rejlik, a mely a világ körforgásának bármelyik szakában sem testesül meg kimerítőleg.

12. §. A jog történeti jelenségeiből annak lényegére vezető gondolatmenet, a mely így tudatosan először Viconál merült fel, kifejtését három nemzedékkal utóbb a német jogtörténeti iskola

tanaiban nyerte Hugó, Savigny, Eichhorn és Puchta által, a kik ugyan teljesen önálló elméletet alkottak meg, de a kikre Vico tanai tagadhatatlanul hatottak Herder közvetítése által, míg másrésről a történeti felfogás meggyökeresedéséhez járult Burke általi érvényesítése a politikai kérdések terén, valamint azon körülmény, hogy a nemzetiség fogalma és a nemzeti társadalom eszméje a francia forradalom eszméi és a napóleoni hódítások által fölkellett ellenhatás folytán is tudatossá vált, és támaszt keresett történeti előzményeinek kiderítésében. Ugyanezért a jogtörténeti iskola a jogot a nemzet testéül szolgáló nép szellemének nyilvánulása gyanánt tekinti, épen úgy, mint a nyelvet és az erkölcsöket általában. A nép szelleme nemcsak tudatosan érvényesül és terem gyümölcsöket, hanem legtisztábban épen azon alakjában kerül felszínre, a melyben nem vegyülnek hozzá a műveinek gyakran idegen elemekkel telített egyéni bölcselkedésének termékei. A jog azok természetes érzelmeinek rokonságán alapul, a kiknek közös meggyőződése képezi a jogot, a nép érzületén, és így a jog a nép cselekvőségének eredménye, és pedig olyaténképen, hogy az egyes nem is egyúttal mint olyan, vagy mint puszta családtag, hanem csakis mint a nép tagja képes jogi meggyőződésre. E jogi meggyőződés határozza meg és idézi elő az erkölcsöt, nem pedig megfordítva. Ha zavartalanul fejlődik a jog, három képzési fokon hatol át: az ártatlanság korszakán, az elzárkozottságon, az öntudatlan egységen kezdve, a mely a nép ifjúkora, és a melyben ez fogalmakban szegény ugyan, de állapotainak és viszonyainak tiszta tudatával bír, és ezeket teljesen és biztosan átérzi és átéli; erre következik a magából való kivetkőzés, az elaprózás, a sokszerűség állapota, míg végre az alakulás azon szakához ér, hogy a magába viszszatérés által egységet nyer a sokszerűségben.

A történeti iskola tehát nem az egyes, hanem a nép érzületét tekinti a jog alapja gyanánt, de másrészt ez érzület metaphysikai felfogásának hódol, mivel azt elemezhetetlennek, véglegesnek ismeri, sőt hajlammal bír azt isteni sugallatból származónak tekinteni, a mit tüzetesebben Stahl fejtett ki. Ezenfelül pedig történeti irányzata daczára a nép eredeti állapota átlátszóságának

és jogi felfogása tisztaságának tanai tulajdonképpen a természeti állapot és az eredeti ártatlanság tanaira emlékeztetnek; az öszszeköttetést pedig, a mely a történeti iskola és az azt megelőzőleg majdcsaknem korlátlanul uralomra vergődött észjogi felfogás közt a jogtörténeti írók azzal való szakításra irányzott törekvése daczára fennáll, világosan feltünteti még azon körülmény, hogy az egyes jogfogalmak megállapításában, a magánjog és a közjog elválasztásában, a jog kategóriáinak részletes kifejtésében nálók az észjogi írók által megalapított tételeket és irányokat találni továbbra is fentartva, valamint hogy a személyiségi jognak kiindulási pontul való elfogadása, és minden alanyi jognak csupán mint hatalomkörnek felfogása a jog lényegének ugyanazon alapeszméjéből fakad, a melyre a Kant-féle gyakorlati észtvörvényből való származtatás vezetett; egyébiránt e körülményeket a gondolatmenetek történeti folytonosságának törvényén kívül még az is magyarázza, hogy úgy az észjogi, mint a német jogtörténeti iskola egyaránt főképen a római jog tüneményeire és tanúságaira fektettek súlyt.

13. §. Míg ekként a történeti iskola elmélete során az egyéni értelem következtetéseinek jelentőségét a jog főelvének kiderítésére nézve majdcsaknem egészen megtagadja, Kant gyakorlati bölcsészetében az egyéni lelkiismeret és szabadság szerepét az erkölcsi eszmék alaptételeinek megállapítására a legteljesebben érvényesíti. A tiszta ész kritikájában kifejti, hogy a priori synthetikus ítéletek, kivéven a tapasztalat lehetőségének feltételei tekintében, tehát metaphysikai ismeretek nem lehetők, és hogy minden ismeret csak a két érzéki szemlélet, az idő és a tér képzeteki közvetítésével, tapasztalatból, az értelem kategóriái szerint meríthető, és ekkor sem felelhet meg a dolognak magában, a lényegnek, hanem pusztán a jelenségekről, a valóról alkotható képzetekre vezet; a gyakorlati ész kritikájában és az erkölcsök metaphysikájában ellenben megállapítja, hogy az ész, midőn arra irányul, hogy oly cselekvényeket létesítsen, a melyek még tényleg nem léteznek, de a melyek a valósítandó, a kötelesség jellegével bírnak, oly célra irányul, a mely az érzéki szemléletnek tárgya már azért sem lehet, mivel nem változó, és így az idő és tér képzeteki alá nem sorolható; a gyakorlati

ész terén tehát, önalkotott törvényei következtében, lehetőek az a priori synthetikus ítéletek, a melyek mint föltétlen észparancsok jelentkeznek, és bár nem külső, de gyakorlati és felfogható valósággal bírnak. A szabadság, a mely az akarat lényege, hiszen az akarat a vágytehetség, vonatkozással, nem, mint az önkény, a cselekvényre, hanem inkább az önkénynek a cselekvény tekintetében való indokaira. — egyszerűen a tiszta ész azon tehetsége, hogy önmagára nézve gyakorlati legyen. Ez másképen nem lehető, mint mindegyik cselekvény szabályának alávetése által az általános törvénynyé lételére való alkalmasság föltétele alá. Törvényei tehát tisztán alakiak, mert semmi tapasztalati alapot nem tartalmazhatnak: a jó követésének észparancsa érvényes, minden tekintet nélkül a lehető tapasztalatra. A szabadság innen származó törvényei tehát, a természettörvényektől megkülönböztetve, erkölcsieknek nevezhetőek; s ezek jogiak, a mennyiben a külső cselekvényekre és azok törvényszerűségére irányulnak, a minek folytán a jog azon föltételek öszege, a melyek szerint egynek önkénye másnak önkényével a szabadság általános törvénye szerint öszeegyeztethető: míg tisztán erkölcsiek e törvények, ha azt követelik, hogy önmaguk legyenek a cselekvőség indokai.

E szerint a jog főelve Kantnál szükségképen mint mindennemű tapasztalati tartalmat nélkülöző lép fel, bár magának a különböző szabad egyének együttlétének föltételezése által, a mely az erkölcs Kant-féle fogalmára ugyan nem szükséges, de a jogfogalomnál még sem kerülhető ki, tagadhatatlanul, ugyan a legegyszerűbb, de mégis tapasztalati elem csempésztetett belé. Természetes, hogy azután ott, a hol a jogszabályok levezetése és a jogrendszer részletezése kíséreltetik meg ez alapon, további tapasztalati fogalmak tódulnak seregesen az első társaságába, mint a minők a föld területének korlátolt volta, az igények csupán kor látóit mennyiségben létező dolgok által kielégíthetősége, a nemi és a korkülönbség, valamint számos más hasonló körülmény; és szembetűnő ekként, hogy egy teljes jogelméletnek a pusztán belső, alaki, jogtani észparancs magában nem szolgálhat alapjául. Különben is a gyakorlati ész föltétlenségének, parancsai kétségtelen örök igazságának bizonyítása merőben a belső tudat kétségbe-

vonhatatlanságának, valamint a transcendentális jó törvényének, illetőleg az ész gyakorlati szempontból való következetessége alapelveinek föltételezésén nyugszik: és mihelyt ez kétségbe vonatik, mihelyt az ész és a tudat történetileg alakultaknak és fokozatosan létrejöttének mutattaknak ki, habár az egyéni tudat elemzése útján alakulásuk törvényei ki sem deríthetők, mihelyt az észre magára, mint folytonos állapotra vagy tehetségre, ugyanazon kritikai elemzés alkalmazzatik, a mely a tiszta ész kritikájában az egyes eszmékre nézve gyakoroltatott, megdől az önjogú és önálló törvényhozásából kifejtett egész rendszer.

14. §. Egyébiránt az eszmék végkövetkezményeikig való dialektikai kifejtésének logikai és történeti szükségszerűsége következtében a kritikai észlegesség rendszere a tisztán metaphysikai elméletek körébe visszatereltetett Fichte alanyi észlegessége által, a mely azután a Schelling-féle tárgyi észlegességhez, és ezen át Hegel szellembölcsészetéhez vezetett. Míg ugyanis Kantnál az a priori alapon való cselekvés annyit jelent, hogy az általánosság és az önmagának ellen nem mondás logikai törvénye alapján oly szabály szerint történjék a cselekvés, a mely érvényesítve magával ellentétbe nem kerül, Fichténél ezen értelművel azzal cseréltetik fel, hogy a pusztán saját létéről bizonyos én, meggyőződése, a saját maga törvényének megfelelőleg kötelesség gyanánt elismert szerint cselekedjék, mert Fichte nemcsak az erkölcsi szabályokat véli a gyakorlati észből, illetőleg akaratból a priori leszármaztathatóknak, hanem az akaratot tekinti minden látszólag külső körülményekre vonatkozó ismeret forrásának is, a tapasztalat maga is csupán az akarat kisugárzásaként mutatkozván. Ennek következtében Fichte kizárólag erkölcsi bölcsészetet ismer; a világ csakis kötelességünk érzékesített anyaga, és a kötelesség a tulajdonképen valódi a dolgokban, minden jelenség egyedüli oka. Ennek folytán a szabadság pusztán az egyén szabadsága, nem az általános szabadság és egyenlőség eszméje, és merőben önmagának cél; bölcsészetiileg, nem erkölcsiileg szükséges; és az észszerű lény joga, hogy az érzéki világban egyedül maga legyen ok. De az öntudat ezen törvénye követeli, hogy az ész más észszerű lényeket is elismerjen, a melyeknek ugyanoly

hatálytalan szabadságot tulajdonít, mint magának. Ebből származik a kölcsönös önkéntes korlátozás, ennek létesítése végett szükséges a jogközösség. Az erkölcsi és a jogtörvény különbsége abban áll, hogy az én egyrészt magában indokot tartalmaz meghatározott tevékenységre, ez eredményezi az erkölcsöt; másrészt magában is lét, hatalom, szabadon akaró és cselekvő, így keletkezik a jogtörvény. Ennélfogva az erkölcsi érzület a kötelesség szeretete a kötelesség kedvéért, ellenben a társasági érzület saját magunk szeretete saját magunk kedvéért, és a polgártársak szeretete is a saját magunk kedvéért.

Fichte így az egyén személyes akaratát föltétlenülíti, és nála a világegyetem és a természettörvény mint az egyéni akarat nyilvánulása jelentkeznek. Csak az volt szükséges, hogy az akarat alanyául az egyén helyett az általánosság fogadtassák el, a mint Schellingnél történt, hogy a rendszer természetbölcészetivé átalakuljon, és hogy minden természeti és történeti jelenség a szellem dialektikájának mozzanataival azonosíttassék, mint Hegelnél, hogy lehetővé váljék kapcsolatba hozatala a történeti felfogással; míg ezenkívül lehető theologiai vonatkozásai szembetűnők.

Az e felfogás különböző árnyalatainak megfelelő metaphysikai rendszerek uralma egyébiránt szinte divatszzerűleg változott; állandóan azokból csak a jog fogalmának az akarat származéka gyanánt tekintése maradt meg; a mi természetesen az alanyi jognak a jogrendszer alapjául elismerésében nyilvánult, mint oly hatalomkörének, a mely által más jogalanynak attól eltekintve jogilag oltalmazott állapota megváltoztatható.

15. §. Tapasztalati elvek rejlenek e szerint minden metaphysikai rendszer mögött, bármennyire legyen is e rendszerek célja minden tapasztalati elv kikerülése, és bármi öntudatlanul épüljenek is azokon. E tapasztalaton nyugvó elvek pedig az arányosság vagy egyenlőség, a hatalom, és a jóllét vagy haszon. Az első mint gyakorlati eredmény mutatkozik az isten lényegéből, a természetes értelemről, az erénynek, mint öszhangzatosnak vagy közepesnek felfogásából kiinduló, tehát a Pythagoras-, az Aristoteles-, a Leibnitz-, Vico-, Herbart-, Krause- és Trendelenburg-féle elméletekben;

a hatalom elvével azonosulnak részben a pantheistikusok, mint Spinozáé és Hegelé, részben a theologikusok, mint az ókori theokratikusok, a középkori hierarchikusok, és a modern ultramontánok és legitimistikusok, továbbá a Stahl-féle elmélet, a történeti iskola tanai, valamint a gyakorlati észből, illetőleg akaratból kiinduló Kant-, Fichte-, Schelling- és Schopenhauer-féle rendszerek; a jóllét- vagy haszonelmélethez, bár e fogalmakba a földöntúli üdvöt is belevonva, juttatnak ismét a theologiaiak közül a korai keresztények és a reformatio utániak, sőt még a minden színt játszó Leibnitz-féle elmélet is, a túlnyomólag az isten akaratából kiinduló felfogások, a természet és a dolgok rendjére vonatkozóak, és a jogérzeten alapulók.

Mint öntudatosan tapasztalati e szerint három alapelmélet mutatkozhatik. Az elsőt, az arányosságon vagy egyenlőségen nyugvót, a maga tisztaságában újabban csakis Littré érinti, bár részletesen ki nem fejti; mindazonáltal a Rousseau-féle népakarat elmélet mögött rejlő gyanánt is fogandó fel, mert a társadalom tagjai egyenlő alávetésének, és politikai egyenlő jogosultságának eszméje a népakaratban csakis az egyenlőségnek az emberekre vonatkozólag föltétlenül érvényesítése követelményéből származtatható, és a népakaratnak a nép javával való azonosítása csak utólagos következtetés, de nem a rendszer megalkotására szolgáló indító ok. Egyébiránt az arányosság vagy egyenlőség elmélete soha nem lehet végleges, mert, hogy az egyenlőség elvont fogalma célul szolgáljon, szükséges, hogy az emberi vágyak kielégítését eszközlő körülmény gyanánt ismertessék fel, és ekkor mint a haszonelmélet különleges alkalmazása jelentkezik.

16. §. A hatalom fogalma az egyenlőségénél összetetesebb, és mind annál fogva, hogy a kikényszeríthetőség a jog legáltalánosabb ismérveinek egyikét képezi, mind annál fogva, hogy a parancs, mint hatalmasabtól, az istenségtől, előjárótól vagy többségtől kiinduló jelentkezik, mind annál fogva, hogy az igény, az alanyi jog alapja, élettanilag szintén csak ott keletkezik, a hol legalább részletes kielégítése képességének érzete, sejtelve vagy emléke megvan, a hatalom a jog fogalmának legkezdetlegesebb alkateleme

gyanánt szerepel; ezenkívül a hatalom mint theologiai vagy metafizikai elv következménye a személyesített eszme tulajdonsága gyanánt is jelentkezik. Innen a hatalomnak különféle értelemben és módon a jog főelvéül, többnyire azonban nem nyíltan, hanem csak eltakartan való elfogadása; határozottan csakis Spinozánál emeltetik ki, mint az örök és isteni lét és törvény nyilvánulása, és így a jog közvetlen forrása; majd Hallernél mint theologiai elven nyugvó, és mint a jogot mindig megtestesítő és kifejezésre juttató természetes túlsúly szerepel; majd mint az erő fogatik fel, a melynek érzete vagy tudata az egyénben a vágyat, a cselekvés lehetőségét, a szándékot, a külvilággal szemben való érvényesítés törekvését idézi elő, és a mely ez által az alanyi jog fogalmára vezet; majd mint a mely a létért való folytonos küzdelemben a diadalt biztosítja, mint a mely a föltételek azon öszszegében nyilatkozik, a melyek mellett valamely szervezet fenmaradhat és fejlődhetik, és a melyek, értelmileg felfogva, a tárgyi jog képzetében testesülnek meg; majd Iheringnél a hatalom a társadalom által saját javára követelt célok megvalósításának eszköze, a minek folytán a jog mint a kényszer által biztosított társadalmi célok rendszere, vagy mint a hatalomnak önzésből való önkéntes önkorlátolása, illetőleg politikája jelentkezik, szemben az erkölcsessel, a mely Iheringnél a társadalom nem hatalom-, hanem haszonérzetének felel meg. Mind e rendszerek azonban hiányosak, a mennyiben a jog elemeinek csak egy részét képesek a hatalomra visszavezetni, és ez e szerint mint főelv szűkebb fogalomnak mutatkozik, sem hogy általános mérvül szolgálhatna. Az alanyi igény magyarázata az erőből még a jogéra nem vezet, mert az igény alanyi joggá csak társadalmi elismerés által válik; midőn pedig a tárgyi jognak a hatalomból való levezetése forog szóban, múlthatatlanul felmerül a kérdés, hogy, minthogy a hatalom igen különböző tehetségekben, alakban és eredményekben nyilvánul, melyik ezek közül az, a melylyel a társadalmi élet föltételei azonosíthatók. Magának a hatalomnak mértékét csakis az eredmény szolgáltatja, és pedig nem a közvetlen és ideiglenes, hanem az állandó és végleges. A pillanatnyi túlsúly már a legkezdetlegebb műveltségi állapotban is különbözik az emberek felfogásában

a jog uralmától; ha pedig a jog azon szabálynak tekintetik, a mely a végleges, valódi hatalom fentartásának elvét képviseli, még további magyarázatot igényel, hogy ez miért nem ismertetik el mindig teljességgel, hogy a jog és a végleges hatalom fogalmai miért különböznek az emberek felfogásában, sőt hogy miért ágaznak el egymástól a haszonnak és a hatalomnak merőben tapasztalati fogalmai is.

17. §. Legfontosabb a tapasztalati alapon nyugvó elméletek közül, és a metaphysikai rendszerek fejlődését párhuzamosan kíséri az egész történeten át a jóllét vagy a haszon elmélete. E két fogalom egymással felcserélhető ugyan, de a rendszerek szempontjából nem mutatkozik minden tekintetben azonosnak. A jóllét általánosabb fogalom a haszonnál, és épen ezért, ha legteljesebbnek mutatkozik egyrészről az azon alapuló elmélet, másrészről homályosabb, mert egyes tényezői nem válnak ki oly élesen, és nem mérlegelhetek oly szigorúan. Ennélfogva az eudaemonistikus, vagyis a jóllétre vonatkozó tanok könnyen kapcsolatba hozhatóknak látszanak a metaphysikai rendszerekkel, sőt ezek gyakran kísérőik gyanánt jelentkeznek, míg a sajátlagos haszonelméletekben a tapasztalati alap élesebben kiemelkedik. Az emberi boldogság fogalma elválasztható a világi előnytől és haszonétól, összefüggésbe helyezhető az erényes önelégültséggel és önteltséggel, a valósággal bíró elvont eszmék szemléletébe való elmerüléssel, a természet rendjében való megnyugvással, a túlvilági üdvről való meggyőződéssel, és így még minden aszetikus világnézettel is. Ugyanezért egész Kantig alig található elmélet, kivéven azokat, a melyek az emberi természetet lényegileg gonosznak tartják, a melyeknek ne volnának eudaemonistikus vonatkozásai, a melyeknek az erkölcsi bölcsészetből való kiküszöbölését csakis Kant kísérelte meg föltétlen észparancsával: sőt a legtöbb metaphysikai elmélet még az erény, vagy az ész rendje, vagy a jog-érzet követésének jutalmazásául fogja fel nemcsak a boldogságot, hanem még átlag a világi előnyök elérését is, és ily módon közvetlenül előtérbe nyomuló haszonelméleti elemeket tartalmaznak úgy Plató tanai, mint Leibnitzéi, úgy a stoikus nézetek, valamint a jog-érzeten alapuló Shaftsbury-félék, valamint számos theologiai elmélet is.

Általában inkább nem haszonelvi, hímem eudaemonistikus jelleggel bírnak az ókori tapasztalati elméletek, mint például azok, a melyek a különböző sophisták neveihez fűződnek, a cyreneikusok, és az epikureusok elméletei. Ezek egyszersmind nagyobbára merőben az egyéni boldogságot tekintik a cselekvés céljának, és e szerint a jog főelvének; a kezdetlegesebbek köztök pedig hedonistikusok, a mennyiben kizárólag vagy túlnyomóig az érzéki gyönyöröket, mint a melyek egyszersmind a szellemi élvezeteknek is tényezői, tekintik a boldogság alkatelemeinek, és tekintetbe veendőnek. Az új korban csakis néhány, bölcsészet nevére alig érdemes, materialistikus irányú fejtegetés bír ily jelleggel, a melyek közül említethető a Holbach-féle, a Mirabaud név alatt megjelent *systeme de la nature*-ban, míg Mandeville és Helvetius tanai, a melyek ide szoktak számíttatni, tulajdonképen nem e csoportba tartoznak. Mandeville ugyanis a méhek meséjében kifejti, hogy miután bármiben való gyönyörködés, a mi nem múlhatatlanul szükséges, érzékiség, tehát gyöngeség, és minthogy nem létezik erény önmegelegedés nélkül, minden, a mi a világon szép és kellemes, érzékiségből, illetőleg az ember természete gyengéjéből származik, és erényen tulajdonképen az ember semminemű cselekvénye nem alapul, mert még az asketa is vagy túlvilági gyönyört óhajt, vagy dicsőséget, a mely csak a dicséret túlságos szeretetéből fakadt, és ekként az emberi természet gyengeségéből. Műve tehát tulajdonképen csak az asketismus kigúnyolása; míg Helvetius de l'esprit-jében azt törekszik kimutatni, hogy, minthogy az ember érdekből cselekszik, cselekvősege annál magasabbrendűvé lesz, minél nagyobb terjedelmű a közönség köre, a melynek érdekével az illető a magát azonosítja, és így tulajdonképen egészen helyesen fogja fel a közérzületnek az önzésből való fejlődését, csakhogy a föltételeket, a melyek közt bekövetkezhetik, túlságos mechanikus módon magyarázza, és egyoldalít irányban állapítja meg. Ugyancsak az eudaemonistikus jellegű, de a szorosabb értelemben vett haszonelvi elmélethez már közelebb álló rendszerek közé számíthatni Hobbes-ét, sőt némi részben még Locke-ét is; hiszen midőn a korlátlan, vagy az életre és vagyonra korlátolt, biztosítást tűzik ki az állam céljául a jog elvét is e biz-

tosításban lelik, a mely azonban minden egyéb emberi előnyt anyyira felülmúl, hogy az arra alapított rendszerről az egyes jogszabályra mérv egyáltalában nem származtatható.

18. §. A Leibnitz- és Wolf-féle tökéletesedési elmélet szintén közel kapcsolatban áll a haszonelvi tekintetekkel, a mint Leibnitz világosan ki is fejezi; hiszen a hasznos a tökélyre vezető, és így a jog ismerve. A haszon fogalma pedig kapcsolatában ezen elmélettel, valamint az ezzel egykorú, rokon jogérzet-elméletekkel annyiban módosul, és válik alkalmasabbá általános, önálló elmélet alapjául szolgálni, mivel nem mint merőben egyéni, hanem mint a túlnyomó többséget vagy az öszszes közösséget illető fogatik fel. A múlt század folyamán annál inkább előtérbe nyomul azután a közhaszon ez eszméje, és tekintetik a jog alapjának, minél nagyobb figyelem fordítatik az oly intézmények megbírálására, a melyeknek törvényhozási létesítése kívánatosnak látszik, és minél inkább tartatik a törvényhozás közvetlenül vagy végelemzésben oly teendőnek, a mely a társadalom öszszes tagjai által eszközözendő, vagy legalább az öszszes polgárok tudatának kell, hogy megfelelő legyen. Innen Rousseau, különben elméletileg téves alapon nyugvó, kísérlete, a népakarat elméletében ennek határozmányait a közérdekkel, és ezt minden polgár magánérdekének lényegével azonosítani; innen az encyclopaedisták és követőik törekvése minden javasolt reformot a közhaszon részletesen igazolt tekinteteire visszavezetni, a mi kiváló szerencsével különösen Beccaria művében eszközöltetett a büntető jogot illetőleg. Egészen önállóan azonban, és egész jelentőségében a haszonelvi elmélet csak Bentham műveiben fejtetett ki, annak következtében, hogy a közhaszon fogalma is szigorú, elemezhető meghatározásba foglaltatott általa. A legtöbbnek legnagyobb boldogsága mértékül felhasználható elv, mihelyt egyrészt az egyének egyenlőknek tekintetnek, mihelyt másrészt a boldogság föltételei pontosan meghatározhatók; ama tekintetben Bentham az egyenlőséget öntudatosan gyakorlati törvényhozási szempontul fogadja el: mert habár tényleg az emberek sem tudatra, sem képességre, sem fegyelmezettségre nem egyenlők, sőt még a fájdalom és gyönyör tekintetében való testi és szellemi fogékony-

ságra sem, egyáltalában senki emberi tudattal másnak e tulajdonságaira nézve ítéletet hozni nem képes, és így az állam, ha az egyenlőség fogalmától eltér, és osztályok szerint különböző jogot alkalmaz, a különböző osztályokba sorozottakra sokkal nagyobb igazságtalanság veszélyét kockáztatja, mint ha az egyenlőséget gyakorlati elvként elfogadja a jog tényleges alkalmazása alapjául. A második feladatot illetőleg, Bentham megkísérelte úgy az előnyök, mint a fájdalmak osztályozását és összemérését. Ez azonban szükségképpen csak hiányosan és tökéletlenül sikerülhetett, és ingatag alapon nyugszik, mivel nem veszi eléggé tekintetbe a gyönyör és a fájdalom viszonyos voltát a különböző emberi állapotokhoz képest; tulajdonképpen e körülményben rejlik a haszonelmélet elégtelenségének oka, mert különben Mill helyesen mutatja ki, hogy elméleti elfogadásának az nem képezheti hátrányát, hogy minden egyes esetben a közhaszon mozzanatainak kiszámítása nem eszközölhető, hiszen ezt kipótolják a tapasztalati alapon alakuló erkölcsi és jogérzet és hagyomány. Ezen felül azonban még mindig megoldatlan marad a haszonelmélet által a jog indokolása oly esetekben, a melyekben a jövő kor előnye ellentétben áll az élő nemzedékével, illetőleg csak ennek áldozatai árán vásárolható meg, a minek gyakori fenforgásáról, sőt szükségszerűségéről az emberi fejlődés folyamán a történetnek csaknem minden lapja tanúskodik.

19. §. Ennek tekintetbe vételével egészítette ki a haszonelméletet Spencer és iskolája a fejlődési tan következtetéseivel, a melyek szerint az erkölcsi és jogi téren a különzkülés és alkalmazkodás mozzanatai az önzéssel ellentétes oly érzületre vezetnek, a melyek az önfeláldozás készségét idézik elő a közösség fenállására múlhatatlanul szükséges célok szempontjából, mind magasabb mértékben a körök terjedelméhez képest, a melyeknek tagjául érzi magát az egyes, és a melyekben nyerte oltalmát, kiképzését, és megfelelőleg magasabbrendű céljai valósításának lehetőségét. E szerint a társadalom fejlődése új lélektani viszonyoknak megállapításában áll a közönségen belül, öszhangban a közönség környezetében keletkező anyagi és szellemi viszonyokkal, a melyek alatt mind a közönség, mind annak környezete a viszonylag határo-

zatlan és öszszefüggéstelen egyneműség állapotából a viszonylag határozott és öszszefüggő különeműség állapotába alakulnak át, és a közönség alkatelemei mind határozottabban egyénesülnek. E fejlődést természetszerűen kíséri az érzelmek és cselekvőségi hajlamok és irányok oly párhuzamos gazdagodása és kibővülése, a melynek eredménye mind teljesebb öszszhang létesítése, úgy az egyes egyének tudatos érdekei, ösztönszerű törekvései, valamint a társadalmi és egyéni célok, eszmények és megítélési mérvek közt, habár indokai és a körülmények, a melyek közt eredetileg kiképződött, eltérő mozzanatok is tartalmaztak, sőt érdekellentétet, öszszeütöközést, és oly lemondást és önfeláldozást igényeltek is az egyesek részéről egymás iránt, mint a minő a legkezdetlegesebb társadalomban is mindig előfordult, de a minőt minden nemzedék is megkövetel, gyermekkori tehetetlensége szakában, nevelő és gondoskodó környezetétől. A jog főelve ez alapon nemcsak az egyéni és a közösségi felfogott haszon, hanem e mellett, ezt kiegészítőleg és módosítólag, azon érzet is, a mely a különböző társadalmi körök küzdelmében és kiválasztásának folyamában öntudatlanul minden haszonszámítás nélkül, a közösségi kötelekek megszilárdítására fejlődött, és a lelkiismeret szavában mint a múlt nemzedékek önfeláldozásának hagyománya, és mint a folytonosan, bár fokozatosan változó, és az egyén irányában a társadalmi viszontszolgálat mértékében is mind nagyobb követeléseket támasztó körülmények eredménye megtestesül.

20. §. Egyébiránt a társadalmi tünetek elemeinek szem előtt tartásával ez elvnek is egyszerűbb kifejezés adható, mert minden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé és tüzetesebbé válása kíséri. Minél inkább különzékül a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatóbb kell, hogy legyen a cselekvőség, a mely az e körülmény által támasztott igények kielégítésére vezethet, akár váljanak azok tudatosakká, akár nem; de egyszermind annál inkább fogja kísérni a haladást a társadalmi és az egyéni tudat kiképződése is. Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség öszszegének növekvése és foganatosabbá válása. A társadalomban pedig kétféle cselekvőség különböztetendő meg: az egyéni, a mely közvetlenül az egyén hajlamaiból és tuda-

táboról kiindulva, saját céljaira szolgál, és a társadalmi, a mely ellenőrzi, hogy az egyéni cselekvések egymást ne gátolják, ne hágiák át azon korlátokat, a melyek más egyének cselekvése szabadságának biztosítására szükségesek, esetleg még összefoglalja az önként nem egyesülő egyéni erőket egy közös általános érdek kielégítését célzó tevékenységre. És minthogy a legtökéletesebb szervezetű állam az, a mely az egyéni erők legnagyobb tömegének enged szabadságot, és a legkevesebbet veszi igénybe a rend fentartására, a mely továbbá csupán ott alkalmaz kényszert, a hol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölhető: azért a legtökéletesebb jog is az, a mely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető, a mely mellett a cselekvőség legfogatosabb, az erők felhasználása leggazdaságosabb, és így a szükségletek kielégítésére közvetlenül fordított tevékenység legnagyobb, mert a társadalomban létező összes erők viszonylag legcsekélyebb összege emésztetik fel a közösségi tudat és akarat létesítésére és érvényesítésére. A cselekvőségben való e gazdaságosság természetesen viszonylagos, mindig a társadalom tagjainak öntudatához és fegyelmeztségéhez mérten, épen úgy, mint a rend mellett lehető szabadság köre; hiszen mihelyt a társadalmi korlátozás és irányzás alul marad a szükséges, az összeütköző egyéni cselekvések egymásnak gyakorlati hatályát lerombolják, tulajdonképeni célját meghiúsítják; egyszersmind azonban különböző társadalmak állapotának, és egy és ugyanazon társadalom különböző fokozatainak is mérvül, és a jog általános alapjául szolgálhat ez elv, mivel a fogatos cselekvőség mérhető összege szerint ítélni meg bármelyikük értékét.

21. §. Mint tapasztalatilag folyton igazolható, a jog e cselekvőségi főelve sokkal megfelelőbb a vég hatalom valamint a vég haszon elveinél. a melyek nehezen vezethetők vissza megmérhető és pontosan meghatározható elemekre, míg lényegében megegyezik az azokon nyugvó elméletekkel, mert a haszon összege mulhatatlanul itt mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, a hol legbővebben áll ren-

rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott legnagyobb, a hol legszabadabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, a hol a cselekvőség a leghatályosabb; ezen kívül a cselekvőségi elmélet nem tartalmaz oly transcendens elemeket, a minőkkel számolni kénytelenek a hatalom- és a haszonelmélet, midőn a hatalom és a haszon különböző, közvetlen és közvetett, ideiglenes és végleges, egyéni és társadalmi, jelen és jövő fajai közti választásra és döntésre felhívnak. E mellett a cselekvőségi elmélet alapján a jog eszménye azonos jellegűnek mutatkozik az erkölcsi eszménnyel is, és ugyanaz elv, a mely a társadalom tökélyének mértéke, szolgál az egyéni tökély megítélésére; valamint ugyanis ez alapon a társadalom eszménye a társadalom összes tagjainak összhangzatos fejlődése, a mely a társadalom összes tagjait a legnagyobb cselekvőségre képesíti, úgy az egyénnek erkölcsi eszménye mint az egyéni tehetségek összhangzatos és arányos fejlődése jelentkezik, akként, hogy ez által maga az egyén a leghatályosabb működésre válik alkalmassá. De megegyezik e cselekvőségi elmélet egyszersmind a jogérzeten alapulókkal is, mihelyt kimutatható, hogy a jogérzet maga sem kezdettől fogva állandó, változatlan és felbonthatatlan tényezője az emberi természetnek, hanem lassanként és fokozatosan azon mértékben alakult és szilárdult meg, a melyben az ember, igényeit és az azok kielégítésére szolgáló eszközöket felismervén, ezen eszközöket helyesen alkalmazni tudja, vagyis a mely mértékben hatályosabbá válik cselekvősége. A mindenkori jogérzet ez értelemben mint az emberi öntudatos vagy ösztönszerű cselekvőségi körrel viszonyos mutatkozik; ennek bebizonyítása azonban annak kiderítését követeli, hogy a jog fogalmába mi ért vegyültek a cselekvőségi elvvel látszólag ellentétben álló elemek, miért azonosított a jog eszméje asketikus képzetekkel, és hogy miért, hogyan és mennyiben váltak külön mint egymástól eltérők, mint egymással részben ellenkező fogalmak a haszoné, az erkölcsé, és a jogé, a mire nézve felvilágosítást csak a jogeszmé lélektani fejlődésének történetéből meríthetni.

22. §. Bármilyen meszsze hatoljon is a vizsgálódás az emberiség kezdetleges állapotainak és felfogásának elemzésébe, a magaviselet

irányzásának nem leli pusztán egységes elvét, hanem mindig kettős csíráját fedezi föl. Az egyik a pillanatnyi behatásoknak megfelelő szeszély, illetőleg, ezzel párhuzamosan, a félelemből keletkező alkalmazkodás, valamely túlhatalmú gyanánt jelentkező követelmény vagy parancs iránti engedelmesség, minden tekintet nélkül annak indokaira; a másik az ösztön, a szervezetben is átörökölt, a nemzedékeken keresztül folyton egy irányban szükségszerűnek mutatkozott cselekvőségre való hajlam, a melynek rendje mint az alkalmazkodás, mint a szervezeti és önfentartási föltételek állandó elemeinek eredménye mutatkozik. Már az állatoknál is ez fékezi a föltétlen egyéni szeszélyt, az öntudatra nem jutott kül- és beltényező korlátlan uralmát. Különben mind e két tényező nem önző elemeket is tartalmaz, mint a minők az anyai szeretet, a hála érzetében viszonylag alsó fokú lényeknél is nyilvánulnak. Az ember aránylag hosszú függése másoktól, kapcsolatban a szellemi fejlődés túlnyomó jelentőségével, a gyermekek nevelésének és folytonos fegyelmezésének körülményei, a melyek annál szigorúbbak és hatályosabbak, minél durvábbak az állapotok, és e szerint a szülők és a környezet bánásmódja, még csökkentik a merőben önző és szeszélyes érzelmek befolyását, és túlnyomóságot szereznek a megszkott eljárási módoknak, a melyekbe már a következményekre való gondolás képességével együtt fejlett önuralomnak némi csekély eleme is vegyül. Ez önuralom alakulása azután párhuzamosan történik a belátás, az elvonás, a távolabbi eredmények szem előtt tartása képességével: a közvetlen kielégítés, mint a nagyobb eredményt vagy sikert gyakran kockáztató, veszélyesnek kezd felismertetni; némi tartózkodás érzete fogamzik meg, a melyet folyton táplál a kénytelenség, a mely kezdetleges körülmények közt túlnyomó külső erő előtti meghunyászkodást követel.

23. §. Mihelyt különbözni kezd a társadalom, az abban elfoglalt állással arányban alakul át e tekintetek befolyása is. Az erősebb, okosabb, öregebb felhasználja saját céljaira, igényei kielégítésére a többiek erejét; irányukban tényleg jogokat élvez, de másrészt jobban meggondolni kénytelen a körülményeket, figyelembe venni a társadalom fennállásának, védelmének, vezetésének föltéte-

leit, s e tekintetben kötelességeket teljesíteni. Ennek folytán saját érdeke készíti a közérzület és a közszolgálat bizonyos mértékére, a mely saját magaviseletére is irányadó, és különben személyes tekintetekből kiinduló parancsaira is befolyást gyakorol. Irányában pedig a társadalom többi tagjaiban félelmet idéz elő a rendelkezésre álló anyagi erő, a mely félelemhez azonban a homályosan de-rengő tisztelet és ragaszkodás érzete is járul: ezek együtt pedig meg-teremtik még az önfeláldozás sugallatát is oly esetekben, a hol az nyilvánvalón kikerülhetetlennek és pillanatnyilag szükségesnek mutatkozik. A magaviselet általános szabályai tehát először az esetről esetre osztogatott, de lassanként, ismétlődő hason esetekben, természetesek és múlhatatlanok gyanánt felfogott parancsokból kelet-keznek, a melyeknek megfelelő eljárás megszokottá, majd, előnyös voltak hagyománya folytán, szokássá válik; így az első lépés a pol-gárosodás terén az, hogy a szokásnak egy erős kérge képződik, a melyet még az előljáró vagy főnök sem törhet meg, és a mely az öntudatra még alig jutott, joggal tulajdonképen még nem bíró társadalomban az egyedi szenvedély kitöréseit és kárát korlátozza. És így az elfogadott, a létező gyanánt elismert szokás és szabály majdan okvetetlennek, egyedül lehetők fogatik fel, az attól való minden eltérést a társadalom minden egyes tagja sérelem gyanánt érez meg; a rend kezdetleges fogalma a társadalmi csoport fennál-lásának körülményeivel azonosul, hiszen a kezdetleges fokra kifejldött képzelő tehetség nem is képes a tényleges viszonyokon felül-emelkedni, otthonos körére nézve a létezőtől eltérő, jobb állapotról magának képet alkotni; minden változás veszélyesnek, illetékte-lennek tűnik fel; a szokás, mint a társadalmi csoport sajátja, be-csessé, minden idegennel, minden különlegessel ellentétben kegyeltté válik; a társadalom tagjainak ismérve lesz minden ellenségessel, minden veszéllyessel szemben, s így még a társadalomban kiváltságos állásúak, még a főnök fölé is kiterjeszkedik hatalma.

24. §. E megállapodott, törzsi sajátossággá és szinte ösztönszerűvé váló szokással szemben, — a melynek megfelelő cselekvőség oly ter-mészetesnek fogatik fel, hogy még ha áldozatot vagy lemondást követel is, azt a társadalmi csoport tagjai nem érzik ilyennek, mert

a dolgok másnemű lehetőségét sem képzelik magukra nézve, — az átalakulásnak, illetőleg a csupán lehető ellentét felismerése folytán keletkező, tudat fejlődésének magva rejlik a vallási jellegű kezdetleges képzetekben. Ezeknek legősibb gyökere, teljesen eltekintve a kinyilatkoztatás hitéből származó mozzanatoktól, kétségen kívül az, hogy az ember kezdetben minden természeti erőt és eseményt is emberéhez hasonló, a dolgokban vagy mögöttök rejlő lények cselekvőségének tulajdonít, és így emberiesít, későbbben pedig, az emberi vonásokat hatályosbítva és eszményítve, istenít; másrészt az, hogy emlékeinek és álmainak tárgyait is tényleges valósággal ruházza fel. a halál elvonásáig fölemelkedni nem képes. és így ősei uralmát, azoknak más alakot tulajdonítva, maga felett még folyvást tartósnak hiszi. Innen az elhunytak imádása, a természeti tárgyak bálványozása, a melyek utóbb a lélekvándorlás képzelnie, majd tana folytán egybevegyülnek, összeolvadnak azon a kiengesztelésre, emberen kívüli és ember fölötti erők kegyének megnyerésére, vagy haragjának elhárítására szolgáló szertartások őszszegével, a melyek a kezdetleges vallás tulajdonképeni tartalmát képezik. Ezzel egyidejűleg különböztetés történik az emberfölöttiek, isteniek, vallásiak terén a saját körhöz tartozók, mondhatni hóniak, tehát túlnyomólag kedvezőknek tekintettek, és az idegenek s egyszersmind ellenségesek közt, a melyek közül amazok teljesen azonosítatnak a szokást érvényesítő érzületekkel és hatalommal, elannyira, hogy még a társadalomban tényleg nyilatkozó minden felsőbbség vagy túlsúly is befolyásuknak tulajdoníttatik, kegyelmük adománya gyanánt fogatik fel. Innen keletkezik azután a szándékra vonatkozó erkölcsi elem átvitele a vallási térre is, a hitnek kiterjeszkedése a meggyőződésekre, nem csupán a külcselekvőségre, midőn kivált az emberfölötti isteni lényeknek nagyobb erő s belátás tulajdoníttatván, elterjed a meggyőződés, hogy a legtitkosabb, és így nemcsak a külcselekvény, hanem indokai sem maradhatnak előlük elrejtve. Azon mértékben pedig, a melyben a társadalom bővül, és tagolva s hatályosbítva mutatkozik a kebelében érvényesülő kiváltságos állásúak és a vezér vagy fejedelem hatalma, az isteneké is fokoztatik, általánosíttatik, annál inkább, mivel egy-

szersmind a természeti tünemények némi állandósága és általánossága is felismertetik, és e tulajdonságok átvitetnek az isteni akaratra is. De ezzel kapcsolatban a megkérlelés sikeressége, az ember lehető befolyása az istenségre is bizonyos szabályokra vezetetik vissza és hatályosabbá tehetőnek képzeltek, annál inkább, mivel a sűrűbb külérinkezések és idegen elemek vegyülése folytán különböző rejtélyes és rendkívüli erejűeknek vélt eljárások, varázslatok és idézések lehetősége tárul fel. Ezeknek hatalmát úgy tekintik, mint a mely a rendkívüli és feltűnő tulajdonságokkal bírókban testesül meg, a kik, mint az emberi közönséges értelem és szokás alapján megmagyarázhatatlanul eljárók, és mint ember fölötti adományokban részesültek, az isteniek közvetítői gyanánt szerepelnek, és a kik közül némelyek állásuknál, születésüknél, isteni származásuknál fogva jutottak az isteni kegy birtokába, míg mások azt rendkívüli önmegtagadás, önkínzás, a közönséges emberi erőt felülmúló szenvedések, a világi élvezetek megvetése által kényszerítik ki saját és kortársaik felfogása szerint. Innen fejlődik az askesis, vagyis azon felfogás és eljárás, a melylyel az ember a földiek viszszaütésére által a földöntúliakra hatalmat nyer, a mi egyszersmind szoros kapcsolatban áll az áldozat eszméjével, mint az istenek kiengesztelésére vagy viszontszolgáltatuk reménye fejében eszközölt szolgálatára vonatkozó cselekményével. A társadalmi csoportok vallási egyetemlegessége felőli meggyőződésnél fogva pedig az ekként szerzett egyéni érdemek, valamint az egyéni bűnök következményei is esetleg az egész társadalomra hárulnak, és így kapcsolatba jutnak a társadalom jóllétének, fenállása és fejlődése feltételeinek fogalmával a vallási téren eszközölt szertartások, a vallási szempontból teljesített követelmények.

25. §. A jogérzet tehát e szakban egyrészt a saját erő mértékében kielégíthető igény érzetét tartalmazza, másrészt a saját körhöz tartozó, annak eszméjével azonosított, szokáshoz való ragaszkodást, az idegen valamint a hagyományoszerűvel ellentétes iránti ellen-szenvet, a szeretetet a szorosabb társadalmi kör kötelékein belül, az önmegtagadást annak kedvéért, az úgy a világi, mint a túlvilági hatalomtól való félelmet, és e hatalom megszerzésének vágyát, a vallási

alappal is bíró kötelesség-érzetet, sőt a vallási reményben tápot találó asketikus lemondást. Jogosnak és helyesnek tartatik tehát az úgy a szeszélyt és az egyéniség kártékony túlérvényesülését gátló, valamint az idegentől elválasztó hagyomány, valamint a hit képzeteiből keletkező magatartási szabály, de mindig csak az olyan, a mely kizárólag az illető társadalmi kör sajátja. A fejlődés e fokán minden kis törzsi, családi vagy közösségi társadalomnak megvan a maga különleges joga, vallása, és erkölcsse, a melyek teljesen az eszmék egy rendjébe olvasztvák össze. E rendszer szabályai szentesítésének alapja pedig a hitben rejlik, hiszen a legellenállhatatlanabb kényszert az isteni hatalom gyakorolja, a melynek közvetlen származéka gyanánt tekintetik a földi; sőt lassankint, előhaladottabb gondolkodási fokon, e szabályok és törvények maguk is mint külön, istenített szellemtől kiinduló parancsok értelmeztetnek.

26. §. Majd, a mint mindinkább bővül a társadalom kerete, általánosulnak egyszersmind ezen a vallásból és a szokásból származtatott eszmék, és felsőbbrendűnek tekintetik az, a mi közös, egyetemes, és egyszersmind észszerűleg, bár rejtélyesen, átérthető. Felmerül a természeti rend fogalma, mint az állandó isteni akaratnak és az állandóan szem előtt tartandó társadalmi szabályoknak is megtestesítése, és ezekéhez hasonló jelleggel kiterjeszkedése az emberen kívüli külkörülmények fölé. Magának az állati ösztönnek változatlan egyformasága is e felfogás megerősítésére szolgál, és újabb átszellemült elemmel gazdagítja az állatok ősrégi összeköttetését a vallási képzetekkel: ezzel együtt egyszersmind az elvontnak és eszményinek tisztelete kezdődik, és azon meggyőződés dereng, hogy lehető oly általános alapot és törvényt fölfedezni, a mely mindenütt azonos, örökké változhatatlan, véghetetlen, a létező mindennapi módosulásaival, a tüneményekkel szemben. E mellett azonban a sajátos társadalmi intézmények szentsége meg nem rendül, és a felfogás két iránya abban találja kiegyenlítését, hogy míg a vallási, az erkölcsi és az ezzel összefüggő általános jogi alapelveknek megfelelő szabályok isteni jellege fentartatik, addig a társadalom különleges intézményei, mint íratlan, az illető társadalom legbensőbb életével összefüggő törvény, mint

változhatatlan szokásjog eredményei, különválasztatnak, és önálló, már nem pusztán vallási, szertartásokkal és alakiságokkal biztosítatnak. E fokon a szokásjog öntudatos felfogásával, gyakran valamely emberfölötti sugallaton és tekintélyen alapuló törvénykönyvből való leszármaztatásával, a mely azonban vallásiakra intézkedést még sem tartalmaz, kezdődik a jog önálló életfolyama, a melynek megfelelő szak megtestesítését legélesebben a spártai jogintézmények tüntetik fel. Rómában és Athénben aránylag tovább tartott a jog és a vallás kapcsolata, mert a kezdetleges törvénykönyvek e közönségeknél számos, az isteniekre vonatkozó intézkedést is foglaltak magukban, emitt a közönség mély vallásos érzülete, amott a vallásnak páratlanul gyakorlatias szempontból értelmezése folytán: ennek következtében, valamint azért is, mivel e társadalmak haladása sokkal változatosabb volt, és a tényleges jogintézmények s a társadalmi szempontból is múlhatatlan kívánalmak közti ellentét, tehát a társadalom által a jog megtartása folytán szenvedhető sérelem érzete sokkal élénkebb lett, hirtelenebb fordulat állott be, mikor a soloni törvényhozással és a tizenkéttáblás törvénnyel a vallásitól teljesen elválasztott tételes polgári jog uralma egyszersmind a törvényhozási tevékenységgel párhuzamosan érvényesült; s e mellett úgy Rómában mint Athénben a jognak amaz általános, a vallásiakkal és a természeti renddel összefüggő elvei és intézményei alapul szolgáltak egy, a sajátlagos társadalmi körön és községi államon túlterjeszkedő, jogrendszer fejlődésének, a jus gentium képződésének.

27. §. Mielőtt azonban teljesen bekövetkezhetett volna a jog világvá válna, az emberi belátás szerinti megállapíthatóságáról és a szükségletekhez alkalmazhatóságáról való meggyőződés, múlhatatlanul azonosulnia kellett még elvont fogalmának és érzetének azzal, a mi a cselekvőségnek úgyis legelvontabb szabályául fogott fel, az összhangzatosnak és a jónak eszményével, a melynek létesítését megkívánja az értelem, megkívánja a természet örök rendje, de a melyet a tökéletlen emberi természet megvalósítani nem képes. Innen a bölcsészeti gondolkodású görögöknél az isteni, vagy természeti, vagy eszmei igazságnak szembe állítása az állami

tételes szabványokkal; innen Platónál a halhatatlanság követelése, mint a mely föltételét képezi az igazság állapota teljes, a földi sérelmek és szenvedések kiegyenlítését eszközöző létesítésének; innen egyszersmind a jóval és öszhangzatossal azonosított jognak nemcsak az államra, hanem az egyénre vonatkoztatása, az egyén önmaga iránti kötelességének az állam irántiak mellé rendelése; míg a stoikusoknál végre a jog közvetlenül mint a természet szellemének rendje s folyománya tűnik fel, az öszvilágban úgy mint az egyéni lélekben, a minekfolytán e bölcsészet az állam iránti kötelességeket csakis mint általában az emberi egyetemes társadalom és a természet irántiak kiegészítő részét ismeri el; az epikureusok pedig szintén az egyéni szempontot emelik ki, az egyéni, nem ideiglenes és részleges, hanem végleges és általános, másokéval is öszhangzó haszonra vezetik vissza a jog fogalmát. Ennélfogva az igazságtalanság, a tételes jog helytelensége, mint egyéni jogsérelem tükröződik vissza.

A gyakorlatias rómaiknál ellenben ez elvont gondolatmenet helyét a jognak az állam legfőbb biztonságával és épségével való azonosítása foglalta el; ennek folytán tűnt fel a körülményeknek meg nem felelő, a közönségre esetleg veszélyes, tökéletlen, tárgyi jog és az abból következő anyagi igazságtalanság nem egyéni, hanem társadalmi jogsérelemnek, a melynek orvoslása nem okoskodás, nem eszményi törekvés, hanem társadalmi cselekvőség, törvényhozás által foganatosítandó, a miért is, habár a jus fogalma kapcsolatba hozatott a bonum et aequum-mal, ez maga nem mint eszményi és földön túli, hanem mint a praetor és a jogtudós által az általános és közhaszon, communis utilitas, szempontjából tényleg érvényesíthető, sőt meg is testesített, jelentkezett. Különbén a jog, mint a társadalmi együttlét föltételei érzetének az öszhanggal és jóval azonosítása, épen úgy öszszefügg a községi társadalom érdekeinek sajátos színezetével, mint a hogy a közczélszerűséggel való egybeolvasztása a fogyasztási vagyont gyűjtő hódító társadaloméval.

28. §. A kereszténység, a római birodalom állami felfogása elleni viszszahatásként, az egyéni lelkiismeret mozzanatait juttatja

ismét túlsúlyra a társadalmi szempontok felett, és a hatalomnak, a közhaszonnak tekintetei a jogérzetben egészen elenyésznek azokkal szemben, a melyeknek a túlvilági érdek fölénye kölcsönzött érvényt. A jog, az erkölcs, a vallás ennek folytán ismét teljesen egybevegyülnek, a minnek következése, mind a háromnak, valamint a megfelelő érzületnek alsóbb fokra visszasülyedése, mint a milyenre a prófétai és a kezdetleges keresztény tanban, a görög bölcsészetben, és a római jogban kifejlődtek volt. A vallásban utóbb ismét túlsúlyra emelkedtek a külső mozzanatok, bár a merő szertartásossággá elfajulást épen a túlvilági és jövőendő lét élő hite gátolta; az erkölcs benső értékéből vesztett, midőn kényszerrel, külső fegyelemmel tekintetett érvényesítendőnek; a jog pedig kiszakíttatván a társas együttlét föltételeire való vonatkozásából, csak mint átvitt értelmű, mint az előzetes, de e mellett tételes hatályú kötelesség teljesítésének merő eszköze szerepelt. Ha mégis fejlődöttebb maradt fogalma, mint a minő a vallástól való első különválasztása, és az eszménynyel való szembeállítás előtt volt, ez részben annak tulajdonítható, hogy, bár tökéletlenül, fenmaradtak a római birodalomnak és jogának hagyományai részben annak, hogy az egyház maga egyszersmind mint világi uralkodó társadalom is szervezkedett, és ennek folytán rendszerében, habár gyakran egyéb elveitől eltérőleg is, helyet juttatott az emberi tényleges együttlét föltételei elismerésének is.

29. §. Nem véletlenül történt tehát, hogy a tisztán világi jogfogalmak újból meggyökeresedése, és a római rendszer általános elfogadása és túlnyomó befolyása egyidejű volt a reformációval, a melyben a világi társadalom a nemzeti állam ébredésével ismét önállóvá lett az egyháztól, valamint, hogy nem a jogelméleteik alapjául az egyházi és theologiai nézeteket elfogadott casuistikus írók, hanem a vallástól egészen eltekintő Grotius és Hobbes művei nyomán fejlődött ki az újkorban a jog eszménye. Az erkölcs és a jog ugyan még mindig egybeolvasztvák e korban; az egész természeti iskola legfőlebb egy eszményi rendszer alosztályait szemléli bennök; és midőn Pufendorfnál, Spinozánál és Thomasiusnál megkülönböztetésükül e kísérletek történnek, alapul a kikényszeríthetőségnek

vagy a külbéke biztosításának külső ismérvei fogadtatnak el, nem a fogalmak bensőleg különböző térre és körre való vonatkozásai.

E mellett újra megkezdődött ez eszmék körül a dialektikai munka, azoknak kapcsolatba hozatala a különböző metaphysikai tételekkel, és visszavezetése a különböző elvont fogalmakra, a melyek egymástól látszólag élesen szétválnak, és más-más elvek folyamányai, de történetileg szinte észrevehetetlen vegyületekben és árnyalatokban siklanak át egymásba: a hataloméra, az isten lényegére, az öszhangéra, a tökélyére, az egyenlőségére, a haszonéra, majd midőn ez úton kielégítő eredmény elérése kétséges, a lélek metaphysikai jellegű felbonthatatlan tehetségeire, az egyéni jogérzetre, a nép szellemére, a gyakorlati ész parancsaira; ezzel együtt azután megkíséreltetik függetlenítésük minden tapasztalattól, a mely elméletileg szükségessé válik, mivel a jognak és az erkölcsnek valamely egyszerű elvre alapítása képezi folyton ez igyekezetek célját. De épen e körülményben rejlik hiúságuk, tudományos sikertelenségük oka, mert, a mint fejlődésük egész folyamából kitűnik, mind az erkölcs, mind a jog fogalma rendkívül magas öszszetételű, és pedig annál inkább, minél magasabb rendű a polgárosodás, minél magasabbrendű tehát a társadalom, a melylyel viszonylagosak. A felsőbbfokú társadalmi érdek az öszszes előzők kielégítettséget, és folytonos, saját körén belül való további kielégíthetőségét tételezi föl; a jog tehát, mint a mely valósításának föltétele, szükségképen a társadalmi érdekekkel együtt gazdagodott, bővült, ölelt fel több és több elemet, és érzete is megfelelően sokszoros öszszetételűvé vált; az erkölcs pedig, a mely még jövő társadalmi érdekek tekintetbe vételére, és az egyénnek a tényleges társadalom körén felül emelkedő tökélyére, valamint a múltból fenmaradt érzületek e mellett is folytonos kielégítésére vonatkozik, még ennél is bonyodalmasabb, többszörös szálakból öszszeszótt jellegű; mind a kettő tehát annál kevésbé egyszerű, annál kevésbé alapítható egységes elvre, minél kifejtettebb. Különbségük pedig végleg és helyesen csak akkor ismerhető fel, a mikor kiderül, hogy párhuzamosan ugyan, de mindig különböző társadalmi körök szabályai. De ezért egyszersmind elégteleneknek mutatkoznak e fogalmak teljes magyarázatára, átérthetővé tételére

az eklektikus rendszerek is; a különböző fogalmuk mai értelmükben való összekapcsolása egészen más elemek vegyületét eredményezi, mint azoknak lassankénti történeti egybeolvadása, az idők által való lassú érlelése, a mely mellett azok mindegyike ama jelentőséggel szerepel, a melylyel az emberi gondolkodás fejlődésének ama szakában bírt, a melyben először felmerült, és alkalmaztatott erkölcsi feladatra, és a melynek folyama alatt nemcsak közös eredményük tekintetében, hanem egymásra is folyton kölcsönhatást gyakoroltak. Ugyanezért tapasztalati alapon való elemzés sem bonthatja fel a jog és az erkölcs fogalmait teljesen átlátszó, végleges, és egyszerű tényezőikig; a legkövetkezetesebben alkalmazott logikai és lélektani bonczolás sem képes az egymással ellentétes tulajdonságú, és mégis válhatatlanul összevegyült érzelmi elemek residuumán áthatolni, a mely hol mint a lelkiismeret szava, nyilvánul a társadalmi törvénnyel, hol mint az egyéni előny az átlagos érdekekkel, hol mint a jelen czélszerűség a jövő üdvének föltételeivel szemben, hol mint a jogállapotnak egyaránt alkatrészét képező szabadság, egyenlőség, és testvériség eszméinek egymással összeférhetetlensége, és a melynek kifejezése a Kant-féle föltétlen észparancsban, a Smith- és Mill-féle rokonszenvenben, a Hegel-féle fogalomdialektikában, Stahl és Krause vallási megnyugvásában, a történeti iskola követelte népérzületben, a Comte követői által föltételezett emberiségi fogalom iránti lelkesedésben egyaránt csak bevallásai az egyénre visszavezetés útján való magyarázat elégtelenségének.

30. §. Egyébiránt nemcsak a tudatos közösségi, a szervesen felüli lét törvényei utalnak ily felbonthatatlan elemre. Az élettanban is kiténik, hogy azon tényezők, a melyek által az egyéni élet igényei legteljesebben kielégíthetők, a melyek az egyén legdúsabb kifejlődését előmozdítják, nem azonosak azokkal, a melyek a faj fenntartására közreműködnek; az önérvényesítés tényleges körülmények közt más tulajdonságoktól függ, mint az alkalmazkodási képesség hoszszú korszakokon át tartós állapotokhoz, és így a társadalmak közti és a társadalmon belüli egyéni küzdelmek sikere, a társadalmak fejlődésének és az egyének boldogulásának föltételei sem mindenben

öszhangzók egymással. A jog, a mely kezdetben ez utóbbiaknak felel meg, magasabb fokon mindinkább az előzőkkel azonosul, de e mellett, minthogy a magasabb rendű társadalomban, nem ugyan a saját, de az alsóbbnak keretéhez képest, az egyénnek is okvetetlenül bővebb tér jut fejlődésére, egyszersmind az egyéni szabadságnak is kedvez. Ebből kitűnik, hogy a jog, valamint az erkölcs magyarázatánál az egyéni lélektant ki kell egészíteni a genetikus magyarázattal; az önuralom jelenségeinek és szabályainak indokolására nem elégséges az önérdek, az egyéni érzület feltételezése; a külső társadalmi kényszer pótolja s fejleszti a lelkiismeretet, és egyedül a jog képződésének külső története, a jog különböző forrásokból fakadt különböző alakjainak hatása indokolja kellően fogalmának fejlődését.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A jog forrásai és alakjai.

A jog forrásai és alakjai kérdésének jelentősége és összefüggése a jog lélektani fejlődésével. — A jog források és jogalakok kifejezéseknek különböző értelmek. — Az írott és a nem írott, a kihirdetett és a ki nem hirdetett jog különbségei. — A főkülönbség a jog megtestesítése körül abban rejlik, hogy a jog mint előre kijelentett szabály, vagy mint esetjog, vagy mint szokásjog mutatkozik. — A jogszabályok jellege s osztályozása. — A szokás alakulásának és érvényesülésének módja. — A jog forrásainak, alakjainak, és érvénye okainak osztályozása. — A jogforrások története: egyes parancsok; szokás; a keleten vallási törvénykönyvek, előzményeik; a görögöknél themistések, mythikus törvénykönyvek, árya szokásjog és hőskori törvénykönyvek, törvényhozás; Rómában őskori szokásjog, törvényhozási működés, a tizenkét táblás törvény, jogmagyarázat, praetori jog, szakjogászi fejlesztés, jogméltányosság, jogászi döntvények, tudományos munkák, codificatio. A római jog jelentősége a középső és újkorban. — Az egyházjog forrásainak története. — A középkori világi jog fejlődése: leges barbarorum, törvényhozás, capitularék, szokásjog, döntvények; a tizenkettedik században törvénygyűjtemények és jogkönyvek: szakjogászi befolyás. — Grotiustól fogva természetjog; a múlt század közepe óta codificatio. — A nemzetközi jog fejlődése. — A jogfejlődés menetének párhuzamossága a társadalom képződésével. — Az ősi jogalakulatok

tudatlan és rejtélyes volta. — A lángész befolyása a jogképződésre a korai polgárosodásban. — A jogvallási szakának megfelelő szertartásosságok. — Átalakulásuk képzetes alakszerűségek. — A szokásjog szerepe a jogfejlődés különböző szakjaiban. — A szokásjogi elméletek Spártában, Rómában, a középkorban, a történeti iskolánál, Ihering, Maine. — A jogászjog; az esetjog; bírói jog; tudományos jog; a jogmagyarázat, különböző fajtái; a hasznoszerűség: a jogképzés. — A törvényhozás: indokai: a célszerűség, a jogméltányosság, természet- és ész jogi rendszerek, tudomány és szerves felfogás. — A codificatio, céljai, nehézségei és hátrányai; keresztülvitelének feltételei. — A codificált jogtovaképződésének módjai. — Magasabb rendű társadalom keletkezésének és fejlődésének visszahatása az előző társadalom jogára.

1. §. A jog keletkezésének különböző nemei, és az alakok, a melyekben külsőleg észrevehetőleg jelentkeznek, tulajdonképen azon módok, a melyeken a tekintély, illetőleg a társadalmi és egyéni igények érzete elismerést nyer. Lényegileg ugyanis a tekintélynek magának tartalma azonos a túlnyomó jelentőségű, okvetetlen kielégítést követelő, társadalmi gyanánt jelentkező igényével; és csupán az ösztetes megtestesülés kérdése, hogy ez mint meghagyásban, szabályban foglalt, és engedelmisséget föltételező mutatkozik-e, — a mely engedelmisség lehet önkéntes, az akaratnak a tudatos belátás által elfogadott indokain alapuló, lehet erkölcsi kényszer következményéből, félelemből származó, lehet végre anyagilag kikényszerített, — avagy pedig öntudatlanul is megfelelőleg alkalmazkodó magaviseletben, szokásban nyilvánul-e az igény elismerése. De épen az ösztetes megtestesülés e két fajában rejlik ellentét utal azon fontosságra, a melylyel az emberi eljárást illető következmények szempontjából bírnak a különböző alakok, a melyekben a fogalmak jelentkeznek, és a melyek egyszersmind kapcsolatosak azon vonatkozásokkal, a melyekben kiegészítő, mellékes alkatelemeikhez állnak e képzetek, és ugyanezért az emberi műveltség, a társadalmak, és központi elveik, érdekeik különböző nemeivel és fokozataival is. Innen tehát a jog forrásai és alakjai tanának egybekötöttése: a jogeszmé fejlőd-

désének történetével, és egyszersmind belső öszszetartozása; hiszen ha egymástól különválasztható, önálló kérdések is egyrésről az, hogy ki által, és minek következtében alkottatott meg a jog, másrésről az, hogy miként nyilvánul, minő körülmények folytán ismertetik el olyannak, e mozzanatok oly közelségben kísérik egymást, és a jog folytonos továbbfejlődése, újjáteremtése, és elismeretésének módosulása mellett oly kölcsönhatást gyakorolnak egymásra, hogy a reájok vonatkozó feladatok egyikének megoldása nem eszközölhető, a nélkül, hogy párhuzamosan a másik is megfejtést ne nyerjen.

2. §. E megoldás nehézségei nagyrészt azon körülménynek tulajdoníthatók, hogy e kifejezéseket: a jog forrásai és alakjai, a jogtudományban többféle értelemben szokták használni. Jogforrások alatt néha a kútfőket szokás érteni, a melyekből egy létező jogról tudomás szerezhető, ezen úgynevezett külső források általános tudományos érdekléssel csak annyiban bírnak, a mennyiben a jog történetére világot derítenek; máskor ismét azon módot, a melyen való megjelenés folytán a jog ilyennek felismerhető, és ezen értelemben a forrás helyett az alak kifejezés is használható; továbbá azon tekintélyt, a melytől a jog jog gyanánt való hatályát nyeri, és végre azon okokat, a melyekből e tekintély a jogot bizonyos irányban és tartalommal létesíti. De ezen kívül, kivált az utóbbi két értelemre vonatkozólag, még növeli a zavar alkalmát az, hogy gyakran összevegyítik a tételes és az eszményi jog létrejöttének alapjait. Az eszményi jog ugyanis mindig csak elvonás, csak az elme bölcselkedő működésének eredménye; ekként közvetlen forrása kizárólag az emberi értelem, a mely azután az okot, a melynek következtében valamely szabályt az eszményi jogba tartozónak tekint, mindig az általa a jog főelvéül elfogadott tételben, illetőleg azon lényegben vagy tulajdonságban találja, a melynek folytán az eszményi jog megismerhető, vagy létező és érvényesülő lehet. A valódi, tehát a múltban vagy a jelenben tételes, vagy a jövőben tételessé alakulható jog ellenben csakis társadalmi elismeretés folytán keletkezik, a mit a társadalmi tudat és akarat különböző közegei vagy képviselői eszközölhetnek, a mire ezeket

ismét különböző indokok vezérelhetik, és a mit különböző módon nyilváníthatnak. Leghelyesebb tehát közvetlen jogforrásoknak a társadalmi tudat és akarat szerveit nevezni, mint a minők az özszes nép, vagy a főhatalom képviselője, vagy egyes közegei, közvetett jogforrásoknak pedig a jog tételezésének, tehát érvényének indokait, mint a minők az isteni hatalom, az emberi belátás, az egyéni vagy a közérzet, vagy az állam akarata, vélt létfőltételeire vonatkozólag; míg a jog alakjának megjelenése, külső megtestesítése mikéntjét mondhatjuk.

3. §. Egyébiránt a jog alakjainak tana is bonyodalmassá vált egy különböztetés folytán, a mely a jog történetében nagy szerepet játszott, de szintén nem tisztult fogalmakat helyezett egymással ellentétbe, az írott és a nem írott jogot állította szembe. A görögöknél ugyanis az írott és a nem írott jog először szó szerinti értelmükben vétettek; írott jognak tekintették a törvénykönyveket, az egyes följegyzett törvényeket és néphatározatokat, nem írott jognak a szokást, és kiválólág a spártai ősi jogrendnek ugyan határozott szakba foglalt, de föl nem jegyzett tételeit, ezenkívül néha még azon alsóbbrendű, mellékes jelentőségű szokásokat, a melyek a fogalom oly tereire vonatkoztak, a melyeknek rendezését közönyösnek, a tulajdonképeni jog méltóságán alulinak tartották; később azonban a nem írott jog úgy lett felfogva, mint bölcsészeti, egyetemes, általában mindenütt érvényes természetjog, szemben az állami tételessel. A rómaiak ugyancsak változó értelemben használták a két kifejezést: a *jus scriptum*ot hol szó szerinti értelemben veszik, a melyben úgy a tételes törvényt, mint a följegyzett szokást, valamint vére a följegyzett tudományos jogot jelenti, hol pusztán mint a törvényhozó hatalommal felruházott közeg által kijelentett jogot; a *jus non scriptum* ellenben egy részt az általános szokásjog néha még a jogászi jog is, másrészt a bölcsészeti természetjog, A középkorban azután az írás szóval első sorban a vallási szent könyveket jelölték, másrészt azonban az özszes isteni jogot tételesnek fogták fel, a minél fogva az írott törvény ismét szűkebb fogalommá vált a tételes törvénytől, és a kétségelenség különös hatályával lett felruházva, a melyet azután minden

más följegyzésre is átvitt a kor közvéleménye. Hogy e bonyodalmas felosztásokból kimenekedjék, utóbb a jogtudósok némelyike az írott és a nem írott jog megkülönböztetése helyett a kihirdetett és a ki nem hirdetett jogét fogadta el, amaz hatályát közvetlenül nyílt állami elismerésből nyervén, emez pusztán hallgatólagosból, vagy olyanból, a mely nem mindenki által ismerhető föl közvetlenül államinak, és csak végelemzésben mutatkozik annak.

4. §. A jog megtestesítése körül a főkülönbség mindenesetre abban rejlik, hogy vagy mint akár előre kijelentett, akár egyes esetben nyilvánuló szabály, vagy mint szokás mutatkozik. A szabály mindig meghagyás, a mely bizonyos, előre kitűzött célként felfogott állapot létesítése végett valamely eljárást követel, engedélyez, vagy tilt, és pedig vagy föltétlenül, vagy föltételesen, bizonyos körülmények bekövetkezte esetére, vagy bizonyos körülmények hiányában. Minden szabály tehát külöznékült, öntudatos felsőbb hatalmat, illetőleg ennek szervét tételezi föl, a melyek a kezdetlegesen felül emelkedett korszakokban mint állami főhatalom és közege ismertetnek fel, továbbá tudattal bíró, alávetett személyeket, a kik vagy meggyőződés, vagy erkölcsi kényszer, illetőleg a következményektől való félelem által megfelelő cselekvésre indíthatnak, vagy anyagi kényszer által a meghagyás követésére, illetőleg az attól való eltérés esetén előálló eredmények helyrehozatalára szoríthatók. A szabály kezdetben lehet egyes személyekhez intézett, külön alkalomra szóló, egyes cselekvésre vonatkozó parancs; majd minden irányban általánossá válhatik, akként, hogy minden alávetett egyén és társadalmi kör öszszes cselekvőségére kimerítőleg vonatkozik; majd esetleg e cselekvőség egy részét szabaddá bocsátva, az egyesek tetszésére bízhatja, vagy őket felhatalmazhatja, hogy több kitűzött eljárási mód közt kényük szerint bármelyiket követhessék, a mely esetben a feltétlen jogszabálylyal szemben dispositivnak neveztetik; de egyszersmind azt is megállapíthatja, hogy az egyesek bizonyos eljárása esetén annak minő következmények tulajdoníttassanak, kivévén, ha azokra vonatkozólag a jogositottak megengedett módon határozottan másként intézkedtek; az ily engedélyező jogszabály tehát azután egyszersmind pótló.

A szokás ellenben magában nem mint szabály jelentkezik, habár abból elméletileg szabály vonható le, és le is szokott vonatni, és kényszerrel érvényesíttetni, mihelyt a szabályok öntudatos alkalmazása valamely társadalomban általánossá vált; de midőn a szokás még merőben mint ilyen áll fenn, az emberek nagyrészt önkénytelen és öntudatlan, bár készséges alkalmazkodásában nyilvánul az eljárás valamely oly módjához, a melytől az eltérést rendes körülmények között lehetőknek sem fogják fel, és a melyre őket eredetileg az indítja, hogy valamely bárminő behatások folytán egyszer követett eljárást ismételni könnyebb, mint változtatva foganatosítani, továbbá, hogy minél gyakrabban eszközöltetett, annál kényelmetlenebb attól eltérőleg intézkedni: minden új kezdemény nagyobb fáradsággal jár, mint a megszokott folytatása, e mellett pedig, természeti kiválasztás folytán is, a megszokott eljárás nem egyéb, mint a megszokás folyamában működő tényezőkhöz legmegfelelőbb alkalmazkodás, és e szerint az átlag legcélszerűbbel azonos. Mikor azután akár a külkörülményekben áll be valamely változás, akár a társadalom köre bővül olyanokkal, a kikre a szokás tényezői még egyáltalában nem, vagy a többiekre gyakorolt hatásuknál kisebb mértékben érvényesültek, kétség merülhet fel a szokás tárgyára, és tulajdonképeni tartalmára, sőt fennállására vonatkozólag is; és fenforoghat az, attól elütő cselekvőség esete. Ilyképen keletkező ellentét folytán válik a szokás tudatossá, fejlődik alapján jogintézmény és szokásjog, a mely szabályokban nyer kifejezést. Majd ezek érvényének okáról kezdenek elmélkedni az emberek, kivált, ha egyidejűleg léteznek tudatosan megalkotott, kézzel fogható hatalomtól származó más jogszabályok is a szokásjogiak mellett; ennek következtében létesül a valódi jogteremtő közegek képzetén kívül oly elvont tényezőké is, a melyeknek azokkal azonos hatály tulajdoníttatik. Innen egyszersmind az is, hogy öszszetesen a jog számos alakja vegyes természetűnek, közbenső állásúnak mutatkozik az öntudatosan alkotott szabályokba foglalt, és a szokásból merített jog közt.

5. §. Az elismerés nyílt vagy hallgatag volta, vagy a szokás-

szerű követés, továbbá az alakok szerint, a melyekben e mozzanatok nyilvánulnak, megkülönböztethetni tehát:

1. a törvényt, a mely az állami főhatalomtól kiinduló, és sajátlagos szervei által kijelentett jogszabály;

2. azon alárendelt jellegű szabályokat, a melyek nem maguktól a főhatalom viselőitől, hanem alárendelt közegeitől származnak, a kikre a főhatalom némi szabályalkotási hatalmat átruházott; ilyen volt például a praetori jog, bár ez esetben a római jogfejlődés tényezőinek sajátstílusú összefüggése következtében ebbe szokásjogi elem is foglaltatott;

3. azokat, a melyek az önkormányzati, tehát alárendelt társadalmaknak megfelelő, de az uralkodó társadalom által elismert, esetleg annak akaratát is közvetítő köröktől erednek; mind e három esetben a jog közvetlenül mint érvényesen kijelentett szabály mutatkozik; ezektől pedig lényegileg különböző alakjai azok, a melyekben a jog csupán egyes esetekből ismerhető fel öszszetesen, és innen vonhatók le elméleti általánosítás útján utólag szabályai; ily esetjoginak nevezhető megállapítása pedig történhetik akár;

4. oly közegek által, a kik erre külön felhatalmaztattak, mint az előzményekül szolgáló bírói döntvényeknél, és az auctoritas prudentum-ból folyó jognál; akár szokásstílusú gyakorlat folytán, mint

5. az általános, vagy a terület valamely részére, vagy a társadalom valamely osztályára korlátolt szokásjogban, a melynek forrása, az állami főhatalom föltétlensége szempontjából, a társadalomnak önkormányzati módon való törvényhozási működése; akár

6. közönséges bírói gyakorlat által; akár

7. a jogászai szakkörök által kifejtett véleményekből az egyes jogviszonyok természetére nézve; végre a jog még a jogtudomány rendszeres fejleményei alapján létesülhet

8. tételes eszmény kitűzése következtében, mint a jus gentium, vagy az angol jogméltányosság esetében, vagy

9. általános eszménynek a törekvések céljául elfogadtatásával, mint az ész- vagy természetjogi rendszerek érvényesülésével.

Az okok szempontjából ismét, a melyek folytán a jog ilyenek tekintetik, különböző fajai:

1. isteni tekintélyen nyugvók, a melyek

a) közvetlenül egyes ügyet eldöntő ítéletnek alapjául szolgáló isteni sugallatból folynak, mint a homéri themistes-ek. és a legrégebb angol-szász domas-ok, vagy

b) isteni kinyilatkoztatáson vagy ihleten alapulók: szent szokások, hagyományok, törvények, vagy törvénykönyvek, mint a legrégebb ind és zsidó szokások és törvénykönyvek, továbbá a Minos- és Numa-féle törvénykönyvek, vagy az athéni vérbíróságok eljárásának alapul szolgáló szokás;

2. a különös czélszerűség tekinteteire, akár érzetszerűleg, akár öntudatosan alapítottak, a melyek ismét

a) egyes ítéletek, a minők az angol-szász domas-ok túlnyomó részben, állítólag a régi római leges regiae, továbbá az auctoritas prudentium-on alapuló döntvények, mielőtt a jogtudósoknak alakszerű törvényalkotási jog adatott volna, és mielőtt e döntvények tudományos rendszeres felfogás folyamánai gyanánt mutatkoztak;

b) a világi szokásjog

c) jogképzelmeken, terjesztő magyarázaton és hasonzerűségen alapuló jog;

d) egyes törvények; végre

3. a valamely átgondolt rendszer tekinteteiből vagy valamely főelvből következtetés útján merítettek, mint

a) a jogméltányosság,

b) a tudományos természet- vagy észjog,

c) a rendszeres törvényhozás termékei, és kiválólag a tudományos alapon létesült törvénykönyvek.

6. §. Történetileg azonban a jog e különböző forrásokból fakadó és különböző alakokban megtestesült nemei egymással sokszorosán összevegyülnek, és egymásra kölcsönhatást gyakorolnak, bár első felmerülésük, a tekintély különböző fajainak, az állam és a jog különböző fogalmainak sajátlagos felismeréséhez képest, a kezdetlegesebbekről a mind tökéletesebbekre vezető rendet követi.

Mint hogy pedig az emberiség története nem folytonos fokozat fejlődést tüntet fel, hanem olyant, a mely gyakran megszakított, és újabban visszakerült kezdetleges fokról a fenmaradt előző magasabb rendű hagyományok hatása alatt ismételve megindult, minthogy minden egyes uralkodó társadalom a vele kapcsolatban álló jogot magasabb színvonalra emeli, mint a minőről az új fejlesztést a reá következő társadalom megkezdi, — a későbbi folyamatokban még sokkal bonyolultabbak a jelenségek, a melyeknek csupán összehasonlításával és elemzésével lehet a jog fejlődésének általános képét kideríteni.

A vad és félvad csoportoknál és törzseknél még ma is azon nyers állapotok szemlélhetők, a melyekben az egyéni szeszély fékét részben a teljesen öntudatlan szokás, részben a főnök és más véletlen tekintélyre emelkedettek, varázslók, álomlátók, gyógyítók, jövendő-mondók, egymásét kölcsönösen, bár szabálytalanul korlátozó önkénye képezi, ezenfelül nagyobb közös vállalatok megindítására és keresztülvitelére a résztvevők esetleg tanácskozás útján elért egyetértése irányadó. E fokon tehát, teljes fejletlenségben ugyan, de egymás mellett, föllelhetők a tekintély minden későbbi fajának forrásai, a jog minden nemének csirái, a melyek közül hogy melyik nyer túlnyomó jelentőséget a többiek felett, a körülmények hatása folytán túlsúlyra vergődő főhatalmi alakulatoktól függ; figyelemre méltó azonban, hogy magasabb polgárosodásra a társadalmi csoportok közül nem az elszigeteltek, és aránylag békés indulatnak s eljárásnak emelkedhetnek, hanem csupán azok, a melyeknek tehetségeit a viszonyok változatossága megedzi a melyek minél több érintkezésbe, és természetesen összeütközésbe, jutnak másokkal, ennek következtében legharcziasabbakká és legfegyelmettebbekké válnak, és a melyeknek társadalmában így a legnagyobb különzkülés áll be.

Az Európán kívüli, illetőleg a görögtől és a rómainál függetlenül alakult polgárosodások keretében az intézmények sehol sem emelkednek felül a vallási jog színvonalán. Úgy Egyiptomban, mint Indiában, valamint a zsidóknál, a fejlődés legmagasabb fokát isteni eredetűeknek vélt szent törvénykönyvek képviselik, a melyekben a

világi jog teljesen vegyes a vallással, de egyszersmind mindenütt alá van annak rendelve, érvényét belőle származtatja, és kiegészítést általános szokásban leli, a mely szintén szent hagyományokkal indokoltatik. E mellett e társadalmakban mindenütt különvált papi osztály áll már fenn, a mely a vallási tételekből vagy szokásból levont szabályokat magyarázza, képzelmei útján kiegészíti, és vagy maga alkalmazza, vagy alkalmazásuknál és érvényesítésükénél döntő, tanácsadói szerepet játszik. Hogy minő szakok előzték meg ez állapotot, pontosan nyomról nyomra alig mutatható ki: hiszen a hagyományok és a vallási tételek megrögzött alakban való megállósulása természetesen elenyészteti a korábbi emlékeket; a túlságos állandóságra és határozottságra vergődött társadalom együtt veszi el jövő fejlődésének föltételeit és múlt kiképződésének nyomait: kikerülhetetlen azonban a föltevés, hogy e társadalmakban is egyrészt öntudatlan alkalmazkodásból, szokásból fejlődött a szokásjog, hogy másrészt a vallási tanok és szabályok rendszerei is csupán lassanként összefüggésbe hozott egyes képzetekből és intézkedésekből tömörültek egybe; sőt a védák legrégebbi dalai határozottan oly korszakra utalnak, a mikor ingadozó volt még az istenségek személyesítése a természeti tényezőkből, és ingadozó volt szükségképen a transcendentalis, úgy vallási képzetek, mint kezdetleges bölcsészeti elvonás folytán létesült fogalmak alkalmazása az élet viszonyaira is, és legfőlegb egyes kételyek esetében ösztetes körülményekre vonatkozó ítéletekben vagy döntvényekben nyilvánulhatott.

7. §. A barbár állapotról a műveltre való átmenet egyes lépései sokkal részletesebben követhetők a görögöknél, a kiknél a jog fejlődésének szakai és alakjai egyenként világosan kitűnnek Homer korától az önálló görög társadalmak hanyatlásáig. Az általános indokolatlan ősi szokás mellett kiválnak először a jog egyes ügyekre vonatkozó kijelentései, az isteni sugallatú themistésekben: ítéletekben, a melyek épen amaz isteni ihletből, nem pedig a közegekül szolgáló és bíraskodó fejedelem vagy ítélő előkelők tekintélyéből, vagy a szemlélő és részvétet tanúsító néptömeg helyesléséből nyerik érvényüket. A hagyomány szerint erre a mythikus vallási törvénykönyvek szaka következik, mint a minő a Minos-é, a melyeket

az őszes, úgy isteni mint emberi rend szabályai összefoglalásainak képzeltek. Meglehet azonban, hogy e mythikus törvénykönyvek föltevése csak onnan származott, hogy a félig történeti kor termékeinek előmintát keresett a nép képzelete, és azt a történeti idők mögötti korba helyezte hátra; hogy egyszersmind a későbbi időkben megszokott, törvényes, tudatosan megalkotott rend fogalmából kiindulva, szükségesnek tartotta az ősi, még az árya vándorlások idejéből fenmaradt hitet és szokást az istenséggel közvetlen társalgásban álló, szinte emberfölötti egyének intézkedéseinek tulajdonítani, és törvénykönyveiből származtatni. Mindenesetre történetileg ellenőrizhető már a fejlődés ezutáni legközelebbi mozzanata, a melyben a községi társadalom első, hódítás útján való megalakulásával, amaz ősi szokásjogot kiegészíti és öntudatosan módosítja az intézmények és jogtételek oly szerves, összefüggő teste, a mely a hódítás utáni megtelepedés és társadalmi szervezkedés föltételeit fejezi ki, és fentartásuk eszköze gyanánt lép fel. Ily jellegű a Lykurgus, szintén isteni sugallatnak tulajdonított törvényein alapuló spártai szokásjog; ilyen az, a mely Athénben Drako törvényeire vezetetik vissza, a mely azonban az ősi általános szokásjoggal szemben érvényesülni nem mindenben volt képes; ilyen némileg a még részben hasonló jellegű Solon-féle törvénykönyv, csakhogy ennél már öntudatos meg gondolás útján tételes létesítése történetileg bizonyítható. E jogot felváltja Athénben a nép rendes törvényhozási működése, a melynél meg lettek különböztetve a szerves állandó törvények, a melyekhez több tényező közreműködése és hosszabb előkészítés volt szükséges, és az egyes esetre szóló néphatározatok. Majd végre a jogeszme bölcsészeti kiművelésének folyama indult meg; ezt azonban Görögországban nem kísérte a tételes jog tudományos szakszerű átdolgozása, és így rendszeres összefoglalása sem.

8. §. Az athéni jogfejlődésnél sokkal lassúbb és fokozatosabb volt a római, a melyben a szokásjognak csaknem spártai szívóssága az öntudatos jogalkalmazással és képzéssel folytonosan egyesült. A jog első tömegét itt is az ősi árya szokásjog intézményei képezték, a melyeknek első tudatos nyilvánulásairól themistes-féle döntvényekben és mythikus törvénykönyvekben emlék alig maradt fenn;

amazokkal legfőlebb a leges regiae és a feldolgozásuk folytán keletkezett jus Papinianum hagyományai, emezekkel a Numa-féle állítólagos törvénykönyv helyezhető párhuzamba, a melyből az ókori írók szintén egyes töredékeket idéznek. A törvényhozási működés, úgy mint Athénben, a királyok elűzésével, a községi állam végleges megalakulásával kezdődik, de nem általános összefoglaló törvénykönyv alkotása, hanem egyes közjogi törvények létesítése képében. E mellett a szokásjognak a pontifex-ek collegiuma által való magyarázata segíti elő a magánjogi fejlődést, a melyre még a nép nagy tömegének véleménye befolyást nem gyakorolt. A tizenkét-táblás törvény megalkotásával létesül azután egy, az állam összes viszonyait rendező, az addigi szokásjogot és magyarázatot is egybefoglaló törvénykönyv, mint az osztályok első nagy összeolvadásának, az állam teljesen egységessé válásának, a községi öszhangzatos érdekek tudatos felismerésének emléke, a mely épen ezért az állami élet föltételeinek egész tekintélyével, csaknem vallási, de nem az istenekre, hanem a haza fogalmára visszavezetett szentséggel lett felruházva, és hosszú századokig kibővített ugyan egyes törvényekkel, de szövegében meg nem változtathatónak tartott. Ugyanezért alapjául szolgált a jogászi szakértelmezésnek, a tudományos kifejtésnek, a mely részint terjesztő magyarázat, részint jogképzelmek segítségével eszközöltetett. Majd e mellett a praetor önálló hatáskörében, a külföldiekkel való forgalom igényeinek és a méltányosság érzetének hatása alatt, továbbfejlesztették a jus gentium elvét, a melyeknek gyökere szintén visszanyúl az ősi és szent joggal kapcsolatos nemzetközi szokásba, és szintén magyarázat, jogképezelmek, és hasonlóság alapján, a különleges célszerűség tekintetbe vétele mellett, fejlesztettek tovább a praetor időileg korlátolt törvényhozási hatalma által, míg az így létrejött szabályok ez indokok állandósága folytán a következő praetorok által nagyobb részben mindig megújítván, mintegy szokásjogi hatállyal is megerősítettek, és lassanként, ugyancsak a méltányossági tekintetek befolyása következtében, áttértek a merőben a polgárok közt fenforgó viszonyok rendezésére, és nyomról-nyomon helyébe tolultak a régi sajátos polgári jognak, egyszersmind támaszt

és kiegészítést nyervén a magánjog terén is mindinkább érvényesülő törvényhozás termékeiben. Az így keletkezett jogmúltányossági rendszer egyúttal az eszményi joggal, *jus bonum*, is összszekapcsolatott, majd midőn a görög bölcsészeti elmélekedések népszerűekké váltak Rómában is, főleg Cicero által, a távolabb terjedő, de mindig tényleg létesíthetőnek és érvényesíthetőnek tartott természetjoggal olvadt egybe. E ponttól fogva, összszeköttetésben a községi társadalomnak fogyasztási vagyont gyűjtővé átalakulásával, kezdődnek a rendszeres codificationalis törekvések; de épen ez átváltozás következményei, valamint a *jus naturale* imént viszhangra talált elmélete folytán még erre nem érett meg a jog anyaga; az immár köztekin-télylyel felruházott, és nem csak összszetesen fenforgó, hanem föl-tételezett elméleti, bár mindig egyes esetekre nézve véleményeket, *responsa*, kijelentő, sőt ezeket rendszeres tankönyvekben is feldol-gozó szakférfiak négy nemzedékének munkásságára volt szükség, mielőtt az *aequitas* és a *jus gentium* elveit érvényesítő *jus honorá-rium* az *edictum perpetuum*-ban végleg megállapítottatott, és ismét négy jogász nemzedék fáradozása folytán lehetett csupán a *jus naturale*-ből levonható minden alkalmas következtetést a római jog-tesztébe olvasztani, a mit csakhamar a császári constitutiók gyűjtemé-nyes összeállítására követett, egyidejűleg a keresztény egyház állami elismertetésével; míg két századdal utóbb, midőn a római jog már az egyházi társadalom befolyásával is azon pontig átalakult, a melynél tovább a hódító birodalmi és az egyházi szellem egyezte-tése nem volt lehetséges, végleg befejeztetett a római jog kiképző-dése a justinianusi, minden részére kiterjedő, gyűjtemények által.

A jog fejlődésének története Rómában legjelentősebb szaka forrásai és alakjai tanának szempontjából is, mert még három ízben gyakorolt, a római jog anyagi tartalmával együtt, a jogtudo-mányra és alakulásra irányadó befolyást: a tizenkettedik századtól fogva a középkorban, a glossatorok és *commentatorok* működése folytán; a tizenhatodik századtól fogva újólág a természet-, ész- és nemzetközi jogrendszerek képében; és végre a tizennyolczadik szá-zad végétől fogva azon mozgalomban, a melyet a történeti iskola indított meg, és a mely a jelenkor törvényhozásában és codificatio-

nalis működésében még egyre tart. E mellett a római jogfejlődés mindig, de kivált a jelen, utolsó korszakban alkotott elméletekben mint példányszerű, mint olyan tükröződött vissza, a mely magában feltünteteti minden jogfejlődés általános törvényeit.

9. §. A középkori jogfejlődés, a társadalmi uralomnak az egyház és az alárendelt, de részben mégis uralkodói szerepet vivő világi, alsóbbrendű társadalmak közt különböző rétegek szerinti megoszlásával párhuzamosan, szintén kettős menetű. Az egyházjog vallási szent könyvekkel indul meg; a hódító birodalmi élet alsóbbrendű viszonyaiból átvett, és saját elvéhez alkalmazkodott szokás útján képződött tova, a mely érvényesülési küzdelmeinek vezérei által adott magyarázatokban, és az egyház szükségleteihez idomuló, szinte önkéntelen szervezkedésben lelte kifejtését; majd nagyobbára részleges, tartományi hatáskörrel bíró zsinatok által meghatározott, de szokásjogilag az egész egyházban elterjedt szabályokkal bővítettett, folyton még a római jog hatása alatt; utóbb lassanként a világi hatalom alól, legalább elméletileg, teljesen felszabadult, önálló, és isteni tekintély igényével fellépő, központi törvényhozó szervet nyert a pápaságban, a melynek intézkedései elébb szokásjogi, majd hamisítások alakjában is jelentkező képzelmekek útján megerősödve, végre mint rendes törvények alapították meg a máit teljesen uralkodóvá vált egyházi társadalomnak jogát, a mely a tizenkettedik századtól fogva rendszeres gyűjteményekben és törvényekben összegeztetett. Majd a tizenötödik és tizenhatodik századbeli zsinatok átalakulási törekvései után, a tridentin végleg újból összefoglaltatott, míg a pápa mindinkább kizárólagossá vált törvényhozó hatalmában folytonos kiegészítésének forrását megőrizte.

10. §. A világi jognak a középkorban legrégebb emlékei ismét törvénykönyvek, azon barbár gyűjtemények, a melyek a római birodalom felbomlása után következett végleges letelepedések alatti viszonyok rendjét tükröztetik vissza. E törvénykönyvek joga tehát a különféle germán népek életében némileg hasonló szerepet visel, mint a Lykurgus-féle Spartában, és nagyrészt szintén kétségen kívül ősi szokásoknak, részben oly rendszabályoknak összefoglalásából áll, a melyek a hódítás és letelepedés folyamán fejlődtek ki

Az ókori hasonló termékektől azonban abban lényegesen különbözik, hogy emez eleinek mellett, a barbároknak Rómával hosszú időn át tartott előző érintkezései következtében, a kiképzett római jog is sok tekintetben hatott a nép és a törvényalkotók vagy gyűjtők gondolatmenetére; de továbbra sem bírtak kiválóbb szentséggel és állandósággal, mivel magukkal szemben találtak két, nemcsak jogrendszert, hanem magas fokon álló jogelméletet: az egyházit és a rómaid, sőt ezekkel folyton meg kellett osztaniok a társadalom feletti uralmat; ezenkívül pedig még a személyes jogok rendszere, a mely a jognak a germán elmélet szerint a vérhez kötöttsége folytán terjedt el, valamint a barbár törzsi államoknak az ókoriakénál sokkal kisebb elzárkózottsága következtében egyegy terület keretén belül is egymás mellett különböző csoportokhoz tartozó jogrendszerek érvényesültek.

A mi a tovaképződést illeti, az párhuzamosan történt kétféle úton: törvényhozás által, mindig egyházi befolyás alatt is, a mely nyersebb viszonyok közt, mint például Angliában, még a régi themistes-féle eljárásra emlékeztető módon eszközöltetett akként, hogy a döntvényekben, a király által tanácsadóival egyetemben a népgyűléseken alkotott domas-okban, nemcsak tényleg felforgó esetek intéztettek el, hanem ez alakban képzeleti esetekre is irányadó elvek állapítottak meg; fejlettebb fokon pedig akként, hogy termékeinek az egyházi szabványokhoz hasonló alakot kölcsönzött, mint a capitularékban; továbbá szokásjog útján, a melynek gyümölcsei közül ismét megkülönböztetendők azon intézmények, a melyek, mint például a hűbériek, egészen újonnan az állandó körülmények hatása alatt, részben ősi gondolatfolyamokból és intézményekből, részben rómaiakból, nagyrészt a római szerződési elméletből átkölcsönzött alakok segélyével létesültek, és azon jogszabályok, a melyek népies jogi közmondásokban, a jogban jártasok véleményebeli, weisthümer, és a nép életével és nézletével a sabini és az esküdtek által kapcsolatban megmaradó, sőt részben közvetlen népbíróságok gyakorlatában tűntek fel. E szokások azután a tizenkettedik és a tizenharmadik században, a középkor ezen általában rendező és codificáló időszakában, újonnan öszszegyűjtet-

tek, és részben főhatalmi szentesítéssel láttattak el, mint a libri feudorum, vagy II. Frigyes törvénykönyve, a spanyol törvénykönyvek, vagy Franciaországban IX. Lajos törvényei, részben továbbra is szokásjogi úton érvényesültek, mint például a szász vagy a sváb tükör. Csakhamar azonban a néppel való öszszeköttetéséből mindinkább kiszakított, és a római jogban kiművelt jogászi, bírói, és ügyvédi kar által a jogfejlődés új elemmel bővült a római és az egyházjogi elvek, sőt egyes szabályok öntudatos alkalmazása folytán, a melynek érvényesítésére a nép nagy tömege már semmiféle befolyással nem bírt, de a mely törvényhozási intézkedésben sem lelte forrását, mindazonáltal mint jogászi szokásjog elterjedt, sőt a jog némely terein minden egyebet túlszárnyaló jelentőségre emelkedett; míg végre néhol ily úton a római jog egész teste recipiáltatott.

11. §. Grotiustól fogva a természet-, illetőleg észjogi elméletek új irányt adtak európaszerte a jogfejlődésnek. A nemzetközi jogra nézve a Grotiustól egészen Vattelig megjelent természetes nemzetközi jogi művek valódi forrásoknak, a műveit nemzetek közvéleménye által mintegy törvénykönyvszerűeknek tekintettek, a melyeknek alapján és mellett alakult tova a nemzetközi szokásjog, részleteiben a nagy békeszerződésekben megállapított elvek által szinte törvényhozásilag kiegészítve. A magánjog terén az észjogi iskola uralma a római jog alkalmazásának folytonos terjesztésével járt, a mi mellett a népies szokásjog mindinkább háttérbe szorult, másrésztől hatványozott erővel indult meg a különleges törvényhozás és a jogászi magyarázat, míg végre a múlt század közepétől fogva a magán-, büntető, és perjogban rendszeres törvénykönyvalkotási működés kezdődött meg, a nemzeti társadalomnak feltétlenül tudatossá és uralkodóvá váltával kapcsolatosan. A francia forradalom óta a közjogra is áttérjedő e codificationalis tevékenység, mint elkorállott, részben pedig általában célszerűtlen ellenviszszahatás érvényesült a történeti iskola részéről, a melynek eredménye abban mutatkozott, hogy az általános egyenlősítő észjogi elméletek befolyása csökkent, és hogy azt nagyrészt olyan váltotta fel, a mely a római jog tanulmányozásából és a viszonyok

és ügyletek állítólagos sajtószertől természetéből vonta le elveit. De a codificatiót ez irány meg nem akasztotta, hanem csupán az anyagot bővítette, a melyből tartalmát merítette; az elfogadott és életbe lépett törvénykönyvek pedig, saját alkotói várakozásával és a történeti iskola aggodalmaival egyaránt ellentétben, nem zárták el a jog továbbképződését, a mely ma leginkább bírói gyakorlat és tudományos jogász magyarázat útján eszközöltetik, és a törvénykönyveket folyton kiegészítő törvényhozói működésre is vezet. A nemzetközi jog terén pedig a túlnyomólag szokásjogi képződést szintén felváltotta az államok közti szerződések útján, valamint a congressusokon való, mintegy törvényhozási jogalkotás, a melyet a tudományos magyarázat és bővítés folyton kísérnek, és a mely a legújabb korban már nemcsak elméleti, hanem sikerrel biztató gyakorlati codificationalis törekvésekre is vezet.

12. §. A jogfejlődés e jelenségeinek a társadalmi képződés menetével való összehasonlítása e folyamatok fokozatainak természetes párhuzamosságát deríti fel. Valamint a legkezdetlegesebb társadalmak szervesen társaságból, a magasabbrendűek pedig előző társadalomból alakulnak, úgy a jog, a társadalom rendje, is első ízben ösztönszerű eljárás alapján alakul, míg fejlettebb szakai mindig másnemű előző tömeget tételeznek föl. Minden társadalom egyéni kezdeményből indul ki, a mely egyes ösztönes esetekre vonatkozó szükségérzetből fakad; majd az életelvül szolgáló érdekkörnek, ha nem is teljesen tudatos és részletes, belátására vezet, és csak akkor eredményes, ha ennek alapján oly szilárd meggyőződés keletkezik, a mely tömegek hajlamait kifejezésre juttatni, azokat körébe vonzani, és a szükséges cselekvésre ösztönözni és fegyelmezni képes; de a bővülő társadalmi körben a társadalmi érdek tudatának fejlődése mindig visszamarad valamivel külső megerősödése mögött, és a további szervezkedés nagy részben szinte önkéntelen alkalmazkodásnak gyümölcse; mindazonáltal mindinkább általánosodó, minden irányban érvényesülő eljárási módokat idéz elő, míg a kezdeményező cselekvőség, a szűkebb körű kezdetleges körülmények egyes viszonyaihoz mérten, szükségképen szabálytalanabb, esetről-esetre váltakozó volt. Ugyanezért kezdődik a jognak minden nyil-

vánulása is egyes ösztetes esetekre való megállapításával, a melynél emberfölötti sugallatnak tulajdonítása megfelel mindig az új társadalmi érdek rejtélyességének, az emberi együttlét előbbi állapotából való kimagyarázhatatlanságának, a kezdeményező kivételes fölényének; hiszen az öntudatlant, a kellőleg át nem értettet ember fölötti erőből szokták származtatni, azaz isteníteni. E döntvényekhez járulnak, mint pusztán emberi mozzanatok, a küzdelmek és viszontagságok folytán megszokott hadi, vallási, és szertartási parancsok közül azok, a melyek természeti kiválasztás folytán, mint czélszerűek, minduntalan ismétlődtek, és így állandó jelleget nyertek. A jog e különböző elemeinek összeillő egybefoglalásában, a társadalom szervezete különböző, már önkéntelenül elfogadott, egybevágó föltételeinek elismerésében, és egy testben való kinyilvánításában, valamint következetes érvényesítésében pedig, a mit a kezdetleges, vallási és világi tételeket vegyesen tartalmazó törvénykönyvek esz- közölnek, előtérbe lép ismét az isteni színében feltűnő lángésznek, a rendkívüli egyéni elemnek befolyása, a mely az ihletszerű belátás jóstehetségével, ha nem is képes minden intézkedéséről magának és környezetének részletesen számot adni. mégis eltalálja azon rendet, a mely mind a társadalom megszilárdulásának kedvez, mind természetesnek, szükségszerűnek látszik a társadalom tagjai előtt, mivel megfelel ösztöneiknek, addig kifejtett képességeiknek, és cselekvési készségüknek.

13. §. Ezen, habár nem egészen kezdetleges, hanem mégis korai szakában, a társadalom és a jog rendje tehát még mindig túlnyomólag isteninek fogatik fel, mind azért, mivel az istenség közvetlen beavatkozásáról való hit még élénk, mind azért, mivel a mennyiben elvont képzetekre, és így állandó vallási, természeti, vagy emberi törvényszerűségek fogalmára emelkednek az emberek, azokat egy jellegűeknek, ugyanazon tényezők eredményének, és így fölcserélhetőeknek tartják, mind azért, mivel ily rend keletkezését csak ember fölötti erőből és tudatból magyarázhatják, végre mivel a nyers erőn kívül, a mely előtt való vak meghunyászkodás fokán már túl vannak a társadalom tagjai, a tekintélynek minden nemét és forrását, mint istenit, tisztelik. Innen a korai jog alakszerűsége, és alkalmazásának

s hatályának csupán akkor s ott való elismerése, a mikor és a hol alakzatai szigorúan megtartvák, akként, hogy hogy ügyletek érvényüket egyáltalában nem az eljárás természetes megfelelőségéből, az ügyletek tartalmára való helyes vonatkozásából, hanem pusztán az eleinte merőben vallásos, később részben ilyen, részben csak rejtélyes, hagyományszerű, kísérő szertartásosságokból merítik, és hogy csak azon viszonyok rendezvék, és részesülnek a jog oltalmában, a melyek tekintetében az eljárás alakszerűleg foganatosított. Mert hiszen egyrészt szükségképen szabott alakszerűségekhez van kötve minden vallásos cselekvény; általános lélektani tény, hogy a földöntúlival való minden közlekedés csakis emlékezetet meghaladó hagyományos, minden legkisebb részletben pontosan megtartandó kifejezésekkel és eljárásokkal tekintetik eszközölhetőnek, a mi a túlvilági alappal bíró földi hatalommal vonatkozásban álló minden cselekvényre is átvitetik; másrészt pedig, a mennyiben át nem értetik valamely viszony megoldási módozata, és valamely viszony előzményei és eredményei közti összefüggésnek oka és czélszerűségi alapja, az eljárás külső mozzanataihoz való ragaszkodás, a rejtélyességébe vetett hit pótolja a tudatos meggyőződés hiányzó erejét; továbbá a szokásnak ösztönszerű fentartása a szertartásos külsőségeket még akkor is megóvjá, mikor mindennemű önálló értelmüket és jelentőségüket már elvesztették, csakhogy ez esetben azután lassankénti kopás és képletes összefoglalás útján enyészetnek indulnak.

Hogy a korai társadalmi érintkezésnek és jognak alakszerűségei ily természetűek, nem pedig előző célzatos cselekvőségnek tudatos, mesterséges rövidítésben való szándékos összefoglalásai, kitűnik abból, hogy, minél meszszebbre hatol vissza a vizsgálódás kezdetlegesebb állapotokba és minél műveletlenebb csoportok szokásait vizsgálja az ethnologia, annál többszöröse, az élet számosabb mozzanataira kiterjedők, részletesebbek és aggodalmasabbak egyszersmind a szertartásosságok, annál bonyolultabb ezenkívül az azokban foglalt kevés átréthető vonatkozás, míg későbbi és fejlődöttebb szakban egyszerűbbek, és rendszerint már némi képletes értelmi elemmel áthatvák, a mely eredeti, feledségbe ment, jelentőségük pótlására lett utólag beléjük magyarázva.

14. §. A külsőségek és alakszerűségek ilyenmű jellegének tisztázása fontos a jogfejlődés szokásjogi szakának, és egyáltalában a szokásjog szerepének elmélete szempontjából. Annyi bizonyos, hogy a szokásjog alakulása, az azonos ösztönnek, hajlamúak, és gondolatmenetűek azonos vagy hasonló külkörülmények közt azonos vagy hasonló eljárása alapján, szakadatlanul foly, mint öntudatlan jogképződés, a legrégebb és legkezdetlegesebb társadalmi csoportok összeállításától fogva, és hogy a kezdetleges törvénykönyvekben új alapot nyerve, a jogrend továbbfejlesztésének ezután egy ideig csaknem egyedüli módja a szokásjogi volt, illetőleg hogy ekkor a társadalom felett egy ideig kizárólag a szokásjog gyakorolt uralmat. E korszak a különböző uralomra vergődő társadalmakban egyszersmind az arisztokráciák fölényének kora; a jog, mint hagyományszerű, azok emlékezete által tartatik fenn és azok által magyaráztatik és alkalmaztatik, a kik az ősi, tekintélyes elemet képviselik, az istennel való érintkezést közvetítik, a társadalom küzdelmeiben is szerepet vittek, megállapodásának föltételeivel szorosabban összefonórtak, és annál nagyobb mértékben részesek mind a múlt hagyományában, mind az állami továbbfejlődés irányáról való sejtelenben a nép nagy tömegénél, mivel ez rendszerint idegen, a társadalomhoz kívülről járult elemekből keletkezett, vagy legalább ilyenekkel vegyes, míg az arisztokratikus osztály a társadalom első alapítóinak és hozzátartozóinak ivadéka, és hatalmának valamint szellemének örököse. Tulajdonképen tehát ezen idő alatt a szokás nem fejlődik tova, hanem legfőlebb szakszerűen, határozottabban összefonórtatik, és ama képletes és tudatos elemekkel telítetik, a melyek az arisztokráciák érdeklődéséhez idomulnak. A nép alsó osztályainak szükségei, a bővebb forgalom és szaporább érintkezés folytán a tömegben keletkező új szokások elöl ezen arisztokratikus szokásjog elzárkózik, de ezenkívül a nép előtt részben ismeretlen, részben indokaira nézve felfoghatatlan lévén, bizonytalanul és elnyomónak mutatkozik. Ezért jelentkezik azzal ellentétben a népszokás, a melyet, mint reájok nézve egyszersmind czélszerűt, az alsó osztályok igazságérzete érvényesítve óhajt látni, bár a jog szentesítését el nem nyerhette. A hol az erre irányuló igyekezetek

végleg elnyomatnak, és a felsőbb osztály tekintélye ellenállhatatlanul meggyökerezik, ott a társadalom haladásának is vége szakad; ha a néptömeg gyorsan diadalmaskodik, nagy a veszély, hogy a társadalom alsóbbrendűvé sülyedhet le; ha ellenben hosszabb küzdelem után, a melyben az alárendelt osztályok is edzett fegyelmettségűekké és mélyebb belátásra képesekké válnak, a hagyomány-szerű enyhíttetik, és új szükségleteknek megfelelőleg bővítetik, a nélkül, hogy a múlthoz csatlakozó emlékek teljesen megszakadnának, a fokozatos átalakulásnak, a tudatos társadalmi haladásnak lehetősége áll elő, a melynek igényeit czélszerűségi szempontok által vezérelt törvényhozás lesz hivatva kielégíteni. Midőn tehát így részben törvényhozás, részben szakjogászi magyarázat következik be, a szokás ezek mellett még hol mint az egész társadalomra általános, alkotó, pótló, sőt enyészítő, hol mint részleges jogforrás továbbra is szerepel; de még később is, midőn a jog tudományos rendszerben fogatik fel, és esetleg már codificatio tárgyát képezi, egyes, bár aránylag alárendelt, szálakban jogot teremt. Ezenkívül minden új téren, a melyre a jog kiterjeszkedik, öntudatos megállapítását mindig szokás, majd jogszokás, végre szokás-jog keletkezése előzi meg, a mely így a jog későbbi túlnyomó fajaihoz képest mindig alaprétég, és egyszersmind tápláló talajuk gyanánt jelentkezik. Sőt végre kétségtelen még a szokásnak egy további szerepe is: maga a törvényjog, a mely határozottan és öntudatosan a főhatalom rendelkezésén alapul, végelemzésben leginkább szokásból meríti tényleg erejét, mindaddig, a míg a társadalom minden tagja nem emelkedik a belátás ugyanazon fokára, a melyen a főhatalmát viselőik állnak; mert habár a főhatalom meghagyásai a rendelkezésére álló anyagi erő kényszerével érvényesíthetők is, ez csak úgy lehető, ha ennek szüksége csupán kivételesen áll be, nagyjában pedig az alattvalók önként, erkölcsi kényszerű képviselő fegyelmettség mellett, engedelmeskednek, a mi, a mennyiben nem tudatos megegyezésen, egyedül szokásszerű megnyugvason alapulhat.

15. §. A szokásjognak, a jogélet ezen, úgy a főhatalom, mint a jogászi kar tudatán kívül fekvő mozzanatának, ily végig vonulása a jogfejlődés történetén, és átszövődése a jog minden egyéb nemein,

oka annak, hogy elmélete a jogképződési tanok körében mindig irányadó volt; ehhez képest változtak a többi tényezőkéi, hiszen a szokásjog szerepének megítélése a különböző jogforrások és alakok egymáshoz viszonyában mindig a legnehezebb. Már az ókorban a spártai, mint sajátos hagyományú, rendszerint *rá náxpia* kifejezéssel jelölt, tisztán aristokratikus, és kizárólag uralkodó szokásjogra nézve is némi elmélet fejlődött ki, a mennyiben annak érvénye nemcsak félisteni eredetéből magyaráztatott, hanem abból, hogy Sparta javával való teljes öszszhangzása tapasztalatilag kipróbálva lön; kötelező volta tehát részben eredetére, részben az őskortól örökölt voltára, részben gyakorlatilag bebizonyult célszerűségére lett visszavezetve, és e meggyőződés elannyira áthatotta e közönséget, hogy mindig megtartotta az ősi időkből átszármaztatott jelszót, hogy írott törvényekre szükség nincsen. Athénben ellenben, a hol már korai szaktól fogva túlnyomóvá vált a törvényalkotás, tudatos mozzanatai körül forgott a jog keletkezéséről való minden bölcselkedés; azon körülmény is, hogy Drako törvényei nem voltak képesek a szokás ellenére érvényre jutni, csak mint tény tűnt fel, de nem vezetett a szokásjog törvényszüntető erejének megállapítására; csak Platónál, a ki a dór intézmények iránt való előszeretete által kitűnik, van nagy szerepe az istenség és a nevelés által az emberekbe oltható szokásjognak; hiszen világosan erre utal, midőn kifejti, hogy legjobb ugyan azon állam helyzete, a melyben nem léteznek állandó, a körülményekhez nem hajlítható törvények, hanem csupán isten vagy isteni király uralkodik egyes esetekhez mért meghagyások által, de hogy az egyéni önkénynél, akár legyen ez kényúrú, akár tömegé jobb az ugyan mindig tökéletlen szokásszerű szabály.

Rómában a szokásjog nem mint Spartában, a törvény helyett, hanem a törvény mellett, ennél csak kissé alárendeltebb szereppel tekintetett jogforrásnak. Keletkezési módját és érvényének alapját illetőleg több, egymástól némileg eltérő, bár utóbb öszszhangba hozott tan alakult; Cicero kiemeli azon mozzanatait, a melyek szerint a természettől észrevétlenül létrehozotván, táplálja és növeli a gyakorlat, és erkölcsösé kifejleszti ódonasága, a tömeg helyeslése mellett. Paulus szintén helyesnek tapasztaltságára alapítja tekinté-

lyét, míg Julianus a nép megegyezésére vezeti vissza, a mely mindegy, akár szavazattal jelentetik ki, akár ügyletekkel és cselekvényekkel, a miben Hermogenianus követi, a ki a polgárok hallgatólagos megegyezésének nevezi; más helyütt ismét a hosszú tapasztalat folytán helyesnek bizonyulta, és számos éven át megtartása, valamint az azzal élők által elismerése említettnek érvényének alapjait gyanánt, a mely úgy a jogalkotásra, mint a jogenyésztésre is kiterjed, és a mely, ha ősi származása és kipróbáltsága bizonyos, még ott is kétségtelen, a hol okszerűsége a fennálló jogelvekkel összhangban ki nem mutatható; hatályát veszti azonban, ha bebizonyul, hogy a szokás eredetileg téves felfogásból származott, míg a részleges szokás érvénye korlátolt, a törvényt vagy okszerűséget le nem rontó.

16. §. A középkorban annyiban módosult a szokásjog elmélete, hogy a glossatorok által összeköttetésbe hozott az elévülés tanával, a minek nyomai egyébiránt már a justinianusi codex kifejezéseiben feltalálhatók, és a mi a kánonjog által határozottan el is fogadtatott. Innen azon kelléke, hogy határozott, hosszú, vagy emberemlékezeten túli időn át tartós legyen, a mi a mint Verbőczy is megjegyzi, nem mindig azonos azon másik követelménnyel, a mely nem talált az elsőhöz hasonló általános elfogadásra, hogy ismételt cselekvőségben nyilatkozzék, mert megalapítására egy cselekvény is elegendő, ha kellő időn át állandó hatású. Az elévüléssel való hasonlatból lett leszármaztatva azután a szokásjog észszerűségének kívánalma, vagyis az, hogy az élet boldogságára, vagy a közjóra vezessen.

A szokásjog érvényének ily külsőségektől föltételezése a tudományos írónál is annál kizárólagosabban nyert elismerést, minél alárendeltebb helyet foglalt el a jogfejlődésben a törvényhozással szemben, és minél inkább kerestetett tulajdonképeni alapja a főhatalom hallgatólagos beleegyezésében, a mi a múlt század végén Heinecciusnál már kizárólag jó tekintetbe, és a mi Angliában Bentham és Austin által azon alakban lett elfogadva, hogy a szokásjogot kizárólag mint utólagos állami védelemben részesülő, általuk az erkölcsiséggel is ösztetvesztett, erkölcsnek tekintették.

17. §. E felfogás ellenében, a mely mellett a jogász jog érvé-

nye helyesen elválasztott a szokásjogétól, és — az angol jogászok kivételével, — tévesen a természetjogéra vezetett vissza, valamint az ezzel együtt lábra kapott azon törekvés és hit ellenében, hogy teljesen kimerítő törvénykönyv alkotható, és a jövőre minden szokásjog keletkezése megakadályozható, és érvénye törvényenél kizárható, a német jogtörténeti iskola új jogképződési elméletet alkotott, egyrészt azon igyekezettől vezéreltetve, hogy minden jognak a nemzeti érzülettel összefüggését kimutassa, másrészt annak megmagyarázására, hogy a római jog, a mely a nép tömege előtt ismeretlen volt, hogyan és miért lett a tizenötödik és tizenhatodik századokban Németországban általában alapjog gyanánt elfogadva. Viszszatérve a nyelv és a jog keletkezése közti régi görög párhuzamhoz, ez elmélet kifejtette, hogy minden jog a nép tudatából indul ki, és hogy érvénye is, nem ugyan a népakaratból, hanem a nép érzületével való öszhangzásból származik. A szokásjog tehát e szerint kezdettől fogva teljességében létezik, és a gyakorlat által csupán kinyilvánul, valamint az alkalmaztatás által külsőleg megalapíttatik. A szokásjog tehát a jog közvetlen megteremtése a nép által, a jogérzület közvetlen valósítása, a mely túlnyomólag kezdetleges, és egyszerű, átlátszó viszonyok közt eszközöltetik, de ezen kívül még később is folyton történik azon tereken, a melyeken a népélet szabadon képes fejlődni, míg úgy a jogászi jogalkotás, valamint a törvényhozás csakis átruházás útján való jogteremtés, a mely mellett a jogászi jog még mindig megtartja a szokásjog külső alakját, míg a törvényhozásnál gyakran elenyészik a jog öszszeköttetésének látszata is tulajdonképeni forrásával és alapjával, a népérzülettel.

Ez elmélet első kifejtésétől fogva azonban épen fő megalapítói maguk is kénytelenek voltak saját tanaiktól eltérni. Mindennek előtt a jognak, mint pusztán nemzetinek keletkezését kellett megtagadniuk, az egyházjognak képződése, valamint a római jognak német alapjog gyanánt elfogadása eseteire vonatkozólag; továbbá azon spiritualistikus felfogást is elejtették, a mely szerint a gyakorlat a jognak csak felszínre juttatója, nem pedig szülője, s a mely szerint a jog mint merőben benső, már az erkölcsben léte-

zik; e helyett fölállítatott azon tan, hogy a gyakorlat épen oly szükséges a szokásjog keletkezéséhez, mint a kijelentés a törvényéhez, hogy az erkölcs képezi a szokást, és ez megint a jogot, mihelyt az önkéntes eltérésnek szabadsága ki van zárva, sőt hogy a szokásjog érvénye egyaránt alapszik két mozzanaton: úgy a jog tudatán, mint következéseinek megfigyelésén, a jog kötelező erejének alapja csakúgy, mint az erkölcsé, föltétlenül önmagában rejtven, csakhogy tulajdonképeni természetéhez képest nem pusztán eszméjében, hanem egyszersmind külső létében; végre a jogtudományt mint önálló jogforrást fogadták el, és így a jogászi jogot a szokásjogtól részben mégis különválasztották, habár ez ellenében mások ismét azt csakis mint belső, elméleti jogot méltatják, a mely alkalmazása által válik külső, gyakorlati, és így szokásjoggá. Ezek folytán a történeti iskolának tana lassanként oda módosult, hogy egyedüli jogforrásnak ugyan a nép tudata tekintetik, a mely azon jogtételek öszszegére terjeszkedik ki, a melyek az emberi észszerű természetnek, és a mindenkori életviszonyok tárgyilag megadott természetének, tehát a dolog természetének megfelelnek, és így korról-korra és helyről-helyre változók; de ez vagy a közösség által az erkölcs alakjában gyakoroltatik, illetőleg tényleg követtetik, a nélkül, hogy az állam megállapítaná, és ez esetben valódi szokásjog, vagy a jogászi jog alakjában közvetítetik, és a tudományos belátás folytán ív tételekre is vezető alakot ölt magára, vagy végre a tüzetesebb jogtudatnak az államhatalomban való elismertetése folytán törvényhozás útján létesül. A jogalkotás így semmi esetre sem új jogteremtés, hanem az immanens jog fölfedése és kifejtése, és csak arra nézve térnek el a vélemények, vajon ezen immanens jog mindig tényleg, mint belső szokásjog, egyszersmind tételes is, a mint a történeti iskola szigorúbb tana követeli, vagy nem-e inkább helyesen felfogott természetjoggal azonosítandó.

18. §. E nézletekkel szemközt Németországban Ihering, Angliában Maine két, különböző szempontból kiinduló elméletet fejtenek ki. Ihering megtámadja mindenekelőtt azon felfogást, mintha a jog vagy bármely jogelv, öszszeütközés és küzdelem nélkül jöhetne létre, mint a nyelv, vagy a növényzet; hiszen minden érvé-

nyesülő jogelvet kényszerrel kell az azt megtagadóktól kioroszakolni; a jogfejlődés története nem egyéb, mint az erőszak fokozatos korlátozásáé. A föl nem ismert, de az ösztönben ható célszerűségből kiindulva, a jogképződés a szokásjoggal kezdődik, utóbb az elővigyázat és önérdek indokolta önuralom által erősödik, majd fegyelmezettségben, és a joghoz való kölcsönös, úgy az uralkodók, mint az alattvalók részéről való, alkalmazkodásban leli teljességét, a melynek folytán megalakul a jogrend, minden társadalmi életérdek biztosítása azon állami főhatalom által, a mely saját cselekvőségét önérdekéből szintén e föltételeknek alárendeli; e jogrend pedig biztosítékát leli egyszersmind a jogérzetben, és a rendszeresen kiképzett jogászi kar nevelése, és hagyományszerűleg megállapodott és élesen kifejtett becsületérzése és jogtudata folytán szilárd igazságszolgáltatásban, a mely mellett a tárgyi jog és a jogérzet, mind a kettő egy magaslaton, egymást kölcsönösen föltételezik és fenntartják.

Maine viszont előadja, hogy a jog vélt felsőbb hatalmak sugallatainak olyszerű tiszteletével kezdődik, a mely tökéletesen egynemű és egykorú azon érzelmekkel, a melyek folytán a kezdetleges, szervezetlen csoportokban egyes kiváló tulajdonokkal ellátott egyének a többiek fölé emelkednek, és a melyek következtében a társadalom szervezése még nem is tisztán érzett, hanem ösztönszerűen fejlődött szükség alapján megindul. E tiszteletből és a felsőbbség iránt már megszokott engedelmességből következik a themistek elismerése, a melyek szintén még isteni eredetieknek tartattak, de a melyekben az azokat kijelentő egyének által már alkalmazkodás történik a társadalmi élet felismert igényeihez. A tapasztalat, hasonlószerű esetek és indulat nyomán, gyakorlatot fejleszt e kezdetleges csirákból; a gyakorlat lassanként szokássá válik, az ismétlődés folytán mindinkább könnyűnek mutatkozván, és mintegy themistek állandó alapjának tűnván fel, míg végre egészen függetlenné válik azon okoktól, a melyek eredetileg előidézték; a szokásjog ismét erkölcsösé, ez pedig jogéretté alakul, kivált azokban, a kik, mint uralomra hivatottak, a hatalmat magukhoz ragadva, az arisztokrátiát képezik. Ezek keblében azután a jogérzet alapján a gyakor-

latok, szokások, erkölcsök szerves rendszerbe öntetnek át, a melynek minden része eredetileg ugyan a nép öntudatából keletkezett, de a mely egészében azzal már öszszeköttetésben nem áll, hanem a valósi szertartásokkal egyetemben, a már teljesen megállapodott arisztokrátiának képezi kiváltságos birtokát. A szokásjog utóbb csak vagy merőben pótló és mellékes jogforrás, vagy azon esetekben nyilvánul újra erőteljesebben, a melyekben a törvényhozó főhatalom tehetlenné lesz, és a társadalom szervezete ismét alacsonyabbra süllyed.

19. §. Míg a történeti iskola felfogása a régibb tanokkal szemben annyiban tagadhatatlanul haladást képviselt, a mennyiben kellő figyelemre méltatta az addig elhanyagolt közösségi tényezőket, csak hogy e mellett az addig túlbecsült egyéni befolyást a jogalkotásra a maga részéről kellőleg nem vette számba, míg ezenkívül érdeme, hogy a népérzület földerítésére irányzott törekvéseivel, és az ősi koroknak az újabbaktól terjesen elütő gondolatmenetébe való tüzetesebb bocsátkozással, számos történeti jelenségnek kulcsát sikerült föllelnie, a mely addig magyarázatlan, vagy legalább kevlőleg át nem értve maradt: addig kétségtelen másrésztől, hogy azon optikai csalódásba esett, hogy a fölfedezései és módszere folytán tisztábban földerített ókori állapotokat valóban teljesen kezdetlegeseknek, egyszerűeknek és átlátszóknak tartotta, és hogy az öszszes népnek nézte azon köröket és osztályokat, a melyeknek erkölccseivel, nézletével, és alkotásaival részletesen foglalkozott, a melyek pedig tulajdonképen maguk is csupán arisztokrátiák voltak. Az utóbb bekövetkezett mélyebb történeti kutatások azonban, a melyek megindításának érdeme épen a történeti iskolát illeti, elméleteinek elégtelenségét e részben kitüntették, és Maine megjegyzései a szokásjog túlnyomóságának korszakára vonatkozólag sokkal inkább egyeznek meg mind az egyes földerített tényekkel, mind a fejlődésnek általános törvényeivel, mint Savigny vagy Puchta föltevései. Viszont a történeti iskola elmélete még mindig érintetlen marad azon körülmény tekintetében, hogy új tereken, a melyekre eddigelé a jog ki nem terjedt, a társadalmi viszonyok fejlődésével a szokás mindig első alakja a rendelkezésnek, és így, ha nem is az általános jogéletre, de egyes ágaira vonatkozólag mindenkor tartós jogforrás.

E mellett Ihering állítása, hogy bármilyen új jog, és így szokásjog érvényesítése is csak küzdelmük árán lehető, egészen helyes, és egyezik a fejlődés menetének Maine-féle vázlatával; valamint bizonyos továbbá az is, hogy meg kell különböztetni azon folyamatokat, a melyek mellett tudatosan alkotott jogszabályok elfogadása, ha közvetett úton is, a főhatalomtól kikényszeríthető, azoktól, a melyekben a jogképződés valóban öntudatlanul eszközöltetik, a mi pedig annak folytán, hogy a jogászi jog a szokásjognak faja gyanánt tekintetett, a történeti iskola által öszszeavartatott. Mihelyt akár a czélszerűség, akár a méltányosság, akár a tudományos rendszerség tekintetei folytán alakíttatik újból, vagy át, valamely jogszabály, ez mind érvényesülési módjában, mind következményeiben tetemesen eltérő jelleggel bír azoktól, a melyek öntudatlanul jöttek létre. A magasabb fokú haladás pedig csupán határozott célú törvényhozás és tudományos működés mellett lehető; mind Maine, mind Ihering e mozzanatokra külön terjeszkednek ki, és a jogászi tevékenységet és eredményeit, az esetjogot, a jogméltányosságot, és a tudományos jogot, valamint a törvényalkotást különválasztva tárgyalják, a mi által a tényleges mozzanatokat mindenesetre sokkal inkább megközelítőkkel sikerült pótolniok a történeti iskola tanait; bár Ihering a czélszerűség egyéni belátására néha ismét nagyobb súlyt fektet, mint a mennyire az eseményekből igazolhatni, és így jogelméletében az alanyi elemek túlságosan előtérbe lépnek; míg Maine elméletei a műveiben önmaga által szabott korlátoknál fogva annyiban nem teljeseek, hogy kevésbbé tüzeteseek a jogképződés azon korszakaira nézve, amelyekben az alanyi jogtudat és az egyéni intézkedés szerepe túlnyomó, tehát az ősieknél is kezdetlegesebbekre, és a magas fejlettségűekre.

20. §. A jogászi jognak a szokásjoggal való öszszevegyítésére különben annál nagyobb a kísértés, mivel egyik faja, a bírói gyakorlat, a mennyiben nem eszközöltetik hiteles érvényű döntvények, sem tudatos magyarázat által, csakugyan szokásjogi természetű, illetőleg átmenetet képez a szokásjogról a tulajdonképeni jogászi jogra. Ezen elnevezés alatt ugyanis többféle fajú jog szokott öszszefoglaltatni, a melyre vonatkozólag azonban közös mozzanatok

rejlének az indokokban, a melyek képződésére befolyást gyakorolnak, és a módokban, a melyeken nyilvánul. Megkülönböztetendő nevezetesen a jogászai jog körében az esetjog, és a rendszeresen tudományos jog, a melyek közül amaz leginkább a bírói eljárás folyamán jó létre, sokkal kisebb mértékben jogtudósoknak egyes esetre vonatkozólag kifejtett véleményei által, míg emez a jognak rendszeres és átfoglaló feldolgozásából ered. Az esetjog jellemző vonása az, hogy a jogszabály nem mint újonnan megalkotott és a jövőre intézkedő jelentetik ki, hanem már valamely öszszetes jogesetben létezőnek, és annak körülményeiből levonhatónak, valamint megoldására alkalmazhatónak tekintetik, és mint olyan állapítatik meg, a mely vagy a már létező szabályok alkalmazásának logikai következménye vagy kiegészítése, vagy pedig már működő jogforrás hatásának egyszerűen tényleg felforgó mozzanatokra érvényesítése. Ennek következtében esetjogi úton soha hirtelen változás, a létezővel kapcsolatonkívül alkotás nem eszközöltetik a jog tekintetében, hanem ez úton a jog mindig fokozatosan, és lehető csekély módosulásokkal képződik tova, sőt esetleg így érvényesített új elv sem terjesztetik ki távolabbi következményekig, hanem lépésről-lépésre hasonul össze a jog létező anyagával. Ez teljesen észrevétlenül és öntudatlanul, tehát szinte szokásjogi úton történik a bíróságok rendes működése, tehát a közönséges bírói gyakorlat folytán. Majdcsaknem minden öszszetes eset, a melynek a bírói ítéletben valamely jogszabály alá vonása eszközöltetik, valamely csekély mozzanatban eltér azon eszményi esettől, a mely a szabály eredeti megállapítása alkalmával szem előtt lebegett; és így, minthogy a szabály értelme az alája vont esetek átlagáét követi, ennek az eredeti képzettől való apródonkénti eltéréseivel, az arra vonatkozó felfogás is módosul, és az elbírált esetekben foglalt új körülményekhez alkalmazkodik. Az esetjog más fajja akkor merül fel, mikor valamely szabály, a nélkül, hogy változtatása szándékoltnék, öntudatos magyarázat által szabatosítottatik; míg a hiteles döntvények, esetleg a tekintélylyel felruházott jogászok egyes kijelentései valóságos esetjogi törvényhozást képeznek. A módszer, a mely ez eljárásoknál alkalmaztatik, mindig a magyarázat, a mely jogképzelmek alkalmazásává, sőt joghasonsze-

rűség érvényesítéséig tágulhat. A magyarázat valamely jogszabály értelmének megállapítása, még pedig vagy az eredeti értelemé, vagy azé, a melylyel a jogszabály a keletkezése óta esetleg fölmerült és módosult körülmények közt bírhat. A magyarázat hiteles, ha eredménye a főhatalom, illetőleg közegei által általában, és nemcsak azon ösztetes esetre, a melynek eldöntésénél kifejtetett, tekintetik kötelezőnek, és ha így valójában jogszabály által, jogalkotási módon történik, s e szerint törvényes vagy szokásjogi; ellenben tudományos, midőn ereje csupán elméleti tekinteteken nyugszik, és így eredménye csakis a jogszabály alkalmazása irányának kimutatásában áll, és nem közvetlenül, hanem legfőlegbb közvetve létesít jogot. A tudományos magyarázat, az eszközökhöz képest, a melyekkel a tudomány rendelkezik, nyelvtani, logikai, történeti, vagy rendszerszerű. Az értelmezésre vonatkozó eredményei szempontjából pedig a magyarázat egyszerűen kijelentő, megszorító, vagy kiterjesztő; a kijelentő tisztán csak azon körülmények és hatály megállapítására van szánva, a melyeknek tekintetbe vételével működtek a jogképzés tényezői; a megszorító a jogszabályok alkalmazásának egyéb módosulásával szemben a kérdéses szabályt azon térre korlátozza, a melyre eredetileg volt szánva, és a melynél, e magyarázat hiányában, önkéntelenül is bővebbre terjesztett volna ki: míg a terjesztő magyarázat a szabály érvényének oly esetekre is átvitele, a melyekre alkalmazásának ugyanazon indokai forognak fenn, mint azokra, a melyek kezdettől fogva alája tartoztak; illetőleg valamely fennálló elv rendjéhez oly esetek hozzátartozásának megállapítása, a melyeknek ily következményű jellege kezdettől fogva föl nem ismertetett, vagyis a szabály elvéből való joglevezetés; az illetén magyarázat törvényhasonszerűségnek is szokott néha nevezeteni. Különbözik ettől, és a magyarázatnál általában nagyobb változást idéz elő a jogban, a joghasonszerűség alkalmazása, a melynél már a fennálló jog kiegészítésének, és így új jog alkotásának átgondolt szándéka forog fenn, és a mely abban áll, hogy a jog valamely hézagának kitöltésére új szabály létesítetik, a jog fennálló rendszerében elfogadott elv, vagyis oly elv alapján, a mely ugyanolyképen viszonylik a megállapítandó tételhez, mint

a hogy az elfogadott és elismert elvek az öszszetes, érvényes jogszabályokhoz. A joghasonszerűség tehát joglevezetés addig még ki nem jelentett elvnek előzetesen, a jogrendszer többi elveihez mérten, való elvonása alapján; és ekként e működéshez már a jog tudományos áttekintése nélkülözhetetlen.

21. §. Úgy a terjesztő magyarázat, mint a joghasonszerűség következtében módosult vagy újonnan alakult jognak illetően minősége rögtön felismerhető megállapításától fogva; ennél fogva a jog fejlődésének azon szakában, a melyben vallási vagy szertartásos mozzanatai döntők érvényére nézve, valamint a szokásjog túlnyomó uralmának korában, a képződés e módjai nem érvényesülhetnek, mert a jogszabályok alaki szentségének és ösztönszerű követésének mozzanatai öszsze nem férők bárminő változtatásuk bevállásával. Innen származik azon törekvés, hogy, ha új szükségletek merülnek fel, azok a létező, mesterségesen nem szaporítható, és nem módosítható szabályoknak megfelelő eljárással elégtíessenek ki. A legegyszerűbb módot nyújtja erre az alakszerűségek jelképies felfogása és felhasználása; minden cselekvény, a mely bizonyos szertartásossággal eszközöltetik, azon jogszabály uralma alá tartozván, a mely ez alakszerűségekkel kapcsolatos; azon esetben pedig, ha e szertartásosságok új célra alkalmaztatnak, vagy jelképiesen is használtatnak fel, a szabály addigi értelme és érvénye érintetlen marad, de e mellett kibővül az új viszonynak uralma alá vonása által, így keletkeznek a jelképies, ezek közt a római jogban úgynevezett *dicis causa* ügyletek is, a melyek szerint valamely új ügylet más régebben szabályzóit külsőségeivel láttatván el, így egyszersmind a jog szentesítésében részesül, vagy a melyek szerint valamely eljárás formasággá sülyedvén le, hatályának beállta biztosíttatik alkalmatlanságai elkerülésével is, és ekként gyakorlatilag sokszor új jogfogalmak és elvek megállapítása is eléretik, a nélkül, hogy kezdettől fogva feltűnő változás állna be a jogban. Egy további lépés ugyanez irányban a jogképzelmek alkotására vezet, a melyeknél mindig rögtön tudatos a jog kibővítésére vonatkozó eredmény, alaki érintetlensége azonban mégis fenmarad. A jogképzelem ugyanis valamely, a jogszabály uralma alá nem tartozó, esetnek határoz-

mányai keretébe vonása, az által, hogy számba nem vétetnek oly körülményei, a melyekkel az alája tartozó esetektől különbözik, és így, ezekkel való egyenlősítése. Tehát vagy figyelmen kívül hagyatik valóban fenforgó mozzanatainak egy része, vagy tényleg hiányzókkal kiegészítettnek tekintetik; és így a jogképzelmek felhasználásánál látszólag nem a szabály módosul, hanem az eset; bár valóban az eredmény mindig a szabálynak új esetek csoportjára való kiterjesztése, és így a szabály régi értelmének fentartása mellett még ujjal való megtoldása. Úgy a jelképies ügyletek, mint a jogképzelmek tehát tulajdonképen a jog korai fejlődési szakának gyümölcsei; azonban kényelmes alkalmazhatóságuknál fogva gyakran későbbi korban is fentartatnak, mikor valódi jellegük már nyilvánvaló, annál inkább, mivel a jogszabályok számának szaporítása így látszólag elkerülhető, és új alakulatok elmellőzhetőek lévén, a jog rendszerbe foglalása alkalmával is a jogképzelem a könnyítés módjának is mutatkozik.

A múlt század végének tisztán racionalistikus jogbölcészete körében azonban a jogképzelmek ily szerepe teljesen félreismertett. Heineccius azon mesterséges cselfogások közé sorolta, a melyekkel a praetor a törvényes jogot a méltányosság színe alatt kiforgatta. Bentham, bár elismeri, hogy volt idő, mikor hasznosak lehetek, lényüket mégis következőleg határozza meg, hogy »a jogképzelem kiváltságos hamis állítás, a mely, bár hamisnak ismertett, ugyanegy időben akként fogadtatott el «az okoskodás és cselekvés alapjául, mintha igaz volna,« és jellemző vonásaiként felemlíti, hogy »soha egyébre nem használtatott, mint gonosz célra, felhasználható minden rosszra, mindig káros hatással bír, tanúságot tesz azok erkölcsi aljasságáról, a kik használják, azon kormány tehetetlenségéről, a mely használatát megengedi, azon nemzet ostobaságáról és szolgáltságáról, mely eltűri. E felfogással szemben, annak mintegy éles ellentétét képezi azon, a történeti iskolától kiinduló meghatározás, a mely szerint a jogképzelmek egyáltalában nincsenek az átmenet könnyítésére szánva, s egyáltalában nem azon okból vétettek igénybe, hogy a régi iránti előszeretet ez úton, legalább látszólag, fentartassék; ha, a mint rendesen történik, a

jogképzelmeket, mint a régi rómaiak conservatív érületének jeleit fogják fel, ennek értelme csakis az lehet, hogy az anyagi változtatások maguk csupán a fennálló jogállapottal való legszorosabb kapcsolatban eszközöltettek, mint a már létező jog terjesztő magyarázatai, úgy, hogy épen e benső vonatkozás talált leghelyesebb és legczélszerűbb kifejezést a képzelmi alakban; illetőleg, hogy a jogképzelem csupán a kiképzett jogi műnyelv alkalmazása egy jogviszony jogi minősítésére, a jogfogalom uralma alá eddig még nem tartozónak egyenlősítése a már is az alá sorolttal, így mit sem tesz tulajdonképen lehetővé, a mi előbb lehető ne lett volna, hanem egyedül megjelöléséül szolgál, természetesen oly gyümölcsöző, megőrző alakban, hogy e megőrzésben gyakran alkotás csirája rejlik. E nézet szerint a jogképzelemnek nincs is más, mint pusztán történeti becse; dogmatikai felhasználása teljesen téves, és helytelen azon felfogás, mintha pusztán tudományos képzelmekek által a jogrendszer egységessé tétetnék, s minden látszólag törvénytelen jelenség egyszerű szempontra vezetnének vissza. A jogképzelmeket ezen elmélet a jus sacrum-ból, a papi jogból, származtatja, a melyben azon elv: »in sacris simulata pro veris accipiuntur,« régóta elismertetett, s a jogképzelem csupán az áldozati képzelemnek, — a mely az ókorban mint egyszerű módozat vétetett eszközésbe a sértett istenség haragját elkerülni, s őt az áldozó készséges szándékának meggyőződéséről felvilágosítani, — általános elméleti alakba ruházott eszméje. A közjogi cselekvények öszszeköttetése a papi szertartásokkal idézte elő előbb a közjogi, utóbb a magánjogi képzelmekek, a, melyek egyébiránt egyáltalában nem alapulnak költésen; a papok épen oly kevéssé szándékoztak vagy óhajtották elhittetni, hogy a viaszalakok valódi áldozati állatok, mint a hogy nem volt szándékukban nem létező ténynek valóságos vagy csak jogilag gondolt létet tulajdonítani a formula fictitia által; hanem mind a két esetben valami létező nem létezővel egyenlősítettet: szokás és szabvány által a papi szertartásokban, azért, hogy a tartozás lero-vottnak tekintessék, a jogban a végett, hogy egy jogszabály vagy jogfogalom átvitessék valamely tényleges viszonyra, s ez utóbbi jogilag egyenlő hatást nyerjen azzal, a mely eredetileg tartozott

ugyane jogfogalom uralma alá. A történet világánál tekintve azonban a jogképzelmek a papi joggal való öszszeköttetésének, és ily teljesen öntudatos alkalmazásának ez elmélete szintén nem igazolható. A jogképzelem nemcsak Rómában, hanem mindenütt a jogfejlődés egyik tényezője, és már sokkal korábbi időkben vétetett alkalmazásba, mint a milyenekre önkéntes, tudatos felhasználása utal. Mindenütt, a hol bizonyos jogrendszer már megalakult, s tekintélyvel, szentséggel bír, az új szükségletek felmerülése alkalmul szolgál terjesztő magyarázatra, még ott is, a hol a szokásjog szaka áll még fenn, mihelyt ez egyszer zárt rendszerré alakult. A létező szabályok öntudatlanul is kiterjeszkednek, hogy az új esetek elintézhettek legyenek, így például az ind falusi közönségekben a vének tanácsa néha új szabályokat kényszerül alkotni, hogy a valóban új eseteknek megfelelhessen. Mindazonáltal mindig azon képzelem uralkodik, hogy a tanács csak a szokásjognak ad kifejezést; új szabályok sohasem tulajdonítatnak szerzőik tekintélyének, sohasem észszerű okoknak; a méltányossági érzet kifolyásának sem tekintetnek: hanem mindig bizonyos képzelem tartatik fenn, a mely szerint a legrégebb őskorból számlázottaknak vélelmeztetnek, bár tényleg soha senki sem gondolt előbb az azokat szükségessé tevő műveletekre. A jogképzelmek első csirái tehát abban rejlenek, hogy, gyakorlati nehézség elhárítása lévén szóban, legegyszerűbb volt a létező eszközöket, a létező felfogást lehetőleg felhasználni, s ez kezdetben kétségen kívül teljesen öntudatlanul történt. A képzelem egyszerűen a nehézségnek kikerülése, a helyett, hogy közvetlenül megoldatnék; utóbb pedig a bíró vagy jogász így készakarva megmenekül a fáradságtól, a keresetnek vagy a fogalomnak régi meghatározását az új igényekhez képest megváltoztatni, és nem válik szükségessé új, s a létező jogforrásokból nehezebben igazolható, eszközökhöz nyúlni. Utóbb, miután a meggyőződés, hogy a létező jogrendszer szabályai magukban véve elégtelenek az új szükségletekkel szemben, a jog tudományos képzése és hosszas tapasztalat folytán teljesen elterjedt, s mikor a jog szentsége már nem hagyományosságára, vagy az írott betű tekintélyére, hanem azon elvekre vezettetik vissza, a melyeken alapul, a jogképzelmeknek a

gyakorlatban mindinkább csökkent a szerepe, a melyet egyébiránt különböző korszakokban különböző alakba öltözve fejtettek ki: a legrégebbsen álügyletként, újabban a perbeli képzelmekek álarcza alatt, legutóbb pedig haszonszerűségen alapuló terjesztő magyarázat alakjában; sőt már nem is az élet, a jogrendszer átalakításának céljaira, hanem pusztán a jogi felfogás könnyítésére szolgáltak. E szerep azonban már határozottan káros, mert csak a jogelvek tisztázására való fáradság megkímélését célozza, a mi mindig a jogi gondolkozás bénításával, s kényelmi tekintetből való megszorításával jár, s a mint Maine megjegyzi, a jogrendszer tisztázását akadályozza. Már pedig, Ihering szavaival élve, a rendszerben való tévedések nem ártatlanok, a legveszélyesebbekhez tartoznak; hiszen valamely intézmény helyes beosztása a rendszerbe nem egyéb, mint helyes anyagi felismerésének és előadásának jele. Minden rendszerhiba a tárgy hiányos felismerésének következménye, s egyszersmind forrása, hamis útmutatás; és addig, míg a tudomány valamely tárgyának illő helyét a rendszerben még föl nem lelte, azt helyesen fel sem fogta, mert felfogni nem annyit tesz, mint valamit pusztán magában felismerni, hanem az föltételezi egyszersmind a rokon tárgyakkal való összeköttetése megértését is.

22. §. E szerint a tudományos jogászai működés, midőn új jogszabályok alkotását sürgeti, egészen ellenkező irányban fejlődik, mint a minőben a kezdetleges megindult. Legfőbb törekvése: a különböző jogszabályoknak egységes, öszhangzó rendszerbe foglalása, és az ily módon nyilvánuló hiányok pótlására azon elvek kijelölése, a melyekből új szabályok elvonhatók, az élet fejlődő szükségleteinek megfelelőleg. Ez, illetőleg a társadalmi együttlét föltételeinek egyrésztől, másrésztől az alanyi szükségleteknek és igényeknek, és így az alanyi jogérzetnek kiderítése, és e tényezőknek megfelelőleg a jog eszményének, általános mértékének megállapítása, valamint részletezése az öszszetes körülményekhez képest, vagy közvetlenül gyakorlati szempontból, egyes jogeset helyes eldöntése, vagy egyes jogszabály megállapítása céljából foganatosítható, vagy a jog tanainak kifejtése, oktatási czállal való tisztázása végett eszközölhető, vagy végre pusztán a tudomány, bölcsés-

szeti rendszer keretébe való illesztés kedvéért történhetik. Különféle céljai szerint tehát a jogászi működés vagy pusztán értelmező és magyarázó, vagy a törvényhozást, a jog fejlődését előkészítő, vagy oktató, vagy végre bölcselkedő; míg öszszetes esetben e különböző törekvések természetesen együtt is fölléphetnek. E mellett az indokok is, a melyek a jog kiegészítésének és módosításának igyekezetére vezetnek, különbözők; méltányossági érzetben jelentkezhetnek, a mely a múlt meggyőződését vagy tökéletlen elvonást képviselő szigorú jognak a jelen erkölcsi felfogással egyező meggyőződéssel vagy szabatosabb általánosítással való helyettesítését követelheti, és a mely, gyakorlatilag érvényesítve, jogméltányossági rendszerben testesül meg; továbbá a társadalom változott rendjéhez képest gyökeres újjáalkotásnak, esetleg az alkalmazott elvek másokkal való fölcserélésének követelésében nyilatkozhatnak, és mint ilyenek, reformáló törvényhozást megindítók; ezen kívül a joganyag következetes logikai átdolgozását, teljesen öszszhangzattossá tételét sürgethetik; végre tökéletes egybefoglalását, az elméletnek megfelelő tényleges rendszeres kijelentését tüntethetik fel kívánatosnak: és e szerint a jogász közvetlenebb és alsóbbrendű, vagy távolabb fekvő és magasabb rendű elvonást alkalmazhat, és eszményt fejthet ki, a mely teljesen soha nem valósítható, csakis megközelíthető, de a melynek hatása a gyakorlati életre, a jogképzés sajátlagos tényezőire mindig annál nagyobb, minél közelebb ragaszkodik az öszszetes körülményekhez, minél inkább számba veszi a jelenben, és a legközelebb, nem pedig a távolabb jövőben érvényesülő erőket, és kitűzhető célokat. Innen azon jelenség, hogy a jogászi kar azon legbefolyásosabb része, a mely a jog közvetlen alkalmazására van hivatva, mindig lehetőleg ragaszkodik a fennálló jog rendszeréhez, a miből minden jogászi jognak conservatív jellege következik, még azon esetekben is, midőn a jogászok, mint a bírói döntvények, vagy a hiteles magyarázat hatalmával felruházottságuk esetében, a főhatalom törvényhozási közegeiként is szerepelnek.

23. §. A törvényhozás, a főhatalom erre hivatott szerve által való öntudatos jogalkotás, a jogképződés legfontosabb tényezője

azon időtől fogva, a melyben a jog mint merőben világi, és mint a társadalmi együttlét és fejlődés föltétele fogatik fel, és a melyben a főhatalom fogalma teljesen kifejlődött. Indokául mindig a célszerűség tekintetei szolgálnak, a melyek eleinte csak egyes rendszabályokra vonatkozólag, öszszetes, előre kitűzött eredmény szempontjából ismertetnek föl, majd a méltányosság, az igazságérzet követelményeivel is azonosulnak, végre általánosabb, távolabb fekvő, tudományos belátás sürgette intézkedéseket és műveleteket is megkívánnak. Eltekintve tehát az egészen más természetű kezdetleges törvénykönyvektől, eleinte egyes alkalmoszerű, öszszefüggés nélküli törvényekből áll a törvényhozás eredménye, utóbb átfoglaló újításokban nyilvánul, míg legmagasabb fokon törvénykönyv alkotására, codificatióra vezet, így a codificatio és az egyszerű törvényhozás közt a lényeges különbség az, hogy az egyszerű törvényhozás egyes, külön célú rendelkezéseket, szabályokat alkot, a codificatio ellenben teljes rendszert állapít meg, az öszszes szabályokat öszszhangzásba iparkodik hozni, és teljessé igyekszik tenni a jog rendelkezéseit oly irányban, a mely a társadalom fennállása és fejlődése szükségleteivel megegyezik, és tökéletes tudatának megfelel; egy szóval codificatio által a jogtudomány öszszeségében érvényesül a jogalkotás terén.

24. §. Egyébiránt a codificatio története is fejlődés képét, eszményének csupán lassankénti megközelítését tünteti fel. Először pusztán mint a jog hiteles öszszegyűjtése és kirostálása mutatkozik, a minek szüksége a magángyűjtemények tökéletlensége, a különböző forrásokból képződött jog áttekintésének nehézsége vagy lehetetlensége, esetleg egyes szabályainak ellentétei folytán támadt, és ily kiterjedésében incorporatióknak is neveztetik, a minek legjelentékenyebb példáját Justinianus digestái nyújtják. Természetesen így is felmerül a jog kiegészítésének szüksége, a mit ez esetben a pandekták mellett a constitutiók és novellák képviselnek.

A múlt századig alkotott törvénykönyvek megannyian ily jellegű kísérletek gyanánt mutatkoznak, a melyek az egész közepkoron át ismétlődtek, leggyakrabban azonban nem is törvényhanem egyesektől kiinduló, és azután szokásjogilag érvényesült, jog-

könyvek. Franciaországban azonban a tizenhetedik, Németországban a tizennyolczadik századtól fogva mindinkább előtérbe lépett a jog egységesítésének szüksége, az egységes állami körök megszilárdulásával kapcsolatban. Hozzájárult a természetjog örökös és változhatatlan voltába vetett hit, és a törekvés, hogy az osztálykülönbségek is lehetőleg megszüntessenek, minden önálló társadalom joga egyenlősíttessék. Ez indokoknál fogva elébb a magán- és a büntetőjog s eljárás egyes csoportjait, majd egész terjedelmüket összefoglaló törvénykönyvek alkottattak, a melyekben nemcsak összegyűjtve és kiegészítve mutatkozott az összes joganyag, hanem részben egyszersmind a vélt helyes elveknek megfelelőleg átdo-mítva, míg ez alapon végre a múlt század második felében és a jelen század elején a porosz, osztrák és francia nagy törvénykönyvek jöttek létre, a melyekhez azon várakozás fűződött, hogy véglegesek, és hogy minden további jogászai kifejtést fölöslegessé tesznek. De éppen mivel e törvénykönyvek maguk a múlttal való képzelt gyökeres szakítást képviseltek, és mivel így félreismertetett összefüggésük a nemzeti társadalom megalakulásával, a melynek pedig eredetüket köszönhették, támadt fel ellenük a történeti iskola, a mely a természetjogiaknál helyesebb belátásra emelkedett a jogképződés folyamatát illetőleg. Savigny művében »korunk hivatásáról a törvényhozásra és a jogtudományra nézve«, miután először részletesen megbíráltta úgy a porosz és a bajor Landrecht-et, mint az osztrák polgári törvénykönyvet, és a francia Code Napoleon-t, és kimutatta számos helytelen intézkedéseiket, a melyek félreértett római jogi tanokon alapulnak, és ennek folytán önálló tudományos becs-csel nem bírnak, sőt a jogról való tudományos gondolkodást elferdítik, feltünteti a jog fejlődésének különböző tényezőit és szakait, és kifejti, hogy az összes jog összegyűjtésének és törvénykönyvekben való végleges megállapításának eszméje csupán azon korszakokban fogamzik meg, midőn a belső tovaképzési erő megszűnik, vagy nagy mértékben meggyöngül. Az újabkori népekben nincs meg szerinte a rómaiakban föllelhető nyugodt szellem, a jog folytonosságának és tovaképzésének érzéke; az újkori felfogás viszont egyetemesebb, kosmopolitikusabb, nagyobb elsajátító képességgel bír, és innen magya-

rázza Savigny a római jog receptióját az egyetemes keresztény műveltség befolyása alatt. Törvénykönyv tehát helyesen csak akkor alkotható, ha az elvek, a melyek abban megtestesíttetnek, teljesen kiforrtak, és összhangban állnak úgy a nemzeti élet, mint a tudomány követelményeivel, a mi helyesebben úgy fejezhető ki, hogy ha a társadalmi együttlét és fejlődés föltételeinek tudata már világos és tiszta. Mindenesetre pedig törvénykönyv szerkesztésénél soha szem elől nem tévesztendő, hogy az a jogászkar által továbbfejlesztendő; hiszen minden létező törvénykönyv példája is mutatja, hogy e fejlesztést sem lehet, sem czélszerű nem volna megakadályozni.

Ez utóbbi tételt azóta is igazolta a tapasztalat; de ezen kívül helyessége a jogalkalmazás természetéből, valamint azon körülményből múlhatatlanul következik, hogy az újkori polgárosodás haladólagos. Ennek következtében föltétlen, végleges jellegű törvénykönyv nem is képzelhető, hiszen folyton új anyag keletkezik a viszonyok módosulásának és bővülésének eredményeként, a melyre a tényleges jog vonatkoztatása, ezáltal átalakítása, valamint új jog létesítésének előkészítése a jogászkar feladatát képezi. E mellett azonban a törvénykönyvek előnye, sőt nélkülözhetetlen volta is kitűnt, ugyanazon mértékben, a melyben a hozzájuk kötött várakozásuk és igények csökkentek, és a melyben megalkotásuk föltételei és nehézségei felismertettek. Ma már senki sem várja teljesen új elvek és új rend életbeléptetését törvénykönyvtől; ma annak összefüggése a nemzeti jogfejlődés előző stádiumaival, a jogtudomány technikus kifejltségével már minden törvényhozás tudatába áthatoltak, valamint kétségtelenné vált, hogy törvénykönyv alkalmazása az életre is csak a tudomány közvetítésével lehet. Különböző ezzel kapcsolatosan kiderült annak lehetetlensége is, hogy valamely nemzet összes köz- és magánjoga egyetlen törvénykönyvbe foglaltassék, mert a fejlődés a nemzeti élet különböző terein nem mindenütt azonos elveken nyugszik. Az állami társadalom alatt elhelyezkedett különböző alsóbb rendű társadalmak különböző irányokban, különböző mértékben érvényesítik befolyásukat. Ezek közül a jövőben uralomra kerülőké növekszik, az uralomról már lehanyatlottaké csökken, és így szükségképpen, legalább az európai

polgárosodás fejlődésének jelenlegi állapotában, nem egy, a nemzet életének mindennemű viszonyaira kiterjedő törvénykönyv alkotása képezi a célt, hanem külön törvénykönyveké a magánjogra, a perrendtartásra, a büntető jogra, a közigazgatási jogra, sőt esetleg ezek alosztályaira vonatkozólag. Annál inkább, mivel, míg vannak oly érdekek, a melyeknek hatása túlnyomólag az állami körön belül érvényesül, vannak mások, a melyek nemzetközi jellegűek, és a melyek tekintetében tehát közös jog receptiója által a viszonyok kielégítőbb rendezése biztosíttatik.

25. §. A jog fejlődésének folytonossága kapcsolatban áll különben az állami főhatalom alaki voltával, föltétlenségével, és állandóságával. Az állam anyagát képező társadalom azonban változik, és avval együtt szükségképen új jog elvei illeszkednek párhuzamosan a létező mellé, szorítják ezt ki apródonként érvényéből, majd helyettesítik. Ezen új jog elveire nézve pedig mindig a jog minden tényezőjének egymásután következő működése ismétlődik; innen az öszszetes jogképződés bonyolult volta, és a nehézség, a fejlődés általános törvényeit abban kimutatni. E szerint tehát a jogszabályok is valóban szakadatlan küzdelmet folytatnak egymás közt létükért, a melyben a végleges diadal azok számára van biztosítva, a melyek a társadalmi fejlődés lényeges föltételeinek megfelelnek; hiszen az emberek által ezzel ellenkezők is érvényesíthetők ugyan, ideig-óráig, de a természetes bűnhődés ez esetben nem marad el: a helyte-lenebb vagy tökéletlenebb jogú társadalom a többiekkel szemben múlhatatlanul elyöngül, majd végre elenyészik.

TARTALOMMUTATÓ.

	Lapszám
Előszó.....	III-IV

I. Előtanok.

E l s ő f e j e z e t . A tudomány és a tudományok.....	3—16
Második fejezet. A módszer.....	17—30
Harmadik fejezet. A társadalmi tudományok.....	31—40
Negyedik fejezet. A jog- s állambölcsészet tudománya; az észjog; a természetjog.....	41—50
Ötödik fejezet. A jog- s állambölcsészet felosztása.	51—62

II. Alapfogalmak.

I. A társadalom.

Hatodik fejezet. A társaság és a társadalom.	65—80
Hetedik fejezet. A társadalmak egymás közti viszonya.....	81—95
Nyolczadik fejezet. A történeti társadalmak.....	96—156

2. Az állam.

Kilenczedik fejezet. Az állam fogalma és elemei.....	159—174
Tizedik fejezet. Az állam keletkezése.....	175—209'
Tizenegyedik fejezet. Az állam célja, hatásköre és esz- ménye.....	210—230

3. A jog.

Tizenkettedik fejezet. A jog fogalma.....	239—266
Tizenharmadik fejezet. A jog főelve és lélektani fejlődése.....	267—309
Tizennegyedik fejezet. A jog forrásai és alakjai.....	310—349